



THAI NATIONAL ASSEMBLY LIBRARY



3961100807



วันที่ 17/11/54
เลขทะเบียน 458
เลขหมู่ DS 567963
2521
Com. 50 00054

D33

ส.บ. 1 ห้องสมุดรัฐสภา

เรื่องโบราณคดี

ของ

ศาสตราจารย์ หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทาน
ในงานพระราชทานเพลิงศพ

หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ (ป่วน อินทวงศ์) ท.ช., ท.ม., ต.จ.ว.

ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส
วันพฤหัสบดีที่ ๑๐ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๕๓๑

หน้าว่าง

สำนักพระราชพิธีการรับพระราชดำรัสเหนือเกล้าฯ ให้จัดพิมพ์หนังสือขึ้นเล่มหนึ่งสำหรับพระราชทานเป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ (ป่วน อินทวงศ์) โดยให้เลือกสรรจากต้นฉบับงานเขียนของหลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ที่ได้ถวายลิขสิทธิ์ไว้ สำนักพระราชพิธีจึงได้คัดเลือกเรื่องโบราณคดี พิมพ์ขึ้นสนองพระราชประสงค์ ด้วยพิจารณาเห็นว่า หนังสือเรื่องนี้แม้จะเคยพิมพ์ขึ้นครั้งหนึ่งแต่ก็มานานมาแล้ว ยังมีเนื้อหาสาระที่ควรศึกษาอยู่และมีผู้ต้องการแสวงหาอีกมาก ควรจะได้จัดพิมพ์ขึ้นอีกครั้งหนึ่ง เป็นเครื่องเชิดชูกิตติคุณของหลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ และเพื่อประโยชน์แก่บุคคลทั่วไปที่ใฝ่ใจศึกษาประวัติศาสตร์และโบราณคดี ในการจัดพิมพ์ครั้งนี้ ได้เพิ่มภาพประกอบเรื่องให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

ขอพระราชกุศลที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ บำเพ็ญพระราชทานแก่หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ กับประโยชน์ทั้งปวงอันจะพึงเกิดมีจากหนังสือเล่มนี้ จงเป็นพลวปัจจัยบันดาลให้หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ ได้ประสบความสุขตามควรแก่คติวิสัยในสัมปรายภพตลอดกาลทุกเมื่อไป.

สำนักพระราชพิธีการ

วันที่ ๒๔ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๓๑

หน้าว่าง



หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ (เปวัน อินทวงค์) ท.ช., ท.ม., ต.จ.ว.



รับพระราชทานปริญญาคุณวุฒิบัณฑิตกิตติมศักดิ์ (สาขาโบราณคดี) มหาวิทยาลัยศิลปากร

ประวัติย่อ

ศาสตราจารย์หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์

ชื่อเดิม	ป่วน อินทวงศ์		
บรรดาศักดิ์	หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์		
วันเดือนปีเกิด	วันพฤหัสบดีที่ ๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๐ ที่บ้านปลายคลองใหม่ อำเภอสามพราน จังหวัดนครปฐม		
บิดา	นายกลั่น		
มารดา	นางปาด		
พี่น้อง	๑. นางป่วน อรชร (ถึงแก่กรรม) ๒. นางริ้ว ชุ่มเจริญ (ถึงแก่กรรม) ๓. นางเปี่ยม กล่อมจินดา (ถึงแก่กรรม) ๔. นายหรุ่น อินทวงศ์ (ถึงแก่กรรม)		
การศึกษา	เริ่มการศึกษารั้งแรกที่มหาวิทยาลัย ในวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ต่อมาสอบนักธรรมตรี + โท สนามหลวงได้ และสอบเปรียญ ๓ และ ๔ ประโยคได้		
วุฒิ	ปริญญาศิลปดุษฎีบัณฑิต กิตติมศักดิ์ (สาขาโบราณคดี) มหาวิทยาลัยศิลปากร		
สมรส	นางสาวบุญเสริม ดวงดารา		
บุตร	พล.ต.ต.ชนก บริบาลบุรีภัณฑ์ (ถึงแก่กรรม) นายมานพ บริบาลบุรีภัณฑ์ นายมโหสถ บริบาลบุรีภัณฑ์ นายวิฑูร บริบาลบุรีภัณฑ์ นายอภิชาติ บริบาลบุรีภัณฑ์ นายเดมีย์ บริบาลบุรีภัณฑ์ นายไชยา บริบาลบุรีภัณฑ์		

บุตร	นางอุบล	สุขรัตน์
	นางพิมพ์พา	ลิมปพยอม
รับราชการ	พ.ศ. ๒๕๖๔	บรรณารักษ์หอสมุดพระนคร
	พ.ศ. ๒๕๗๐	รองอำมาตย์ตรี
	พ.ศ. ๒๕๗๑	รองภัณฑารักษ์พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ
	พ.ศ. ๒๕๗๒	รองอำมาตย์โท
	พ.ศ. ๒๕๗๔	รองอำมาตย์เอก
	พ.ศ. ๒๕๗๗	หัวหน้ากองพิพิธภัณฑสถานและโบราณวัตถุ กระทรวงวัฒนธรรม
	พ.ศ. ๒๕๘๔	หัวหน้ากองวัฒนธรรม กระทรวงศึกษาธิการ
	พ.ศ. ๒๕๘๕	หัวหน้ากองวรรณคดี สำนักนายกรัฐมนตรี
	พ.ศ. ๒๕๘๗	หัวหน้ากองโบราณคดี สำนักนายกรัฐมนตรี
	พ.ศ. ๒๕๙๑	ภัณฑารักษ์พิเศษ
	พ.ศ. ๒๕๙๔	อาจารย์พิเศษประจำมหาวิทยาลัยศิลปากร
	พ.ศ. ๒๕๙๑	คณบดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร

ต่อจากนี้เป็นอาจารย์พิเศษประจำมหาวิทยาลัยศิลปากรจนอายุ ๖๕ ปี แต่ยังสามารถรับเชิญไปบรรยายในโอกาสต่าง ๆ

งานด้านอื่น ๆ	พ.ศ. ๒๕๗๔	ไปดูแลพิพิธภัณฑสถานที่เมืองพนมเปญ และดูแลการขุดแต่งรักษาโบราณวัตถุสถานในนครวัด ประเทศกัมพูชา (มีรายงานเสนอราชบัณฑิตยสภาด้วย)
	พ.ศ. ๒๕๗๕	เป็นผู้แทนราชบัณฑิตยสภาไปประชุมเรื่อง ของสมัยก่อนประวัติศาสตร์ (Pre-history) ที่เมืองฮานอย และไปดูการพิพิธภัณฑสถานที่เมืองฮานอย เมืองเว้ และเมืองตูร์น (มีรายงานเสนอราชบัณฑิตยสภาด้วย)
	พ.ศ. ๒๕๗๗	เป็นภาคีสมาชิกราชบัณฑิตยสถาน วิชาโบราณคดี สำนักกรมศิลปากรและการเมือง
	พ.ศ. ๒๕๗๗	เป็นผู้แทนกรมศิลปากร ปรับปรุงโบราณสถานในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา
	พ.ศ. ๒๕๘๒	เป็นหัวหน้าคณะผู้แทน กรมศิลปากรขุดแต่งวัดพระเมรุและจุลประโทน จังหวัดนครปฐม ร่วมกับผู้แทนสำนัก

ฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพทิศ (l'ecole Française d'extrême orient, Hanoi)

- พ.ศ. ๒๔๘๒ เป็นอาจารย์พิเศษสอนวิชาโบราณคดี ด.ม.ร.ก. ของมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมือง
- พ.ศ. ๒๔๘๕ เป็นกรรมการกระทรวงวัฒนธรรมแห่งชาติ
- พ.ศ. ๒๔๘๕ เป็นกรรมการสาขาชนบประเพณีสำนักกระเบียบประเพณีสภาวัฒนธรรมแห่งชาติ เป็นกรรมการสร้างพุทธมณฑล อนุกรรมการพิพิธภัณฑ์พระพุทธรูปของพุทธมณฑล และกรรมการคิดแบบพระพุทธรูปของพุทธมณฑล ร่วมกับศาสตราจารย์ ศิลป์ พีระศรี เป็นกรรมการที่ปรึกษาของกรรมการบูรณะเมืองสุโขทัย
- พ.ศ. ๒๔๙๐ เป็นกรรมการสภาพิพิธภัณฑ์ระหว่างชาติ INTERNATIONAL COUNCIL OF MUSEUMS เรียกย่อว่า ICOM และเลขานุการพิพิธภัณฑ์แห่งชาติ NATIONAL COUNCIL OF MUSEUMS เรียกย่อว่า NCOM ซึ่งมี พระวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร เป็นประธาน
- พ.ศ. ๒๔๙๑ เดินทางไปประชุมใหญ่ ICOM ทุก ๆ ๒ ปี ครั้งแรกที่กรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศส ตั้งแต่วันที่ ๒๘ มิ.ย. ถึงวันที่ ๓ ก.ค. โดยมีกรมหมื่นพิทยลาภฯ เป็นหัวหน้าคณะ หลวงบริบาลฯ เป็นเลขานุการ พระองค์เจ้าเปรมบุรฉัตร เป็นกรรมการ และศาสตราจารย์ ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล ซึ่งเวลานั้นกำลังทรงทำปริญญาโทอยู่ที่กรุงปารีส เป็นผู้ช่วยเลขานุการ ครั้งนี้มีเวลาน้อย หลวงบริบาลฯ จึงรวบรวมรูปโบราณวัตถุสถานที่สำคัญ ๆ ของประเทศไทย ซึ่งส่วนมากเป็นพระพุทธรูปประมาณ ๒๕ รูปไปฉายสไลด์ และช่วยกันอธิบายให้สมาชิกฟัง เทียนี่กรมหมื่นพิทยลาภฯ กับหลวงบริบาลฯ ยังได้รับเชิญให้เข้าประชุม นักปราชญ์นานาชาติ ผู้สนใจในวัฒนธรรมตะวันออก (ORIENTALIST) ซึ่งประชุมกันที่กรุงปารีส ตั้งแต่วันที่ ๒๓ - ๓๑ กรกฎาคม กรมหมื่นพิทยลาภฯ ทรงเขียน

บทความเรื่องพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
ทรงฟื้นฟูวัฒนธรรมไทยสมัย ร.๑ หลวงบริบาลฯ เขียน
เรื่องการขุดแต่งพระราชวังโบราณกรุงศรีอยุธยา EX-
CAVATION AT THE CHAPEL ROYAL AT
AYUDDHAYA (ซึ่งพิมพ์ใน THE JOURNAL OF
SIAM SOCIETY Vol XL III PT. 2 JANUARY 1956)
ไปอ่านให้ที่ประชุมฟังก่อนและหลังประชุม ORIENTA-
LISTS หลวงบริบาลฯ กับ ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล ได้ไป
ชมพิพิธภัณฑ์สถานต่าง ๆ ทั้งที่ในกรุงปารีส ลอนดอน
และตามหัวเมืองนอกกรุงอีกมากมายหลายแห่ง เช่น
พิพิธภัณฑ์ของก่อนประวัติศาสตร์ที่แซงเจอแมง SAINT
GERMAN ที่พระราชวังของพระเจ้าเฮนรี่ที่ ๕ และ
พระราชวังแวร์ซาย ๒ แห่งนี้ พระบาทสมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัวได้เสด็จฯ ไปร่วมกับคณะของกรมหมื่นพิทยลาภ
พฤฒิยากรด้วย ที่พระราชวังฟองแตนโบลว์ ประเทศ
ฝรั่งเศส แห่งนี้ท่านอาจารย์เซเดส์เป็นผู้นำไปเอง ใน
ประเทศอังกฤษมีพระราชวังวินเซอร์ มหาวิทยาลัย
แฮโรออนเดอะฮิล, มหาวิทยาลัยเคมบริดจ์ และมหา
วิทยาลัยออกسفอร์ด เป็นต้น หลวงบริบาลฯ เดินทาง
กลับถึงกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๙ ก.ย. ๒๔๙๖ (มีรายงานเสนอ
กรมศิลปากรพิมพ์ในวารสารของกรมศิลปากร ด้วย)
ไปประชุมใหญ่ครั้งที่ ๓ ของสภาพิพิธภัณฑ์ระหว่างชาติ
ICOM ที่เมือง เจนีว, มิลาน และ แบร์กาโม ประเทศ
อิตาลี ซึ่งประชุมกันตั้งแต่วันที่ ๖ - ๑๒ กรกฎาคม
๒๔๙๖ ครั้งนี้มีกรมหมื่นพิทยลาภฯ เป็นหัวหน้าคณะ
นายตรี อมาตยกุล กรรมการ หลวงบริบาลฯ เลขานุการ
ศาสตราจารย์ ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล เป็นผู้ช่วยเลขานุการ

ครั้งนี้หลวงบริบาลฯ พิมพ์หนังสือเรื่อง THE
IMAGES OF THE BUDDHA ภาษาอังกฤษ มีรูปพระ
สมัยต่าง ๆ ๒๕ รูป กับ ARCHAEOLOGICAL MAPS
OF THAILAND (ซึ่งได้รับความเอื้อเฟื้อจากโรงพิมพ์

ของกรมที่ดินพิมพ์ให้) ไปแจกสมาชิกรวมการชาติต่าง ๆ ที่มาประชุมครั้งนั้นจนทั่วถึง เป็นการเผยแพร่งานโบราณคดีของประเทศไทย ครั้งนี้ได้ดูการพิพิธภัณฑน์ในกรุงโรม ในเมืองฟลอเรนซ์ ในประเทศอิตาลี เสร็จการประชุมแล้วเดินทางไปดูการพิพิธภัณฑน์ในกรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศส และกรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษ และที่เมืองไลเดิน และเมืองอัมสเตอร์ดัม ประเทศเนเธอร์แลนด์ กลับถึงเมืองไทยวันที่ ๒ สิงหาคม เป็นเวลาไปราชการต่างประเทศครั้งนี้ ๓๖ วัน (มีรายงานเสนอกรมศิลปากร และพิมพ์ในวารสารของกรมศิลปากรด้วย)

พ.ศ. ๒๕๐๖ เป็นผู้นำแขกเมืองสำคัญ ๆ จากต่างประเทศชมพิพิธภัณฑน์สถานแห่งชาติ และที่พิพิธภัณฑน์ต่างจังหวัด เป็นการพิเศษที่ได้รับมอบหมายจากทางราชการ

ได้รับบรรดาศักดิ์ พ.ศ. ๒๔๗๑ เป็น ขุนบริบาลบุรีภัณฑ์

พ.ศ. ๒๔๗๓ เป็น หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์

เครื่องราชอิสริยาภรณ์	พ.ศ. ๒๔๗๕	เหรียญสมโภชพระนคร ครบ ๑๕๐ ปี
	พ.ศ. ๒๔๘๒	ดริตาภรณ์มงกุฎไทย
	พ.ศ. ๒๔๘๓	ดริตาภรณ์ช้างเผือก
	พ.ศ. ๒๔๙๒	เหรียญจักรพรรดิมาลา
	พ.ศ. ๒๔๙๔	เหรียญบรมราชาภิเษก ร. ๙.
	พ.ศ. ๒๔๙๘	ทวิติยาภรณ์มงกุฎไทย ท.ม.
	พ.ศ. ๒๕๐๒	ดติยจุลจอมเกล้าพิเศษ ต.จ.ว.
	พ.ศ. ๒๕๐๖	ทวิติยาภรณ์ช้างเผือก ท.ช.

งานเขียนหนังสือ หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ได้เขียนและแปลหนังสือต่าง ๆ เกี่ยวกับวิชาโบราณคดี วรรณคดี และประวัติศาสตร์ ไว้ดังนี้ :-

๑. เรื่อง กถา - กุสุมะ - มัญชรี แปลจากภาษาอังกฤษ หอสมุดพิมพ์
๒. เรื่องตำราฟ่อนรำของอินเดีย แปลจากภาษาอังกฤษของพราหมณ์กุปฺปสวามี อารยะ บรรณาธิกรัษภาษาสันสกฤต หอพระสมุดสำหรับพระนคร พิมพ์ในหนังสือตำราฟ่อนรำ ฉบับเรียบเรียงในหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับ

- พระนคร พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนเพชรบูรณ์อินทราชัย พ.ศ. ๒๔๖๖
๓. แปลศิลาจารึกหลักที่ ๑๒ จารึกที่รอยพระพุทธรูปอยู่ที่วัดบวรนิเวศ ในหนังสือประชุมศิลาจารึกสุโขทัยเล่ม ๑ ของศาสตราจารย์ ยอร์จ เซเดส์ พิมพ์ในงานทำบุญอายุครบ ๔ รอบ ของเจ้าพระยามุขมนตรี (อวบ เปาโรหิต) พ.ศ. ๒๔๖๗
 ๔. โบราณวัตถุสถานในสยาม ๓ เล่ม
 ๕. นิเทศแห่งวิชาโบราณคดี (DEFINITION OF ARCHAEOLOGY) พิมพ์ในจดหมายเหตุของราชบัณฑิตยสถานเล่ม ๑ ตอน ๑ พ.ศ. ๒๔๗๘
 ๖. เรื่องพระสถูป และพระธรรมจักร พิมพ์ในจดหมายเหตุของราชบัณฑิตยสถานเล่ม ๒ ตอน ๑ พ.ศ. ๒๔๗๙
 ๗. เรื่องพระพุทธรูปสัมฤทธิ์ กับวิจารณ์ กรมศิลปากร พิมพ์
 ๘. เรื่องเงินตราสยาม กระทรวงการคลังพิมพ์
 ๙. เรื่องพระมหาธาตุไชยา
 ๑๐. ลักษณะพระพุทธรูปสมัยต่าง ๆ ในประเทศไทย
 ๑๑. เรื่องพระพุทธรูปราชทางโบราณคดี
 ๑๒. เรื่องรอยพระพุทธรูป
 ๑๓. ตำนานพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ
 ๑๔. การพิพิธภัณฑสถาน
 ๑๕. เรื่องเที่ยวเมืองพิมพ์
 ๑๖. เรื่องสำรวจโบราณสถาน
 ๑๗. เรื่องเที่ยวพระนครศรีอยุธยา
 ๑๘. เรื่องรูปพระมหากษัตริย์ (แปล)
 ๑๙. เรื่องพระพุทธรูปในในประเทศไทย (มีฉบับภาษาอังกฤษด้วย)
 ๒๐. เรื่องพระพุทธรูปเมืองสระบุรี
 ๒๑. เรื่องศิลปวัตถุในพิพิธภัณฑสถานพระนคร
 ๒๒. THE IMAGES OF THE BUDDHA สภาวัฒนธรรมแห่งชาติพิมพ์เผยแพร่ ๒๔๙๖
 ๒๓. เรื่องแท่นทำวิกรม (แปลจากเรื่อง THE THRONE OF 32 PUPPETS ซึ่งพราหมณ์ กุปป์สวามี อารยะ แปลมาจากภาษาสันสกฤต อีกต่อหนึ่ง)
 ๒๔. เรื่องสังคมไทย

๒๕. ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๓๑ เรื่องมิชชันนารีอเมริกันมาประเทศไทย (แปลจากภาษาอังกฤษ)
๒๖. เรื่องเกี่ยวกับโบราณคดี
๒๗. ประชุมเรื่องโบราณคดี
๒๘. เรื่องโบราณคดี (ลายพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเขียนประทานและได้ตอบกับคำกราบทูลของ ศาสตราจารย์หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์)
๒๙. THE ROYAL MONASTERIES AND THEIR SIGNIFICANCE เขียนร่วมกับนาย A.B. GRISWOLD. กรมศิลปากรพิมพ์เผยแพร่ พ.ศ. ๒๕๐๕
๓๐. SCULPTURE OF PENINSULAR SIAM IN THE AYUTHYA PERIOD เขียนร่วมกับ A.B. GRISWOLD พิมพ์เผยแพร่ใน SELECTED ARTICLES FROM THE SIAM SOCIETY JOURNAL VOLUME II 1929 - 1953
๓๑. พระพุทธรูปสมัยสุโขทัย (บทความมีรูปประกอบ)
๓๒. เราเคารพพระพุทธรูปอย่างไร
๓๓. ดำเนินพระพิมพ์ในสยาม แปลจากภาษาอังกฤษของศาสตราจารย์ยอร์จ เซเดส์ พิมพ์อยู่ใน JOURNAL OF SIAM SOCIETY
๓๔. เรื่องเกียณ ลงในนิตยสารศิลปากรเล่ม ๑ ตอน ๑ ธันวาคม ๒๔๗๘
๓๕. วิจารณ์พระพุทธรูปศิลาในวิหารน้อยวัดหน้าพระเมรุ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ลงในวารสารศิลปากรปีที่ ๑ เล่มที่ ๑ เดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๙๐
๓๖. เรื่องปราสาทหินพิมาย ลงในวารสารศิลปากรปีที่ ๖ เล่มที่ ๕ เดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๙๕
๓๗. เรื่องกณบดี หรือเรื่องพระพิฆเนศวร แปลจากหนังสือ HINDU MYTHOLOGY ลงในวารสาร ไทยเชชม
๓๘. เรื่องสั้น ๆ เกี่ยวกับความรู้ด้านโบราณคดี ลงในวารสารตำรวจอีกหลายเรื่อง

ศาสตราจารย์ หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ กราบถวายบังคมลาถึงแก่นิจกรรมเมื่อวันที่ ๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๒๙ เวลา ๐๕.๐๐ น. ด้วยโรคชรา ณ บ้านบุรีภัณฑ์ ตำบลนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม นับรวมอายุได้ ๘๙ ปี เมื่อความทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานน้ำหลวงอาบศพ พระราชทานหีบทองลายสลักบรรจุศพ และเลื่อนชั้นเกียรติยศพระราชทานฉัตรเบญจาดั่งประดับ กับพระราชทานพระพิธีธรรมสวดพระอภิธรรมเวลากลางคืน กำหนด ๓ คืน พร้อมทั้งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้

นายสัญญา ธรรมศักดิ์ ประธานองคมนตรี เชิญพวงมาลาพระราชทาน ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ มาวางหน้าศพหลวงบริบาลบุรุษภักดีในคืนวันแรก

ต่อมาเมื่อถึงกำหนดการขอรับการพระราชทานเพลิงศพ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเลื่อนชั้นเกียรติยศจากหีบทองลายสลักเป็นพระราชทานโกศโตประกอบศพ ตลอดทั้งได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดพิมพ์หนังสือพระราชทานเป็นอนุสรณ์ และเสด็จพระราชดำเนินไปพระราชทานเพลิงศพ ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาสด้วย.

เรื่องโบราณคดี

ของ

ศาสตราจารย์ หลวงบริบาลบุรีรักษ์

คำนำ

ในการจัดพิมพ์ครั้งที่ ๑

เรื่องโบราณคดีที่พิมพ์ในหนังสือนี้ ได้จากลายพระหัตถ์สมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพบ้าง เป็นของข้าพเจ้ารวบรวมและเรียบเรียงขึ้นเองบ้าง แต่ก่อนที่จะพูดถึงว่าเรื่องอะไรได้มาจากลายพระหัตถ์ เรื่องอะไรข้าพเจ้าแต่งขึ้นเอง อยากจะขอชี้แจงให้ท่านทั้งหลายทราบว่า เหตุใดข้าพเจ้าจึงได้มีลายพระหัตถ์สมเด็จพระ มากคนหนึ่งในบรรดาขนาดเล็กที่ใกล้ชิดหรือศิษย์ของสมเด็จพระ เรื่องมีดังต่อไปนี้ คือ :- เมื่อต้นปี พ.ศ. ๒๔๖๙ หรือเมื่อต้นรัชกาลที่ ๗ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนากรรมการหอสมุดสำหรับพระนคร ซึ่งมีสมเด็จพระกรมพระยาดำรงฯ เป็นสมณายกขึ้นเป็นราชบัณฑิตยสภาให้มีหน้าที่อำนวยการราชการ ๓ อย่าง คือ วิชาการวรรณคดี วิชาการโบราณคดี และการศิลปากร โดยมีสมเด็จพระกรมพระยาดำรงฯ คงเป็นสมณายก ในคราวเดียวกันนี้ โปรดให้โอนพิพิธภัณฑสถานฯ ซึ่งขึ้นอยู่กับกระทรวงวังให้มาอยู่ในสังกัดของราชบัณฑิตยสภาด้วย แล้วมีพระบรมราชโองการโปรดฯ ให้สมเด็จพระ ทรงจัดใหม่ให้ทันสมัย สมเด็จพระ จึงทรงจัดใหม่ให้เป็นรูปพิพิธภัณฑ์แห่งชาติแผนกโบราณคดี (ซึ่งอันที่จริงรวมพิพิธภัณฑ์ศิลป พิพิธภัณฑ์ชาติ วงศ์วรรณนา และพิพิธภัณฑ์ประวัติศาสตร์อยู่ในตัวด้วย) เพราะพิพิธภัณฑ์เก่านั้นรูปเป็นพิพิธภัณฑ์ระหว่างชาติ ซึ่งมีโครงการกว้างใหญ่ไพศาล ไม่สามารถจะจัดให้เจริญทันสมัยได้ เพราะชาติทุกคนที่มีความรู้และเงินทองที่จะต้องใช้จ่าย สมเด็จพระ จึงได้ทรงจัดใหม่เป็นรูปพิพิธภัณฑ์แห่งชาติ แผนกโบราณคดีดังที่เป็นอยู่ในปัจจุบันนี้ การจัดพิพิธภัณฑ์ใหม่นี้ต้องทำด้วยความเร่งรีบมาก เพราะจะต้องจัดให้เสร็จก่อนวันที่ ๑๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๙ ซึ่งเป็นวันเฉลิมพระชนมพรรษา และจะเสด็จพระราชดำเนินเปิดในโอกาสนั้นด้วย สมเด็จพระ จึงได้ย้ายข้าพเจ้าจากหอสมุดสำหรับพระนครมาประจำพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร ในตำแหน่งรองภัณฑารักษ์ ซึ่งเวลานั้น ม.จ.อนุชาติ สุขสวัสดิ์ เป็นภัณฑารักษ์ใหญ่ ให้ ม.จ.อนุชาติ มีหน้าที่อำนวยการซ่อมสร้างสถานที่และหาตู้โต๊ะเตียงตั้งที่จะจัดของ ให้ข้าพเจ้ามีหน้าที่เป็นผู้ดำเนินการจัดสิ่งของการสารบรรณ

บัญชีของและป้าย แต่ความจริงเรื่องการจัดตั้งสิ่งของพระองค์ท่านทรงจัดเองทั้งนั้น ข้าพเจ้าเป็นแต่ผู้ทำตามรับสั่งเท่านั้น เมื่อระบายของต่าง ๆ ในพิพิธภัณฑสถานเก่า (คือพระที่นั่งศิวโมกซ์พิมาน) ที่ไม่ต้องการ ส่งไปยังที่ต่าง ๆ เรียบร้อยแล้วก็ลงมือจัดใหม่ทั้งในพระที่นั่งศิวโมกซ์พิมาน พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ กับทั้งพระวิมานและมุขต่าง ๆ รวมทั้งพระที่นั่งอิศเรศย์ พระที่นั่งบวรปริวรรตและพระตำหนักแดงด้วย แปลว่ามีห้องจะจัดเพิ่มขึ้นอีก ๑๐ กว่าห้อง ของที่เข้าเกณฑ์จะใช้จัดได้มีอยู่ไม่พอจึงต้องทรงหาของเพิ่มเติมเป็นการใหญ่ โดยใช้วิธีจัดไปพลางหาของไปพลาง แหล่งใหญ่ที่ทรงได้ของมามากก็คือพิพิธภัณฑสถานในห่องกลางของกระทรวงมหาดไทย ศาลารายวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระที่นั่งมหรสพปราสาท และพิพิธภัณฑสถานหัวเมืองมีพิพิธภัณฑสถานอยู่เป็นต้น นอกจากนั้นยังทรงขอจากเอกชนอีกก็มี ทั้งขอเลยและขอให้เขาให้ยืมไว้ รวมทั้งของส่วนพระองค์เองด้วย ทรงใช้เวลาจัดราว ๖ เดือนเศษเท่านั้น ก็เสร็จทันเปิดในงานเฉลิมพระชนมพรรษา วันที่ ๑๐ พฤศจิกายน ๒๔๖๔ (เวลานั้นเรายังขึ้นปีใหม่เดือนเมษายน)

ในการจัดพิพิธภัณฑสถานครั้งนี้แหละ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ ได้ทรงสั่งสอนการจัดพิพิธภัณฑสถานแก่ข้าพเจ้ากับทั้งวิชาโบราณคดีและประวัติศาสตร์อื่น ๆ อีกมากมาย ทั้งทรงบอกให้เขียนเป็นบันทึกไว้ก็มี ให้เลขานุการส่วนพระองค์หรือข้าราชการคนอื่นที่ใกล้ชิดเขียนเป็นโน้ตรับสั่งส่งประทานมาก็มีมากมาย เป็นบันทึกการจัดพิพิธภัณฑสถานก็มี เป็นเรื่องวิชาความรู้ก็มี (เรื่องนี้มีปรากฏอยู่ในหนังสือชีวิตและงานของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร โดยหม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย หน้า ๕๐ - ๕๒) หลังจากเปิดแล้วก็ทรงจัดเปลี่ยนแปลงและหาของเพิ่มเติมอยู่เรื่อย ๆ มาอีกเป็นเวลาถึง ๖ ปีเศษ การจัดครั้งแรกเป็นอย่างไรปรากฏในหนังสือนำชมพิพิธภัณฑสถาน พิมพ์แจกพระภิกษุสามเณรในเทศกาลเข้าพรรษา พ.ศ. ๒๔๗๐ แล้วครั้งเมื่อเปลี่ยนการปกครองแล้ว ราว ๆ กลางปี พ.ศ. ๒๔๗๕ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ ได้เสด็จไปประทับอยู่ที่หัวหินและปี ๒๔๗๖ เสด็จไปประทับอยู่ที่ป็นังจึงได้มีลายพระหัตถ์ประทานข้าพเจ้าแทนโน้ตรับสั่งเพราะอยู่ใกล้กัน ข้าพเจ้าจึงมีลายพระหัตถ์เป็นจำนวนมากมาย ถ้าจะนับเป็นฉบับ ๆ ทั้งโน้ตรับสั่งและลายพระหัตถ์ก็เป็นหนังสือกว่า ๑๐๐ ฉบับ หรือเกินกว่า ๓๐ ยก

ลายพระหัตถ์ที่พิมพ์คราวนี้ ข้าพเจ้าเลือกที่เป็นเรื่องความรู้ซึ่งน่ารู้ น่าเรียนออกพิมพ์จำนวน ๓๕ ฉบับ อันที่จริง ๓๖ ฉบับ คือฉบับที่ทรงวินิจฉัยเรื่องพระเจดีย์ทองในมณฑลวัดมหาธาตุ ก็มีลายพระหัตถ์นำ แต่ข้าพเจ้าหาต้นฉบับไม่พบในเวลาส่งโรงพิมพ์ เรื่องต่าง ๆ จากลายพระหัตถ์ที่พิมพ์ในคราวนี้ คือเรื่องของประทานยืมไว้ในพิพิธภัณฑสถานฯ เรื่องแลกของกับรัฐบาลอินเดีย เรื่องสังเกตโบราณวัตถุว่าจะเป็นสมัยใด เรื่องที่ตั้งเมืองอยู่ทองและเมืองสุพรรณบุรี และเรื่องพระป่าเลไลยก์ กับพระศรีรัตนมหาธาตุเมืองสุพรรณ เรื่อง

เครื่องถมบัวถมสังในยุคนั้นต่าง ๆ เรื่องของประจักษ์ในสถูปวัดพระศรีสรรเพชญ์ เรื่องวัดฤๅและ
ภาชนะใช้ในการพิธีกรรมของพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน เรื่องพระพุทธรูปพบในแม่น้ำ
แม่กลอง จังหวัดลพบุรี และพระละโว้ เรื่องพระเนียดคล้องช้างที่กรุงเก่า และเรื่องปากน้ำ
พระปฐมต่อกับลำน้ำราชบุรีที่ตรงพงศกัณฐ์เรื่องเครื่องสังคโลก และเรื่องอายุพระพุทธรูป
เรื่องเมืองทวารวดี และเรื่องพระพุทธรูปคันธาระและอมรวดี เรื่องของโบราณที่วัดรัตนตรัย
เมืองเพชร เรื่องพระพุทธรูปไกรพิณาส และรูปภาพที่พระปฐมเจดีย์ เรื่องปางพระพุทธรูป
ต่าง ๆ ควรจะเรียกว่าปางหรือท่า เรื่องพระพุทธรูปสิงห์ เรื่องพระธรรมราชาและ
มหาธรรมราชา เรื่องเสมาธรรมจักรที่นครปฐม เรื่องของโบราณที่เมืองพุกาม และรูปทอง
สัมฤทธิ์ที่ไทยได้มาจากเขมร และพม่าเอาไปจากไทย เรื่องพระพิมพ์ ๘ ปางของพม่า เรื่อง
ศาสตราจารย์ Callenfels ขุดของก่อนประวัติศาสตร์ที่ตำบลสุโขทัยเมืองแปะ เรื่อง
ของที่ได้จากเมืองศรีเทพ เรื่องพลอยประดับองค์ระฆังพระเจดีย์ขอม เรื่องวัดกุฎี และ
เรื่องพระศรีวิชัยจะซ่อมวัดเจ็ดยอดที่เชียงใหม่ เรื่องที่ตั้งเมืองนครชัยศรี ครั้งพระเจ้า
จักรพรรดิ เรื่องเมืองกำแพงแสนและตลิ่งเมืองเซียง เรื่องเมืองแปะ และเรื่องปฐมบรม
ราชานุสาวรีย์รัชกาลที่ ๑ เรื่องของโบราณที่พระพุทธรูปเจ้าหลวงได้มาจากเมืองสิงห์สำหรับ
กับเรื่องเมืองโคตรบอง และโคตรบรู และเรื่องแปลนวัดพระเมรุ จังหวัดนครปฐม

ส่วนเรื่องของข้าพเจ้าเองนั้นคือ :-

เรื่องศิลปวัตถุในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ เรื่องนี้ท่านจะใช้เป็นคู่มือในทางไปดู
พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติได้เป็นอย่างดี

เรื่องพระคเณศวร นอกจากทราบทางประวัติแล้ว ยังใช้เป็นคู่มือสำหรับดูท่าต่าง ๆ
ของพระคเณศวรได้ด้วย

ประวัติพิพิธภัณฑ์จะให้ความรู้ ว่าพิพิธภัณฑ์ได้เกิดขึ้นเมื่อไร จนนำมาใช้
ในเมืองเราเมื่อไร

เรื่องเมืองพิษณุโลก อันที่จริงเรื่องนี้เป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เป็น
ของข้าพเจ้าเป็นส่วนน้อย

ปาฐกถาเรื่องวัตถุสถานสมัยรัตนโกสินทร์ ใช้สำหรับระดับความรู้และนำชาว
ต่างประเทศชมได้ด้วย

เรื่องประเพณีการสร้างพระอารามหลวง เป็นของที่ควรจะทราบว่าวัดเช่นใดที่
เรียกว่าพระอารามหลวง

โทรทัศน์บรรยาย ๘ ครั้ง ปรากฏตามชื่อแล้วเป็นเรื่องที่ควรรู้ควรเรียนทั้งนั้น

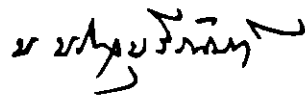
เรื่องพระมหายานเป็นคู่มือสำหรับดูรูป พระมหายานว่าองค์ไหนมีลักษณะอย่างไร

เรื่องซ่อมโบราณสถานตามแบบ Anastylis เป็นของใช้ในการปฏิบัติได้จริง ๆ

โบราณคดีจากลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอฯ และที่ข้าพเจ้าเขียนขึ้นเองดังที่ได้พูดถึงมานี้เห็นว่ามิใช่ประโยชน์ทั้งแก่ผู้ที่ศึกษาหาความรู้ทั่ว ๆ ไป และแก่นักศึกษาทางโบราณคดี โดยเฉพาะ ด้วยเหตุนี้จึงอนุญาตให้สำนักพิมพ์ศิลปาบรรณาคารพิมพ์ขึ้นจำหน่าย.

วันที่ ๒๕ ตุลาคม ๒๕๐๓

พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ



สารบัญเรื่อง

หน้า

ลายพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ถึง	
หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์.....	๒๒
ศิลปวัตถุในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ.....	๑๐๕
ฝีมือช่างสมัยทวารวดี.....	๑๐๘
ของก่อนขอม ศิลปเนื่องในศาสนาพราหมณ์.....	๑๑๒
ฝีมือช่างสมัยศรีวิชัย.....	๑๑๔
ฝีมือช่างสมัยลพบุรี.....	๑๑๖
ฝีมือช่างสมัยเชียงแสนชั้นแรก.....	๑๑๙
ฝีมือช่างสมัยสุโขทัย.....	๑๒๒
ฝีมือช่างสมัยอู่ทอง.....	๑๒๘
ฝีมือช่างสมัยอยุธยา.....	๑๓๑
ฝีมือช่างสมัยเชียงใหม่.....	๑๓๕
ฝีมือช่างสมัยรัตนโกสินทร์.....	๑๓๗
ภาคผนวก ปาง ท่า และผ้าของพระพุทธรูป.....	๑๓๙
เครื่องนุ่งห่ม.....	๑๔๓
เรื่องคณะปติ.....	๑๔๙
ประวัติการพิพิธภัณฑ.....	๑๘๑
เรื่องเมืองพิษณุโลก.....	๑๘๙
ปาฐกถาเรื่องวัตถุสถานสมัยรัตนโกสินทร์.....	๒๐๑
ประเพณีการสร้างพระอารามหลวง.....	๒๑๕
พระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดสุพรรณบุรี.....	๒๒๓
พระพุทธรูปสมัยอู่ทอง.....	๒๒๙
พระพุทธรูปสมัยอยุธยาชั้นหลัง.....	๒๓๗
พระทรงเครื่อง.....	๒๔๕
พระโลกนาถ วัดพระเชตุพนฯ.....	๒๕๓



เรื่องของพระพิมพ์.....	๒๕๙
ประวัติเรื่องพระสำคัญ ๆ ของมหายาน.....	๒๗๙
พระวัชรธระ (พระอาทิตย์พุทธ).....	๒๘๑
พระวัชรสัตว์ (พระอาทิตย์พุทธ).....	๒๘๓
พระกองโคสัตว์.....	๒๘๕
พระพุทธรเจ้าทั้งหลาย.....	๒๘๖
พระธิปังกรพุทธ.....	๒๘๙
ตริกในชวา.....	๒๙๑
พระกาศยป.....	๒๙๒
พระโคตมศากยมนี.....	๒๙๓
พระเมตไตรย.....	๒๙๙
พระมันละ.....	๓๐๒
ลักษณะรูปพระมหายาน.....	๓๐๕
พระธยานีพุทธศักดิ์.....	๓๐๘
ลักษณะพุทธศักดิ์.....	๓๐๘
ธยานีโพธิสัตว์.....	๓๐๙
ลักษณะธยานีโพธิสัตว์.....	๓๐๙
สิงหนาทะอวโลกิตศวรร.....	๓๑๓
พระปัทมปาณี ผู้ทรงไว้ซึ่งดอกบัวเป็นรูปปรกติ.....	๓๑๔
ลักษณะการ.....	๓๑๕
พระโพธิสัตว์อวโลกิตศวรร รูปตันตระ.....	๓๑๖
รูปตามตำรา.....	๓๑๗
ลักษณะพระโพธิสัตว์.....	๓๑๗
ลักษณะกวานฉิยีน.....	๓๑๙
ลักษณะกวานนอน.....	๓๑๙
พระมัญจุศรี.....	๓๒๐
พระยฆานตกะ.....	๓๒๓
พระเหวัชระ.....	๓๒๔
พระวสุธาราหรือวสุนทรา.....	๓๒๖
พระมหากาละ.....	๓๒๖
การซ่อมโบราณสถานตามแบบ Anastylosis.....	๓๔๓



สำนักคิสิกกุล หัวหิน

วันที่ ๑ กันยายน พุทธศักราช ๒๕๖๕

ถึง หลวงบริบาลฯ

ได้รับจดหมายหลวงบริบาลฯ ที่มาเยี่ยมเมื่อวานนี้ รู้สึกยินดีมาก ถ้าได้พบตัวเมื่อผ่านลงไปหรือผ่านขึ้นมาจากนครศรีธรรมราชที่หัวหิน จะยินดียิ่งกว่าได้รับหนังสือ

ฉันมีความยินดีที่ยังมีคนไปดูพิพิธภัณฑสถานมากอยู่ตามเคย พี่ชายราชทูตอังกฤษมาเที่ยวหัวหิน พบกับฉันบอกว่าได้ไปดูพิพิธภัณฑสถาน ชอบว่าจัดดีมาก และสรรเสริญหลวงบริบาลฯ ว่ามีอัธยาศัยดี และได้ช่วยพาไปเที่ยวดู เรื่องการเลิกร้านขายของและเลิกขายของกินนั้น ฉันก็ออกจะเห็นอกนายอยู่บ้าง ด้วยการทั้ง ๒ อย่างนั้นเป็นของลูกสาวฉันช่วยคิดอ่านและอำนวยความสะดวกด้วยความศรัทธาของเธอเอง กรมหมื่นพิทยาย ไม่มีใครจะทำให้เช่นนั้นก็ต้องเลิก เรื่องที่ว่าจะคืนของผากนั้นฉันอยู่ไกลไม่รู้ว่าจะปรารภด้วยเหตุใด ถ้าพูดสำหรับตัวฉันบรรดาของ ๆ ฉันที่ให้ยืมไปตั้งในพิพิธภัณฑสถานนั้น ถ้าหากพิพิธภัณฑฯ ยังรักษาไว้เรียบร้อยอยู่อย่างเดิมอยู่ตราบใด ตราบนั้นก็ยิ่งจะให้ยืมไว้ไม่ถอนคืน เพราะถือว่าทำประโยชน์ให้แก่บ้านเมือง ถ้าหากเกิดเหตุซึ่งฉันเห็นว่าเป็นจลาจลในพิพิธภัณฑสถานเมื่อใดนั้นแล จึงจะเรียกของคืน ถึงคืนเอามาก็จะเอามาห่อใส่หีบไว้เตรียมให้ยืมไปตั้งอีกเมื่อพิพิธภัณฑสถานเรียบร้อย หรือว่าโดยย่อ ในการที่รับของเขาให้ยืมไปตั้งไว้ในพิพิธภัณฑสถานเป็นส่วนหนึ่ง เพื่อจะรักษาความมั่นคงของพิพิธภัณฑสถาน ฉันได้ประกาศรู้กันอยู่แพร่หลาย ฉันยังไม่เปลี่ยนความคิดในข้อนั้นและยังไม่จนถึงกับจะต้องเอาของเหล่านั้นมาขายเลี้ยงชีพ แต่ว่าคนอื่นที่เขาให้ยืมของไปตั้งก็มีหลายคนด้วยกัน ใครจะปรารภหรือว่าอย่างไรฉันก็รู้ไม่ได้ตัวเอง แต่คิดเห็นว่าถ้ารักษาพิพิธภัณฑฯ ให้เรียบร้อยอยู่ได้ตั้งแต่ก่อนก็เห็นจะไม่มีใครเรียกของคืนโดยจะมีก็น้อยคน เพราะการที่เรียกของคืนโดยไม่มีเหตุ มันกลายเป็นเห็นแก่ตัว น่าละอายใจอยู่บ้าง

ฉันได้รับจดหมาย เซเดส์ เมื่อวานนี้ ได้ความตึงเครียดที่ไม่เข้ามานั้น เพราะรู้ว่าฉันออกจากราชบัณฑิตยสภาเสียแล้ว

ที่หลวงบริบาลฯ มีบ้านเรือนอยู่เป็นหลักแหล่ง และได้ลูกผู้ชายอีกคน ๑ นั้น ฉันยินดีด้วยเป็นอย่างยิ่ง ขออำนวยพรทั้งครัวเรือน ให้มีความสุขความเจริญ อายุยืนด้วยกันทุก ๆ คน ฉันรักหลวงบริบาลฯ เท่าไร หลวงบริบาลฯ ทราบอยู่แล้ว ถ้ารักฉันตอบ ขอให้พยายามบำรุงรักษาพิพิธภัณฑสถานซึ่งเป็นของรักของฉันให้ถาวรต่อไป ดีกว่าสนองคุณด้วยประการอย่างอื่น ถึงคนอื่น ๆ ที่มีตำแหน่งอยู่ในพิพิธภัณฑสถานก็เช่นเดียวกัน ขอให้ช่วยบอกให้รู้ด้วย ขอฝากเตือนส่วนตัวหลวงบริบาลฯ โดยเฉพาะให้ตั้งหน้าเล่าเรียนภาษาอังกฤษอย่าง ๑ กับอ่านพงศาวดารให้มากอย่าง ๑ ความรู้ทั้ง ๒ อย่างนี้จะเป็นกำลังสำคัญของหลวงบริบาลฯ

ฉันเข้าใจว่าบ้านนี้โรงเรือคงจะแล้ว จะสอนไปให้จัดอย่างไร จะเป็นการละลาบละล้งไม่สมควร แต่คิดอยู่ว่าถ้าฉันเข้าไปกรุงเทพฯ เมื่อใด จะไปดูสักครั้งหนึ่ง และคงจะไปดูบ้านใหม่ของหลวงบริบาลฯ ด้วย.

จ. ๑๕๖๕๗๗๗.



สำนักนิติกุล หัวหิน

วันที่ ๑๑ กันยายน พุทธศักราช ๒๕๗๕

ถึง หลวงบริบาลฯ

เรื่องสุพรรณบัฏชุดได้ที่พระมหาสุปวัดพระศรีสรรเพชญ์นั้น ฉันได้ปรึกษากับพระยาโบราณ ซึ่งออกมาเปลี่ยนอากาศพักอยู่ที่นี้ เห็นพ้องกันว่าถ้อยคำเป็นของเก่ามาก คิดถึงเหตุที่จะเอาสุพรรณบัฏกับพระพิมพ์หรืออะไรอีกที่ชุดพบในคราวนี้ไปประจุพระมหาสุปนั้น ไม่จำเป็นต้องประจุเมื่อแรกสร้างพระมหาสุปหรือประจุในสมัยของสุพรรณบัฏของประจุพวกที่พบคราวนี้อาจจะเป็นของที่ได้มาจากอื่น โดยพบก็ดี โดยถวายก็ดี เก็บรวบรวมไว้ในคลังหรือหอพระแห่งใด ครั้นมีโอกาสเมื่อปฏิสังขรณ์พระมหาสุปคราวใด คราวหนึ่งจึงเอาไปประจุเสียให้พันธุ์ระที่ดองรักษา น่าจะเป็นเช่นว่า ของที่ชุดได้จึงมีของต่างประเภทกันและเป็นของหลายยุคหลายสมัย พระมหาสุปในวัดพระศรีสรรเพชญ์ได้มีการปฏิสังขรณ์มาหลายคราว ยังสังเกตเห็นรอยพอก รอยโบกปูนทับเครื่องเขียนมืออยู่ พระยาโบราณว่าปฏิสังขรณ์คราวหลังตามที่ปรากฏในหนังสือพงศาวดารนั้นในรัชกาลพระเจ้าบรมโกศฯ อาจจะเอาของไปประจุในคราวนั้นเองก็เป็นได้ ศักราชที่จารึกในแผ่นสุพรรณบัฏเป็นปัญหาอยู่ที่เลขเรื่อนร้อย ต้องเห็นตัวสุพรรณบัฏก่อนจึงจะวินิจฉัยได้.

ด.จ.ร.ม.พ.



สำนักคฤศกุล หัวหิน

วันที่ ๑๕ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๖๕

ถึง หลวงบริบาลฯ

ฉันหมายใจว่าจะได้พบอีกครั้งหนึ่งเมื่อก่อนออกมาที่หัวหิน แต่หลวงบริบาลฯ เจ็บเสียจึงมิได้พบกัน จะพูดด้วยเรื่องรัฐบาลอินเดียขอแลกของโบราณ ซึ่งฉันได้พิจารณาตามเรื่องในจดหมายที่หลวงบริบาลฯ เามาให้ดูตลอดแล้ว คดีที่จะต้องวินิจฉัยมันเป็น ๒ เรื่องเกี่ยวกัน ดังจะกล่าวต่อไป คือ

๑. เรื่องแลกพระพิมพ์โบราณ เห็นว่าพระพิมพ์อินเดียที่เขาส่งรูปมาให้ดูนั้นเราควรจะได้รับ พระพิมพ์ที่เราเลือกส่งไปแลกนั้นก็ได้อยู่ และยังมีอย่างอื่น นอกจากที่ได้เลือกแล้วควรใช้แลกเขาได้ เช่น พระพิมพ์แบบสุโขทัยและอยุธยา วิธีที่จะแลกพระพิมพ์นั้นฉันรักให้ถ่ายรูปไปให้เขาให้กว่า ๑๐ อย่างให้เขาเลือก จะได้เป็นนิสัยบังคับให้เขาทำตามบางที่เราจะได้ของมากอย่างขึ้นไป

๒. ให้นำหนังสือที่เขาเามา เขาว่าจะแลกของโบราณกัน หมายความว่าไม่จำกัดแต่พระพิมพ์ ถึงของอื่น ๆ เขาก็เต็มใจจะแลกต่อไปอีก มีของอินเดียที่เราต้องการอยู่อีก ๓ อย่าง ว่าตามที่ฉันนึกได้ในเวลานี้ คือ พระพุทธรูปฝีมือสมัยคุปตะอย่าง ๑ พระพุทธรูปฝีมือสมัยปาละอย่าง ๑ พระพุทธรูปแบบเนปาลอย่าง ๑ จะเป็นศิลาหรือเป็นทองสัมฤทธิ์ก็ได้ของที่เราจะให้แลกมีในพวกพระพุทธรูปที่ถูกละห่อมขายประทานนั้น คือ แบบเชียงแสน แบบสุโขทัย แบบอยุธยา ถ้าเขาให้ของดี เราอาจจะให้ได้ถึงพระพุทธรูปสมัยลพบุรี นึกได้ถึงพระนาครปรกติลาที่ขุดพบที่เมืองสุพรรณยังมีอยู่ที่เมืองสุพรรณหลายองค์ น่าจะถามเขาต่อไปถึงแลกพระพุทธรูปดังกล่าวมา

ความเห็นของฉันดังกล่าวนี้ ควรหลวงบริบาลฯ จะนำขึ้นกราบทูลกรมหมื่นพิทยาทิตทรงทราบ แต่เธอจะทรงทำอย่างไรหรือเพียงใดแล้วแต่จะทรงพระดำริเห็นสมควร.

ต๋อง ๑๕ ธ.ค. ๖๕



สำนักศึกษาคณะ ห้วยหิน

วันที่ ๑๗ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๖๕

ถึง หลวงบริบาลฯ

ฉันอ่านหนังสือพรรณนาถึงวัดฝ่ายมหายานในธิเบต ได้ความรู้เพิ่มขึ้นบางอย่างด้วยเรื่องรูปวชิระที่ทำเป็นด้ามระฆังก็ดี หรือสำหรับถือก็ดี เป็นฝ่ายพระพุทธศาสนา มหายานทั้งนั้น เครื่องวชิระสัมฤทธิ์ในพิพิธภัณฑ์สถานมีมากจึงบอกไว้ให้รู้ เป็นของในพระพุทธศาสนาทั้งนั้น

งานแบบ ๑ ทำด้วยโลหะที่เราเคยเข้าใจว่าสำหรับใส่เครื่องพลีกรรมของพวกพราหมณ์ ที่จริงก็เป็นของใส่เครื่องพลีกรรมในวัดพระพุทธศาสนา เขาพรรณนาถูกต้องลักษณะ แต่ภาชนะสำหรับตั้งลูกมะพร้าวยังไม่พบกล่าวถึงในหนังสือที่ฉันอ่าน มันรวมความไปลงตรงตามมองสิเออร์ปามองเตียยืนยันว่าประเทศสยาม เป็นที่ตั้งของพระพุทธศาสนาแล้วส่งไปถึงเมืองเขมร และเขมรเป็นที่ตั้งของศาสนาพราหมณ์แล้วส่งมายังประเทศสยาม.

ด.จ. ๑๖๖๖๖๖๖๖.



สำนักคดีศกฺล หั่วหึน

วันที่ ๒๓ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๖๕

ถึง หลวงบริบาลฯ

คำถามของพระยาอนุมาน ๔ ข้อที่ส่งมาปรึกษาฉันนั้นพอจะตอบได้

(๑) แท่งศิลาจำหลักรูปเรื่องรามเกียรติ์ฝีมือขอมที่อยู่เจดียงพระวิมานด้านเหนือ นั้นภาพเป็นเรื่องตอนพระลักษณณ์ถูกศรนาคบาท ศิลาแท่งนี้เมื่อฉันขึ้นไปนครราชสีมาครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๔๔๐ ก่อนมีรถไฟไปพบที่ตำบลบ้านสูงเนิน จึงสั่งให้ส่งลงมายังพิพิธภัณฑสถาน (หรือเอามาไว้ในห้องกลางกระทรวงมหาดไทย ฉันจำไม่ได้แน่) แต่ในเวลานั้นยังไม่รู้ว่าเดิมอยู่ที่ไหน ครั้นไปนครราชสีมาเมื่อคราวไปพระวิหาร ใน พ.ศ. ๒๔๗๒ ไปเห็นศิลาจำหลักเรื่องรามเกียรติ์เช่นเดียวกัน มีอยู่ที่ปราสาทเมืองพิมาย สันนิษฐานว่าเดิมเห็นจะอยู่เมืองพิมาย ถ้าเช่นนั้นอายุก็รุ่นเมืองพิมาย

(๒) ถามว่าที่รู้ว่าภาพสมัยอยุธยา และสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ด้วยสังเกตอย่างไร ข้อนี้ว่าด้วยวิธีสังเกต ต้องถือเอาของที่เรารู้ได้เป็นแน่ว่าทำครั้งไหนเป็นหลัก จะยกตัวอย่างตุลารัตนน้ำของซึ่งมีอยู่ในหอพระสมุดวชิรญาณ

(ก) ตู้ใบที่เขียนรูปพระเจ้าหลุยส์ ๑๔ กับพระเจ้าอองรีที่สิบไว้ที่บ้านข้างหน้านั้นด้านหลังเป็นรูปเทวดา แปลกกว่าอย่างเขียนกันในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ มีรูปเทวดาอย่างนั้นเขียนไว้ที่บ้านอุโบสถวัดใหญ่เมืองเพชรบุรี ซึ่งรู้ได้แน่ชัดว่าสมเด็จพระสังฆราชแดงโมสร้างในแผ่นดินพระเจ้าเสือ จึงเชื่อได้ว่าตู้ใบที่เขียนสมัยกรุงศรีอยุธยา ภายหลังแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ ภาพและลายทำนองนั้นไปพบที่อื่นก็อนุโลมเข้าในสมัยเดียวกันได้

(ข) ตู้อีกใบหนึ่งที่เรียกว่าครุฑวัดเชิงหวาย ฝีมือนี้ก็เป็นอย่างครั้งกรุงศรีอยุธยา รู้ได้ด้วยเขียนภาพรูปสัตว์ เช่นสิงห์โตเป็นต้นตลอดหงส์ ผิดกับภาพที่เขียนครั้งกรุงรัตนโกสินทร์ แต่จะเป็นชั้นไหนในกรุงศรีอยุธยาไม่มีหลักรู้ได้แน่ ได้แต่สันนิษฐานว่าราวรัชกาลพระเจ้าบรมโกศสุภายหลังตู้ที่กล่าวมาก่อน

(ค) ตู้ฝีมือเขียนครั้งกรุงธนบุรี มีรู้ได้แน่ ๒ ใบ ตั้งอยู่ที่เฉลียงข้างด้านหน้า หอวชิรญาณ เพราะใบหนึ่งมีตัวอักษรบอกศักราชปีที่ทำไว้เป็นสำคัญ อีกใบหนึ่งซึ่งเรียกว่าตู้ทรงอาয়ัตตั้งไว้ใกล้กับใบก่อน สังเกตได้ชัดว่าฝีมือเดียวกันจึงรู้ว่าสร้างครั้งกรุงธนบุรี

(ฅ) ตู้มือกรุงรัตนโกสินทร์มีมาก นึกถึงตัวอย่างที่จะชี้ฝีมือครั้งรัชกาลที่ ๑ ได้ชัด ไปนึกออกถึงลัษณะเรื่องราวเกียรติที่ตั้งอยู่ในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ และพระที่นั่ง วสันตพิมาน เป็นของอยู่ในพระราชวังบวรมาแต่เดิม

(ง) ฝีมือเขียนครั้งรัชกาลที่ ๓ มีมาก จะยกเป็นตัวอย่างแต่ตู้ใหญ่ ๓ ใบที่ใน พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ นั้นรู้ได้ว่าเป็นฝีมือเจ้ากรมอ่อนเขียนครั้งรัชกาลที่ ๓

(๓) เรื่องราวเกียรติที่บันทึกหรือเขียนไว้แต่โบราณเป็นลำดับมาจะพรรณนามาตาม ที่นึกได้ในเวลานี้ คือ

(ก) ภาพจำหลักศิลา เป็นเครื่องประดับปราสาทหินรุ่นเก่า คือแผ่นศิลาที่ กล่าวมาในข้อ ๑

(ข) ภาพจำหลักเรื่องราวเกียรติที่ระเบียงนครวัดเป็นฝีมือขอมรุ่นหลัง

(ค) ภาพเรื่องราวเกียรติปั้นปูนไว้ที่พนัศาลาวัดโบราณในเมืองกำแพงเพชร จันไปดูครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ ยังบริบูรณ์ดีเป็นฝีมือไทยเลียนขอม (ทำนองเดียวกับ พระอิศวรหล่อทองสัมฤทธิ์ที่เมืองกำแพงเพชร) แต่เมื่อไปคราวหลังสัก ๗ - ๘ ปีมานี้ หัก สูญไปเสียมากยังเหลืออยู่บ้าง

(ฅ) ภาพเรื่องราวเกียรติที่เขียนในกรุงรัตนโกสินทร์ฝีมือครั้งรัชกาลที่ ๑ เดิมเขียนพระระเบียงรอบวัดพระแก้ว แต่ลบเขียนใหม่เมื่อรัชกาลที่ ๓ แล้วมาลบเขียนใหม่ ในรัชกาลที่ ๕ แล้วมาลบเขียนใหม่ในรัชกาลที่ ๗ ที่ยังปรากฏอยู่บัดนี้ เหลือแต่เขียนสิ่งของ ดังลัษณะที่กล่าวมาแล้ว ฝีมือเขียนรัชกาลที่ ๒ ไม่ปรากฏ แต่ครั้งรัชกาลที่ ๓ นอกจากตู้ ๓ ใบในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ ยังมีศาลารายข้างพระมณฑปที่วัดพระเชตุพนเหลืออยู่อีก ๒ หลัง

(๔) หัวโขนทศกัณฐ์ ตามแบบอินเดีย เขาทำ ๑๐ หน้าเสมอกันชั้นเดียว แต่แบบ ขอมทำหน้าดอสูงขึ้นไปเป็น ๓ ชั้น อย่างหัวโขนของเรา แต่หน้าที่อยู่ยอดจะทำเป็นหน้ายักษ์ หรือหน้ามนุษย์ ฉะนั้นยังมิได้พิจารณา หัวโขนทศกัณฐ์ของเราเอาอย่างมาจากภาพขอมเป็นแน่ แต่ที่ทำหน้าบนเป็นหน้ามนุษย์นั้นฉันทได้ยินผู้หลักผู้ใหญ่บอกมาแต่ก่อนว่าเป็นหน้าพระ พรหม ด้วยทศกัณฐ์เป็นพงศ์พรหม ที่ว่านี้จะมีหลักฐานอย่างไรยังไม่พบ บางทีสมเด็จพระ มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งเอาพระราชหฤทัยใส่สอบสวนเรื่องราวเกียรติมาก จะพระราชทาน อธิบายไว้ในหนังสือบ่อเกิดรามเกียรติ์ ซึ่งทรงพระราชนิพนธ์ ข้อที่ทำหัวโขนกุมภกรรณ

เป็นศิระโล้นไม่ใส่ชฎาด้วยเหตุใด ฉันไม่รู้เป็นข้อที่พวกนักเรียนชั้นฉันได้โจทย์กันมาแล้ว
ก็ไม่มีใครสามารถแถลงได้ เป็นแต่พูดกันว่ากุมภกรรณเห็นจะเป็นนักปราชญ์ชอบหาความ
สุข ไม่ใส่ชฎาให้นักหัว ฉันนึกว่าฉันเคยเห็นรูปกุมภกรรณแบบขอม แต่ก็จำไม่ได้ว่าทำ
ใส่ชฎาหรือไม่ ให้การได้เพียงเท่านี้.

ด.จ. ๑๕๖๕๗๗.



สำนักคติคุณ หัวหิน

วันที่ ๒๗ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๖๕

ถึง หลวงบริบาลฯ

ฉันได้รับจดหมายฉบับลงวันที่ ๒๓ กับรูปฉายาลักษณ์บอกเรื่องไปตรวจการโบราณคดีทางฝ่ายเหนือมาให้ทราบ และว่าจะมาหาฉันที่หัวหินนั้น ฉันยินดีชอบใจมาก

หมอเขยตินักหนา ฉันเห็นว่าดีอย่างไรจะเอาไว้มอบหลวงบริบาลฯ ด้วยวาจา เมื่อมาพบกันที่หัวหิน

เรื่องป้องกันท่านศรีวิชัยมิให้ไปทำให้เสียของโบราณนั้น ฉันเห็นมีทางอย่างเดียว แต่ปักประกาศหวงห้ามตามแห่งที่สำคัญ เช่นวัดเจดีย์เจ็ดยอด วัดกุฎีเต่า ที่เมืองเชียงใหม่ และวัดกุฎี (ซึ่งน่าจะให้เปลี่ยนชื่อเรียกว่าวัดจามเทวี) วัดพระยืน และพระมหาธาตุหริภุญชัยเหล่านี้ นอกจากนั้นแกจะทำอะไรก็ให้แกทำ ถ้าเข้าไปรบกวนแก แกก็จะเลิกเสียไม่ทำอะไร ราษฎรเลยเกลียดเราไปด้วย

พระพุทธรูปที่พบใหม่ในลำน้ำแม่กวั้นนั้นลักษณะแปลกนักหนา ถ้าฉันยังเป็นนายกราชบัณฑิตยสภา ก็เห็นจะสั่งให้ส่งลงมาดูถึงกรุงเทพฯ ด้วยเป็นพระที่ทำโดยฝีมือดี แต่หลายแบบประหลาดกัน ตอนพระองค์เป็นทรงสมัยอุทอง ตอนพระเศียรไปทางสมัยลพบุรี แต่พระหัตถ์ขวาเป็นแบบเชียงแสน หน้าฐานที่รองทำหงส์ ๒ ตัวนั้น หงส์เป็นเครื่องหมายของมอญ เรื่องมันปนกันอย่างนี้จึงเห็นแปลก

พระละโว้นั้นมีเรื่องเก่าที่ควรบอกให้หลวงบริบาลฯ รู้ คือในบริเวณพระมหาธาตุหริภุญชัยนั้นมีวิหารอยู่หลัง ๑ เรียกว่า “วิหารพระละโว้” เขาว่าเป็นที่ไว้พระพุทธรูปเมืองละโว้ ฉันเข้าไปดูพระพุทธรูปที่ว่าเป็นพระละโว้ กลายเป็นพระเชียงแสนหาใช่แบบละโว้ไม่ ในวันนั้นเองเมื่อเที่ยวเดินไปที่อื่นในบริเวณวัดไปพบทราภพระละโว้ทั้งพลัดพรายอยู่ รู้แน่ว่าเป็นพระละโว้ด้วยลักษณะเหมือนกับพระที่พระเจดีย์วัดกุฎี แต่เป็นรอยไฟไหม้แตกละลาย จึงสันนิษฐานว่าเดิมเห็นจะเอาไว้ในวิหารนั้น แต่ถูกไฟไหม้วิหารพระหักทำลาย

เมื่อมีใครสร้างวิหารใหม่จึงเอาพระองค์อื่นที่ยังบริบูรณ์ดีไปตั้งแทน ฉันจึงสั่งให้เก็บทราบ
พระละโว้เดิมมารวมไว้ในพิพิธภัณฑสถานฯ

ยินดีที่ได้เห็นรูปพระเนียดคล้องช้างที่กรุงเก่า แต่ก็ไม่ได้เห็นว่าจะไปทำอะไรได้ ว่า
ด้วยทรงพลสัมภาระแล้ว ของเดิมครั้งกรุงศรีอยุธยาแม้แต่เชิงเทินเท่านั้น ส่วนพลับพลาและ
เสาศะเนียดของเดิมผูกพันหมดแล้ว ที่เหลืออยู่เดี๋ยวนี้เป็นของกรมหมื่นปราบปรปักษ์บูรณะ
ในรัชกาลที่ ๕ กรุงรัตนโกสินทร์ทั้งนั้น

ถ้าหลวงบริบาลฯ ออกมาหัวหินเมื่อใดขอให้เอาพระพิมพ์และสิ่งของที่ขุดได้ที่วัด
พระศรีสรรเพชญ์ ซึ่งหลวงบริบาลฯ คิดว่าฉันจะชอบใจดูนั้นมาให้ดูด้วย

ได้เห็นในหนังสือพิมพ์ว่าขุดได้พระแก้วที่ในวัดพระมหาธาตุที่นครศรีธรรมราช
องค์ ๑ นึกประมาทว่าจะไม่ใช่ของดี แต่ถ้าหลวงบริบาลฯ ได้โอกาสลงไปตรวจดูก็จะรู้ได้
เพราะเขารักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถานแล้ว

นานมาแล้วฉันได้เขียนไปในจดหมายฉบับ ๑ ถึงหลวงบริบาลฯ ว่าอยากจะให้สืบ
และตรวจหาปากน้ำนครปฐมไปต่อลำน้ำราชบุรีที่ตรงพงตึก สืบเสียแล้วหรือยัง ฉันคิดขึ้น
ว่าถ้าหลวงบริบาลฯ ออกมาหัวหิน มาจากกรุงเทพฯ วันเสาร์หรือวันพุธด้วยรถเข้าลงที่
บ้านโป่งขึ้นไปพงตึก แล้วกลับมาจับรถเมล์ (สืบเสียก่อนว่าเขาหยุดที่บ้านโป่งหรือไม่ ถ้า
เขาหยุด) จะมาถึงหัวหินได้ในวันนั้นเวลา ๒๑.๓๐ นาฬิกา เวลาอยู่หัวหินมาพักกินอยู่
ที่สำนักคิตกุลไม่ต้องหาที่พักที่อื่น จะมาเมื่อไรบอกให้ทราบจะได้ให้รถไปรับที่สถานี.

ต๋อง ๑๖ ม.ค. ๒๕๐๗



สำนักนิติกุล หัวหิน

วันที่ ๑๐ มกราคม พุทธศักราช ๒๕๖๕

ถึง หลวงบริบาลฯ

ด้วยพระเจ้าอยู่หัวพระราชนานพระพุทธรูปซึ่งมีผู้จะถวายขาย องค์ ๑ มาให้ฉันตรวจ ฉันได้เขียนอธิบายความเห็นส่งไปกราบบังคมทูลตั้งสำเนาที่ได้ส่งมาให้หลวงบริบาลฯ กับจดหมายฉบับนี้ ด้วยเห็นว่าอธิบายเครื่องถมปัทมนั้นจะเป็นประโยชน์ในทางความรู้ของหลวงบริบาลฯ ได้บ้าง เครื่องปัทมยุคที่ ๑ ที่เห็นว่าเป็นฝีมือในสมัยกรุงศรีอยุธยา นั้น ที่ในพิพิธภัณฑสถานมีกาน้ำใบ ๑ ขันใบ ๑ ที่พระยาอุเทนฯ เขาให้ แต่ก่อนเอาไว้ในห้องเครื่องถ้วยเห็นจะยังอยู่ในนั้น ของยุคที่ ๒ ที่ว่าส่งมาในรัชกาลที่ ๓ เอาไว้บนพระที่นั่งพรหมเมศธาดา พวกเครื่องยศพระราชาคณะ เช่น ถาดล้างหน้าและพานหมากรูปพานทองเครื่องยศ เป็นต้น ของยุคที่ ๓ ที่ส่งในรัชกาลที่ ๔ คือพระสถูปกัณฐีอยู่ในพระที่นั่งพรหมเมศธาดา ๓ องค์ ของยุคที่ ๔ ที่ส่งครั้งรัชกาลที่ ๕ เพราะเอาแบบครั้งรัชกาลที่ ๓ ไปสั่ง รู้ได้ว่าเป็นของรัชกาลที่ ๕ แต่ฝีมือเลเวลจะหยาบขึ้นเป็นตัวอย่างสำหรับเทียบกับของอื่นได้ คือด้ามพัดรองกับฝาบาตรเชิงบาตรซึ่งส่งเข้ามาครั้งเสด็จขึ้นพระที่นั่งจักรี ถ้าของฝีมือปานกันก็เป็นของสังรัชกาลที่ ๕ ทั้งนี้ หลวงบริบาลฯ ควรจะดูไว้ให้แน่ใจ

เรื่องมีผู้ร้ายขุดพระเจดีย์ศรีสรรเพชญ์นั้น ฉันนึกสงสัยอยู่แล้วว่า ผู้ร้ายกล้าหาญผิดปกติ และจะลักขุดในคืนเดียวสองคืนไม่ได้ เมื่อมาได้เห็นรายงานในจดหมายหลวงบริบาลฯ ก็เข้าใจแจ่มแจ้งและเกิดสงสัยต่อไป แต่ความสงสัยของฉันนี้อาจจะผิด อย่าถือเอาเป็นหลักเอาเป็นแต่เค้าเงื่อนที่จะสดับตรับฟัง คือเหตุใดผู้ร้ายจึงขุดตรงที่มีของบรรจุไว้ ข้อนี้ส่อให้เห็นว่าต้องรู้ก่อนว่ามีของอยู่ตรงนั้นอีกข้อ ๑ การที่ขุดดูมิใช่ลักลอบทำเช่นขุดในเวลาตีกลองสวดสวดจะมีพวกที่ทำการอยู่ในราชบัณฑิตยสภา คือพนักงานรักษาท้องที่ที่ดี นักโทษก็รู้เห็นเป็นใจด้วย

ลานทองที่ขุดได้นั้นแปลกมากสังเกตความที่จากรึก เป็นสุพรรณบัฏตั้งเจ้าหรือสตรีที่มีบรรดาศักดิ์สูง เหตุใดจึงเอาไปประจุไว้ในพระเจดีย์ศรีสรรเพชญ์ ข้อนี้เห็นอธิบายอยู่

อย่างเดียว แต่ว่าพระอัฐิของท่านผู้นั้นจะประจุไว้ในเจดีย์นั้นด้วย จึงเอาสุพรรณบัฏประจุไว้กับอัฐิ ประจุเมื่อใดข้อนี้มีหลักฐานเชื่อได้เป็นแน่ว่าในสมัยกรุงศรีอยุธยา เพราะในสมัยรัชกาลที่ ๔ ไม่ได้แต่ต้องอย่างใดนอกจากถางต้นไม้ที่ขึ้นปกคลุมกองอิฐหัก และกองดินยังถมเป็นพะเนินเทินทึกขึ้นไปจนพินฐานพระมณฑปมาจนสมัยพระยาโบราณในรัชกาลที่ ๖ จึงได้รื้อขน ฉันทยังเคยบันทึกกับพระยาโบราณว่า เสียหายที่สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงไม่ทันได้ทอดพระเนตรเห็นว่าของจริงเป็นอย่างไร เคยเข้าพระทัยว่าพระมณฑปสร้างพร้อมกับพระสถูปทั้ง ๓ ด่อนอิฐหักและดินปลี้ออกหมดแล้วจึงรู้ว่าเป็นของสร้างซ้อนขึ้นทีหลังช้านาน ข้อที่วินิจฉัยว่าเป็นสุพรรณบัฏครั้งไหน จะต้องเอาไว้ดูแผ่นสุพรรณบัฏนั้นก่อน

ฉันมีความยินดีที่ได้ทราบว่านายกราชบัณฑิตยสภาเอาพระทัยใส่ในเรื่องโบราณคดีมากขึ้น และคลังอนุญาตจ่ายเงินค่าเดินทางนับว่าอาการของราชบัณฑิตยสภาพอคอยฟื้นขึ้นบ้าง.

ต๋ม ๑๕ ม.ค. ๒๕๖๕



สำนักศิลปคดี หัวหิน

วันที่ ๑๕ มกราคม พุทธศักราช ๒๕๖๕

ถึง หลวงบริบาลฯ

ฉันได้รับโทรเลขหลวงบริบาลฯ มีมาถามเรื่องเมือง “สุพรรณเก่า” โดยอ้างว่า กระทรวงมหาดไทยเห็นว่าไม่ควรจะเอาไว้ในทะเบียนราชบัณฑิตยสภา ควรจะไปขึ้นทะเบียนทางพระคลัง หลวงบริบาลฯ ยังไม่เคยไปที่เมืองสุพรรณเก่า ไม่ทราบสิ่งสำคัญของเมืองนั้นจึงขอถามความเห็นฉันนั้น เมื่อคิดดูฉันไม่เข้าใจปัญหาตระหนักจะต้องตอบยืดยาวสักหน่อย จึงเขียนจดหมายฉบับนี้แทนตอบทางโทรเลข

เมืองในจังหวัดสุพรรณบุรีมี ๒ เมือง เรียกตามภาษาของฉันชื่อว่า เมืองอุททองหรือสุพรรณภูมิ อยู่ที่อำเภอจรเข้สามพันเมือง ๑ เมืองสุพรรณบุรีในอำเภอเมือง ตั้งที่ว่าการจังหวัดทางฝั่งตะวันตกแม่น้ำสุพรรณเมือง ๑ บริเวณที่ว่าการจังหวัดตั้งอยู่ในตำบลท่าพี่เลี้ยงทางฝั่งตะวันออก นับว่าเป็นเมืองใหม่หรือเป็นเมืองเดียวกับเมืองสุพรรณบุรีตามคติของกระทรวงมหาดไทย ฉันไม่แน่ใจ คำที่เรียกว่าเมืองเก่าตามคติของกระทรวงมหาดไทย อาจจะเป็นเมืองอุททองก็ได้ หรือเมืองสุพรรณบุรีก็ได้ เพราะเป็นเมืองโบราณทั้ง ๒ แห่ง

ถ้าเมืองเก่าหมายความว่าเมืองอุททองไซ้ ความสำคัญของเมืองนั้นในทางโบราณคดีเป็นอย่างไรฉันได้เคยแต่งอธิบายไว้ในคำชี้แจงพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา และดูเหมือนได้เอาแสดงเป็นปาฐกถาเมื่อเทศาภิบาลไปดูพิพิธภัณฑสถานด้วย เมืองอุททองเป็นโบราณสถานแห่ง ๑ ซึ่งจำต้องรักษาไว้เป็นกรุยพงศาวดารสยาม

ว่าถึงโบราณวัตถุที่เมืองอุททอง ไม่สู้มีอันใดนัก ของที่เป็นปึกแผ่นมีแต่เชิงเนินดินกับประตูเมืองอยู่ตอนหนึ่ง กับทางนอกเมืองด้านริมลำน้ำจรเข้สามพันมีสระขุดสำหรับขังน้ำสระหนึ่งหรือ ๒ สระ และมีเทวรูปศิลาอยู่ที่ศาลริมท่าพระยาจักรีองค์หนึ่ง พื้นที่ในตัวเมืองเมื่อฉันแรกไปพบเมืองอุททอง และเมื่อสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ เสด็จไปยังเป็นป่าที่เดียว แต่เมื่อทำพลับพลาไว้เสด็จสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ ครั้งนั้นขุดพบของโบราณที่แปลก ๆ หลายสิ่ง เพราะเป็นที่ที่ยังไม่เคยมีใครขุดค้น ดูเหมือนฉันจะได้สั่งเจ้าเมืองไว้ว่าให้สงวนที่

ในเมืองอุททองอย่าให้ใครจอง เพราะเป็นที่ไม่มากมายเท่าใด ด้วยตั้งใจในเวลานั้นว่าจะให้ชุดค้นหาของโบราณต่อไป แต่ยังไม่มีโอกาสสักทีจึงมา ได้ยินว่ามีเจ๊กเข้าไปทำไรหลายราย ความคิดที่จะสงวนพื้นที่นั้นจะเอาเป็นล้มละลายก็ได้ จึงมีสิ่งซึ่งควรรักษามิให้ใครรู้แต่ประตุมืองกับเชิงเทินที่ยังเหลืออยู่ ส่วนสระ ๒ สระนั้นจะปล่อยก็ได้ เทวรูปก็เป็นพระนารายณ์ใส่หมวกเด็กอย่างเดียวกับที่ศาลหลักเมืองสุพรรณบุรี แต่ราษฎรในท้องถิ่นนับถือกันมาก ฉะนั้นจึงไม่ได้สั่งให้เอามาไว้ในพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร

ว่าถึงประโยชน์ของรัฐบาลในการที่ราชบัณฑิตยสภาหรือกระทรวงพระคลังรักษาที่ ก็ไม่ขัดต่อกันด้วยความมุ่งหมายต่างกันทีเดียว ราชบัณฑิตยสภาประสงค์เพียงจะรักษาโบราณวัตถุให้คงอยู่มิให้เป็นอันตรายไปเสีย ส่วนกระทรวงพระคลังประสงค์จะเก็บค่าเช่าเอาเงินจากผู้ซึ่งอาศัยหาผลประโยชน์ในที่โบราณสถาน ว่าสำหรับเมืองอุททองนี้ถ้าราชบัณฑิตยสภาเอาไว้ในทะเบียนที่รักษาเพียงเชิงเทินและประตุมืองที่ยังเหลืออยู่ พื้นที่นอกนั้นปล่อยให้กระทรวงพระคลังเอาไปจัดการก็จะได้ประโยชน์ด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย ถ้าโอนเมืองอุททองไปขึ้นกระทรวงพระคลังเสียหมด กระทรวงพระคลังไม่ถือเป็นหน้าที่ที่จะรักษาของโบราณ ปล่อยให้มีผู้เข้าถือที่เมืองนั้นและผู้เช่าหรือเชิงเทินและกำแพงให้สูญไปเสีย ถ้าเป็นเช่นนั้นก็เสียประโยชน์สำคัญของบ้านเมือง แต่กระทรวงพระคลังก็คงไม่ต้องการถึงเช่นนั้น แต่ถ้าว่าที่แท้แล้วก็ยังไม่ใครได้ไปเห็นเมืองอุททองว่าเป็นอย่างไร ทั้งผู้พูดแทนกระทรวงมหาดไทยและผู้พูดแทนกระทรวงการคลัง ฉะนั้นจึงเห็นว่าในเรื่องนี้ถ้าจะให้ดีหลวงบริบาลฯ ออกไปดูเอง แล้วนำความเข้ามาเสนอนายกรัฐมนตรีกราบบังคมทูลสำหรับที่จะตอบกระทรวงมหาดไทยจะเป็นหลักฐานดีกว่าอย่างอื่น ไป ๒ วันมา ๒ วันไม่เปลืองเวลาและเปลืองเงินเท่าไร

ถ้าเมืองสุพรรณเก่าที่ถามมาหมายความว่าเมืองสุพรรณบุรีไซ้ ัปัญหาเหมือนกับที่พระนครศรีอยุธยา ราชบัณฑิตยสภามีหน้าที่รักษาโบราณวัตถุสถาน เช่น พระศรีรัตนมหาธาตุเป็นต้น ไม่เกี่ยวกับพื้นที่ซึ่งฉันเข้าใจว่าเป็นที่มีเจ้าของอยู่แล้วโดยมาก

อธิบายเรื่องเมืองอุททองที่ฉันบอกมาในจดหมายนี้ อย่าเอาไปอ้างว่าได้มาถามฉัน และฉันบอกไปอย่างนั้น ๆ เพราะตัวฉันในเวลานี้ไม่อยากจะเกี่ยวข้องกับราชการ ถ้าหลวงบริบาลฯ ได้ออกไปดูเองควรอ้างตามตาเห็น ถ้าจะว่าถึงเรื่องตำนานก็อ้างปาฐกถาหรืออธิบายของฉันซึ่งได้พิมพ์ไว้ ณ ที่นั้น ๆ

อนึ่ง จะถือโอกาสตอบคำถามของหลวงบริบาลฯ ที่ถามมาในจดหมายฉบับก่อนข้อหนึ่ง เรื่องโต๊ะหมู่สำหรับตั้งเครื่องบูชาที่เอามาจากวัดพระเชตุพนนั้น คือที่ตั้งเครื่องบูชาจำหลักปิดทองประดับกระจกเป็นหมู่ใหญ่ แยกกันไม่ได้ เป็นของสร้างครั้งรัชกาลที่ ๕

เหมือนกันกับที่ตั้งอยู่หน้าพระพุทธรูปทรงเครื่ององค์ใหญ่ทั้งคู่ที่ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ไม่ใช่ผ้าหมี่ที่แยกกันได้ ของตั้งอยู่บนพระที่นั่งวายุสถานอมเรศมีหมี่เดียวเท่านั้น.

ดํ ๑๕๖๗๗๗๗.



สำนักนิติกกุธ หัวหิน

วันที่ ๒๐ มกราคม พ.ศ. ๒๕๖๕

ถึง หลวงบริบาลฯ

ได้รับจดหมายลงวันที่ ๑๘ มกราคม คกนี้ เรื่องเมืองสุพรรณนั้น ถ้าเป็นเมือง
สุพรรณบุรี ก็ไม่ควรราชบัณฑิตยสภาจะขัดขวางในการโอนพื้นที่ไปขึ้นกระทรวงมหาดไทย
เมืองสุพรรณบุรีแปลงอยู่ชนิดที่เป็นเมือง ๒ ชั้น มีเชิงเนินดินและคูเป็นที่สังเกต ถ้าอย่าให้
ถมคูหรือรื้อเกลี่ยเชิงเนินดินรอบเมืองสุพรรณเสียเท่านั้นก็พอแก่ประโยชน์ของโบราณคดี.

ด.จ. ๑๖๖๗๗๗.



สำนักคិតกุล หัวหิน

วันที่ ๖ กุมภาพันธ์ พุทธศักราช ๒๕๖๕

ถึง หลวงบริบาลฯ

ฉันได้รับจดหมายของหลวงบริบาลฯ ส่งเอกสารกับฉายาลักษณ์ต่าง ๆ เนื่องในเรื่องที่ไปตรวจโบราณสถานในเมืองสุพรรณบุรีมาให้ฉันทราบนั้น ขอบใจเป็นอันมาก อ่านหนังสือและดูรูปที่หลวงบริบาลฯ ส่งมาพอเป็นเครื่องเพลิดเพลินใจได้บ้าง จึงรู้สึกว่าการตอบให้ความรู้แก่หลวงบริบาลฯ สนองคุณบ้างเล็กน้อย แต่ขอให้ถือว่าเป็นพูดกันในระหว่างหลวงบริบาลฯ กับตัวฉัน ไม่เกี่ยวกับราชการของราชบัณฑิตยสภา

๑. พิจารณาตามรายงานของหลวงบริบาลฯ ดูปัญหาที่เกิดขึ้นได้ถึงกันระหว่างราชบัณฑิตยสภากับกระทรวงมหาดไทยมันไม่มีมูลอะไรที่เดียว ด้วยคุณเมืองสุพรรณบุรีที่ว่ากันนั้น เจ้าเมืองเขาก็จัดให้คนเช่าทำให้เกิดประโยชน์อยู่แล้ว ที่มหาดไทยจะขอโอนการปกครองไป ก็เอาไปทำให้เกิดประโยชน์ ดูเหมือนโดยเข้าใจว่าที่ซึ่งควรจะเกิดประโยชน์ได้ทอดทิ้งอยู่เปล่า แต่ความจริงมันไม่เป็นเช่นนั้น ข้อที่ควรจะมีอยู่แต่ถ้าเจ้าเมืองให้เช่า ค่าเช่าก็ไปตามสมควรหรือไม่ เก็บได้แล้วเอาเงินค่าเช่าไปใช้ทำอะไร ถ้ารู้ความจริงข้อนี้ก็เป็นสิ้นปัญหา สมมติว่ามีผู้ไปยื่นเรื่องราวทางกระทรวงมหาดไทย ขอรับเช่าที่คูเมืองทำนาโดยรับจะให้ค่าเช่าเท่านั้นเท่านี้ ถ้าค่าเช่าที่เจ้าเมืองเก็บอยู่ยังต่ำอยู่มากก็ขึ้นค่าเช่าให้เท่าที่เขารับประมูลเท่านั้นก็เป็นหมดปัญหา ส่วนเงินค่าเช่านั้นถ้าได้มาใช้ในการหลวงจะเป็นการอย่างไรที่คลังอนุญาตแล้วก็เป็นอันสิ้นปัญหา ว่าที่เนื่องไปถึงการปกครอง ถ้าคงอยู่ในราชบัณฑิตยสภาดีกว่าส่งไปมหาดไทย เพราะมหาดไทยคงเอาไปให้คนเช่าเหมือนอย่างเป็นที่ร้างว่างเปล่า ผู้เช่าจะเอาไปทำอย่างใดกับที่นั้นก็ได เป็นทั้งเครื่องหมายพงศาวดาร ถ้าอยู่ในราชบัณฑิตยสภาจะได้ดูแลมิให้ผู้เช่ากลบถูหรือรื้อถอนเชิงเทินเมืองให้สูญไป แต่ความที่กล่าวมาในข้อนี้ ที่นายกล่มยอมโอนไปให้มหาดไทย ถึงจะอ้างเหตุอย่างใด สุดแต่คงอยู่ในปกครองราชบัณฑิตยสภาก็ดีอยู่แล้ว

๒. เรื่องเชิงเทินเมืองสุพรรณบุรีหรือเมืองโบราณแห่งอื่น ๆ ที่ปรากฏอยู่เป็นเชิงเทิน

ดินรอยถมเป็นแนวไปเหมือนกันแทบทั้งนั้น ข้อนี้ยังมีเข้าใจผิดกันอยู่ว่าเดิมมีกำแพงอิฐ รื้อกำแพงอิฐเสียในครั้งใดครั้งหนึ่งจึงเหลือแต่เชิงเทินดิน เป็นความเข้าใจผิด ฉะนั้นจะได้ชี้แจงแก่หลวงบริบาลฯ แล้วหรืออย่างไรจำไม่ได้ จึงจะเขียนชี้แจงในที่นี้ให้เป็นทุนความรู้ อันลักษณะที่ตั้งค่ายหรือตั้งเมืองแต่โบราณเป็นอย่างเดียวกัน ผิดกันแต่ว่าค่ายเป็นของรีบทำและทำใช้ชั่วคราว เมืองเป็นของทำนานและทำไว้ประจำ ลักษณะที่ทำนั้นขุดดินเป็นแนวคูข้างหน้า เอาดินที่ขุดขึ้นนั้นถมเป็นเชิงเทินข้างหลังคู บนเชิงเทินปักเสาระเนียดสำหรับบังตัวคนที่รักษาอยู่ข้างในมิให้ข้าศึกเห็นตัว ลักษณะของค่ายและเมืองเป็นเช่นนั้น ค่ายเชิงเทินเตี้ยใช้ระเนียดไม้ไผ่ เมืองเชิงเทินสูงใช้ไม้แก่น ครั้นต่อมาเมื่อถึงสมัยทำกำแพงจะให้มั่นคงขึ้นใช้ก่อกำแพงด้วยแลงหรืออิฐบนเชิงเทินแทนระเนียดไม้ กำแพงนั้นทำเป็นใบเสมาสำหรับบังตัวคนที่รักษาเมือง เมืองมีกำแพงเช่นว่านี้ตัวอย่างยังมีอยู่ที่เมืองกำแพงเพชรและเมืองสุโขทัยเก่า เมืองที่ก่อกำแพงไปจากพื้นดิน เช่นพระนครศรีอยุธยาและกรุงเทพฯ เดิมถมดินเป็นเชิงเทิน ข้างในสำหรับคนขึ้นรักษา ก็เป็นของมีมาแต่โบราณ เช่นที่เมืองศรีสัชนาลัย แต่เห็นจะสิ้นเปลืองมากจึงมิใคร่ทำกัน พระนครศรีอยุธยาเดิมก็เป็นเชิงเทินดินมีกำแพงใบเสมาอยู่ข้างบนเหมือนอย่างเมืองกำแพงเพชร ปรากฏว่ามาแก้ไขก่อเป็นกำแพงอิฐขึ้นไปแต่พื้นดินเมื่อรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ กรุงเทพฯ นี้เอาแบบอย่างกรุงศรีอยุธยามาสร้าง อาศัยหลักที่กล่าวมากับความที่ปรากฏว่าเมืองสุพรรณไม่เคยเป็นเมืองหลวง จึงสันนิษฐานว่ากำแพงเมืองสุพรรณบุรีนั้นเห็นจะเป็นแต่ป้อมกระเนียดไม้แก่นบนเชิงเทินที่ปรากฏอยู่ แต่แนวกำแพงเมืองสุพรรณบุรีนี้ตั้งทั้ง ๒ ผัง เอาแม่น้ำไว้กลางเมืองเหมือนอย่างเมืองพิษณุโลก ในรายงานของหลวงบริบาลฯ ไม่ปรากฏว่าได้มาชั้นสูตรทางผังตะวันออกด้วย

๓. ดำนานเมืองสุพรรณบุรี ว่าตามโบราณวัตถุที่มีอยู่เป็นหลักฐาน

ก. เป็นเมืองที่พวกอยู่ทางตะวันตกมาสร้าง เพราะสร้างทางฝั่งตะวันตก (แนวกำแพงทางฝั่งตะวันออกเห็นจะเพิ่มขึ้นต่อภายหลัง) ข้อนี้สันนิษฐานว่าเดิมพวกเมืองอุทองมาตั้งเป็นเมืองด่านรับป้องกันข้าศึกที่จะไปจากเมืองลพบุรี

ข. พระพุทธรูปปาเลไลยก์ก็เป็นของเก่าก่อนวัดคู่อื่น ลักษณะทันสมัยอุทองและสร้างเป็นพระพุทธรูปปางแสดงพระธรรมจักรเหมือนอย่างพระประธานที่วัดพระปฐมเจดีย์ มีกุฏิครอบเฉพาะองค์พระ มาสร้างวิหารต่อขึ้นหลัง ส่วนองค์พระนั้นเคยชำรุดถึงพระกรหักหายไป คนชั้นหลังปฏิสังขรณ์เมื่อความรู้เรื่องพระแสดงปางปฐมเทศนาสูญเสียแล้วจึงทำเป็นพระปาเลไลยก์ ความที่กล่าวในข้อนี้ยังมีที่สังเกตด้วยพระกรเล็กกว่ากันเกือบข้างหนึ่ง และซุ้มเดิมที่สร้างวิหารต่อก็ยังไม่ปรากฏอยู่

ค. พระศรีรัตนมหาธาตุเป็นของเก่าร่องพระป่าเลไลยก์ลงมามีแผ่นเงินจารึกบรรจุไว้ที่ยอดนพศูล (แผ่นเงินนั้นเดี๋ยวนี้ดูเหมือนจะรักษาไว้ในราชบัณฑิตยสภา) ฉันได้อ่านนานแล้ว (ความทรงจำจะคล้อยคล้ายคลิบคลาไปบ้างหรืออย่างไรก็เป็นได้) สอบศักราชที่จารึกนั้นได้ความว่าสมเด็จพระบรมราชาธิราช (สามพญา) สร้าง สมเด็จพระมหาจักรพรรดิไปทรงบูรณปฏิสังขรณ์

ง. ตามเรื่องพงศาวดารว่าเมื่อพระเจ้าอู่ทองมาตั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีนั้น ให้ขุนหลวงพ่วงที่พระมเหสีครองเมืองสุพรรณบุรี สันนิษฐานประกอบว่า เมืองสุพรรณบุรีจะมีเจ้าเมืองครองตั้งแต่นั้นมาจนถึงแผ่นดินพระมหาจักรพรรดิ บางทีสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเองจะได้ครองเมืองสุพรรณบุรีอยู่ก่อน ด้วยทรงพระนามว่าพระเชียรราชาอย่างเดียวกับพระไชยราชาที่ครองเมืองพิษณุโลก แต่เมื่อรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดินั้นเห็นจะเป็นเมื่อเสร็จศึกพระเจ้าหงสาวดีตะเบ็งชเวตี้แล้ว ตั้งขุนนางเป็นเจ้าเมือง มีชื่อว่าพระสุนทรสงครามซึ่งเป็นผู้คัดค้านคน ๑ ไม่ให้ประทานช้างเผือกแก่พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง

๔. อาศัยหลักฐานที่กล่าวมาในข้อก่อน สันนิษฐานว่าเมืองสุพรรณฯ เดิมทีเดียวจะตั้งอยู่แถววัดพระป่าเลไลยก์ และเรียกชื่ออื่น ที่หลังแม่น้ำสุพรรณฯ แควเข้า เมืองเดิมกลายเป็นที่ดอนจึงย้ายลงมาตั้งเมืองใหม่ตรงที่เมืองสุพรรณบุรีเดี๋ยวนี้ แต่สมัยเมื่อเมืองอู่ทองยังเป็นเมืองหลวง และขุนหลวงพ่วงจะได้เป็นเจ้าเมืองสุพรรณบุรีอยู่แล้วแต่ก่อนสร้างกรุงศรีอยุธยา แต่ชื่อที่เรียกว่าสุพรรณบุรีนั้นเห็นจะตั้งขึ้นแทนเมืองสุพรรณภูมิหรือเมืองอู่ทองเมื่อทั้งเมืองมาตั้งกรุงศรีอยุธยา อธิบายนี้ว่าตามความเห็นด้วยอาศัยหลักฐานดังชี้แจงมา

๕. เรื่องสมภารวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ขุดห้องประจุพระพิมพ์ในองค์พระศรีรัตนมหาธาตุขึ้น แก่ทำตามเรื่องเดิมซึ่งหลวงบริบาลฯ เห็นจะยังไม่รู้ คือเดิมมีผู้ไปขุด (แต่พวกชาวสุพรรณฯ เขาว่าพระมหาธาตุพังลง) แห่ง ๑ พบเป็นห้องมีพระพิมพ์ตะกั่วขนาดใหญ่ที่ทำเป็นพระปางลีลา มีอยู่ในนั้นเป็นอันมาก ฉันออกไปเมืองสุพรรณฯ พบพระพิมพ์เช่นนั้นมิอยู่ตามบ้านกรรมการบ้านละหลาย ๆ องค์ ได้ขอเขามาและได้ให้ไว้ในพิพิธภัณฑสถานก็มี ท่านสมภารแก่จะประจุพระพิมพ์ที่แกะสร้างขึ้นใหม่โดยถือว่าทำแบบโบราณ จึงได้ขุดทำห้อง หลวงบริบาลฯ ห้ามนั้นก็ชอบแล้ว แต่ควรจะต้องแจ้งอย่าให้แก่เสียใจ เช่นว่าเดี๋ยวนี้คนใจบาปมีมากถ้าเอาเข้าประจุไว้เช่นนั้น เผลอเมื่อใดพวกโจรก็จะไปขุดพระมหาธาตุให้รูดไทม์ ควรจะทำที่ประจุเสียที่อื่น ดังนี้

๖. ที่ถามมาถึงเรื่องพระเจดีย์กลมอย่างฐานสูง ซึ่งพบที่เมืองสุพรรณบุรีว่าจะเป็นของสร้างครั้งใดนั้น ฉันออกจะอดอดให้ความเห็นยังไม่ได้เต็มที่ ด้วยเคยสังเกตในกรุงศรี

อยุธยาลงเนื้อเห็นว่าแบบพระเจดีย์ที่ทำเป็น ๓ สมัย สมัยที่ ๑ ขอบทำพระปรางค์เช่นที่ วัดพุทไธสวรรย์ วัดมหาธาตุ วัดราชบูรณะ ด้วยในสมัยนั้นนิยมแบบขอมสมัยที่ ๒ ตั้งแต่ รัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ขอบสร้างพระเจดีย์กลม เช่นที่ในวัดพระศรีสรรเพชญ์ และวัดใหญ่ป่าแก้วเป็นต้น เพราะนิยมตามแบบอย่างครั้งกรุงสุโขทัย สมัยที่ ๓ ถึงแผ่นดิน พระเจ้าปราสาททองกลับขอบสร้างพระปรางค์ เช่นที่วัดไชยวัฒนาราม เพราะถือเกียรติยศ ที่ตีเมืองเขมรคืนมาได้เป็นของไทย และคิดแบบขึ้นใหม่อีกอย่าง ๑ ทำเป็นพระเจดีย์เหลี่ยม เช่นที่วัดชุมพลนิกายาราม พระเจดีย์ศรีสุริโยทัยที่วัดศพลวรรคองค์ที่ปรากฏอยู่เดี๋ยวนี้ ฉะนั้นก็จะเป็นของสร้างขึ้นในสมัยพระเจ้าปราสาททองแน่นอนคเดิมซึ่งทำนองจะหักพังเสีย พระเจดีย์กลมฐานสูงที่เมืองลพบุรีก็หลายองค์ แต่เมืองลพบุรีคล้ายกับเป็นเมืองหลวงอยู่เสมอ แต่เมืองสุพรรณฯ ตอนหลังไม่ได้เป็นเมืองหลวง ใครจะไปสร้างใหญ่โตถึงเท่านั้น ยังคิดไม่เห็น ต้องขอพิจารณาต่อไป

๗. เรื่องที่ปรากฏว่าสันนิบาตชาติเข้ามาอุดหนุนหรือบังคับให้เราเอาใจใส่บำรุง เรื่องโบราณคดีในประเทศนี้ คิดดูก็ชอบกลหนักหนา ในเรื่องโบราณคดีที่เราจัดมาคนชาว ประเทศนี้ที่เห็นประโยชน์มีน้อยกว่าชาวต่างประเทศ ถ้าหากว่าจะเลิกเสียก็เห็นจะไม่มี ผู้ใครเสียตาย แต่เมื่อมีถูกบังคับจากต่างประเทศอย่างนี้ก็แปลไปเป็นการเมือง ถึงจะชอบ หรือมิชอบก็ต้องจำทำ แต่ถ้าตัดทุนที่จะทำเสียจนไม่มีค่าเดินทางตรวจตรา ไม่พักกล่าวถึง ค่าที่จะขุดค้น จะทำอย่างไร แต่หมดหน้าที่ของฉันทแล้วที่อุสาหะเขียนจดหมายยืดยาวมานี้ มีประสงค์แต่จะบำรุงความรู้ของหลวงบริบาลฯ อย่างเดียว (ได้ส่งเอกสารต่าง ๆ คินมา พร้อมกับจดหมายฉบับนี้ด้วยแล้ว หวังใจว่าจะมีความสบายดีอยู่ทั้งคร้วเรือน.

ด.จ. ๑๕๖๕๗๗.



สำนักคดีศกุด หัวหิน

วันที่ ๑ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๕๗๖

ถึง หลวงบริบาลฯ

ได้รับจดหมายลงวันที่ ๓๐ พฤษภาคม ส่งจดหมายพระยานครพระรามแสดงความเห็นเรื่องเครื่องสังกะโลก และเรื่องอายุพระชินราชมาให้ดูนั้นทราบแล้ว

เป็นข่าวดีอันหนึ่งที่ปรากฏว่าพบเดาทำเครื่องสังกะโลก มีทางเมืองเชียงแสนอีกแห่ง ๑ ควรหลวงบริบาลฯ จะกำหนดจดจำไว้ ถ้ามีโอกาสขึ้นไปตรวจการเมื่อใดควรจะไปให้ถึงที่ตำบลเดานั้น

๑. ชัณสูตรขนาดและลักษณะเดา ว่าเหมือนกับเดาที่สวรรคโลก สุขุทัยหรือไม่
๒. เก็บหาตัวอย่างชิ้นเครื่องสังกะโลกที่เดาเชียงแสนนั้นเอามาตรวจเทียบกับเครื่องสังกะโลกเมืองสขนาลัยและสุขุทัย ก็จะได้ทางที่จะวินิจฉัยต่อไป

การที่จะลงเนื้อเห็นว่าช่างพวกไหนทำนั้น ก็เป็นแต่ความเห็น สำคัญอยู่ที่หลักฐานที่อาจจะยกขึ้นแสดงให้ผู้อื่นเห็นจริง ด้วยพระยานครพระรามเขาจะเห็นอย่างไร ก็เป็นความเห็นของเขา เกี่ยงกันป่วยการเสียเวลา

เรื่องอายุพระชินราชนั้น เป็นพระบรมราชวินิจฉัยมาตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในพระราชนิพนธ์ของสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเป็นแต่ทรงอนุมัติตามคนอื่น ๆ และตัวฉันก็อนุมัติตามตลอดมา ที่จริงสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงพระทัยขึ้นก่อนว่าลักษณะพระชินราชพระชินสีห์เป็นของใหม่กว่าที่เข้าใจกัน เธอทรงพระดำริมาแต่ในรัชกาลที่ ๕ และทรงพระราชดำริต่อไปอีกชั้นหนึ่งว่าพิเคราะห์ตามลักษณะพระพุทธรูป ๒ องค์นั้น ฝีมือช่างคนเดียวกันก็จริง แต่หล่อองค์ละคราวไม่พร้อมกัน ด้วยสังเกตพระชินราชที่มีติดอยู่ที่ไหล่ ๒ ข้างสูงไป แต่พระชินสีห์นั้นลดไหล่ลงมาพองามได้ทรง เธอทรงสันนิษฐานว่าช่างผู้ปั้นพิมพ์เห็นที่เสียมีอยู่ในรูปทรงพระชินราช เมื่อหล่อแล้ว จึงแก้ไขเมื่อปั้นพระชินสีห์ พระวินิจฉัยของสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงพระนริศนั้นฉันไม่ได้เอาใจใส่ในชั้นแรก

ต่อเมื่อมาค้นพงศาวดารกรุงสุโขทัยในตอนรัชกาลที่ ๖ มารู้ว่าหนังสือพงศาวดารเหนือ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้เป็นหลักวินิจฉัย เป็นหนังสือแต่งใหม่เมื่อ รัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ และได้ความในศิลาจารึกว่าเมืองพิษณุโลกเมื่อครั้งพระเจ้า รามคำแหงยังเรียกว่าเมืองสองแคว คือตั้งอยู่ที่วัดจุฬามณี แล้วเมื่อมาตรวจเทียบลักษณะ พระพุทธรูปที่สร้างก่อนและภายหลังรับลัทธิลังกาวงศ์ จับลักษณะที่ผิดกันได้หลายอย่าง นอกจากนั้นตามเรื่องพงศาวดารสุโขทัยครั้งพระมหาธรรมราชาลิไทย เนื้อเรื่องนิทานตรง กันกับเรื่องพระเจ้าศิริชัยเชียงแสนในพงศาวดารเหนือหมดทุกอย่าง ผิดกันแต่เมืองเชียงแสน ควรจะเป็นเมืองสัชชาลัย และศักราช ๑๕๐๐ ควรจะเป็น ๑๙๐๐ เท่านั้น ที่ทำปลายนิ้วพระ หัตถ์พระพุทธรูปเท่ากันเป็นของพระมหาธรรมราชาลิไทยริทำขึ้น ด้วยแปลคัมภีร์มหาปุริส ลักษณะซึ่งกล่าวกันว่านิ้วเสมอกัน เข้าพระทัยว่าปลายนิ้วเสมอกันจึงทำปลายนิ้วพระหัตถ์ เท่ากัน ข้อนี้พึงสังเกตได้ บรรดาพระพุทธรูปซึ่งสร้างตามแบบลังกา มีลักษณะขัดสมาธิราบ (ไม่ใช่ขัดสมาธิเพชร) ชายจีวรยาวและมีพระรัศมี (แทนดอกบัว) บนพระเมาลีนิ้ว พระหัตถ์เหมือนมือคนธรรมดาเป็นพื้น ทั้งที่ในลานนาในสุโขทัยและในเมืองอุทอง ที่ทำ นิ้วพระหัตถ์เท่ากันเป็นของรุ่นใหม่ลงมา ในสุโขทัยยังมีน้อย มาทำกันเป็นพื้นสมัยอยุธยา มาจนกรุงรัตนโกสินทร์ ฉันทะของที่ควรสังเกตมีอีกอย่าง ๑ คือที่เขียนรูปภาพเรื่องไตรภูมิ โลกสถณฐานตามวัด เช่นเขียนผนังพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามด้านตะวันตกนั้น ที่อื่นนอกจากในประเทศสยามหาไม่ เพราะเรื่องไตรภูมิโลกสถณฐานพระมหาธรรมราชา ลิไทยทรงแต่งขึ้น มีหนังสือไตรภูมิพระร่วงอยู่เป็นพยานพึงเห็นได้ในบานแผ่นกข้างต้น หนังสือไตรภูมิพระร่วงนั้นว่าพระมหาธรรมราชาลิไทยทรงพระคุณเป็นเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก โดยแท้ ในบรรดาพระเจ้าแผ่นดินสยามมีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์ เดียวที่จะใกล้เคียง ว่าโดยย่อพระมหาธรรมราชาลิไทยเป็นผู้สอบสวนคิดค้นและแก้ไขใน เรื่องที่เกี่ยวกับพระศาสนาและยังมีพยานต่อไปในเรื่องพงศาวดารคือ เมื่อพระมหาธรรม-ราชาลิไทยเสวยราชย์อยู่นั้น พระเจ้าอยู่ทองประกาศตั้งกรุงศรีอยุธยา แต่เป็นทางไมตรี กับพระยาสิทธิไทย ครั้นพระเจ้าอยู่ทองสวรรคต พระบรมราชาธิราชพมัวครองกรุงศรีอยุธยา ทางโน้นพระมหาธรรมราชาลิไทยสวรรคต ราชบุตรได้รับรัชทายาทเป็นพระมหาธรรมราชาที่ ๒ เกิดรบกับกรุงศรีอยุธยาอยู่ช้านาน กรุงสุโขทัยแพ้ ต้องยอมเป็นเมืองขึ้นกรุงศรีอยุธยา พระมหาธรรมราชาที่ ๒ ต้องย้ายราชธานีไปตั้งอยู่ที่เมืองพิษณุโลก ข้อนี้ส่อให้เห็นว่าได้ย้ายเมืองจากวัดจุฬามณีมาตั้งเป็นเมืองลูกหลวงอยู่ที่ตรงเมืองในปัจจุบันนี้ หล่อพระชินราชและพระชินสีห์ในคราวสร้างเมืองใหม่เมื่อรัชกาลพระมหาธรรมราชาลิไทยถึงรัชกาลหลังเมื่อต้องย้ายจากเมืองสุโขทัย จึงมาเอาเมืองพิษณุโลกเป็นเมืองหลวง

วินิจฉัยที่ว่ามานี้ สำหรับให้ความรู้เป็นทุนแก่หลวงบริบาลฯ อย่าเอาไปใช้คัดค้าน

ความเห็นพระยานครพระรามเลย ด้วยเขาก็เป็นศิษย์คน ๑ เขาถามจึงควรบอกไป ถ้าเอาไปเป็นเครื่องคัดค้านความเห็นของเขา ๆ จะเสียใจ

ต๋ม ๑๕๖๕๗๗๗.



สำนักนิติกุล หัวหิน

วันที่ ๒ กันยายน พุทธศักราช ๒๕๗๖

ถึง หลวงบริบาลฯ

มีจดหมายถามมาถึงหลักฐานชื่อเมืองทวารวดีและเมืองสุพรรณภูมินั้น ถ้าบอกอธิบายด้วยวาจาจะสะดวกกว่าเขียนจดหมาย แต่เมื่อต้องเขียนเป็นจดหมายก็จะเขียนได้แต่โดยย่อพอเป็นเค้าให้คิด

๑. ว่าตามหลักภูมิศาสตร์ซึ่งผู้เริ่มศึกษาโบราณคดียังมักไม่คิดถึง คือ เมื่อสัก ๒๐๐๐ ปีมาแล้ว ทะเลอ่าวสยามยังขึ้นไปถึงข้างเหนือไกลมาก ท้องทุ่งที่ทำนาคูโคเพราะอาศัยน้ำทำได้ ในจังหวัดศรีอยุธยา ลพบุรี อ่างทอง สุพรรณบุรี ในสมัยนั้นยังเป็นทะเลทั้งนั้น พึงสังเกตเห็นเค้าได้ด้วยตาจนทุกวันนี้ ทางตะวันออกฝั่งทะเลอยู่ที่บ้านพระแก้ว ตัวเมืองลพบุรีตั้งอยู่ริมชายทะเลทางตะวันตกนั้น เมืองนครปฐมก็ตั้งอยู่ริมทะเลใกล้ปากแม่น้ำอันหนึ่งซึ่งเป็น ๒ สาย สายหนึ่งขึ้นไปทางเมืองอู่ทอง อีกสายหนึ่งแยกไปออกลำน้ำแม่กลองที่พังดึก ที่แผ่นดินดอนกลางที่ตั้งกรุงเทพฯ นี่ก็ยังมีท้องทะเล มีหลักฐานด้วยชุดทรายกลาว่าพบได้ที่บางเขน ไม่ห่างสะพานพระราม ๖ เท่าใดนัก

๒. ชาวประเทศสยามในสมัยที่กล่าวมาเป็นชาติลาว ซึ่งอาจจะอพยพลงมาจากทางตะวันออกเฉียงเหนือ คือเมืองจีนฝ่ายใต้ที่เป็นเมืองไทยเดิม ร่วมสมัยพวกมอญกับพวกขอม หลักฐานที่รู้ได้ว่าชาวสยามนั้นเป็นลาว เพราะแม้ในปัจจุบันนี้พวกลาวยังมีกระจัดกระจายอยู่ทั่วประเทศสยามตอนเหนือเรียกกันว่า ลัวะ ตอนกลางเรียกกันว่า ละว้า เห็นได้ชัดโดยอักษรว่ามาแต่ชื่อลาวนั่นเอง หลักอีกอย่างหนึ่งนั้น ชนจำพวกที่ฝรั่งและไทยเราเข้าใจกันมาแต่ก่อนว่าเป็นลาว คือชาวลานนาและลานช้าง นักปราชญ์ชั้นหลังพิสูจน์ได้เป็นแน่นอนแล้วว่าเป็นชาติไทย มิใช่ลาว เมืองละโว้น่าจะเป็นเมืองหลวงเดิมของพวกลาว

๓. ต่อสมัยที่กล่าวมา พวกชาวอินเดียเริ่มมาค้าขายก่อนเห็นเป็นที่ดีจึงพากันมาตั้งภูมิลำเนาในประเทศสยาม เพราะพวกชาวอินเดียมีความรู้และสามารถว่าพวกลาวจึงได้ปกครองพวกลาว พวกชาวอินเดียเริ่มมาตั้งเมืองทางตะวันตกของอ่าวสยามก่อน เพราะ

เป็นต้นทาง และเอาชื่อเมืองในอินเดียมาให้เมืองที่ตั้งนั้น (เหมือนอย่างพวกอังกฤษเอาชื่อเมืองในประเทศอังกฤษไปให้เป็นชื่อเมืองในอเมริกาว่า นิวยอร์ก และนิวลอนดอน) เมืองที่พวกชาวอินเดียมาตั้งในประเทศสยามอันพึงรู้ได้ด้วยชื่อและด้วยโบราณวัตถุที่ชาวอินเดียมารสร้างไว้ เช่นเมืองเพชรบุรี เมืองราชบุรี เมืองกาญจนบุรี เป็นต้น เมืองที่นครปฐมเป็นเมืองราชธานีของชาวอินเดีย รู้ได้ด้วยภูมิประเทศที่ตั้งเมืองและมีโบราณวัตถุสร้างไว้ตลอดท้องที่ใหญ่โตกว่าเมืองอื่น ๆ แต่ชาวอินเดียจะได้ให้ชื่อเมืองนั้นว่าอะไร ข้อนี้เป็นปัญหา ถ้าว่าตามเค้าเงื่อนที่จะพึงสันนิษฐาน อาจจะให้ชื่อว่าเมืองสุพรรณภูมิก็ได้ เพราะฉะนั้นชื่อนั้นจึงปรากฏไปถึงอินเดียและเมืองลังกา เป็นเหตุให้ใช้ชื่อในหนังสือมหาวงศ์ ว่าพระโสณะกับพระอุตตระได้เชิญพระพุทธศาสนามาประดิษฐานที่เมืองสุพรรณภูมิ และเป็นเหตุให้เรียกชื่อพระมหาสถูปที่เมืองนั้นว่าพระปฐมเจดีย์ ครั้นต้องทิ้งเมืองนั้นขึ้นไปตั้งราชธานีใหม่ข้างเหนือขึ้นไปในลำน้ำเดียวกัน จึงเอาชื่อเดิมไปเรียก ว่าเมืองสุพรรณภูมิ ครั้นเมื่อไทยลงมาถึงเรียกแปลเป็นไทยว่าเมืองอู่ทอง อันชื่อว่าทวารวดีที่เรียกในจดหมายเหตุจีนนั้นก็มิใช่เค้าเงื่อนทางฝ่ายไทย ด้วยเมื่อพระเจ้าอู่ทองตั้งเมืองอยุธยาเป็นราชธานี เพื่มนามนั้นเข้าข้างหน้าว่ากรุงเทพฯ (หมายความว่าเมืองหลวง) ทวารวดีศรีอยุธยาตั้งนี้ น่าสันนิษฐานว่าชื่อทวารวดีจะเรียกเป็นชื่อประเทศมิใช่ชื่อเฉพาะตัวเมือง ส่วนชื่อเมืองลพบุรีนั้น ฉันสันนิษฐานว่าพวกชาวอินเดียจะแปลงชื่อเมืองละโว้เดิมเป็นลพบุรี มิใช่ไทยแปลงชื่อลพบุรีเป็นละโว้

๔. ข้อที่ถามว่าพระเจดีย์กับพระสถูปต่างกันอย่างไรนั้น อธิบายว่าพระเจดีย์เป็นวัตถุสำหรับบูชา พระสถูปก็เป็นเจดีย์ พระพุทธรูปก็เป็นเจดีย์ แม้ที่สุดจนไม้กางเขนก็เป็นเจดีย์ของพวกคริสตัง บรรดาวัตถุอันเป็นที่บูชาในทางศาสนา ย่อมนับว่าเป็นเจดีย์ทุกอย่าง แต่สถูปนั้นเป็นเจดีย์เฉพาะอย่างทีประจุพระธาตุมูลของสถูปมาแต่กองดินที่ประจุอัฐิธาตุ รูปพระเจดีย์ที่ควรเรียกว่าพระสถูปมีเครื่องหมายซึ่งแปลมาจากกองดิน เราเรียกว่าองค์ระฆังที่อยู่ในระหว่างฐานกับยอด ถ้าทำเป็นรูปอย่างอื่นไม่มีองค์ระฆัง เช่นปราสาทก็ดี มณฑปก็ดี พระเจดีย์สุโขทัยก็ดี หาเข้าในเกณฑ์ที่ควรจะเรียกว่าสถูปไม่

๕. ข้อที่ถามแบบพระพุทธรูปคันธาระราชกับอมราวดีนั้น อธิบายว่าพระพุทธรูปเป็นของชาวโยนกประดิษฐ์ขึ้นในคันธาระราชก่อน พวกชาวอมราวดีได้แบบอย่างมาทำตาม ข้อนี้มีหลักฐานที่พระพุทธรูปคันธาระราชเป็นฝีมือศิลปกรีก คือห่มผ้าจีบเหมือนจริงเป็นต้นข้างอมราวดีซึ่งเป็นชาวอินเดียเอาแบบอย่างกรีกมาดัดแปลง แต่กระนั้นชั้นเดิมยังทำจีวรจีบเช่นมีตัวอย่างพระพุทธรูปอยู่ในพิพิธภัณฑสถาน ต่อมาเห็นจะถึงสมัยคุปต์ จึงแปลงต่อไปเลิกทำริ้วจีวรจีบ ฉันคิดเห็นดังนี้

ที่หลวงบริบาลฯ จะแต่งหนังสือให้เป็นชื่อเสียงนั้นเป็นความคิดดี แต่ต้องระวังให้
มากอย่าให้นักปราชญ์เขาคิดได้ ถ้าแต่งขึ้นแล้ว ไม่รังเกียจในการที่จะส่งมาให้ฉันตรวจก่อน
ไซร้ ฉันรับจะตรวจให้.

ด.จ. ๑๖๖๕๗๗๗.



สำนักนิติศกฺล ห้วนิน

วันที่ ๘ กันยายน พุทธศักราช ๒๔๗๖

ถึง หลวงบริบาลฯ

ได้รับจดหมายฉบับลงวันที่ ๖ มีข้อความที่จะตอบดังต่อไปนี้ หนังสือที่หลวงบริบาลฯ จะแตงนั้น ความคิดดี จะรู้สึกหรือรู้ตื่นไม่สำคัญ ระวังแต่อย่าให้เขาได้ว่ารู้ผิดหรือกล่าวเท็จ หลักมันอยู่ที่ เป็นความรู้เห็นหรือเป็นความคิดสันนิษฐานอย่าเอาปนกัน นักปราชญ์สันนิษฐานผิดมีถมไป แต่บอกให้เขาารู้เสียว่าสันนิษฐาน ฉันทน์ก็ของสำคัญในเรื่องศิลปสมัย ทวารวดีได้พวกหนึ่ง ดูเหมือนจะยังไม่มีใครได้พิมพ์รูปโฆษณา คือรูปภาพปั้นด้วยปูนมีรูปคนประเภทต่าง ๆ หลายอย่าง เราเอามาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานก็มี อยู่ที่พระปฐมเจดีย์ก็มี ถ้าชวนช่างเขาดูให้เขาช่วยคิดติดต่อให้เต็มตัว ดูก็จะนำพิมพ์อยู่ แต่รูปภาพสมัยสุโขทัย ฉันทน์ได้แต่ตัวกระพี้ทองกลาง แต่कि์ชำรุดมากจะต้องถ่ายรูปให้ดีกว่าเดี๋ยวจึงจะเอามาลงได้

เรื่องวัดรัตนตรัยที่เมืองเพชรนั้น ฉันเคยไปดูแล้ว แต่มั่นนานมาแล้วจำไม่ได้ละเอียดเหมือนอย่างหลวงบริบาลฯ ว่า บอกได้แต่หลักการที่ควรทำเพื่อรักษาของดีเช่นนั้น คือ

๑. ต้องคิดรักษาสถานที่นั้นไว้ ถ้าจะรักษาไว้ไม่ได้
๒. ต้องย้ายของที่ตีไปรักษาไว้ที่อื่น อย่าให้เป็นอันตราย ถ้าจะย้ายไปไม่ได้
๓. ต้องคิดถ่ายรูปแบบไว้อย่าให้สูญเสีย

สังเกตในจดหมายหลวงบริบาลฯ เมื่อพรรณนาลายที่วัดรัตนตรัยเรียกว่า “นาคมีตีน” คำนี้ผิดถนัดอย่าเอาไปใช้ เพราะมันเป็นสัตว์ ๒ อย่างต่างกัน ทั้งตามตำราไทยและตำราฝรั่ง นาคนั่นคือ งูไม่มีตีน ฝรั่งเรียกว่า Serpent ที่มีตีนนั้นเรียกมังกร นักปราชญ์เขาอธิบายว่ามลมาแต่ตัวเหี้ยหรือตะกวด (Lizard) มังกรมีตีน เขาเรียกว่า Dragon จำไว้

၈၅၆၃၄၁၀၀.



สำนักคติคุณ หัวหิน

วันที่ ๑๕ กันยายน พุทธศักราช ๒๕๖๖

ถึง หลวงบริบาลฯ

หนังสือที่ส่งมาให้ฉันตรวจ ได้ตรวจแล้ว ส่งคืนมาให้พร้อมกับจดหมายฉบับนี้

ตามความคิดของหลวงบริบาลฯ ฉันนึกเกรงความลำบากจะมีอยู่อย่าง ๑ ด้วยเรื่อง
เปลืองทุนที่จะทำรูปภาพ ถ้ามีรูปภาพมากนัก คุณจะทนไม่ไหว ขอให้ประหยัดให้ดี แต่
ไม่มีรูปภาพก็จิต

เรื่องพรรณนาพระปางต่าง ๆ ดัดเสียก็ได้ ด้วยหนังสือนี้ว่าด้วยแบบศิลป ถ้าจะ
เอาเรื่องพระปางที่ฉันพรรณนาในหนังสือตำนานพุทธเจดีย์มาลง ก็เอาแต่รูปพระศิลา
แปดปางที่ในพิพิธภัณฑสถานรูปเดียวกันพอ

พระพุทธรูปศรีวิชัยของโบราณมีอยู่ในประเทศนี้ก่อนสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง
ได้มาจากชะวามืออยู่องค์ ๑ ซึ่งหลวงบริบาลฯ เห็นจะไม่ได้สังเกตหรือไม่เคยไปดู เป็นพระ
ปางประทานอภัย* อยู่ในแก่งเล็กที่ลานทักษิณชั้นบนของพระเจดีย์วัดบวรนิเวศน์ ขนาน
พระนามว่าพระพุทธรูปไพรีพิณาศ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะได้มาจากไหน
ไม่ปรากฏ

ฉันนึกความขึ้นข้อ ๑ ถึงเรื่องพระพุทธรูปที่ฤๅษีจำหลักไว้ในถ้ำเขาเมืองราชบุรี
ตัวอักษรที่จำหลักดูเหมือนเป็นอย่างตัวเหลี่ยม ผิดกับอักษรคฤณต์จำหลักที่พระปฐมเจดีย์
ขอให้พิจารณาดูอีกครั้ง ๑ ด้วยคติของเซดส์ว่าอักษรเหลี่ยมเป็นของชาวอินเดียฝ่ายเหนือ
อักษรคฤณต์เป็นของชาวอินเดียฝ่ายใต้ ถ้าตัวอักษรในถ้ำเขาเป็นอักษรเหลี่ยม จะเป็น
ต่างสมัยและเก่ากว่าจารึกพบที่พระปฐมเจดีย์

*ที่จริงเป็นปางประทานพร บ.บ.

เรื่องรูปภาพที่พระปฐมเจดีย์นั้น ควรสังเกตอย่าง ๑ ว่าดูเหมือนจะเป็น ๒ อย่าง
อย่าง ๑ ทำเป็นคนสวยงาม เช่นรูปเทวดา อีกอย่าง ๑ ทำเป็นภาพกากใส่ตุ้มหูโต ภาพกาก
เช่นนั้นดูเหมือนที่พระปรารักษ์ศิลาที่เอามาจากพระปฐมเจดีย์ก็มี และประหลาดที่รูปเด็ก
กินนมซึ่งฉันไปได้มาจากเมืองเชียงใหม่ รูปเด็กนั้นทำใส่ตุ้มหูโตเหมือนกัน ชวนให้สันนิษฐาน
ว่าภาพใส่ตุ้มหูโต จะทำเป็นภาพชาวประเทศนั้นในสมัยนั้น ภาพที่สวยงามจะทำเป็นชาว
อินเดีย ขอให้พิจารณาเรื่องนี้อีกอย่าง ๑

เรื่องเหล่านี้ถ้าจะให้ดีหลวงบริบาลฯ มีเวลาว่างย่อออกมาหาฉันสักวัน ๑ ได้จะ
สะดวกดี.

ด.จ. ๑๕๖๕๗๗๗.



บ้านชินนามอนฮอล ปีนัง

วันที่ ๒๖ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๖๖

ถึง หลวงบริบาลฯ

ฉันได้รับจดหมายกับหนังสือเรื่องโบราณวัตถุสถานในสยามภาค ๑ ที่มีแก๊ใจฝากมาให้ รู้สึกยินดีชอบใจเป็นอันมาก ขออำนวยการให้หลวงบริบาลฯ มีอายุยืนยาวและมีความสุข ปราศจากโรคภัยอันตรายเป็นนิจกาลเทอญ นี่เป็นส่วนพรสามัญ จะให้พรวิสามัญต่อไป โดยซ้ำคำที่ให้โอวาทไว้แล้วอย่าลืมเสีย คืออย่าท่งว้ารอบรู้พอแล้ว จงพยายามหาความรู้เพิ่มเติมให้เสมอ อีกข้อหนึ่งอย่ายื่นเข้าไปเกี่ยวข้องกับการเมืองเลยเป็นอันขาด

ฉันออกมาอยู่ณียังได้ยินเสียงชาวต่างประเทศชมพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร ว่าจัดดีกว่าพิพิธภัณฑสถานเมืองอื่น ๆ โดยมาก ก็รู้สึกยินดี หวังใจว่าจะยังเจริญไม่มีความเสื่อมทรมานอันใด ที่ให้หม่อมหลวงทองอยู่ มาอยู่แทนพระเจนนั่น ดูก็เหมาะดีกว่าคนอื่น ๆ ฉันจำไม่ได้ว่าได้เคยบอกแก่หลวงบริบาลฯ หรือไม่ว่าเพราะเหตุใดฉันจึงให้พระเจนนไปอยู่ที่พิพิธภัณฑสถาน เหตุนั้นคือที่กว้างขวางห่างตาคน เช่นในบริเวณวังหน้า ถ้าไม่ระวังพวกผู้น้อยเช่นนักการภารโรงที่อยู่ประจำรักษา มักคบเพื่อนตั้งช่องเล่นการพนันหรือค้าฝิ่นเถื่อนดัมเหล้าเถื่อน ฉันเคยเห็นมาในที่อื่น จึงให้พระเจนนซึ่งเป็นผู้ใหญ่เข้าไปอยู่กิดขวางมิได้เกิดความชั่วเช่นนั้น หลวงบริบาลฯ จงจำคดีนี้ไว้ และบอกหม่อมหลวงทองอยู่ให้เข้าใจ ส่วนตัวหม่อมหลวงทองอยู่เองก็เป็นผู้ใหญ่ ก็น่าจะไว้ใจได้ แต่ต้องให้แกเข้าใจว่ามีไซโปรดให้มาขึ้นสวรร์อยู่วิมาน แกมีหน้าที่และต้องรับผิดชอบคอยสอดส่องตรวจตรา ถ้ามีเหตุชั่วเช่นนั้นเกิดขึ้นต้องถูกไล่ เป็นได้เช่นนั้นจึงจะมีประโยชน์

หวังใจว่าหลวงบริบาลฯ กับเสริมและลูกจะมีความสุขสบายดีอยู่ด้วยกัน.

ต๋ม. ๑๖ ธ.ค. ๖๖.



บ้านจีนนามอนฮอด ปีนัง

วันที่ ๔ กุมภาพันธ์ พุทธศักราช ๒๕๖๖

ถึง หลวงบริบาลฯ

ฉันได้รับจดหมายของหลวงบริบาลฯ ลงวันที่ ๒๓ มกราคม ในจดหมายนั้นส่งปัญหามาปรึกษา ๓ เรื่อง ฉันพิจารณาแล้วมีความเห็นที่จะตอบเป็นวิสัยนาดังจะกล่าวต่อไปนี้

๑. พระพุทธรูปจะเรียกว่า “ปาง” ต่าง ๆ คงตามอย่างเดิมจะถูกหรือจะควรเปลี่ยนเรียกว่า “ท่า” ต่าง ๆ

เรื่องนี้ฉันเห็นว่า ที่เรียกว่าปางต่าง ๆ นั้นมีหลักฐานถูกต้องตามมูลเหตุ หากควรจะเปลี่ยนเรียกว่าท่าต่าง ๆ ไม่ เพราะ

ก. พระพุทธรูปแรกทำขึ้นทำต่างกันตามปาง จะยกพอเป็นตัวอย่างเช่น พระพุทธรูปที่ทำห้อยพระหัตถ์เบื้องขวาเหนือเข่าขึ้นนิ้วลงแผ่นดิน เขาประสงค์แสดงเมื่อทรงอ้างพระธรรมเป็นพยาน ต่อพระยามารเมื่อตรัสรู้ นี่ก็เป็นปาง จึงเรียกว่ามารวิชัย ในเรื่องพระพุทธรูปประวัติที่พระพุทธรองค์จะไปขึ้นแผ่นดินชั้นนั้นไม่มีที่ไหนอีก เพราะฉะนั้น พระพุทธรูปเช่นนั้นถึงจะเอาไปตั้งไว้ที่ไหนใครเห็นก็รู้ว่าท่าเมื่อทรงอ้างพระธรรมต่อพระยามาร แสดงปางตรง ๆ

ข. ขอให้สังเกตพระพุทธรูป ๘ ปาง แบบอินเดียเขาทำแกลงปางทั้งนั้น เป็นแต่ยกเอียงพระพุทธรูปกับเครื่องประกอบให้รู้ได้ง่ายว่าเป็นปางไหน ๆ

ค. ขอให้อ่านบานแผ่นกเรื่องพระปางที่สมเด็จพระปรมาณูชิตธิโนรส ทรงคิดแบบมาทำเพิ่มเติมขึ้นเมื่อรัชกาลที่ ๓ ท่านก็ค้นพระไตรปิฎกเลือกในเรื่องพุทธรูปประวัติตรงปางต่าง ๆ มาทำแบบ มิได้คิดแต่ท่าทางเหมือนอย่างรำละคอน

ฅ. ธรรมเนียมมนุษย์กิริยาท่าทางย่อมทำต่าง ๆ ตามสบาย ยกพอเป็นตัวอย่าง

เช่นกิริยาคนนอน บางทีก็นอนตะแคง ถ้านอนตะแคงเมื่อยก็นอนหงาย พระพุทธรองค์ก็เป็นมนุษย์ เวลาบรรทมบางทีก็จะบรรทมตะแคง บางทีก็จะบรรทมหงายตามที่มีความผาสุกแห่งร่างกาย แต่พระพุทธรูปนอนหงายหาใครทำไม่ ทำแต่นอนตะแคง เรียกว่าพุทธรไสยาสน์ เพราะตามคัมภีร์ว่าเมื่อจะปรินิพพานบรรทมทับเบื้องขวา นี่ก็เป็นปาง

ง. ด้วยเหตุดังกล่าวมา กิริยาพระพุทธรูปจึงมีจำกัดแต่ตามปาง ที่ทำนอกปาง มีแต่เป็นของสร้างขึ้นหลังด้วยไม่รู้หลักเดิม

จ. คำว่า “ท่า” เป็นคำเลวและอาจจะใช้ไปทางข้างหยาบช้า จะเอามาใช้สำหรับพระพุทธรูปว่าท่านั้นท่านี้น่าควรไม่

๒. พระยานครพระรามไปพบพระเจดีย์แบบสุโขทัยที่เมืองฉอด ถ่ายรูปส่งมาให้ นั่นเป็นการดีมาก พระเจดีย์องค์นี้ควรให้รักษาไว้เป็นหลักโบราณคดี แต่ปัญหาเรื่องมูลของแบบพระเจดีย์สุโขทัยคิดขึ้นด้วยประการอย่างใด และองค์ที่ไปสร้างที่เมืองฉอดจะสร้างเมื่อใดนั้นไม่ต้องแก้มติเดิม เพราะมีหลักในทางวินิจจัย คือ

ก. เมื่อถึงสมัยสุโขทัย พระพุทธศาสนาทางเมืองจีนเสื่อมแล้ว พระเจดีย์จีนที่รูปเหมือนพระเจดีย์สุโขทัยเป็นของสร้างก่อนสมัยสุโขทัยช้านาน ไม่มีที่สงสัย ที่เชื่อได้ว่าพระเจ้ารามคำแหงไปได้แบบมาจากเมืองจีน เพราะไม่ปรากฏว่ามีพระเจดีย์รูปอย่างนั้นที่ไหน ๆ ภายนอกอาณาเขตสุโขทัย เว้นแต่ที่เชียงใหม่ดูเหมือนมีอีกองค์ ๑ ก็เข้าใจได้ด้วยเป็นสัมพันธมิตรกันกับสุโขทัย

ข. เรื่องที่สร้างพระเจดีย์สุโขทัยที่เมืองฉอด ปรากฏในศิลาจารึกว่า ขุนสามชนเจ้าเมืองฉอดมาตีเมืองตาก พระเจ้ารามคำแหงไปชนช้างชนะ ข้อนั้นฟังสันนิษฐานว่า ในเวลานั้นเมืองฉอดยังเป็นอิสระและกำลังแผ่อำนาจแข่งกันกับเมืองสุโขทัย ขุนสามชนจึงยกกองทัพเข้ามาตีอาณาเขตสุโขทัย พวกสุโขทัยรบชนะแล้วด้อมมาก็คงเลดีได้เมืองฉอด อาจจะสร้างพระเจดีย์ที่เมืองตากและเมืองฉอดต่อขึ้นหลังเพื่อเฉลิมพระเกียรติพระเจ้ารามคำแหง จะสร้างต่อเมื่อสมัยพระมหาธรรมราชาลิไทยก็เป็นได้ ไม่จำเป็นจะต้องเป็นของพระเจ้ารามคำแหงสร้าง

๓. ปัญหาเรื่องนาม “ธรรมราชา” นั้น คำว่าธรรมราชาเดิมใช้เรียกพระพุทธเจ้า (ดูในคถาปาโฆฆมคปริต) พวกลังกาเอามาใช้เรียกเป็นพระเจ้าแผ่นดินของเขา แล้วนำมาใช้เรียกพระเจ้าแผ่นดินประเทศนี้ครั้งสุโขทัย ไม่ได้เป็นพระนามสำหรับเรียกพระเจ้าแผ่นดินเฉพาะพระองค์หนึ่งพระองค์ใด คำจารึกศิลาแผ่นที่ ๒ เป็นของแต่งภายหลัง แต่คำว่า “พระมหาธรรมราชา” ดูเหมือนจะใช้สำหรับเรียกพระยาสิทธิไทเป็นที่แรก และเรียกกันต่อมาถึง

พระองค์อื่น ๆ ภายหลัง อย่างไรก็ตามนักเรียนในสมัยนี้ทั้งฝรั่งและไทยได้ลงมติเรียก พระยาสิทธิไทยว่าพระมหากษัตริย์ที่ ๑ อยู่ทั่วไปแล้ว ควรคงให้เป็นไปอย่างนั้น

เมื่อแก้ปัญหามาให้แล้ว ขอเตือนอย่างหนึ่งว่าการที่จะส่งวินิจฉัยของนักปราชญ์คน ๑ ไปให้นักปราชญ์อีกคน ๑ ตรวจ ดังเช่นหลวงบริบาลฯ ส่งวินิจฉัยของสมเด็จพระนริศฯ มาให้ฉันตรวจ ต้องระวังสักหน่อย เพราะธรรมดามนุษย์ถึงจะเป็นนักปราชญ์ ความเห็นย่อมพ้องกันบ้างผิดกันบ้าง เป็นธุระของผู้ศึกษาจะพิจารณาเลือกเฟ้นอธิบายของนักปราชญ์ เอาประโยชน์ทางความรู้เท่านั้นจึงได้ประโยชน์ ต้องระวังอย่ายั่วยุให้นักปราชญ์คัดค้านกันเอง ถ้าทำเช่นนั้นอาจจะถูกเขาว่าบาตร ที่ว่าฉันใด เปรียบเหมือนเอาเทศนาของพระพิมลธรรมไปให้สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์วินิจฉัย หรือเอาเทศนาของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ไปให้พระพิมลธรรมวินิจฉัยก็อย่างเดียวกัน ถ้าท่านรู้ก็น่าจะไม่นับหลวงบริบาลฯ จะหาความรู้ต้องระวัง

หวังใจว่าหลวงบริบาลฯ จะมีความสุขสบายดี ได้ส่งลายพระหัตถ์สมเด็จพระนริศฯ กับรูปพระเจดีย์เมืองฉอดคืนมากับจดหมายฉบับนี้ด้วยแล้ว.

ตจ. ๑๖๖๕๗๗.

วินิจฉัยเรื่องพระเจดีย์ทอง ในมณฑปวัดมหาธาตุ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร ราชานุภาพ ทรงพระนิพนธ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๖

ประทานหลวงบริบาลบุริรักษ์
ให้เป็นตัวอย่างสำหรับคิดค้น เรื่องโบราณคดี

๑. พระเจดีย์ซึ่งสร้างขึ้นเป็นประธานสำหรับวัด โดยมากย่อมสร้างเป็นพระสถูปหรือเป็นพระปรางค์ขนาดใหญ่ จะยกตัวอย่างที่พบบ่อยในกรุงเทพฯ นี้ คือ วัดระฆัง วัดอรุณ วัดราชบูรณะ เป็นต้น มีพระปรางค์ใหญ่เป็นประธาน วัดพระเชตุพน วัดราชประดิษฐ วัดราชบพิธ เป็นต้น มีพระสถูปใหญ่เป็นประธาน เป็นแบบอย่างมีมาแต่กรุงศรีอยุธยา เหตุไฉนเมื่อสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท ทรงสร้างวัดสลักให้ใหญ่โตเป็นพระอารามหลวง จึงทรงสร้างพระเจดีย์อันเป็นประธานสำหรับวัดเป็นพระสถูปทองขนาดย่อมไว้ในพระมณฑป ไม่สร้างพระปรางค์หรือพระสถูปขนาดใหญ่ ซึ่งมักสร้างกันเป็นประเพณีมาแต่โบราณ ความข้อนี้ไม่มีวิสัยหาปรากฏในพงศาวดาร ข้าพเจ้าก็คิดไม่เห็นเหตุมาช้านาน

๒. เมื่อสักสี่ห้าปีมานี้ พระยาโบราณราชธานินทร์ อุปนายกราชบัณฑิตยสภา แผนกโบราณคดี ยังเป็นตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลอยุธยาอยู่ด้วย ได้จัดการแผ้วถางและขุดชนดินกับอิฐหัก อันกลบเจดีย์สถานต่าง ๆ ที่วัดพระศรีสรรเพชญ์ในพระราชวังกรุงศรีอยุธยาสำเร็จ เชิญข้าพเจ้าไปตรวจดูวัดนั้นไปเห็นพระวิหารจตุรมุขหลัง ๑ (หรือจะเป็นพระมณฑป รู้ไม่ได้ด้วยยังเหลือเพียงฝาผนัง) สร้างไว้ตรงแนวพระมหาสถูปที่ทรงบรรจุพระบรมอัฐิพระเจ้าแผ่นดิน ต่อไปทางด้านตะวันตก กลางพระวิหารนั้นมีพระสถูปรูปทรงเหมือนพระเจดีย์ทองในพระมณฑปที่วัดมหาธาตุ ขนาดก็เท่า ๆ กัน สร้างไว้เป็นประธาน พระสถูปนั้นรอยผู้ร้ายขุดค้นของ เปิดช่องไว้ให้เห็นห้องสำหรับบรรจุของมีอยู่ ๔ ด้าน ก็คิดเห็นในขณะนั้นว่าพระสถูปองค์นั้น คงสร้างขึ้นสำหรับบรรจุพระบรมอัฐิพระเจ้าแผ่นดิน หรือเจ้านายซึ่งทรงศักดิ์ชั้นสูงสุด จึงสร้างไว้ต่อแนวพระมหาสถูปที่บรรจุ

พระบรมอัฐิพระเจ้าแผ่นดิน และคงสร้างเมื่อตอนปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา เพราะหาที่จะสร้างพระมหาสถูปอย่างแต่ก่อนไม่ได้ จึงสร้างพระสถูปขนาดเล็กไว้ในพระวิหาร สำหรับจะบรรจุพระอัฐิได้หลายพระองค์ในที่แห่งเดียวกัน อีกประการหนึ่งที่หลังหน้าต่างพระวิหารนั้นก่ออิฐตะแคงเป็นโค้งแบบฝรั่ง เห็นได้ว่าสร้างภายหลังรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์

๓. ตั้งแต่ไปเห็นพระสถูปในวิหารที่วัดพระศรีสรรเพชญ์มาแล้ว เวลาไปหอพระสมุดฯ เห็นพระมณฑปที่วัดมหาธาตุก็นึกขึ้นเอง ๆ ว่า พระยอดสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท จะทรงถ่ายแบบพระสถูปและวิหารในวัดพระศรีสรรเพชญ์มาสร้าง เป็นแต่ไม่ทำเป็นจตุรมุข เมื่อนึกขึ้นได้ดังนั้นก็คิดต่อไปว่า เพราะเหตุใดจึงทรงถ่ายแบบพระสถูปและพระวิหารซึ่งสร้างไว้สำหรับบรรจุพระอัฐิที่ในวัดพระศรีสรรเพชญ์มาสร้างในวัดมหาธาตุ คิดต่อไปว่าหรือจะทรงสร้างสำหรับบรรจุพระอัฐิ พระอัฐิใครเล่าซึ่งสมควรจะบรรจุได้ ก็คิดเห็นว่ามีแต่พระอัฐิสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนกพระองค์เดียว

๔. เรื่องตำนานพระอัฐิของสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนกมีในเรื่องพงศาวดารว่า เมื่อเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่าข้าศึกนั้น พระราชวงศ์จักรีกระจัดพลัดพรายแยกย้ายกันไป สมเด็จพระปฐมบรมมหาชนกเสด็จขึ้นไปอยู่ที่เมืองพิษณุโลก ไปประจวบสวรรคตในที่นั้น มีแต่เจ้าจอมมารดามา ผู้เป็นบาทบริจา กับเจ้าฟ้ากรมหลวงจักรเจษฎา เป็นพระกุมารเกิดด้วยเจ้าจอมมารดานั้นอยู่ด้วย ช่วยกันทำการปลงพระศพและเก็บพระอัฐิไว้ แล้วพาลงมาถวายแด่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเมื่อพระราชวงศ์รวบรวมกันได้ ครั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จปราบดาภิเษก สร้างกรุงรัตนโกสินทร์นี้แล้ว ทรงสถาปนาสมเด็จพระอนุชาเป็นพระมหาอุปราช ได้แบ่งพระอัฐิสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก พระราชทานไปไว้ให้ทรงสักการบูชาในพระราชวังบวรฯ ส่วน ๑ ก็ประเพณีที่เก็บรักษาอัฐินั้น ตั้งแต่โบราณมาจนตลอดสมัยกรุงธนบุรี ที่จะเก็บอัฐิรักษาไว้ในบ้านหาบิธรรมเนียมไม่ แม้จนพระบรมอัฐิของพระเจ้าแผ่นดินก็เอาไปบรรจุไว้ในพระเจดีย์ที่วัดมา มีการเก็บพระอัฐิไว้ในวังเป็นครั้งแรกเมื่อรัชกาลที่ ๑ เป็นต้น แต่พระอัฐิสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก ด้วยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงพระราชปรารภว่า พระนครที่ตั้งขึ้นยังไม่มั่นคง ยังไม่ถึงเวลาสมควรจะสร้างพระเจดีย์บรรจุพระอัฐิ ตรัสว่า ถ้าบ้านแตกเมืองเสียจะได้พาไปด้วยได้ อีกประการหนึ่งได้โปรดให้ประดิษฐานพระอัฐิของสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนกเป็นที่สักการบูชาในพิธีถือน้ำ แตนบูชาพระรูปสมเด็จพระรามาธิบดีอยู่ทอง ซึ่งเรียกว่าพระเทพบิดรกรุงศรีอยุธยา เพราะฉะนั้นพระอัฐิของสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนกส่วนของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงได้ประดิษฐานอยู่ที่ในพระบรมมหาราชวังสืบมาจนทุกวันนี้

๕. เรื่องตำนานพระอัฐิสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนกมีดังกล่าวนั้น จึงนำคิดว่า พระอัฐิสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก ส่วนของสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาทนั้น จะทรงรักษาไว้ในพระราชวังบวรฯ โดยอนุมิติตามกระแสพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ว่าบ้านเมืองยังไม่มั่นคงยังไม่ถึงเวลาสมควรจะสร้างพระเจดีย์บรรจุ หรือจะทรงสร้างพระเจดีย์บรรจุแต่ในรัชกาลที่ ๑ นั้น วินิจฉัยข้อนี้เข้ากับการสร้างพระเจดีย์ทองที่ในวัดมหาธาตุได้เหมาะ คงเป็นเพราะสมเด็จพระบวรราชเจ้าฯ ไม่อนุมิติตามพระราชดำริ มีพระประสงค์จะทรงบรรจุพระอัฐิสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนกไว้ที่วัดสลัก ซึ่งทรงสร้างใหม่ให้ใหญ่โต จึงให้ถ่ายแบบพระสถูปที่บรรจุพระอัฐิพระเจ้าแผ่นดินครั้งกรุงศรีอยุธยามาสร้างที่วัดสลัก และทำพระมณฑปสวมพระสถูปนั้นแทนสร้างพระปรารักษ์ หรือพระสถูปขนาดใหญ่เป็นประธาน ความที่กล่าวมามีหลักฐานประกอบให้เห็นจริงหลายอย่างคือ

ก. โปรดให้อายุยอดปราสาท ซึ่งเดิมกะจะสร้างในพระราชวังบวรฯ มาเป็นหลังคาพระมณฑป ครั้นไฟไหม้ สร้างพระมณฑปใหม่ แปลงเป็นทรงหลังคาโรง ก็ให้สร้างพระมณฑปขึ้นในนั้นเหมือนอย่างพระเมรุทองพระบรมศพ

ข. ชื่อวัด เดิมเรียกว่า วัดสลัก ครั้นทรงสร้างใหม่แล้ว สมเด็จพระบวรราชเจ้าฯ ทรงขนานนามว่าวัด “นิพพานาราม” ชื่อวัดเช่นนี้ไม่ปรากฏว่ามีที่อื่น เหมือนเช่นวัดมหาธาตุหรือวัดราชบูรณะ ที่สมเด็จพระบวรราชเจ้าฯ เอาคำนิพพานมาขนานเป็นนามวัด คงเนื่องจากพระอัฐิสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก ครั้นต่อมาเมื่อจะทำการสังคายนาทำนองพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจะทรงปรารภว่า นามว่า นิพพาน ไม่เป็นมงคลจึงปรึกษากับสมเด็จพระบวรราชเจ้าฯ เปลี่ยนนามวัดเป็น วัดพระศรีสรรเพชญ์ ทั้งอยู่นอกพระราชวัง ก็คงเป็นเพราะมีพระเจดีย์ที่บรรจุพระบรมอัฐิเหมือนอย่างวัดพระศรีสรรเพชญ์ ในกรุงศรีอยุธยา ต่อมาเมื่อสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาทสวรรคตแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดให้เปลี่ยนนามวัดอีกครั้งหนึ่งว่า วัดมหาธาตุ ทั้งไม่มีพระปรารักษ์หรือพระสถูปขนาดใหญ่เป็นหลักวัดเหมือนอย่างวัดมหาธาตุที่อื่น ๆ ก็คงเป็นเพราะเป็นที่บรรจุพระอัฐิธาตุของสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนกเป็นสำคัญ

ค. ในเวลาพระเจ้าแผ่นดินเสด็จไปที่วัด เช่นเสด็จพระราชทานพระกฐิน เป็นต้น ย่อมมีเครื่องสักการบูชา คือดอกไม้ธูปเทียนเป็นของส่วนพระองค์ใส่พาน มหาดเล็กเชิญตามเสด็จและทรงบูชาพุทธเจดีย์ที่สำคัญสำหรับวัด แต่ที่วัดมหาธาตุนี้ที่พระเจดีย์ทอง บูชาด้วยเครื่องทองน้อย อันเป็นเครื่องสำหรับบูชาพระอัฐิ มีวัดอื่นที่ทรงบูชาด้วยเครื่องทองน้อยแต่อีก ๖ วัด คือ วัดพระเชตุพน อันเป็นที่บรรจุพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก วัดอรุณฯ อันเป็นที่บรรจุพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

วัดราชโอรส อันเป็นที่บรรจุพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว วัดราช-
ประดิษฐ์ อันเป็นที่บรรจุพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วัดเบญจม-
บพิตรอันเป็นที่บรรจุพระอังคารพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วัดบวรนิเวศ
อันเป็นที่บรรจุพระอังคารพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว วัดอื่นนอกจากที่กล่าว
มา หาทรงบูชาด้วยเครื่องทองน้อยไม่

๖. ความที่กล่าวมาเป็นหลักฐานให้ควรเชื่อว่า พระเจดีย์ทองในวัดมหาธาตุนั้น
สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาททรงสร้างขึ้นเป็นที่บรรจุพระอัฐิสมเด็จพระปฐม
บรมมหาชนก คงบรรจุพระอัฐิไว้เบื้องต่ำในพระเจดีย์ เบื้องบนบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ
ให้เป็นพุทธเจดีย์ด้วย

เรื่องนี้เป็นด้วยไม่มีผู้ใดจดลงพงศาวดาร หรือจดหมายเหตุไว้ให้ปรากฏแต่เมื่อ
รัชกาลที่ ๑ จึงไม่มีใครใครจะรู้ ต่อมาคิดค้นเนื่องจากเรื่องสืบสวนโบราณคดี จึงมาแลเห็น
เป็นแน่นอน แต่ก็เป็นการสันนิษฐาน ผู้อ่านไม่จำเป็นต้องเชื่อ เว้นแต่เห็นชอบด้วย



Cinnamon Hall,

206 Kelawei Road, Penang. S.S.

วันที่ ๒๕ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๕๗๓

ถึง หลวงบริบาลฯ

ฉันได้รับจดหมายลงวันที่ ๒๐ เดือนนี้ ส่งหนังสือเรื่องพระพุทธรูปสิงห์ กับวิจารณ์ของหลวงบริบาลฯ มาให้ฉันเล่ม ๑ ให้ลูกหญิง ๓ เล่ม ฉันได้รับไว้และแจกเจ้าหญิงตามประสงค์ของหลวงบริบาลฯ แล้ว ขอขอบใจหลวงบริบาลฯ ด้วยเป็นอันมาก

ในจดหมายของหลวงบริบาลฯ ว่าขอให้ฉันถือว่าวิจารณ์ของหลวงบริบาลฯ เป็นรางวัลจะหักทวงอย่างไรก็ตามใจฉันนั้น จะหักทวงดังต่อไปนี้ คือ

๑. ลักษณะเรียงหนังสือ เอาตำนานไว้ตอน ๑ เอาวิจารณ์ไว้ต่างหากตอน ๑ อย่างนี้ดี เพราะธรรมดาวิจารณ์อาจจะเคลื่อนคลาดด้วยเข้าใจผิดได้บ้าง ถึงผู้อื่นจะเห็นผิดก็ไม่ได้ผิดกับเอาวิจารณ์เข้าไปปลอมปนกับตัวตำนาน

๒. หลวงบริบาลฯ วิจารณ์ด้วยเชื้อหนังสือตำนานพระพุทธรูปของพระโพธิ์รังษีเกินไป หนังสือนั้นแต่งในประเทศลานนาเมื่อพุทธศักราชใกล้เคียงพันปี พระโพธิ์รังษีผู้แต่งเป็นชาวประเทศนี้เอง จะได้หลักฐานอันใดเป็นหลักความที่แต่ง ถ้าตั้งต้นด้วยวิจารณ์ข้อนี้ก็น่าจะคิดเห็นว่าพระโพธิ์รังษีอาศัยแต่คำบอกเล่าที่ได้ยินในประเทศนี้ เมื่อพุทธศักราชล่วงมาแล้วเกือบสองพันปี ศักราชที่พระโพธิ์รังษีลงในหนังสือ ไม่มีหลักที่จะเชื่อได้ทีเดียวจะเอาหนังสือที่พระโพธิ์รังษีแต่งไปเทียบกับหนังสือมหาวงศ์ เทียบไม่ได้ทีเดียว.

๓. เรื่องสร้างพระพุทธรูปสิงห์ กล่าวเป็นปาฏิหาริย์อันผิดธรรมดาโลก เชื่อไม่ได้ถึงกระนั้นก็มีหลักอยู่อย่าง ๑ ว่าคนโบราณแต่งหนังสือ ขอบเอาปาฏิหาริย์และการศักดิ์สิทธิ์ผิดธรรมดาต่าง ๆ ยกมาอ้าง ด้วยเชื่อก็ตาม ด้วยลวงก็ตาม เพื่อให้เจริญความเลื่อมใสของมหาชน เอาอย่างกันต่อ ๆ มาตั้งแต่ในหนังสือมหาวงศ์ แต่ไม่เป็นแก่นสารเหมือนกัน.

๔. ถ้าจะว่าถึงหลักเรื่องตำนานพระพุทธรูปสิงห์ มีหลักเพียงว่าเป็นพระพุทธรูปหล่อในลังกาทวีป พระนามที่เรียกว่า “พระพุทธรูปสิงห์” เกิดขึ้นในหนังสือพระโพธิ์รังษีแต่ง

เป็นภาษามคร เช่นเดียวกับที่เรียกพระร่วงว่า “รังคราช” เรียกพระยาบาลเมืองว่า “ปาลราช” เป็นคำผูกขึ้นให้เข้าในภาษามคร แต่คนเห็นจะเรียกกันตามภาษาในพื้นที่เมืองเป็นอย่างอื่น เช่นว่าพระยาร่วงและพระยาบาลเมืองดังนี้ ส่วนพระพุทธรูปลิงค์ ชาวเชียงใหม่ยังเรียกกันจนทุกวันนี้ว่า “พระสิงห์” จึงมีวินิจฉัยว่าจะเรียก พระสิงค์ ก่อน หรือ พระสิงห์ ก่อน ใครเป็นผู้ตั้งนามนั้นด้วยอาศัยเหตุอย่างไร ตามความเห็นของฉัน (เป็นความเห็นส่วนตัว ยังไม่ได้ประกาศ เป็นแต่ได้ปรึกษากับท่านผู้รู้บางคนเห็นชอบด้วย) ฉันเห็นว่าเดิมเห็นจะเรียกว่า พระสิงห์ก่อนมาแต่คำว่า “สิงห์” หมายความว่าพระพุทธรูปลังกาเท่านั้นเอง ครั้นท่านโพธิรังษี หรือท่านผู้แต่งหนังสือเรื่องชินกาลมาลินี จะกล่าวถึงตำนานพระพุทธรูปนั้นเป็นภาษามคร จะเรียกว่าสิงห์ปฏิมากร เห็นแล้วไป จึงใช้นามว่า สิงค์ แต่อย่างไรก็ตาม ที่ว่าเป็นพระพุทธรูปมาแต่ลังกานั้น ไม่มีหลักฐานอันใดที่จะคัดค้านได้ ทั้งลักษณะพระพุทธรูปก็ผิดกับพระพุทธรูปทั้งปวงในประเทศนี้ หรือในประเทศที่ใกล้เคียงกัน ว่าถึงเหตุที่จะได้พระพุทธรูปลิงค์มาสู่ประเทศสยาม เรื่องที่ฟังได้เป็นหลักฐานก็เพียงว่ามาอยู่ที่เมืองนครศรีธรรมราชก่อน แต่มีเค้าเงื่อนว่าเป็นพระพุทธรูปอย่างวิสามนัญ จึงได้ขึ้นชื่อลือนาม ถ้าเป็นพระพุทธรูปสามัญซึ่งคงจะมีมาแล้วในสมัยนั้น เช่นพระลังกามาเชิญมาด้วย หรือพระไทยไปลังกาไปได้มาเช่นนั้น คงไม่ขึ้นชื่อลือนาม ความข้อนี้ก็สมกับขนาดของพระพุทธรูปลิงค์ ด้วยเป็นพระพุทธรูปขนาดใหญ่ เรื่องต่อไปนี้จึงเข้าเรื่องที่ฟังได้เป็นหลักฐาน คือพระเจ้ารามคำแหงมหาราชได้ขึ้นมาจากเมืองนครศรีธรรมราช เามาประดิษฐานไว้ที่เมืองสุโขทัย แล้วตกต่อมาถึงกรุงศรีอยุธยาอย่างว่าในตำนาน.

๕. พระพุทธรูปลิงค์หล่อเมื่อใด ข้อนี้ก็มิได้มีเค้าเงื่อนที่จะฟังเห็นว่าหล่อภายหลังหรือในสมัยคุปตะ เพราะพระพุทธรูปแรกทำขึ้นในคันธารราชเมื่อราว พ.ศ. ๕๐๐ นั้นทำจิวรจีบแบบนั้นเดินลงมาข้างใต้ ชั้นแรกชาวอินเดียก็ทำจิวรจีบเช่นพระสมัยอมรวดีและเมืองพุทธคยา จนถึงสมัยปาละจึงทำจิวรเกลี้ยง มีเค้าอยู่ดังนี้

๖. ฉันนึกสงสัยคำหลวงบริบาลฯ ว่าอยู่แห่ง ๑ ที่ว่าปลายนิ้วพระหัตถ์พระพุทธรูปลิงค์เท่ากันทั้งหมด ฉันนึกว่าฉันเคยตรวจเห็นว่าทำอย่างนี้มีมีคน ปลายนิ้วไม่เท่ากันทั้งหมดตามที่ฉันได้ตรวจลักษณะพุทธรูปอื่น ๆ มีเค้าเงื่อนให้เข้าใจว่าพระมหारรรมาชาติไทยเป็นผู้จัดทำปลายนิ้วพระหัตถ์พระพุทธรูปให้เท่ากัน อยากจะว่าตั้งแต่หล่อพระชินราชเป็นต้นมา ด้วยพระมหारรรมาชาติไทยเป็นพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก ได้สอบสวนคัมภีร์มหาปุริสลักษณะ ลงเนื้อเห็นว่าปลายนิ้วพระหัตถ์เท่ากันทั้งหมด ข้อนี้พิสูจน์ได้ด้วยพระพุทธรูปสุโขทัย เชียงแสน ลพบุรี ชั้นเก่าทำเป็นนิ้วมีคนอื่นทั้งนั้น

๗. เหตุที่พระพุทธสิหิงค์มี ๓ องค์นั้น สันนิษฐานได้ไม่ผิดห่างไกล คงเป็นเพราะพระพุทธสิหิงค์มาอยู่ที่เมืองนครศรีธรรมราชนาน จนราษฎรนิยมสักการบูชากันทั่วไป ครั้นเมื่อส่งพระพุทธสิหิงค์ขึ้นไปเมืองสุโขทัย พวกชาวนครฯ เปลี่ยนเปล้า เจ้าเมืองจึงเอาพระพุทธรูปที่มีดีอยู่ในเมืองนั้น ไปตั้งให้คนสักการบูชาแทน คนเคยเรียกว่า พระสิงห์ หรือ สิหิงค์ ก็คงเรียกต่อมา ข้อนี้นักนันทานของพระโพธิ์รังษีที่ว่าพระเจ้ากรุงสุโขทัยให้พระเจ้า นครศรีธรรมราช ไปขอพระพุทธสิหิงค์มาจากเมืองลังกา ที่จริงพระเจ้านครศรีธรรมราช เขาจะได้มาเอง พระเจ้ากรุงสุโขทัยไปบังคับเอามาจากเมืองนครศรีธรรมราช เหมือนอย่าง พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาไปบังคับเอาลงมาจากเมืองสุโขทัย ส่วนพระพุทธสิหิงค์องค์ที่เมือง เชียงใหม่นั้น ฉันออกจะเป็นพยานเคยเห็นด้วยตาตนเองเมื่อไปเชียงใหม่ครั้งแรก ที่ไว้ พระพุทธสิหิงค์เป็นกฏอยู่ท้ายจรณาในวิหารใต้ สองข้างประตูกฏพระพุทธสิหิงค์มีฐานชุกชี เมื่อฉันไปตั้งพระพุทธรูปขนาดเดียว แบบเดียวกับพระพุทธสิหิงค์ข้างซ้ายมีสององค์ ข้างขวามีแต่องค์เดียว ที่ตั้งอีกองค์ ๑ ซึ่งเป็นที่ว่างอยู่ริมประตูกฏ เห็นพระบาทจำลอง พิงฝาไว้ตรงนั้น พอเห็นเข้าฉันก็เข้าใจว่าเมื่อเชิญพระพุทธสิหิงค์ลงมากกรุงเทพฯ แล้ว ทางเชียงใหม่คงเชิญพระพุทธรูปที่เคยตั้งอยู่ข้างหน้าเข้าไปตั้งแทนองค์ ๑ พระสิงห์จึง เหมือนกับพระ ๓ องค์ที่อยู่ข้างหน้า และที่เคยตั้งพระข้างหน้าจึงว่างอยู่ ราษฎรก็เลยนับถือ แทนพระสิงห์ต่อมาอย่างเดียวกับที่เมืองนครศรีธรรมราช

คำทักท้วงและอธิบายของฉันที่ว่ามานี้ หลวงบริบาลฯ ไม่จำเป็นต้องเห็นชอบด้วย ขอให้เอาสติปัญญาของตนเองเป็นประมาณ แม้จะเห็นชอบด้วยข้อใด ถ้าจะเอาไปลงพิมพ์ หนังสือที่หลวงบริบาลฯ แต่ง ก็ขออย่าให้เอาชื่อฉันไปออกเป็นอันขาด.

เขียนคำทักท้วงให้หลวงบริบาลฯ นี้ ก็ออกเหนื่อยอยู่บ้าง เอาเพียงเท่านั้นที.

ต๋อง ๑๖ ม.ค. ๒๕๐๗



Cinnamon Hall,

206 Kelawei Road, Penang. S.S.

วันที่ ๒๐ เมษายน พุทธศักราช ๒๔๗๘

ทูล สมเด็จพระนริศฯ

หม่อมฉันได้รับลายพระหัตถ์ฉบับลงวันที่ ๑๓ จะทูลสนองข้อความในลายพระหัตถ์ก่อน

เรื่องเครื่องถ้วยชามของโบราณ ที่พระยานครพระรามพบที่เวียงกาหลงนั้น ตามความในลายพระหัตถ์ฉบับนี้ได้หลักฐานดีขึ้นมาก ด้วยปรากฏว่าเวียงกาหลงนั้นเป็นเมืองที่ตั้งอย่างมั่นคงและเครื่องถ้วยชามที่พบที่นั่นมีเตาตั้งทำเป็นแน่นอน หม่อมฉันคิดดูเห็นมีหลักฐานที่จะวินิจฉัย ดังจะทูลต่อไปนี้

การพบเตาเครื่องถ้วยชามที่เวียงกาหลงนี้ จะต้องให้เป็นเกียรติยศแก่พระยานครพระรามฐานเป็นผู้ไปพบ ตามวินิจฉัยของพระยานครพระราม ดูเหมือนจะเห็นว่าวิชาทำเครื่องถ้วยชามพวกไทยนำลงมาจากเมืองจีนทางบกและมาทำในมณฑลพายัพก่อน แล้วจีนอีกพวกหนึ่งจึงนำวิชาทางทะเลมาตั้งทำที่ในมณฑลพิษณุโลก เพราะเห็นว่ามิได้ทำเครื่องถ้วยชามที่เวียงกาหลงอยู่เหนือมณฑลพิษณุโลก และห่างทางทะเลขึ้นไปมาก มีวินิจฉัยของพระยานครพระรามอีกข้อ ๑ เคยเขียนมาถึงหลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ ว่าพบพระพุทธรูปทำด้วยเครื่องถ้วยที่เวียงกาหลงนั้น สังเกตปลายนิ้วพระหัตถ์ทำเท่ากันอย่างพระชินราชและพระชินสีห์ จึงสันนิษฐานว่าผู้ที่สร้างพระชินราชและพระชินสีห์ จะเอาแบบพระพุทธรูปที่เวียงกาหลงมาทำ ส่อให้เห็นว่าการทำเครื่องถ้วยชามที่เวียงกาหลงจะเก่าก่อนทำที่เมืองสวรรคโลก สุโขทัย

หม่อมฉันพิจารณาหลักฐาน เนื่องด้วยเรื่องเตาทำถ้วยชามที่เวียงกาหลง กลับเห็น “ย้อนเกล็ด” ตรงกันข้ามกับทางที่พระยานครพระรามคิด ดังจะทูลอธิบายต่อไป

๑. กุปโลยข่าน พวกโมคล ได้เมืองจีนไว้ในอำนาจตั้งราชวงศ์หงวนปกครองต่อราชวงศ์ซ้องเมื่อราว พ.ศ. ๑๘๐๐ คิดสันนิษฐานเทียบตามเหตุการณ์ที่มาปรากฏครั้งพวก

เมื่อบรรลุมาได้เมืองจีนเมื่อภายหลังเห็นว่าคงมีพวกจีนหนีชาวต่างประเทศที่มาได้บ้านเมือง
อพยพกันมายังเมืองไทยเช่นเดียวกันทั้ง ๒ คราว ว่าตามลักษณะของโบราณ ฝีมือจีนที่มา
ทำในประเทศนี้และยังมีอยู่เป็นหลักฐาน พวกจีนที่อพยพมาครั้งหนึ่งราชวงศ์หงวน เห็นจะ
มาเริ่มตั้งทำเครื่องถ้วยชามในประเทศสยามนี้เป็นที่แรก ตั้งเตาที่บ้านเตาไหแขวงเมือง
พิษณุโลกแห่ง ๑ ทำแต่เป็นเครื่องดินเผาแล้วรวมเป็นสีเหล็กไม่เคลือบ ตัวอย่างของเช่นว่า
มีอยู่ในพิพิธภัณฑสถานหลายชิ้น มักขุดพบที่บ้านเตาไห เตาอีกแห่ง ๑ ตั้งที่เมืองสุโขทัย
ทำปั้นของด้วยหินพื้นม้าเคลือบอย่างหยาบ ๆ เช่นตุ่มใหญ่ที่เรียกกันว่า “ตุ่มสุโขทัย” หรือ
“นางเลิ้ง” มีอยู่ในพิพิธภัณฑสถานหลายใบเหมือนกัน

๒. ในจดหมายเหตุจีนที่พระเจ้าเจินจิ้นอักษรแปล มีว่าเมื่อ พ.ศ. ๑๘๒๕ พระเจ้ากรุงจีน
ราชวงศ์หงวน ให้ราชทูตเข้ามาทำทางไมตรีกับ “เสียมก๊ก” คือกรุงสุโขทัย พระเจ้าราม
คำแหงมหาราชรับทำทางไมตรีกับจีน ในจดหมายเหตุจีนนั้นกล่าวต่อมาว่า เมื่อ พ.ศ. ๑๘๓๗
พระเจ้าเสียมก๊กเสด็จไปเมืองจีนครั้ง ๑ และเสด็จไปใน พ.ศ. ๑๘๓๘ อีกครั้ง ๑ พระเจ้า
เสียมก๊กที่ว่าไปเมืองจีนนี้ เทียบศักราชตรงกับพระเจ้ารามคำแหงมหาราช จึงสันนิษฐาน
ว่าเพราะทรงพระราชดำริเห็นว่าถ้วยชามที่พวกจีนเข้ามาตั้งทำในเมืองไทย ฝีมือยังหยาบ
และเลว จึงชักชวนพวกจีนช่างทำเครื่องถ้วยชามที่มีฝีมือดีเข้ามายังเมืองไทย เดิมเห็นจะให้
มาทำที่เตาเมืองสุโขทัยในราชธานี แต่มาปรากฏว่าหินพื้นม้าที่นั่นเนื้อดีสู้ที่เมืองสขนาลย์
ไม่ได้ จึงให้ย้ายที่ขึ้นไปตั้งที่เตาทุเรียงก็สำเร็จประโยชน์ใหญ่หลวง จนสามารถจำหน่าย
เครื่องสังคโลกไปถึงเมืองชะวา มลายู มินลา และนับว่าถึงอินเดียด้วย

๓. พิจารณาเครื่องถ้วยชามที่ทำ ณ เตาทุเรียง มีทั้งฝีมือดีเทียบเกือบถึงของทำใน
เมืองจีน และเลวลงมาเป็นชั้น ๆ จนถึงชามกะลา ทำรูปร่างและใช้ลวดลายอย่างจีนเป็นพื้น
มีของที่ทำรูปอย่างไทย เช่น นาคปัก รูปยักษ์ เป็นต้น ฝีมือหยาบทั้งนั้น ข้อนี้เป็นคำให้
สันนิษฐานว่าช่างจีนที่พระเจ้ารามคำแหงมหาราชได้มา เห็นจะได้พวกฝีมือดีมาก ๆ แต่
เมื่อมาตั้งเป็นหลักแหล่งมีเมียมีลูกแล้วล้มตายไป ช่างทำถ้วยชามชั้นหลังเป็นแต่ลูกจีนได้รับ
ความฝึกหัดอบรมในประเทศนี้ ความรู้และความชำนาญไม่ถึงพวกที่ชำนาญมาจากเมืองจีน
ฝีมือทำเครื่องถ้วยชามที่เมืองสขนาลย์จึงเลวลง จะทำของอย่างดีวิเศษไม่ได้เหมือนแต่ก่อน
ถึงกระนั้นของที่ขายไปได้มากเป็นของชั้นราคาถูก และมีที่ทำไมใหญ่โตราวกับว่าเมืองอันหนึ่ง
ยังทำเครื่องสังคโลกเป็นสินค้าส่งไปจำหน่ายถึงนานาประเทศได้กว้างขวางก็คงทำกันต่อมา
เป็นแต่ฝีมือไม่ถึงขั้นแรก

๔. เหตุที่การทำเครื่องสังคโลกที่ในมณฑลพิษณุโลกจะเสื่อมสูญนั้น ตามเรื่อง
พงศาวดารปรากฏว่าเมื่อกรุงสุโขทัยตกเป็นเมืองขึ้นของกรุงศรีอยุธยา ย้ายเมืองหลวงไป

ตั้งที่เมืองพิษณุโลกแล้ว ครั้นสมเด็จพระบรมราชาธิราช “สามพระยา” ทรงตั้งพระรามศวรราชโอรสไปครองเมืองเหนือ ครั้นสมเด็จพระบรมราชาธิราชสวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๑๙๙๑ พระรามศวรราชโอรสได้รับรัชทายาท ทรงพระนามว่า สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสด็จลงมาครองประเทศสยามอยู่ ณ กรุงศรีอยุธยา ทางเมืองเหนือโปรดฯ ให้แยกการปกครองเป็นอิสระแก่กัน ๔ เมือง คือเมืองกำแพงเพชรเมือง ๑ เมืองสุโขทัยเมือง ๑ เมืองพิษณุโลกเมือง ๑ และเมืองเชลียงเมือง ๑ (เมืองเชลียงนั้นเป็นเมืองเก่าก่อนเพื่อน ครั้นกรุงสุโขทัยสร้างป้อมปราการเป็นเมืองใหม่ขึ้นข้างเหนือ ไม่ห่างกับเมืองเชลียงเดิมอีกเมือง ๑ ขนานนามว่า เมืองศรีสัชนาลัย จึงเกิดเรียกเป็น ๒ ชื่อ ในจารึกสุโขทัยเรียกว่าเมืองศรีสัชนาลัย แต่ชาวกรุงศรีอยุธยาและเชียงใหม่คงเรียกว่าเมืองเชลียงตามชื่อเดิม จึงเป็นเหตุให้ขนานนามรวมกันทั้ง ๒ เมืองว่าเมืองสวรรคโลกแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาสืบมา) การปกครองเมืองทั้ง ๔ เมืองนั้นเป็นปกติอยู่สัก ๗ ปี ในระหว่างนั้นจะมีเหตุอย่างใดไม่ปรากฏ ในหนังสือญวนพ่ายกล่าวว่าพระยาอุทิสฐิระ เจ้าเมืองเชลียง (ในพงศาวดารเชียงใหม่เรียกว่า “อุทิสเจียง”) เอาใจไปเข้าด้วยพระเจ้าติโลกราช (คือท้าวลก) เมืองเชียงใหม่ซึ่งมีอำนาจขึ้นในเวลานั้น พระเจ้าติโลกราชเห็นได้ที่ที่จะชิงเอาหัวเมืองเหนือของไทย จึงยกกองทัพลงมาเมื่อ พ.ศ. ๑๙๙๙ ติได้เมืองกำแพงเพชร และลงมากวาดต้อนผู้คนถึงเมืองชัยนาท แล้วไปตีเมืองสุโขทัย แต่หาได้ไม่ พกกองทัพกรุงศรีอยุธยาก็ขึ้นไปกองทัพเมืองเชียงใหม่ก็ถอยกลับไป ต่อئ้นมาต้องรบขับไล่พวกเชียงใหม่อยู่จน พ.ศ. ๒๐๐๓ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถจึงให้เตรียมทัพจะยกไปตีเชลียง พระยาอุทิสฐิระเห็นเหลือกำลังจะต่อสู้ ในหนังสือพระราชพงศาวดารกล่าวว่า “พระยาเชลียงคิดกบฏพาเอาครัวทั้งปวงไปถวายพระมหาราชเจ้าเมืองเชียงใหม่” คืออพยพกวาดต้อนผู้คนเมืองเชลียงไปยังมณฑลพายัพ พวกช่างทำถ้วยชามที่เตาทุเรียงก็คงถูกกวาดไปด้วยในคราวนี้ การทำเครื่องถ้วยชามที่เตาทุเรียงจึงเป็นอันเลิกแต่นั้นมา

๕. ในหนังสือตำนานโยนกเรื่องพงศาวดารเมืองเชียงใหม่ว่าพระเจ้าติโลกราชยกย่องความชอบของพระยาอุทิสฐิระมาก ถึงตั้งให้ไปครองเมืองแห่ง ๑ ว่าตามหลักฐานที่พบใหม่คงเป็นเวียงกาหลงนั่นเองไม่มีที่สงสัย พระยาอุทิสฐิระกวาดเอาพวกช่างทำเครื่องถ้วยชามไปด้วย จึงให้ไปตั้งเตาทำเครื่องถ้วยชามเป็นอาชีพของคนพวกนั้นที่เวียงกาหลง เวียงกาหลงจึงมีเตาทำเครื่องถ้วยชามด้วยประการฉะนี้ ยังมีข้อพิสูจน์ต่อไปด้วยลักษณะพระพุทธรูปทำที่เวียงกาหลง ทำปลายนิ้วพระหัตถ์เท่ากัน ก็เพราะทำตามแบบอย่างพระพุทธรูปในมณฑลพิษณุโลก ซึ่งเริ่มเกิดขึ้นตั้งแต่สร้างพระชินราช พระชินสีห์เป็นต้นมา

๖. เรื่องต่อไปนี้ไปความในหนังสือพระราชพงศาวดาร ก็ยุติอยู่กับพงศาวดารเชียงใหม่ (เป็นแต่ลงศักราชเลื่อนคลาด) ว่าเมื่อ พ.ศ. ๑๙๙๐ (ที่ถูก ๒๐๐๔) พระยาเชลียงนำกองทัพพระเจ้าติโลกราชมาตีได้เมืองสุโขทัย แล้วไปตีเมืองพิษณุโลกแต่ตีไม่ได้ ย้ายไปตีเมือง

กำแพงเพชรก็ไม่ได้ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นไปได้รับพุง
เป็นดลุมบอน สมเด็จพระอินทราชาราชบุตรต้องปิ่นที่พระพักตร์ แต่กองทัพพระเจ้าติโล-
กราชต้องถอยกลับไป เพราะเหตุที่เกิดรบพุ่งติดพันในเมืองเหนือดังกล่าวมานี้ สมเด็จพระ
บรมไตรโลกนาถจึงต้องเอาเมืองพิษณุโลกเป็นราชธานี เสด็จขึ้นไปประทับอยู่ ณ ที่นั้น
ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๐๐๖ มาจนตลอดรัชกาล ลงปลายทางเมืองเชียงใหม่อ่อนกำลังลงด้วยราชวงศ์
เกิดวิวาทกันเอง สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถได้ทีจึงยกกองทัพหลวงขึ้นไปตีเมืองเชียงขึ้น
(เข้าใจว่าที่เรียกว่าเมืองลองเมื่อภายหลัง) เมื่อ พ.ศ. ๒๐๑๗ อันเป็นหัวเรื่องที่แต่งหนังสือ
ญวนพ่าย พระเจ้าติโลกราชเสียเมืองเชียงขึ้นก็ให้มาขอเป็นไมตรีเลิกรบพุ่งกันเมื่อ พ.ศ.
๒๐๑๘ เตาทำเครื่องถ้วยชามที่เวียงกาหลงจะทำอยู่ช้านานเท่าใดไม่มีหลักฐานที่จะทราบ
ได้. ฯลฯ

ด.จ. ๑๖๖๖๗๗๗.



Cinnamon Hall,

206 Kelawei Road, Penang. S.S.

วันที่ ๒๔ เมษายน พุทธศักราช ๒๔๗๘

ถึง หลวงบริบาลบุริณท์

จดหมายลงวันที่ ๑๒ เมษายน ส่งฉายาลักษณ์พระพุทธรูปและรูปพระโพธิสัตว์ของโบราณ กับบันทึกเรื่องพระธรรมราชามาให้ดูนั้น ฉันได้รับแล้วขอขอบใจมาก

จดหมายของหลวงบริบาลฯ ทำให้รู้สึกขบขันในใจขึ้นอย่างหนึ่ง ตรงกับว่า “กลืนยัมไม่ได้” จึงเขียนข้อขบขันนั้นบอกหลวงบริบาลฯ เสียก่อน ตั้งแต่ฉันออกมาอยู่เมืองป็นังตั้งใจสัจจะความสันโดษ พยายามตัดความคิดอันเกี่ยวข้องกับกิจการที่เคยทำมาแต่ก่อน หันหาความสงบสัจให้เป็นสุขกายสบายใจเหมือนอย่างในกลอนสุนทรภู่ว่า

“ระจับหลับเนตรนิ่ง

เอนองค์อิงพิงสิงขร

เหมือนกับหลับสนิทนอน

สังวรศีลอภิญญาณ”

หลวงบริบาลฯ พยายามปลุกถามหาความรู้เรื่องอะไรต่ออะไรหลายครั้ง ก็เมื่อใจฉันมันยังง่วงอยู่จะให้ทำอย่างไร แต่เห็นว่าเขียนด้วยเจตนาดี เมื่อสบใจจึงตอบบ้างพอไม่ขาดไมตรีจิต แต่จะเอาเป็นนิจไม่ได้

ฉันรู้สึกยินดีที่ทราบว่ายานครพระรามหันเข้าหาโบราณคดีและมาศึกษาในพิพิธภัณฑสถาน ด้วยตัวเขาเคยเป็นศิษย์หาฉันมาเมื่อยังเป็นหนุ่มก็ยังรักอยู่ ฉันรู้ยู่ว่ายานครพระรามมีอุปนิสัยไม่ชอบอยู่เปล่า ที่หันเข้าหมกหมุ่นเรียนวิชาโบราณคดีในเวลาว่างนั้นดีนัก เพราะเป็นวิชาไม่มีโทษ ทั้งมีมากและยากพอที่จะใช้ปัญญาสอดส่องให้พลัดเพลินได้ แต่อยากจะให้โอวาทเหมือนอย่างเคยให้แก่หลวงบริบาลฯ ว่าควรพยายามหาความรู้ให้มาก แต่อย่าตั้งตัวเป็นนักปราชญ์ และอย่าเข้าไปเกี่ยวข้องกับการเมือง อันนักปราชญ์นั้นเป็นฐานะซึ่งผู้อื่นที่เขาเป็นนักปราชญ์จะยกย่อง ส่วนตัวเรามีกิจเพียงบำเพ็ญคุณให้ปรากฏ ถ้าคุณของเราถึงขนาดเขาก็ยกย่องเอง ถ้าตั้งตัวเองหรืออาศัยแต่คำยกย่องของผู้ที่มีได้เป็นนักปราชญ์ ก็ไม่เป็นมงคลอันใด

ปัญหาเรื่อง พระธรรมราชา ที่พระยานครพระรามเขียนบันทึกนั้น อุตส่าห์ค้นคว้า
ดิ้อยู่ ฉันขอเตือนแต่อย่าเพิ่งลงยุติข้อให้ติดคันท่อไปอีกก่อน หลักของปัญหานี้ ตาม
ความเห็นของฉันมีดังจะกล่าวต่อไป

๑. นามว่า “ธรรมราชา” เดิมเป็นนามสำหรับเรียกพระพุทธเจ้า จะยกอุทาหรณ์
เช่นในคาถาโกชณงคปริตที่พระสงฆ์สวดมนต์กันอยู่เสมอ ก็มีคำเรียกพระนามว่า ธรรมราชา

๒. ที่มาเรียกพระเจ้าแผ่นดินว่า ธรรมราชา ฉันเข้าใจว่าจะเกิดขึ้นในลังกาค่อน
(แต่ฉันไม่มีหนังสืออะไรที่จะสอบที่ปีนังนี้ จึงไม่กล้ายืนยัน) เหตุใดจึงเรียกพระเจ้าแผ่นดิน
ว่า ธรรมราชา ฉันสันนิษฐานว่าเดิมเห็นจะถวายพระนามนั้นเฉลิมพระเกียรติ พระเจ้า
แผ่นดินพระองค์ใดพระองค์หนึ่งซึ่งทรงรอบรู้พระธรรม คือพระพุทธทวงนะ เป็นพระคุณ
วิเศษเฉพาะพระองค์ ต่อมาเมื่อพระเจ้าแผ่นดินพระองค์อื่นทรงนิยมอยากจะมีพระเกียรติเช่น
นั้น คำที่เรียกว่า ธรรมราชา จึงหย่อนลงจนถึงพระเจ้าแผ่นดินที่ทรงเลื่อมใส ทำนุบำรุง
พระพุทธศาสนาเรียกว่า ธรรมราชา คำที่เรียกพระเจ้าแผ่นดินว่า ธรรมราชา พระสงฆ์
ลังกาคงนำเข้ามาใช้ในประเทศสยามเมื่อครั้งกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี จะเรียกมาตั้งแต่
พระเจ้ารามคำแหงมหาราชก็เป็นได้ เพราะทรงอุปถัมภ์พระพุทธศาสนา (ซึ่งลังกาสืบพื้น
เป็นอย่างหินยาน) ทุกพระองค์แต่เกิดพระนามขึ้นใหม่ในครั้งกรุงสุโขทัย อีกพระนาม ๑ ว่า
“มหาธรรมราชา” อันความหมายว่าทรงพระเกียรติคุณวิเศษกว่าพระธรรมราชาพระองค์
อื่น ๆ ดังนี้ ปัญหาจึงอยู่ที่ว่าพระเจ้าแผ่นดินกรุงสุโขทัยพระองค์ไหน ที่ได้รับพระเกียรติยศ
ยกย่องว่าเป็น “มหาธรรมราชา” องค์แรก เมื่อมีเกียรติยศมหาธรรมราชาเกิดขึ้นแล้ว
พระเจ้าแผ่นดินภายหลังไม่อยากจะเลเวลก็ใช้พระนามมหาธรรมราชานั้นต่อมา นามพระ
มหาธรรมราชา จึงเลยเป็นพระนามเรียกพระเจ้าแผ่นดินกรุงสุโขทัยสืบมา แม้จนเมื่อเป็น
เจ้าประเทศราชขึ้นกรุงศรีอยุธยา ความคิดของฉันเห็นว่าจะเป็นเช่นว่ามานี้

๓. เมื่อค้นต่อไปว่าพระเจ้าแผ่นดินกรุงสุโขทัยพระองค์ไหนที่ได้ยกย่องพระเกียรติยศ
เป็นมหาธรรมราชาองค์แรก พิศุระห์ทั้งในศิลาจารึกและในเรื่องพงศาวดาร ส่อให้เห็นชัด
ว่าต้องเป็นพระยาสิทธิ ด้วยทรงพระเกียรติคุณทั้งที่รอบรู้พระพุทธทวงนะ และทรงบำรุง
พระพุทธศาสนายิ่งกว่าพระองค์อื่น ๆ แต่หลังมา ทั้งได้นิมนต์พระมหาสวามีสังฆราชเข้า
มาแต่ลังกา เป็นผู้ที่จะเฉลิมพระนาม เพราะฉะนั้น ฉันจึงยังเห็นว่ายุติดีที่ลงว่าพระยาสิทธิ
เป็นพระมหาธรรมราชาที่ ๑ นั้นถูกต้อง ไม่เห็นควรจะแก้ไข

เรื่องเตาทำเครื่องถ้วยชามที่เวียงกาหลงนั้น เมื่อสมเด็จพระนเรศวรฯ ได้ทรง
ทราบความจากพระยานครพระราม มีลายพระหัตถ์บอกมาถึงฉันด้วย ฉันได้มีจดหมาย
ทูลตอบไปว่าควรยกย่องพระยานครพระรามว่าได้ทำความชอบในทางโบราณคดีที่ไปพบ

เตาเครื่องถ้วยชามที่เวียงกาหลงนั้น ความเห็นของฉันผิดกับความเห็นของพระยานคร
พระราม เหมือนอย่างว่า “ยอนเกล็ด” คือตรงกันข้าม ด้วยพิจารณาในเรื่องพงศาวดาร
เห็นว่าพวกทำถ้วยชามที่เตาทุเรียงเมืองศรีสัตนาคนาน้อยนั้นเอง ขึ้นไปตั้งเตาทำถ้วยชามที่เวียง
กาหลง ฉันได้ทูลชี้แจงหลักฐานไปตั้งสำเนาซึ่งคัดส่งมากับจดหมายฉบับนี้ โดยประสงค์
จะให้พระยานครพระรามได้อ่านด้วย ฉะนั้นกระแวงอยู่สักหน่อยว่าพระยานครพระราม
จะเข้าใจว่าฉันขัดคอแล้วเลยขัดเคือง อันการวินิจฉัยโบราณคดีต้องมีความเห็นผิดกันบ้าง
เป็นธรรมดา ที่ฉันเคยแพ้เขามากี่หลายเรื่อง ต้องไม่ขัดใจกันจึงจะวินิจฉัยด้วยกันได้

ด.จ. ๑๕๖๕๗๗.



Cinnamon Hall,

206 Kelawei Road, Penang. S.S.

วันที่ ๑๖ มกราคม พุทธศักราช ๒๕๖๘

ถึง หลวงบริบาลฯ

จดหมายกับสมุดเรื่องแทนท้าววิกรมที่ฝากมาให้ฉันนั้นได้รับแล้ว ขอขอบใจหลวงบริบาลฯ เป็นอันมาก สำหรับเรื่องแทนท้าววิกรม ฉันเพิ่งได้อ่านแต่อธิบายข้างตอนต้นกับเรื่องนิทานบ้างแต่ยังไม่หมดเล่ม อยากจะชมว่าหลวงบริบาลฯ ช่างเลือกเรื่องหนังสือ และสำนวนของหลวงบริบาลฯ เองที่แต่งหนังสือก็อยู่ข้างเรียบร้อย มีที่ติดศัพท์ที่ใช้อยู่บ้างไม่มากนักสมัยนี้สังเกตสำนวนในหนังสือแต่งใหม่เช่นหนังสือพิมพ์ข่าว สำนวนปรวนแปรไปต่าง ๆ ชวนให้สลดใจ ขอให้รักษาสำนวนของหลวงบริบาลฯ ให้ยั่งยืน อย่าปล่อยให้พวกมากพาไป แต่เมื่อพลิกดูในสมุดนั้นเห็นรูปนายหรั่ง รู้สึกสลดใจเสียดายเด็กที่ได้พยายามหาความรู้ และความดีมาหนักหนา อนิจจามาสิ้นอายุเสียแต่ยังหนุ่ม

ชายใหม่กลับมาเล่าว่าเข้าไปกรุงเทพฯ ได้พบกับหลวงบริบาลฯ และได้ไปเที่ยวพิพิธภัณฑสถาน ฉันฟังเล่าก็รู้สึกคิดถึงและยินดีที่ยังรักษาคงรูปอยู่ตามเดิม พิพิธภัณฑสถานของเราได้รับความยกย่องทั่วโลกแล้วว่าเป็นพิพิธภัณฑสถานพิเศษอย่างเอกแห่ง ๑ ทั้งด้วยสิ่งของต่าง ๆ ที่มีและกระบวนที่จัดดี ความมุ่งหมายของพิพิธภัณฑสถานจะเป็นใครจัดก็ตาม ข้อสำคัญอยู่ที่อย่าให้เสื่อมเกียรติที่โลกเขายกย่อง คือถ้าบำรุงให้เจริญยิ่งขึ้นก็ได้อยู่ แต่ไม่สำคัญเท่ารักษาความดีที่มีอยู่แล้วอย่าให้เสื่อมทราม ถ้าคิดหรือถอนของเดิมเปลี่ยนเป็นรูปอย่างอื่นตามความคิดใหม่ เป็นทางที่จะเสื่อมยิ่งกว่าที่จะมีคุณ มีคติอย่างหนึ่งซึ่งฉันเคยถือเป็นข้อสำคัญ และหลวงบริบาลฯ ก็ทราบอยู่แล้ว คือกลัวไฟ เป็นต้น ว่าห้ามมิให้สูบบุหรี่ภายในห้องพิพิธภัณฑสถาน และถึงเวลาค่ำปิดสวิชไฟหุ้มิให้ไฟฟ้ามืดในห้องพิพิธภัณฑสถานทีเดียว ทั้งทำเครื่องสำหรับดับไฟและมีการซักซ้อมเนื่อง ๆ คติอันนี้หวังใจว่าจะยังคงอยู่

ฉันจะไปเที่ยวเมืองพม่าวันที่ ๑๘ มกราคมนี้ ไปสักเดือนหนึ่งจึงจะกลับ นึกว่าคงจะหาความรู้อะไรได้อีกบ้าง เพราะมีเรื่องโบราณคดีที่เกี่ยวข้องในระหว่างเมืองไทยกับเมืองพม่า

ที่ดินยังสงสัยอยู่หลายข้อจะลองไปสืบดู ฉันเที่ยวดูของโบราณคราวได้รู้สึกคิดถึงหลวง
บริบาลฯ ทั้งเมื่อไปชะวและจะไปพม่าคราวนี้ ถ้าแต่ก่อนก็คงได้ไปด้วยกัน

ฉันหวังใจว่าหลวงบริบาลฯ กับเสริมและลูกทุกคน จะอยู่เป็นสุขสบายดี.

of 26/5/2011.



Cinnamon Hall,

206 Kelawei Road, Penang. S.S.

วันที่ ๒๗ กุมภาพันธ์ พุทธศักราช ๒๕๗๘

ถึง หลวงบริบาลบุรีรักษ์

ฉันนึกว่าหลวงบริบาลฯ คงจะอยากรู้เรื่องฉันไปเมืองพม่า จะเล่าให้ฟังโดยพิสดาร ก็ยืดยาวนัก เรื่องการเที่ยวเตร่ที่ไหนด่าง ฉันได้บอกไปยังสมบุญ ถ้าอยากรู้ก็ไปตามเขา ดูเถิด จะเล่าแต่เรื่องโบราณคดีที่หลวงบริบาลฯ เอาใจใส่โดยเฉพาะ คือ

๑. พระพิมพ์สมัยพระปฐมเจดีย์ เรามืออย่างไรที่เมืองพุกามเขามีหมด และเขายังมีแปลกกว่าเราออกไปอีกหลายอย่าง ฉันได้มาบ้าง จะส่งเข้าไปให้ทางไปรษณีย์ ก็กลัวจะไปหายเสียกลางทาง จะเอารอไว้ให้เมื่อหลวงบริบาลฯ ออกมาป็น

๒. เงินเหรียญตราสั่งกับทั้งเงินเหรียญอย่างที่เราพบ ณ ดงศรีมหาโพธิ์ในเมืองพม่าก็มี เข้าใจกันว่าเป็นเงินสมัยเมืองพุกามเหมือนกัน

๓. เมืองพุกามน่าดูนัก เป็นเมืองใหญ่โตและมีเจดีย์สถานมากมายนับไม่ถ้วน และแปลกอย่างต่างแค้นกับทางเมืองเขมรเมืองชะวาทีเดียว เมื่อได้ไปเห็นและไปรู้เค้าเงื่อนที่เขาคนได้ความในชั้นหลัง ทำให้เปลี่ยนวินิจฉัยซึ่งได้เคยคิดเห็นอยู่แต่ก่อนในเรื่องการเกี่ยวข้องกับระหว่างเมืองไทยกับเมืองพม่าในสมัยเมืองพุกาม ความที่กล่าวในหนังสือพงศาวดารพม่าตามที่เราอ่านกันมา ก็เคลื่อนคลาดเอาเป็นจริงไม่ได้ ความเห็นของฉันเป็นอย่างไร เอาไว้เมื่อพบกันจึงจะเล่าให้ฟัง ฉันส่งรูปฉายาลักษณะมาให้ป็นของฝากแก่หลวงบริบาลฯ ๓ รูป คือ

๑. รูปหมู่ถ่ายที่ในวังหน้ามหาปราสาทเมืองมณฑลเล หึงพิสัยเป็นผู้ถ่าย จึงไม่มีรูปอยู่ในหมู่

๒. รูปวัดอานันทเจดีย์ที่เมืองพุกามซึ่งเป็นวัดใหญ่และงดงามมาก ได้ความรู้เห็นว่าวัดพระยันท่านทำตามแบบวัดอานันทเจดีย์นี้เอง แต่ทำโดยย่อ มีพระประธานเป็นพระยีนอยู่ที่ศาลองค์เหมือนกัน

๓. รูปทองสัมฤทธิ์ที่พม่าเอาไปจากพระนครศรีอยุธยาเดิวนี้อยู่ที่วัดพระมหาหมัมนี่ เมืองมณฑลเส มีเรื่องตำนานสืบได้เป็นหลักฐานดังต่อไปนี้ คือ

รูปทองสัมฤทธิ์เหล่านั้นเดิมเป็นของเขมร สมเด็จพระบรมราชาธิราช (สามพระยา) ติไตันนครเมื่อ พ.ศ. ๑๙๖๖ ได้ขานรูปเหล่านั้นมายังพระนครศรีอยุธยา และอยู่ในพระนครศรีอยุธยาต่อมา ๑๔๖ ปี

ถึง พ.ศ. ๒๑๑๒ พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองที่ได้พระนครศรีอยุธยา ให้ขุนรูปเหล่านี้ไปยังเมืองหงสาวดี ว่ามีจำนวน ๓๒ รูปด้วยกัน ไปอยู่เมืองหงสาวดี ๓๐ ปี

ถึง พ.ศ. ๒๑๔๒ สมเด็จพระนเรศวรมหาราชเสด็จไปตีเมืองหงสาวดี เดิมพระเจ้า
ต้องอยู่กับพระเจ้ายักไข่ยอมเข้าด้วยกับสมเด็จพระนเรศวรฯ แล้วกลับใจสมคบกันทำ
ก่อกบฏ พระเจ้าต้องอุพพาพระเจ้าหงสาวดีนั้นทูลเรนหนีไปเมืองตองอู พวกยักไข่เผาเมือง
หงสาวดีเสียก่อนสมเด็จพระนเรศวรฯ เสด็จไปถึง เมื่อกองทัพไทยกลับแล้วพวกยักไข่ชน
เอารูปทองสัมฤทธิ์ทั้งนั้นไปยังเมืองยักไข่ เอาไปตั้งเป็นเครื่องประดับไว้ในวัดพระพุทธรูป
“มหายัมมุณี” รูปเหล่านั้นอยู่ที่เมืองยักไข่ ๑๘๐ ปี

ถึง พ.ศ. ๒๓๒๗ พระเจ้าปะดุงพม่าตีได้เมืองยักไข่ ให้ย้ายพระมหามัณเฑียรมาขึ้นที่
ภูเขาเอามาไว้เมืองอมรปุระ จึงให้คนรูปทองสัมฤทธิ์เหล่านั้น เอามาตั้งเป็นเครื่องประดับ
อยู่ในวัดพระมหามัณเฑียรเหมือนอย่างเดิม รูปทองสัมฤทธิ์เขมรจึงอยู่ในเมืองพม่าสืบมาจน
กาลบัดนี้ นับเวลาได้อีก ๑๕๑ ปี

แต่รูปทองสัมฤทธิ์ที่ว่ามายังเหลืออยู่เพียง ๖ รูป คือรูปพระศิวะ (ชำรุด) ยืน ๒ รูป รูปสิงห์ (หัวหายหมด) ๓ รูป กับรูปช้างเอราวัณยังบริบูรณ์ดีรูป ๑ ถ้าจำนวนเดิมมี ๓๒ รูป อย่างพม่าว่าก็เห็นจะหายหกดกหลงมหาหลายชั้นแล้ว เพราะชนย้ายกันหลายคราว และที่สุดเมื่อเอามาไว้เมืองอมรปุระ ก็มีเหตุไฟไหม้วัดพระมหามัณเฑียรหมดทั้งวัดในรัชกาลพระเจ้าสีป่อ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๖ ก่อนเสียบ้านเมืองแก่อังกฤษ ๒ ปี บางทีจะถูกไฟละลายเสียโดยมาก ในคราวนี้ก็อาจเป็นได้

หวังใจว่าหลวงบริบาลฯ กับเสริมและลูก จะอยู่เป็นสุขสบายดีด้วยกันทุกคน.

၈၂၆၃၅၇၁၀၀.



Cinnamon Hall,

206 Kelawei Road, Penang. S.S.

วันที่ ๒๕ มีนาคม พุทธศักราช ๒๕๖๘

ถึง หลวงบริบาลบุรีรักษ์

ฉันได้รับจดหมายกับหนังสือเรื่องโบราณวัตถุสถานในสยาม ภาค ๒ ที่หลวงบริบาลฯ แต่ง และนายอำพัน ประพันธ์เสน พิมพ์นั้นแล้ว ชอบใจมาก เสียดยอยู่ที่หลวงบริบาลฯ ไม่สามารถจะมาปิ่นได้ ถ้ามาก็เห็นจะได้ความรู้แปลกหลายอย่าง ตั้งแต่ฉันไปพิจารณา โบราณวัตถุที่เมืองพม่า ได้ความรู้ถึงต้องแก้ไขความเห็นในเรื่องโบราณคดีที่เคยคิดมาแต่ก่อนหลายอย่าง ถ้าหลวงบริบาลฯ ออกมาได้ฟังเล่าและได้เห็นรูปที่ฉันได้มา จะเป็นประโยชน์แก่การแต่งหนังสือเช่นที่ส่งมาให้ฉันนั้นมาก.

จ. ๑๕๖๖๗๗๗.



Cinnamon Hall,

206 Kelawei Road, Penang, S.S.

วันที่ ๒ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๖๕

ถึง หลวงบริบาลปริทัศน์

ฉันได้เคยบอกมาในจดหมายฉบับก่อนว่าพระพิมพ์ที่เมืองพุกามมีแปลกกว่าที่เรามีหลายอย่าง ฉันไปชอบใจเป็นอย่างยิ่งอย่างหนึ่งซึ่งทำเป็นพระพุทธรูป ๘ ปาง เหมือนอย่างพระศิลาที่เราได้มาจากอินเดียเอาไว้ในพิพิธภัณฑสถาน แต่เห็นเขามีอยู่สัก ๔ - ๕ แผ่น เป็นของหายากกว่าพระพิมพ์อย่างอื่น จึงไม่อาจออกปากร้องขอ แต่รัฐบาลเมืองพม่ารู้ความประสงค์ของฉัน เขาไปจัดการกับกรมตรวจโบราณคดีได้พระพิมพ์อย่างฉันชอบส่งมาเป็นของรัฐบาลให้ฉันเป็นที่ระลึกในการที่ได้ไปเมืองพม่า เพิ่งมาถึงเมื่อเร็ว ๆ นี้ M. Charles Duroiselle เตี้ยวนี้กลับเข้าเป็นเจ้ากรมตรวจโบราณคดีเมืองพม่าเขียนอธิบายให้มาด้วย ว่าในพระพิมพ์นั้นมีอักษรนาครี ๒ บรรทัด บรรทัดบนเป็นคาถา “เย ธมฺมา” บรรทัดล่างว่า “พระอัครมเหสีทรงสร้าง” เขาได้พระพิมพ์อีกอย่างหนึ่งคล้อยอยู่ด้วยกัน มีอักษรบอกว่า “พระเจ้าอนิรุทธ ทรงสร้าง” จึงสันนิษฐานว่าพระพิมพ์ทั้ง ๒ อย่างนี้สร้างในสมัยเดียวกัน คือในระหว่าง พ.ศ. ๑๕๕๗ จน พ.ศ. ๑๖๗๐ อีกประการหนึ่ง บอกว่าพบพระพิมพ์นี้ในพระเจดีย์พังงอค์ ๑ ซึ่งอยู่ในบริเวณมหาเจดีย์อันมีนามว่า “มณฑลเจดีย์” ที่เมืองพุกาม เขาพบเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔ จึงให้ถ่ายรูปฉายาลักษณะพระพิมพ์นั้นส่งมาอวดหลวงบริบาลฯ รูป ๑ ขอให้รับไว้ด้วยไมตรีจิต จะให้ผู้อื่นเช่น พระยานครพระรามที่ชอบโบราณวัตถุด้วยก็ได้.

ด.จ. ๑๕๖๗๗๗.



Cinnamon Hall,

206 Kelawei Road, Penang. S.S.

วันที่ ๑๕ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๕๖๕

ถึง หลวงบริบาลฯ

ฉันได้รับจดหมายให้พรวันเกิด ส่งมากับรูปฉายในพิพิธภัณฑ์สถานหัวเมือง ขอบใจหลวงบริบาลฯ เป็นอันมาก

เมื่อวันเกิดฉันได้รับคำให้พรของญาติมิตรคนอื่น ขาดของหลวงบริบาลฯ ทำให้ฉันเกิดวิตก เพราะรู้อยู่ว่ามิใช่เป็นเพราะหลวงบริบาลฯ สันเยื่อใยกับตัวฉัน เกรงว่าจะเจ็บไข้ถึงไม่สามารถจะเขียนมาได้ จนได้ส่งชายใหม่เข้าไปให้สืบสวน มาทราบความว่าเพราะไปตรวจราชการอยู่หัวเมืองก็สันวิตก และกลับยินดีที่สังเกตเห็นรูปฉายที่ส่งมา ว่าของในพิพิธภัณฑ์สถานตามหัวเมืองดูจัดรักษาเรียบร้อย ขอบอกอีกครั้งหนึ่งว่ารักษาความดีที่มีอยู่แล้วอย่าให้เสื่อมทราม สำคัญกว่าที่จะหาความดีซึ่งยังไม่มี ที่หลวงบริบาลฯ ไม่สามารถจะลามาทางแหลมมลายูได้ในปีนี้ น่าเสียดายที่ขาดประโยชน์ที่ควรจะได้ไปเสียอย่างหนึ่ง ด้วยเมื่อก่อนนี้มาไม่ช้านัก ศาสตราจารย์ คัลเลนเฟล แกมาขุดขุมทรัพย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์อีกแห่งหนึ่ง ที่ตำบลสุโหงตูปุส แขวงเมืองแปะ แกเลยมาบี้นัง และมาหาฉันตามเคย ขุดอยู่ถึง ๔ เดือน ถ้าหลวงบริบาลฯ ออกมาในเวลานั้น ก็จะได้ความรู้วิจิตรของก่อนสมัยประวัติศาสตร์เป็นทุนอีกอย่างหนึ่ง แต่เดี๋ยวนี้แกไปยุโรปเสียแล้ว แกได้จัดห้องของสมัยก่อนประวัติศาสตร์ไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถาน Raffles Museum ที่เมืองสิงคโปร์ห้อง ๑ ฉันได้ไปดูเมื่อไปเฝ้าสมเด็จพระพันวัสสาฯ ที่เมืองสิงคโปร์ แกจัดดีมาก ถ้าหลวงบริบาลฯ มีโอกาสไปทางเมืองสิงคโปร์ ควรจะไปดูห้องนี้ด้วย

หวังใจว่าทั้งหลวงบริบาลฯ กับเสริมและลูก จะสบายดีอยู่ด้วยกันทุกคน ฉันขออำนวยการให้เป็นสุขสบายยิ่งขึ้นต่อไปทุกคนเทอญ.

จ. ๑๕ กรกฎาคม ๒๕๖๕



อานนทเจดีย์ เมืองพุกาม



รูปสลัมฤทธิที่บายินนอง (บุเรงนอง) เอาไปจากโยคยะยา อยู่ที่วัดมหายมุนี เมืองมณฑล



พระแปดปาง เมืองพุกาม

Dear Sir,

உயர்வுகூட்டுதல்
உயர்வுகூட்டுதல்





Cinnamon Hall,

206 Kelawei Road, Penang. S.S.

วันที่ ๓๐ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๖๕

ถึง หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์

ฉันได้รับจดหมายลงวันที่ ๒๒ สิงหาคมแล้ว ชอบใจมาก ได้เห็นรูปพวกที่ได้เคยทำการในพิพิธภัณฑสถานมาด้วยกันทั้งชายและหญิง ซึ่งจากกันไม่ได้เห็นหน้ามาหลายปี ฉันมีความยินดีมาก สังเกตดูมีที่ไม่เคยรู้จัก หรือจะเป็นด้วยฉันจำไม่ได้ในรูปฉายก็มีหลายคน ขอให้หลวงบริบาลฯ ช่วยนำความบอกแก่พวกที่ฉันรู้จักคุ้นเคยให้ทราบรายตัวทุกคน ว่าฉันมีความยินดีที่ได้เห็นหน้าเขาอีกแม้ในรูปฉาย ทำให้ฉันคิดถึงและขออำนาจพรให้อายุยืน และมีความสุขทุกประการจงทุกคนเทอญ

ฉันได้ส่งรูปฉายตัวฉัน ซึ่งฉายเมื่ออายุย่างเข้า ๗๕ ปีมาพร้อมกับจดหมายฉบับนี้ ด้วยรูป ๑ เพื่อให้หลวงบริบาลฯ เอาไปให้เขาเหล่านั้นดูให้เห็นหน้าฉันบ้างเป็นการตอบแทน จะแจกให้ทั่วทุกคนก็ไม่ไหว เมื่อให้เขาดูทั่วกันแล้วหลวงบริบาลฯ จงเก็บรูปนั้นไว้เอง.

ด.จ. ๑๕๖๕๗๗๗.



Cinnamon Hall,

206 Kelawei Road, Penang. S.S.

วันที่ ๑ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๕๖๕

ถึง หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์

พระยาอนุমানราชชน มีจดหมายมาขออนุญาตพิมพ์รูปภาพทองสัมฤทธิ์ที่พม่า
เอาไปจากเมืองไทยกับคำอธิบายเรื่องประวัติรูปภาพเหล่านั้น ที่ฉันได้ให้หลวงบริบาลฯ
เป็นของฝากเมื่อกลับจากเมืองพม่า ฉันให้อนุญาตพระยาอนุমানฯ ไปแล้ว ขอให้หลวงบริบาลฯ
ให้ยืมรูปกับคำอธิบายให้เขาไปจำลองตามปรารถนา

อนึ่ง ลูกชายใหม่อาชาวดิศของฉันบอกมาในจดหมาย ว่าวันหนึ่งไปดูพิพิธภัณฑ์สถาน
เห็นกำลังตั้งอวดของที่ได้มาใหม่จากวัดพระศรีสรรเพชญ์ มีของมากมายหลายอย่าง จริง
หรืออย่างไร ถ้ามีของแปลกปลาดูน่าดูหวังใจว่าหลวงบริบาลฯ จะฉวยรูปส่งมาให้ฉัน
เห็นบ้าง

หวังใจว่าจะเป็นสุขสบายดีอยู่ด้วยกันทั้งครัวเรือน ถ้าหลวงบริบาลฯ หรือเสริม
พบแม่ล้อมของจงช่วยบอกด้วยว่าฉันรำลึกถึง.

จ. ๑๖๖๗๗๗๗.



Cinnamom Hall,

206 Kelawei Road, Penang. S.S.

วันที่ ๑๒ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๕๖๕

ถึง หลวงบริบาลปริทัศน์

ฉันได้รับจดหมายลงวันที่ ๕ กับรูปฉายเครื่องศิลาที่พบใหม่ที่เมืองศรีเทพนั้นแล้ว

พิจารณาดูรูปฉายรูปอื่น ๆ เป็นของแบบขอมไม่สู้อัศจรรย์ มีติดอยู่รูป ๑ ที่เป็นหัวคนติดอยู่กับแท่งศิลา จะแกะกับศิลานั้นหรือใครเอาไปติดไว้กับศิลา พิจารณาดูในรูปู้ไม่ได้แต่อย่างไรก็ดีหน้าภาพดูเป็นก่อนสมัยขอม งามดีด้วย เมื่อเอาลงมากลวห่อหุ้มระวางอย่าให้มาชำรุดกลางทาง เอาลงมาทั้งติดแท่งศิลายู้อย่างนั้น ถ้าเป็นของแกะกับแท่งศิลาจะเป็นของแปลกอย่างวิเศษที่นับเป็นศิริของพิพิธภัณฑสถานฯ ได้ชั้น ๑ ถึงเป็นของทำเข้าติดไว้กับแท่งศิลา ถ้าติดมาอย่างนั้นแต่โบราณ ก็ควรตั้งไว้ทั้งแท่งศิลาย่างเช่นฉายรูป ดูเข้าที่ดี

สงสารมโหสถ หวังว่าจะหายเจ็บได้ไม่เป็นอันตราย.

จ. ๑๕๖๖๗๗๗.



Cinnamon Hall,

206 Kelawei Road, Penang. S.S.

วันที่ ๒๘ มีนาคม พุทธศักราช ๒๕๖๕

ถึง หลวงบริบาลบุรีรักษ์

ฉันได้รับจดหมายฉบับลงวันที่ ๑๙ เดือนนี้ กับสำเนาจดหมายศาสตราจารย์ เซเดส
ถามเรื่องพระเจดีย์และคำตอบของหลวงบริบาลฯ ซึ่งส่งมาให้ดูด้วยนั้นแล้ว

พลอยที่ประดับ ๔ ด้านองค์ระฆังพระเจดีย์ทองสัมฤทธิ์แบบขอมที่ได้มาจากเมือง
สุพรรณนั้น ฉันคิดว่าเดิมคงเป็นพลอยอย่างทีคนในสมัยเมื่อสร้างถือว่ามั่งคั่ง เพราะถวายเป็น
พุทธบูชาและเพียง ๔ เมล็ดเท่านั้น คงไม่ใช่ของเลวเช่นพลอยหุง การบริจาค “มณีอันมีค่า”
เป็นพุทธบูชาก็เป็นประเพณีที่นิยมกันมาแต่ก่อนเก่า ปรากฏในหนังสือปฐมสมโพธิและ
ตำนานพระธาตุต่าง ๆ มากที่สุด พระธาตุที่พบ ณ ที่วัดพระศรีสรรเพชญ์มีพลอยพุทธบูชา
ปรากฏอยู่

ของที่ขอบถวายเป็นพุทธบูชายังมีเรื่องอารมณ์ด้วยอีกอย่างหนึ่ง ฟังเห็นได้ใน
หนังสือพงศาวดาร เช่นพระเจ้าแผ่นดินเสด็จไปสมโภชพระพุทธรชินราช ณ เมืองพิษณุโลก
ก็มักเปลื้องเครื่องราชาภรณ์ถวายเป็นพุทธบูชา ฉันสันนิษฐานว่าการถวายเป็นเครื่องอารมณ์
เป็นพุทธบูชาดังว่ามานี้ เป็นมูลเหตุที่ทำให้ลายประดับพระเจดีย์เป็นเครื่องราชาภรณ์ เรียก
กันว่า “พระเจดีย์ทรงเครื่อง” แต่ลายอย่างอื่นที่บันประดับพระเจดีย์นั้น พิจารณาดูเป็นแต่
เครื่องประดับเพื่อจะให้งามเท่านั้น

พระเจดีย์ที่ทำเป็นช่องหรือซุ้มไว้ ๔ ทิศนั้น ฉันสันนิษฐานตามแบบแผนโบราณวัตถุ
ที่ได้เคยเห็น ว่าน่าจะเกิดขึ้นที่คันธารราชหรือมคธราชในสมัยเมื่อแรกทำพุทธรูป มักทำ
ซุ้มตั้งพระพุทธรูปติดกับองค์ระฆังพระสถูปทั้ง ๔ ทิศ พระเจดีย์ศิลาทำตามแบบเช่นว่านี้
ได้มาไว้ในพิพิธภัณฑสถานฯ ก็นลายองค์ ต่อมาอีกสมัยหนึ่งเมื่อไทยรับลัทธิหินยานอย่าง
ลังการวมมาประเพณี ขอบทำพระสถูปองค์ใหญ่ครอบพระเจดีย์องค์เล็กซึ่งคนแต่ก่อนสร้าง
บรรจุพระธาตุไว้ จึงทำพระเจดีย์องค์ใหญ่ที่สร้างขึ้นใหม่นั้น ให้มีซุ้ม “ประตู” ที่องค์ระฆัง
ทั้ง ๔ ด้าน สำหรับเป็นทางเดินเข้าไปบูชาพระเจดีย์องค์เดิมที่อยู่ข้างใน พระมหาสถูปวัด

พระศรีสรรเพชญ์ก็สร้างอย่างแบบที่ว่านี้ ต่อมาชั้นหลังถึงไม่มีพระเจดีย์เดิมอยู่ก่อน ก็สร้างใหม่ให้มีพระเจดีย์ ๒ ชั้นตามอย่างวัดพระศรีสรรเพชญ์ พระเจดีย์เช่นว่านี้มีพระศรีรัตนศาสดารามเป็นตัวอย่าง

พระปรารภที่นั้นฉันสันนิษฐานว่าเดิมเป็นเจดีย์ของพวกถือศาสนาพราหมณ์ ทำเป็น “เทวาลัย” ที่อยู่ของเทวดา จึงทำเป็นวิมานใหญ่น้อยซ้อน ๆ กันขึ้นไปจนถึงยอด ไม่ได้ทำเป็นที่บรรจุอัฐิธาตุอย่างพระสถูปในพระพุทธศาสนา ที่เอาพระปรารภมาสร้างในพระพุทธศาสนาคงเกิดขึ้นในเมืองเขมรก่อน เพราะพระปรารภไสยศาสตร์เป็นของที่เขมรเห็นงามอยู่แล้ว พระพุทธศาสนาคติมหายานมาถึงเมืองเขมรเมื่อเวลาศาสนาพราหมณ์รุ่งเรืองอยู่แล้ว ก็คืออย่างมหายานนิยมว่ามีพระพุทธรูปเจ้าและพระโพธิสัตว์มาก ก้อนโลมแบบปรารภเทวาลัยของไสยศาสตร์มาสร้างเป็นพุทธรูปไปด้วยกันได้ ไทยรับแบบปรารภมาแต่เขมร แต่จะมาสร้างให้เป็นที่บรรจุพระบรมธาตุตามคติหินยานจึงแก้ไขแบบปรารภเขมร ทำเป็นห้องพระธาตุในนั้นตั้งพระเจดีย์องค์น้อยมีซุ้มประตูทางคนเดินเข้าไปบูชาเป็นตัวประธาน ยอดปรารภทำเป็นกลีบบัว (แต่ช่างเรียกว่ากลีบขนุน) ประดับต่อ ๆ กันขึ้นไป แทนทำเป็นวิมานซ้อน ๆ กันอย่างเขมร พระปรารภแบบที่ว่านี้มีในพระนครศรีอยุธยา เช่นวัดพุทไธสวรรย์ เป็นต้น พระปรารภไทยมีที่มาทำในกรุงรัตนโกสินทร์มักปิดทึบไม่มีทางคนเดินเข้าไปในห้องพระธาตุทำแต่เป็นซุ้มตัน มักตั้งรูปเทวดาเป็นอย่างทวารบาลในซุ้มนั้น เช่น พระปรารภวัดอรุณฯ วัดราชบูรณะ และพระปรารภข้างหน้าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ผิดกับปรารภเขมรทั้งนั้น

รูปที่มีอยู่ ๔ ด้านองค์ระฆังพระปฐมเจดีย์นั้น ทำเป็นทางสำหรับคนเดินเข้าไปได้ถึงพระปฐมเจดีย์องค์เก่าซึ่งอยู่ข้างใน เมื่อสร้างพระปฐมองค์ใหญ่ในรัชกาลที่ ๔ โปรดให้ทำรูนั้นตรงระดับพื้นทักษิณพระปรารภเดิม แต่เดิมเป็นแต่ช่องเปล่าโหว่อยู่กับองค์ระฆังพระปฐม ฉันรำคาญตาจึงให้ปั้นลายเป็นรูปดอกบัวประดับกระจกเป็นกรอบรอบช่องนั้น มิใช่ของเก่าแก่หรือเป็นเครื่องหมายอันใด ที่เขียนมานี้ตามนึกได้ ไม่มีอะไรจะสอบที่นี้

ฉันทราบข่าวว่าจะได้พบกับศาสตราจารย์ เซเดส รู้สึกยินดีมาก.

จำเริญพร.



Cinnamon Hall,

206 Kclawei Road, Penang, S.S.

วันที่ ๑๒ กันยายน พุทธศักราช ๒๕๘๐

ถึง หลวงบริบาลปริกัณฑ์

ขอให้ถือว่าจดหมายเป็นส่วนตัวต่อตัว อย่าเอาเข้าเป็นหนังสือทางราชการ ด้วยฉันไม่มีประสงค์จะสอดเข้าไปเกี่ยวข้อง

หลวงบริบาลฯ คงยังจำได้ เมื่อไปมณฑลพายัพกับฉันครั้ง ๑ ได้ไปเห็นวัดโบราณเป็นสำคัญที่เมืองลำพูน ๒ วัด นอกจากวัดพระมหาธาตุหริภุญชัย เรียกวัดพระยืนวัด ๑ วัดนี้เมื่อฉันไปเมืองพม่าได้ไปเที่ยวดูเมืองพุกามอยู่ ๓ วัน ได้ความรู้ตระหนักแน่ว่าวัดพระยืนที่เมืองลำพูนนั้นเอาอย่าง “วัดอานันท” ที่เมืองพุกามมาสร้าง อีกวัด ๑ เป็นวัดร้าง ชาวลำพูนเขาเรียกว่า “วัดกู่กุด” (ถ้าเรียกตามภาษาไทยได้ก็ตรงกับว่า “วัดเจดีย์ดวน”) เวลานั้นชาวลำพูนเขาไม่เห็นเป็นสลักสำคัญอันใด หากฉันชอกแทรกไปดูเองจึงได้เห็น เห็นเข้าก็เกิดพิศวงด้วยรูปฐานพระเจดีย์และพระพุทธรูปที่ตั้งรายไว้ในคูหาตามชั้นพระเจดีย์เป็นแบบเมืองละโว้ทั้งนั้น เห็นชัดว่าเป็นวัดชาวละโว้สร้างครั้งสมัยนางจามเทวี จึงได้สั่งให้เปลี่ยนนามวัดกู่กุดเรียกว่าวัดจามเทวี และให้ดูแลรักษาเป็นโบราณวัตถุที่สำคัญอันหนึ่งแต่นั้นมา

ฉันได้ยินไม่ช้านาน เมื่อปล่อยพระศรีวิชัยกลับไปมณฑลพายัพครั้งหลัง ว่าเจ้าหลวงเมืองลำพูนนิมนต์พระศรีวิชัยให้ไปอยู่วัดจามเทวี ฉันก็รู้สึกยินดีโดยนัยหนึ่ง ที่วัดจามเทวีจะได้รับความบำรุงหนุนจากเป็นวัดร้าง แต่อีกนัยหนึ่งก็เกิดวิตกขึ้นด้วยเกรงพระศรีวิชัยจะไปซ่อมแปลงพระเจดีย์ละโว้ให้ผิดรูปและลักษณะของเดิม เหมือนอย่างไปซ่อมพระเจดีย์วัดสวนดอกที่เมืองเชียงใหม่ แต่ไม่ได้ยินว่ามีการซ่อมแซมวัดจามเทวี อย่างไรก็ขึ้นอยู่กับเมื่อสองสามวันนี้มีฝรั่งคนหนึ่งซึ่งอยู่เมืองเชียงใหม่ผ่านทางเมืองปิ้ง เขาเป็นคนคุ้นเคยกับฉันมาแต่ก่อน จึงแวะมาหา ฉันถามเขาถึงโบราณวัตถุสถาน เขาบอกว่าพระศรีวิชัยกำลังจะไปปฏิสังขรณ์วัดเจดีย์เจ็ดยอดที่เมืองเชียงใหม่ฉันได้ยินก็ตกใจ ด้วยวัดเจดีย์เจ็ดยอดที่เมืองเชียงใหม่กับวัดพระยืนที่เมืองลำพูน เป็นหลักฐานสำหรับพิสูจน์พงศาวดารเกี่ยวข้อง

กับเมืองพุกาม และวัดจามเทวีเป็นหลักฐานสำหรับพิสูจน์พงศาวดารการเกี่ยวข้องกับเมืองละโว้ ถ้าแปลงรูปหรือลักษณะผิดไปเสียกับของเดิม ก็สันหลังสอบพงศาวดารทั้ง ๓ แห่ง

วัดที่เป็นหลักพงศาวดารในมณฑลพายัพ ฉันอยากให้รักษาไว้ตามลักษณะอย่างเดิมเป็นแต่ป้องกันอย่าให้ชำรุดหักพัง เช่นที่วัดจามเทวีนี้นั้นก็มีแต่พระเจดีย์กับแนวพื้นวิหารของเดิมอยู่เท่านั้น ถ้ากันรั้วหรือทำกำแพงแก้วล้อมพระเจดีย์กับวิหารของเดิมไว้เป็นส่วนหนึ่ง นอกเขตกำแพงแก้วออกมายอมให้พระศรีวิชัยจะสร้างโบสถ์วิหารการเปรียญและกุฏิริถานได้ตามชอบใจก็จะดีหนักหนา วัดพระยีนี้นั้นเขารักษาดีอยู่แล้ว พระศรีวิชัยเห็นจะไม่ไปซ่อมแซม แต่ที่วัดเจดีย์เจ็ดยอดเมืองเชียงใหม่นั้นสำคัญมาก ต้องป้องกันเสียให้ทัน

ฉันได้ยืนว่าเดี๋ยวนี้มีพระราชบัญญัติหรืออะไร ที่บังคับผู้จะปฏิสังขรณ์โบราณวัตถุให้ต้องขออนุญาตต่อรัฐบาลก่อน ถ้ามีเช่นนั้นการอนุญาตคงเป็นหน้าที่กรมศิลปากร เกี่ยวมาถึงตัวหลวงบริบาลฯ ผู้เป็นเจ้าหน้าที่ส่วนโบราณคดี ควรบอกกำชับข้าหลวงประจำเมืองเชียงใหม่และเมืองลำพูนให้เขารู้ว่าควรระวังอย่างไร

ท่านศรีวิชัยนั้นมีคุณมากในการปฏิสังขรณ์ เสียแต่แกอดแก้แบบของเดิมไม่ได้ ถ้าเป็นของใหม่หรือของสามัญก็ไม่พอเป็นไร แต่ถ้าแก้ของที่เป็นหลักพงศาวดาร ก็เหมือนทำให้เกิดนิยายต้องห้ามให้อยู่ แต่ห้ามโดยอธัยาศัยอย่าให้ถึงวิวาทกันจึงจะดี

หลวงบริบาลฯ อ่านจดหมายฉบับนี้คงเข้าใจได้ ว่าฉันเขียนเพราะใจรักโบราณคดี เหมือนกับหลวงบริบาลฯ จึงว่าพูดกันตัวต่อตัว.

ด.จ. ๑๖๕๗๗๗.



Cinnamon Hall,

206 Kelawei Road, Penang. S.S.

วันที่ ๒๓ กุมภาพันธ์ พุทธศักราช ๒๕๕๐

ถึง หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์

ฉันได้รับจดหมายกับสมุดเรื่องลักษณะพระพุทธรูปที่พิมพ์แจกพระนั้นแล้ว มีความยินดีที่ได้ป้องกันการเปลี่ยนรูปของโบราณในมณฑลพายัพ แต่สืบทอดให้แน่นอย่าเผลอ.

ด.จ. ๑๕๖๕๗๗๗.



Cinnamon Hall, .

206 Kelawei Road, Penang. S.S.

วันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ พุทธศักราช ๒๔๘๐

ถึง หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์

หลวงบริบาลฯ มีจดหมายถามมาแต่ก่อน ว่าเมืองนครชัยศรีซึ่งตั้งขึ้นเมื่อรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดินั้น ฉันเห็นว่าตั้งที่ริมแม่น้ำหรือที่ตำบลพระปฐมเจดีย์นั้น ตอบได้ว่าคงตั้งริมแม่น้ำเพราะต้องอาศัยน้ำบริโภคและลำน้ำเป็นทางคมนาคม แต่มีปัญหว่าเมื่อตั้งเมืองนครชัยศรี (ตามศักราชในพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐว่า) ในปีระกา พ.ศ. ๒๑๐๔ นั้นนับเวลามาถึงบัดนี้ได้ ๓๗๖ ปี ผังแม่น้ำเวลานั้นยังไม่ห่างเข้าไปถึงแคไหน แต่คงแถวคลองบางแก้วนั่นเอง เพราะคลองบางแก้วเป็นปากลำน้ำเมืองศรีวิชัยโบราณ

ลักษณะที่ตั้งเมืองนั้น กำหนดท้องที่ว่างแห่ง ๑ ซึ่งเหมาะแก่จะเป็นที่ประชุมชน บังคับราษฎรให้ไปตั้งบ้านเรือนอยู่ด้วยกันในตำบลนั้น ราษฎรก็ยอมพอใจด้วยอยู่ใกล้ ๆ กัน และมีปกครองป้องกันภัยอันตราย ส่วนจวนของเจ้าเมืองและบ้านกรมการ ถ้าเป็นเมืองป้อมปราการ เช่นเมืองสมุทรปราการหรือเมืองฉะเชิงเทราเป็นตัวอย่างต้องอยู่ในป้อม ถ้าไม่มีป้อมปราการก็ให้หาที่เอาเองที่เมืองนั้น ต้องสร้างบ้านเรือนเอาเองทั้ง ๒ สถานที่ เมื่อสิ้นตัวผู้สร้างก็ตกเป็นของลูกหลาน ผู้เป็นแทนต้องหาที่สร้างจวนของใหม่ในเขตที่ ๆ กำหนด แต่มักขายต่อกันหรือรื้อเอาไปปลูกที่อื่นในชั้นบุตรหรือหลาน สถานที่สำหรับราชการมีแต่ ๒ อย่าง คือศาลากลาง เป็นศาลาโถงเจ้าเมืองสร้างเองไว้ที่หน้าบ้านสำหรับประชุมกรรมการและชำระความอย่าง ๑ กับเรือนจำ (เรียกกันว่า “ตราง”) ช่างนักโทษ เจ้าเมืองมักสร้างไว้ในเขตรั้วบ้านเพราะรักษาง่ายและได้ใช้แรงนักโทษเป็นประโยชน์แก่ตนอย่าง ๑ ถ้าเป็นเมืองป้อมมีตึกดินและโรงที่เก็บเครื่องยุทธรภัณฑ์ เป็นของหลวงสร้างไว้ในป้อมด้วย เพราะฉะนั้น ถ้ามิใช่เมืองป้อม จวนเจ้าเมืองกับศาลากลางและเรือนจำไม่อยู่ประจำที่เสมอไป

และเอาเป็นกำหนดไม่ได้ว่าอยู่ที่ไหน ที่มาปลูกสร้างสถานที่ราชการและบ้านเรือนอยู่ประจำ
ที่ เกิดมีขึ้นเมื่อจัดมณฑลในรัชกาลที่ ๕ นี้เอง.

เรื่องประวัติพระยานครพระราม ฉันได้เขียนส่งไปให้นายแสงแล้ว.

จ. ๑๕๖๕๗๗๗.



Cinnamon Hall,

15 Kelawei Road, Penang. S.S.

วันที่ ๓ เมษายน พุทธศักราช ๒๔๘๑

ถึง หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์

ฉันได้รับจดหมายเล่ามาถึงไปดูเมืองกำแพงแสนกับเรื่องจะติดกันน้ำเขาจะลิ่งที่เมืองเซียงนั้นแล้ว ขอบใจมาก

เมืองกำแพงแสนนั้นฉันได้เคยไปแล้ว เมื่อครั้งตามเสด็จสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวไปยังดอนพระเจดีย์ เสด็จทางบกจากเมืองนครปฐม คือแรกประทับแรมที่เมืองกำแพงแสน ได้เห็นเมืองกำแพงแสนเป็นเมืองน้อยอย่างเป็นสถานที่ในระยะทางระหว่างเมืองนครปฐมกับเมืองอุททอง จึงไม่ได้ค้น ที่หลวงบริบาลฯ ไปพบพระพุทธรูปสมัทวาราวดีมีอยู่ที่เมืองกำแพงแสนก็ตรงตามที่คิดคานนั้นก็นับว่าเป็นหลักฐานมั่นคงขึ้นตื้อ

ดูเหมือนฉันจะยังไม่ได้เล่าเรื่องตรวจทางเมืองกำแพงแสนที่ได้ทำมาแต่ก่อน เมื่อแรกจัดตั้งมณฑลนครชัยศรีที่ตำบลพระปฐมเจดีย์ที่เปลี่ยนชื่อเรียกว่าเมืองนครปฐมบัดนี้เวลานั้นเป็นที่แห้งแล้งมาก ฉันออกไปในฤดูแล้งเวลาบ่าย ๆ เห็นราษฎรทั้งชายหญิงเด็กผู้ใหญ่หาบถึงกันเคลื่อน ด้วยต้องพากันไปตักน้ำที่มีบ่ออยู่แต่แห่งหนึ่งเสมอทุกวัน เป็นมูลเหตุให้ฉันคิดเจาะบ่อเอาน้ำบาดาลขึ้นมาใช้เป็นครั้งแรก เมื่อทำสำเร็จได้ตั้งประสงค์สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงจึงพระราชทานนามว่า “บ่อเริ่ม” อยู่ที่ริมตลาดใหญ่เตี้ยนี้ ในสมัยนั้นฉันพิจารณาดูเห็นมีรอยลำนน้ำเก่าในท้องที่พระปฐมเจดีย์กว่นไปมา แต่ดินขึ้นเสียหมดแล้ว ครั้นต่อมาเมื่อฉันไปพบเมืองอุททองเห็นตั้งอยู่ที่ริมลำนน้ำเก่า แต่ยังใช้เรือได้ในบางฤดู ค้นหาโบราณวัตถุที่เมืองอุททองก็พบของสมัยเดียวกันกับที่พบในตำบลพระปฐมเจดีย์ จึงมีความคิดเกิดขึ้นว่าแต่โบราณทีเดียว เห็นจะมีลำนน้ำเป็นทางคมนาคมตั้งแต่เมืองนครปฐม ผ่านเมืองกำแพงแสนขึ้นไปถึงเมืองอุททองหรือจะเลยนั้นขึ้นไปเสียอีก เวลานั้นพระยานครพระราม (ม.ร.ว.เล็ก) เป็นนายอำเภอพระปฐมเจดีย์ เขาเคยอยู่ในกรมทำแผนที่มาแต่ก่อน ฉันจึงสั่งให้พยายามตรวจแนวลำนน้ำนั้นในเวลาว่างราชการว่าจะมีจริงดังคิดหรือไม่เขาตรวจได้เป็นหลักฐานแน่นอน ว่ามีลำนน้ำแต่พระปฐมเจดีย์ตลอดขึ้นไปเลยเมืองอุททอง แล้วฉันตรวจ

เองต่อมาอีกทางหนึ่งซึ่งหลวงบริบาลฯ ก็ได้มีหน้าที่เกี่ยวข้อง ปรากฏว่ามีลำน้ำแยกจาก พระปฐมเจดีย์ไปทางตะวันตกทะลุถึงแม่น้ำราชบุรีอีกสายหนึ่ง แต่ชั้นแรกยังไม่รู้ว่าปากน้ำ ทางนั้นอยู่ตรงไหน จึงได้ขุดปากน้ำใหม่ที่ท่าผา ครั้นต่อมาได้พบโบราณวัตถุที่พังดึก ทำให้เข้าใจว่าปากน้ำคงอยู่แถวนั้น ฉะนั้นหลวงบริบาลฯ ไปตรวจก็ได้ความจริงดังคาด จึงรู้ว่าเมืองนครปฐมตั้งอยู่ใกล้ทะเลและเป็นทั้งลำน้ำทั้งสองสายมาร่วมกัน เพราะเหตุนั้น จึงเป็นเมืองสำคัญที่ตั้งราชธานี ที่เมืองลพบุรีก็พบโบราณวัตถุสมัยเดียวกันกับเมืองนครปฐม และสังเกตภูมิที่ตั้งเมืองลพบุรีก็อยู่ชายทะเลทำนองเดียวกัน ที่ระหว่าง ๒ เมืองนั้นยังเป็น ทะเลทำนองเดียวกับเมืองจันทบุรีกับเมืองนครศรีธรรมราชในปัจจุบันนี้จึงแยกเป็นต่าง อาณาเขตกันหรือรวมเป็นอาณาเขตเดียวกันในบางครั้งบางคราว

เรื่องตลิ่งเมืองเซลิยงพั้งนั้นฉันเข้าใจว่าจะเป็นมาแต่โบราณทีเดียว อาจจะเป็นมูลเหตุ ที่สร้างเมืองศรีสัตนาแล้นขึ้นใหม่ทางฝ่ายเหนือ ข้อนี้นึกไว้ จะเล่าตามดาเห็น เมื่อรัชกาลที่ ๖ ในเวลากรมพระนเรศเป็นเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ สมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชปรารภจะป้องกันมิให้ตลิ่งพังเข้าไปถึงพระมหาธาตุเซลิยง โปรดให้กรม พระนเรศจัดการป้องกัน ดูเหมือนกรมพระนเรศจะให้อินชเนียฝรั่งซึ่งเป็นแต่อินชเนีย ทางบกไปทำการป้องกัน ต่อมาเมื่อในรัชกาลที่ ๖ นั้น ฉันขึ้นไปเมืองสวรรคโลก เมื่อครั้ง เจ้าพระยาสุรบดีสินทรเป็นสมุหเทศาภิบาลไปเห็นไม้ซุงซึ่งพวกอินชเนียปักทำเป็นรอกไว้ที่ริมตลิ่งพังด้วยทวนสายน้ำไม่ไหว เจ้าพระยาสุรบดีสินทรบอกฉันว่าจะคิดขุดคลองแปรสายน้ำ ไปทางอื่น ดูเหมือนจะได้ขุดแล้วด้วย แต่มาได้ความตามจดหมายหลวงบริบาลฯ ว่า ตลิ่ง เมืองเซลิยงยังพังอยู่ และจะคิดขุดคลองแปรสายน้ำเช่นเดียวกับความคิดของเจ้าพระยา สุรบดีสินทร ทำให้ฉันนึกขึ้นว่าการที่จะกันตลิ่งเมืองเซลิยงพั้ง ยากกว่าที่เข้าใจกัน เพราะทำ กันมา ๒ หนแล้วก็ไม่สำเร็จประโยชน์ ฉันคิดขึ้นว่าน่าจะพูดกับกรมทนต์ ขอให้อินชเนีย ที่เขาชำนาญในเรื่องสายน้ำขึ้นไปตรวจ จะต้องตรวจทั้งในเวลาฤดูแล้งและเวลาฤดูน้ำ ให้ รู้ว่าสายน้ำเป็นอย่างไรแล้วให้เขาคิดแก้ไขตามวิชาที่เขาชำนาญเรื่องสายน้ำ ถ้าหากจะ ขุดคลองเขาจะได้เลือกที่ให้เหมาะ ว่าควรจะขุดที่ตรงไหนที่ว่ามันบอกให้ตามไม่ตรีจิต แล้ว แต่หลวงบริบาลฯ จะคิดเห็นอย่างไรเป็นสมควร ด้วยเกรงว่าถ้ากล้าเข้ารับผิดชอบทำเอง ฉวยไม่สำเร็จเสียเงินเปล่าก็จะเสียชื่อไปด้วย.

ต๋ม ๑๖ ม.ค. ๒๔๗๗.



Cinnamon Hall,

15 Kclawei Road, Penang. S.S.

วันที่ ๖ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๕๔๑

ถึง หลวงบริบาลบุรีรักษ์

ฉันได้รับจดหมายฉบับลงวันที่ ๒๗ เมษายน แล้ว ปัญหาที่ตามมา ๒ ข้อนั้น คำตอบเป็นดังต่อไปนี้

๑) ที่เรียกว่า “เมืองแปบ” นั้น ถือกันมาแต่ก่อนว่าเป็นชื่อเดิมของเมืองกำแพงเพชร หรือเมืองอื่นที่อยู่ในเขตจังหวัดกำแพงเพชร ได้เคยเห็นในหนังสือเก่าหลายเรื่อง แต่ฉันไม่พบหลักฐานอย่างอื่น จนเมื่อตามเสด็จสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงไปประพาสเมืองกำแพงเพชร ไปสืบหาของโบราณได้เงินชาติมาแห่ง ๑ รูปร่างอย่างเดียวกันกับเงินชาติมณฑลพายัพ แต่อักษรไทยที่ติดกับเงินนั้นว่า “แปบ” เป็นหลักฐานสมคำโบราณ เงินแท่งนั้นฉันถวายสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ต่อมาฉันพยายามหาอีกหมายจะเอาไว้เป็นของตัวเองก็หาไม่ได้ เคยพบแต่แท่งเดียวเท่านั้น แต่เมืองแปบจะเป็นชื่อเมืองกำแพงเพชรเองเมื่อก่อนมีกำแพง หรือเมืองอื่นเช่นเมืองไตรดริงษ์ในแคว้นนั้น ฉันยังสงสัยอยู่ ครั้งหนึ่งฉันขึ้นไปมณฑลพายัพ ขากลับล่องทางเรือมาจากเมืองเชียงใหม่ ได้ตรวจแก่งเชียงใหม่ลงมาด้วย พันแก่งแล้วตรวจเมืองโบราณบรรดามีอยู่ริมลำน้ำฝางทั้ง ๒ ฟาก ลงมาจนปากน้ำโพ พบเมืองโบราณหลายเมืองเป็นระยะลงมา การตรวจครั้งนั้นฉันได้เขียนบันทึกถวายพระราชชายาไปตามพระประสงค์ และต่อมาได้พิมพ์บันทึกนั้นเป็นเล่มสมุด ถวายพระวิมาดาเมื่อเสด็จไปเชียงใหม่ ถ้าหลวงบริบาลฯ สืบดูในหอพระสมุดบางที่จะหาได้ แต่เมืองแปบไม่ได้อยู่ในมณฑลนครปฐม เป็นแน่

สมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชนิพนธ์ทละคอนรำเรื่อง ๑ ดูเหมือนเรียกว่า “เรื่องแสนปม” ทรงสมมติเอาเมืองในมณฑลนครชัยศรีเข้าเรื่องละคอนนั้น เป็นปัจจัยมาแต่ฉันไปพบเมืองอุทอง ล้างหลักฐานเรื่องกำเนิดพระเจ้าอุทองที่กล่าวข้างต้นหนังสือพระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระปรมานุชิตกลายเป็นนิทานไปหมด สมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ จะเอานิทานเรื่องนั้นมาแต่งเล่นละคอน เคยตรัสปรารภกับฉันว่าเมื่อพบเมือง

อยู่ทองเป็นหลักว่า มิใช่เมืองเพนครที่บ้านโคกแขวง จังหวัดกำแพงเพชรดังกล่าวในหนังสือ พงศาวดาร จะทรงแต่งย้ายแผนที่เรื่องพระเจ้าอยู่ทองมาเป็นเรื่องในมณฑลนครชัยศรี ฉะนั้น ไม่มีบทละครพระราชนิพนธ์เรื่องแสนปมอยู่ที่นี้ ไม่รู้ว่าสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ จะทรงเอาชื่อเมืองแปบมาลงไว้ในบทละครนั้นด้วยหรือไม่ ถ้าเออลงไว้ด้วยก็เป็นแต่ให้เข้าเรื่องละครซึ่งทรงพระราชนิพนธ์เท่านั้น หาได้ทรงเจตนาจะให้ไปเป็นพงศาวดารไม่

๒) เรื่องเครื่องศิลาจำหลักที่ขนมาจากบริเวณสำนักงานกรมเจ้าท่าเอามาไว้ในพิพิธภัณฑสถานฯ นั้น มีเรื่องประวัติมาดังจะกล่าวต่อไปนี้ ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๕ อายุพระนครอมรรัตนโกสินทร์ครบ ๑๐๐ ปี มีการฉลองพระนครเป็นงานใหญ่ในงานนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริให้สร้างถาวรวัตถุเป็นอนุสรณ์ ๒ สิ่ง คือ ปฐมบรมราชานุสาวรีย์ ส่องพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกสิ่ง ๑ ศาลสถิตยุติธรรมสิ่ง ๑ ศาลสถิตยุติธรรมยังปรากฏอยู่จนบัดนี้ เดิมมีหอสูงติดนาฬิกา ๔ ด้าน และมีบุษบกทองสัมฤทธิ์กับฉัตรทองสัมฤทธิ์ ๔ คันตั้งบนยอดหอสูงนั้น แต่เมื่อล่วงมาหลายปีหอสูงนั้นทรุด อันเยอเนียบตรวจเห็นว่าถ้าทิ้งไว้จะพังจึงโปรดให้รื้อหอสูงเสีย บุษบกทองสัมฤทธิ์ที่เคยตั้งบนยอดหอสูงเอาไปไว้ที่ไหนฉันจำไม่ได้ ไปพบเมื่อเริ่มจัดพิพิธภัณฑสถานฯ ในรัชกาลที่ ๗ จึงให้เอามารักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถานฯ

ส่วนปฐมบรมราชานุสาวรีย์ ใครเป็นผู้คิดแบบฉันไม่ทราบ เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม บุนนาค) เป็นผู้อำนวยการสร้าง ๆ ในสนามตรงหน้าศาลสถิตยุติธรรมแบบปฐมบรมราชานุสาวรีย์นั้นคิดจะสร้างเป็นบุษบกใหญ่ทำด้วยศิลาเป็นที่ตั้งพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกในนั้น มีฐานก่ออิฐ (ประดับศิลา) รองบุษบก (คล้ายคันบันได) ๕ ชั้น ฐานอิฐได้ก่อโครงสำเร็จ แต่ส่วนบุษบกศิลานั้น ได้ยินว่าเรียกช่างศิลามาแต่เมืองจีน ให้ไปต่อยศิลาที่เขาสามมุก อยู่ริมทะเลระหว่างอ่างหินกับบางพระแห่ง ๑ กับที่เกาะสีชังแห่ง ๑ แต่งทำรูปและจำหลักลายสำหรับติดต่อก่อเป็นบุษบก ทำแล้วเท่าใดส่งเข้ามากรุงเทพฯ เป็นคราว ๆ เดิมก็เห็นจะเอาไว้ใกล้กับฐานอิฐที่ก่อแล้วนั้น ที่หลังความมาปรากฏขึ้นว่าบุษบกศิลานั้นจะไม่สามารถก่อขึ้นได้ดังประสงค์ ฉะนั้นไม่รู้ว่าเพราะเหตุใด สันนิษฐานว่าเห็นจะเป็นเพราะนายช่างผู้คิดแบบบุษบก เอาแบบตัวไม้เช่นเคยสร้างบุษบกไม้มาให้ทำด้วยหิน ก็หินมีน้ำหนักมากและจะเอาติดต่อกันยากกว่าไม้ การที่จะทำบุษบกศิลาจึงไม่สำเร็จ ทั้งค้างรำคาญตาคนมาจนเมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงโปรดให้ทำท้องสนามหลวง จึงดำรัสสั่งให้รื้อปฐมบรมราชานุสรณ์ซึ่งค้างอยู่และจะทำให้สำเร็จตามความคิดเดิมไม่ได้ฉันเสีย เมื่อรื้ออิฐก็เอาไปใช้ทำการอื่น แต่ส่วนเครื่องศิลาเอา

ไปไว้ ณ บริเวณกรมเจ้าท่า ในเวลานั้นเป็นที่ทำการกรมโยธาธิการ เลยตั้งอยู่ที่นั่น ฉัน
ไปเห็นเข้าจึงขอเอามารักษาไว้ในพิพิธภัณฑ์สถานฯ.

ด.จ. ๑๖๖๕๗๗๗.



Cinnamon Hall,

15 Kelawei Road, Penang. S.S.

วันที่ ๒๕ มกราคม พุทธศักราช ๒๔๘๑

ถึง หลวงบริบาลบุรีรักษ์

ฉันได้รับจดหมายของหลวงบริบาลฯ ๒ ฉบับ ติดธุระอื่นอยู่ยังมิได้ตอบ จะตอบ
รวมกันในจดหมายฉบับนี้

๑) รูปจำลองหลักที่ว่าสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเอามาจากเมืองสิงห์สสารหรือกรุง ๑
นอกจากพระคณศร็องคี่ใหญ่นั้น ฉันได้คิดใคร่ครวญดู จำไม่ได้ว่าจะมีหรือไม่ ฉันได้เขียน
จดหมายตอบไปถึงราชทูตฮอลันดาหลายวันมาแล้ว บอกว่าฉันจำไม่ได้ว่ามีขึ้นอื่นอีก แต่
เห็นมีทางที่จะค้นอยู่อย่าง ๑ ถ้าหากเขาจะบูรณปฏิสังขรณ์เทวสถานทีสิงห์สสารหรือ และขาด
ชิ้นอะไรที่จะติดต่อกับของที่ได้พบ ถ้าฉายรูปของที่ได้พบนั้นส่งมากรุงเทพฯ ให้ตรวจเทียบ
กับของที่สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเอามา ถ้ามีคล้ายคลึงกันอาจจะเป็นชิ้นที่ขาดอยู่นั้น ถ้า
ยิ่งให้ผู้ชำนาญเข้ามาตรวจก็ยิ่งดี เคยมีตัวอย่างเมื่อตอกเตอร์ คาเลนเฟน เข้ามาตรวจพบ
พนักเรื่องราวเกียรติที่เทวสถานพรหมานันท์ อยากจะได้ไปต่อกับของเดิมที่เขาปฏิสังขรณ์
รัฐบาลสยามได้ยอมให้ส่งของอื่นมา แลกได้พนักเรื่องราวเกียรติไป ถ้าทำอย่างนั้นอีก
รัฐบาลสยามก็เห็นจะไม่ขัดข้อง ฉันได้ตอบไปอย่างนี้ รูปฉายพระโพธิสัตว์ที่หลวงบริบาลฯ
ส่งมาฉันพิจารณาดูเป็นรูปทางอินเดีย สงสัยว่าจะมิได้มาจากขวา

๒) เรื่องที่ถามมาถึงชื่อโคตระบูนนั้น ในหนังสือพงศาวดารเหนือออกนามพระเจ้า
แผ่นดินองค์หนึ่ง ว่าพระยาโคตระบอง จะเกิดที่ไหน มาจากไหน ไม่บอกไว้ชัด อ้างแต่ว่า
ได้เคยครองเมืองอโยธยาแต่ก่อนตั้งเป็นกรุงศรีอยุธยา ในหนังสือคำให้การชาวกรุงเก่าก็
มีเรื่องพระยาโคตระบอง อ้างว่าเป็นผู้วิเศษด้วยได้กินไม้จันทน์และได้ครองเมืองนครสวรรค์
แต่ลงปลายแพฤทธิพระยาแกรก ต้องทิ้งเมืองนครสวรรค์ขึ้นไปสร้างเมืองลานช้างอยู่ใหม่
แต่เรื่องราวพระยาโคตระบองทั้ง ๒ แห่งไม่เป็นแก่นสารอันใดในทางพงศาวดาร อยู่มา
ฉันไปตรวจทำเนียบเมืองแบบเก่า (ฉันได้ให้พิมพ์เป็นเล่มสมุดขึ้นในกระทรวงมหาดไทย
แต่เดิยว้นนั้นกลัวจะหายาก แต่เห็นจะยังพอค้นได้) ในทำเนียบนั้นราชทินนามผู้ว่าราชการ

เมืองนครพนมขึ้นตันว่ากระไรฉันจำไม่ได้และไม่มีอะไรจะค้นที่ป็นนี้ แต่ลงสร้อยข้างท้ายชื่อว่า “โคตรบูรหลวง” คำนี้ทำให้ฉันนึกกว่าจะเป็นคำเดียวกันกับโคตรระบอง รอยพระยาโคตรระบองจะมาแต่เมืองนครพนม ฉันได้ไปถึงเมืองนครพนมเห็นมีพระมหาธาตุพนมเป็นของโบราณเก่าแก่หน้าหน้า ได้สืบถามชาวเมืองนั้นเขาบอกว่า ทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงตรงเมืองนครพนมข้ามไปยังมีของก่อสร้างเป็นรอยเมืองโบราณ แต่อยู่ในแดนฝรั่งเศสฉันจึงไม่ได้ข้ามไปค้นเอง บอกเรื่องเมืองโคตรระบองและโคตรบูรได้เพียงเท่านี้.

ด.จ. ๑๕๖๗๗๗.

พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ

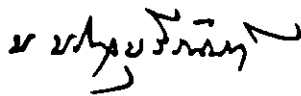
๑๗ ธันวาคม ๒๕๕๑

เรียน ท่านอาจารย์ ที่นับถือ

พระยาอนุมานราชธน หัวหน้ากองวรรณคดี กรมศิลปากร ตั้งปัญหาถามผม ๔ ข้อ และว่าถ้าผมตอบไม่ได้ ก็ให้ช่วยถามมายังท่านอาจารย์ สำหรับข้อ ๑ ท่านอาจารย์เคยได้อธิบายไว้แล้วในประชุมศิลาจารึกเล่ม ๒ ว่าได้แก่พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ ซึ่งภายหลังไชยวรมันที่ ๑ และที่ ๒ มาก เจ้าคุณอนุมานฯ เห็นจะไม่ได้ดู สำหรับข้อ ๒, ๓ และ ๔ ผมเองก็ไม่แน่ใจว่าสอบค้นกันไปแค่ไหนแล้ว ใครจะทราบอยู่บ้างเหมือนกัน จึงขอส่งปัญหาที่พระยาอนุมานฯ ถามนั้น ต่อมายังท่านอาจารย์ หวังใจว่าท่านอาจารย์จะช่วยตอบให้เป็นที่เข้าใจเหมือนหนึ่งทำแสงสว่างให้แก่ตัวผมด้วย

หนังสือราชการเรื่องแลกเปลี่ยนของกัน ส่งมาตั้งแต่ต้นเดือนเห็นจะได้รับแล้ว ผมรอฟังอยู่ และส่วนทางผมกำลังให้บรรจุหีบอยู่ จะส่งมาให้ในเร็ว ๆ นี้ หวังใจว่าท่านอาจารย์จะมีความสุขสบายดีพร้อมทั้งคุณนายและลูก ๆ ทุกคน ผมมีความคิดถึงเสมอ.

ขอแสดงความนับถือ

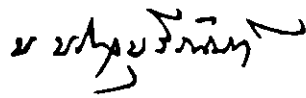


พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ
วันที่ ๑๔ มกราคม พ.ศ. ๒๕๕๑

ขอประทานกราบทูลใต้ฝ่าพระบาท

ในการได้ตอบกับศาสตราจารย์ เซเดส์ เมื่อเร็ว ๆ นี้ ศาสตราจารย์ เซเดส์ กล่าวว่า Khmer documents know nothing about Gotrapura, and I could never understand why Prince Damrong identified this place, of which we know nothing, with historic Funan. ข้าพระพุทธเจ้าเคยได้ฟังพระกระแสรับสั่งครั้งหนึ่งว่า ทรงได้นามนี้มาจากทำเนียบนามเมือง และเจ้าเมืองโบราณของเมืองนครพนม หรือจากกฎหมายเก่าอะไร จำได้ไม่สู้แน่แนก ได้ค้นดูก็ไม่พบ ๆ แต่โคตระบอง มีกล่าวไว้หลายแห่ง จะเป็นอันเดียวกันหรือคนละอันไม่ทราบเกล้าฯ ถ้าเป็นอันเดียวกันก็มีเหตุผลพอเข้ากับโคตระบรูที่ทรงกล่าวไว้ได้เหมือนกัน ข้าพระพุทธเจ้า จึงมีหนังสือนี้กราบทูลมา หวังด้วยเกล้าว่าจะทรงพระเมตตาประทานความรู้เรื่องนี้ ให้แจ่มแจ้งได้.

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า
ข้าพระพุทธเจ้า



ศาสตราจารย์เซเดส์กล่าวว่า “In the last years of the 10th. century, a prince from the latter place (นครศรีธรรมราช) and conquered the lower Menan valley with Lopburi. He then Overthrew the reigning dynasty of Cambodia and annexed to that Kingdom his fresh conquest. ...”

๑. เจ้านายที่เข้ามาจากนครศรีธรรมราชมาได้ลพบุรีแล้วไปครองเมืองเขมร คือ กษัตริย์เขมรองค์ใด ชัยวรมันที่ ๒ หรือชัยวรมันที่ ๓ ถ้าเป็นชัยวรมันที่ ๒ เรื่องก็พอไปได้ เพราะว่ามาจากขวา คือศรีวิชัย แต่ศักราชก่อนบ้างเล็กน้อย ที่เข้ามาได้ลพบุรี มีหลักฐานอยู่ในหนังสืออะไร จะเป็นองค์เดียวกับพญาชีกราช ที่มาจากศิริธรรมนครไปตีลพบุรีได้ ดังแจ้งอยู่ในชินกาลมาลินีใช่ไหม

ถ้าเป็นชัยวรมันที่ ๓ ศักราชต่ำลงมาบ้างและจะมาจากนครศรีธรรมราชได้อย่างไร เพราะเวลานั้นนครศรีธรรมราชเป็นของศรีวิชัย จะเข้ามาตีได้เขมร ทางเขมรก็เจียบ นอกจากว่าชัยวรมันที่ ๓ ได้ราชสมบัติเขมรโดยตนเอง แต่ไม่ได้บอกว่ามาจากนครศรีธรรมราช ผิดกับชัยวรมันที่ ๒ ซึ่งเข้ามาจากขวาทีเดียว

๒. ชะวาในที่นี้หมายถึงเกาะชะวา สุมาตราหรือที่ไหนแน่ ชะวา กับ ยะวา เป็นคนละแห่งหรือว่าแห่งเดียว

๓. Sambor ราชธานีพูนันอยู่ที่ไหน ที่ว่านครพนมเป็นราชธานี โคตะมบูร หมายถึง Sambor ของพูนันใช่ไหม

๔. ยโสธรคีรี ว่าอยู่ที่พิมานอากาศ บัดนี้ได้ทราบวาทที่พนมบาแกง ใช่ไหม.

๑๙ ๒๖๖๖

GOUVERNEMENT GENERAL DE L'INDOCHINE

Hanoi le 30 décembre 1938.

**Le Directeur de l'Ecole Française d' Extrême-Orient
à Luang Boribol Buribhand, Director of Archaeology,
National Museum,
Bangkok.**

Dear friend,

I am answering your letter of the 17th. inst.

You are quite right in saying that the answer to Phya Anuman's first question is given in vol. 2 of inscriptions of Siam. For more details, see my paper "Documents sur l'histoire politique et religieuse du Laos Occidental", Bulletin de l' Ecole Française d' Extrême-Orient (BEFEO), vol. 25. p.80.

The identification of Yāva, Javā, etc. of the inscriptions with either present Java or Sumatra is a vexed question. The last paper on this matter, by J.L. Moens is entitled "Çrīvijaya, Yāva en Katāha", and published in Dutch in the Tijdschrift of the Batavian Society, vol. 77, 1937, p. 317.

In a paper published in BEFEO, vol. 28, p. 130, I have identified Fu-nan's capital with present Ba Phnom. There are two Sambor in Cambodia, one on the Mekong, the other one North of Kompong Thom. The latter one may correspond with Isānapura, the Khmer capital during the 7th. century. Khmer documents know nothing about Gotrapura, and I could never understand why Prince Damrong identified this place, of which we know nothing, with historic Fu-nan.

Yas' odharagiri, as central mountain-temple of Yas' odharapura was first established on Phnom Bakheng at the end of 9th. century, but when the capital changed its site, the same name may have been transferred to the new central temple, Phimānakas, or Baphuon.

M. Dupont is shortly leaving Hanoi for Siam. He will arrange everything about the exchange of sculptures.

Yours very sincerely,
(signed) Coedès.
(GEORGE COEDÈS)



Cinnamon Hall,

15 Kelawei Road, Penang. S.S.

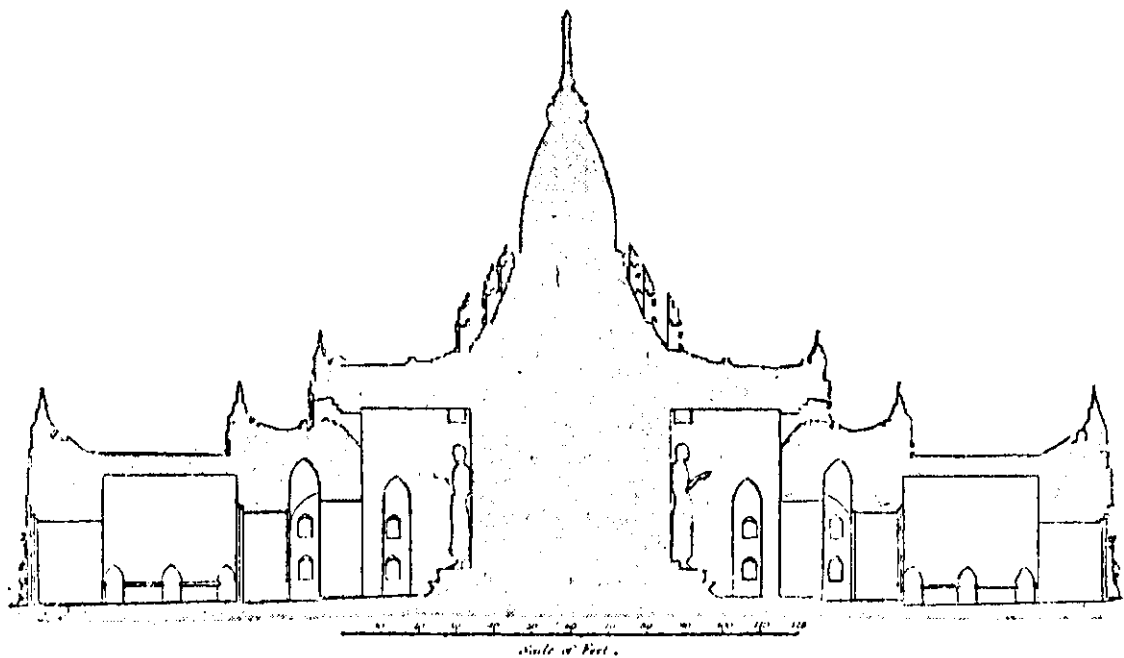
วันที่ ๕ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๔๘๒

ถึง หลวงบริบาลบุรุษ

ฉันได้รับจดหมายของหลวงบริบาลฯ ๒ ฉบับ ฉบับ ๑ บอกว่าเสริมมีลูกหญิง และขอให้ฉันขนานนามนั้น ฉันได้เขียนไปขนานนามว่า พิมพา และอำนวยพรส่งมากับจดหมายนี้แล้ว

จดหมายอีกฉบับ ๑ ส่งแผนผังวัดพระเมรุในตำบลพระปฐมเจดีย์ที่ฝรั่งเศสขุดพบ กับรูปฉายโบราณวัดต่างๆ ๑ อันขุดพบ ณ ที่นั้นมาให้ฉันดู ขอบใจมากและบอกความทรงจำช่วยได้บ้าง

ที่วัดพระเมรุนั้น เมื่อก่อนสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ ทรงสร้างเป็นสวนที่ประทับ ตัวมหาเจดีย์เดิมยังเหลือตรงกลางเป็นแกนทึบ มีที่ตั้งพระพุทธรูปอย่างห้อยพระบาทด้านละ



องค์ทั้ง ๔ ด้าน พิศราหาร์ดูเป็นทำนองเดียวกับวัดอานันทวิหารที่เมืองพุกาม คือสร้างพระมหาสถูปเป็นศูนย์กลาง ชักมุขเป็นวิหารออกไปจากพระสถูปทั้ง ๔ ด้าน ที่แกนพระสถูปทำชั้มตั้งพระพุทธรูปที่เป็นพระประธานของวิหารด้านละองค์ แต่ที่วัดอานันทวิหารเขาทำเป็นพระยืน ที่วัดพระเมรุของเราทำเป็นนั่งห้อยพระบาท ฉนั้นได้ฉาจรูปผว่าวัดอานันทวิหารให้มากับจดหมายนี้ จะเอาไว้ให้มองสิเออดูปองดูเมื่อคราวหน้าก็ได้ โบราณวัตถุที่พบ ณ วัดพระเมรุก็ของสมัยทวารวดีอย่างเดียวกับที่พระปฐมเจดีย์ทั้งนั้น.

ด.จ. ๑๖๕๗๗๗.



Cinnamon Hall,

15 Kelawei Road, Penang, S.S.

วันที่ ๓ มีนาคม พุทธศักราช ๒๕๖๒

ถึง หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์

ฉันได้รับจดหมายกับรูปฉายวัดพระเมรุ ณ พระปฐมเจดีย์ซึ่งได้ตรวจพบใหม่กับทั้งสมุดที่พิมพ์แจกพระเมื่อเข้าพรรษา ที่มีแก๊ใจส่งมาให้ฉันแล้ว ชอบใจมาก เห็นว่าการที่ชุดเขาทำดีมาก วัดพระเมรุแผนผังคล้ายกับอาณันทเจดีย์จริงแต่ไม่เหมือนกันทีเดียว วัดอาณันทเจดีย์นั้นฝรั่งเขาได้สืบแล้ว ว่าได้แบบมาแต่ที่ไหนในอินเดียก็ไม่พบ น่าจะว่าได้เค้าไปจากวัดพระเมรุ แต่มันนานมานานักแล้ว ต้องรอการชุดให้ได้ความรู้มากขึ้นอีก จึงควรออกความเห็น ฉันได้ส่งรูปฉายคืนมากับจดหมายฉบับนี้ด้วยแล้ว

มีความยินดีที่ทราบว่าหลวงบริบาลฯ มีความสุขสบายดีอยู่ทั้งครอบครัว.

จำเริญพร

หน้าว่าง

ศิลปวัตถุในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ

หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ กับ เอ.บี.กริสโวลด์

เรียบเรียง

ศิลปวัตถุในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ แบ่งออกเป็นพวก ๆ ตามแบบอย่างของศิลปนั้น ๆ ศิลปแต่ละแบบอย่างซึ่งได้มีอิทธิพลมาแล้วในประเทศไทย มีชื่อบอกลักษณะไว้เป็นสำคัญ เช่น ทวารวดี สุโขทัย รัตนโกสินทร์ เป็นต้น

การแบ่งแยกนี้ ทำกันได้สัก ๒๕ ปีมาแล้ว (เรียบเรียงเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๕) เมื่อได้เริ่มศึกษาแบบอย่างของศิลปต่าง ๆ ในประเทศไทยโดยทางวิชาการ การแบ่งแยกนี้ตั้งใจเพียงเพื่อให้เป็นกรอบหลวม ๆ ไว้สำหรับการตรวจค้นสืบไปในภายหน้าเท่านั้น หาได้เป็นความเห็นตายตัวสำหรับการลเวลาหรือมูลเหตุแห่งสิ่งของชิ้นนั้นชิ้นนี้โดยเฉพาะไม่ และหวังแต่เพียงว่าในการศึกษาต่อไปข้างหน้าจะได้แบ่งแยกให้ถูกต้องมากขึ้นเท่านั้น อันที่จริงตั้งแต่เวลานั้นมา ได้ความรู้ใหม่เกี่ยวกับแบบอย่างเหล่านี้อีกมาก ถึงเช่นนั้นก็ดี ชื่อเก่าก็ยังรับรองใช้กันทั่วไปในหมู่นักเรียนและผู้รู้ทั้งหลาย ถึงแม้ว่าการค้นคว้าใหม่ ๆ แสดงให้ปรากฏว่า ชื่อเหล่านี้บางชื่อควรจะเปลี่ยนเป็นชื่อที่เหมาะสมกว่าก็ดี พิพิธภัณฑสถานฯ ก็ได้ตกลงจะใช้ชื่อเก่าอยู่อย่างเดิม เพราะเป็นที่คุ้นเคยแก่นักศึกษาอยู่แล้ว และในหนังสือนี้เราพยายามที่จะให้คำนิยามที่ถูกต้องอย่างมากสำหรับชื่ออันเป็นความหมายแต่ละชื่อ

ชื่อแบบอย่างเหล่านั้น เพียงแต่ให้เป็นความสะดวกสำหรับติดป้ายเท่านั้น ไม่ได้หมายถึงท้องที่ ๆ ได้พบของ หรือกาลเวลาที่ได้กำหนดไว้เสมอไป เช่นรูปปฏิมาบางรูปซึ่งแบ่งแยกไว้ว่าเป็นสมัยทวารวดี มาจากภายนอกขอบเขตของอาณาจักรนั้นก็มี ที่แยกไว้ว่าเป็นสมัยลพบุรี มาจากประเทศกัมพูชาก็มี และรูปปฏิมาแบบอย่างสมัยอยุธยา ได้ทำกันทั่วทั้งประเทศไทย (ซึ่งควรจะเรียกว่าเป็นแบบอย่างแห่งชาติ) อีกประการหนึ่งรูปปฏิมาบางรูปที่ติดป้ายไว้ว่าเป็นสมัยอุททองอาจแบ่งแยกเป็นสมัยทวารวดีชั้นหลังได้อย่างถูกต้อง กลับกัน สมัยทวารวดีชั้นหลังอาจเป็นสมัยอุททองก็ได้เช่นเดียวกัน รูปปฏิมาเป็นอันมากในจำพวกแบบอย่างสมัยสุโขทัย ได้ทำขึ้นในสมัยอยุธยา และอื่น ๆ เป็นต้น

ศิลปะในประเทศไทย เฉพาะการทำพระพุทธรูป เป็นการประพจน์ปฏิบัติต่อ ๆ กันมาโดยไม่ใคร่ถึงของเดิมเสมอ มีวัตถุเก่า ๆ เป็นอันมากที่ยังคงทำกันสืบ ๆ มา คือไม่ได้ทำขึ้นในสมัยที่แบบอย่างนั้น ๆ กำลังมีอิทธิพลอยู่ แต่เป็นการทำตามแบบอย่างสิ่งของซึ่งได้เกิดขึ้นเป็นเวลาสืบ ๆ ปีหรือร้อย ๆ ปีก่อนสมัยนั้น ๆ ขึ้นไป เพราะเหตุนี้ กาลกำหนดที่ไว้สำหรับแบบอย่างต่าง ๆ นั้น ไม่ได้หมายความว่า ของชิ้นที่แบ่งไว้ว่าเป็นแบบอย่างนั้น ๆ เป็นของที่ทำในสมัยนั้น ๆ ที่เดียว

สำหรับแบบอย่างก่อนสมัยอยุธยา (พ.ศ. ๑๘๔๓ - ๒๓๑๐) ขึ้นไป ศิลปวัตถุมีจำพวก รูปปฏิมาและเครื่องถ้วยชามเป็นส่วนใหญ่ จิตรกรรมก็เป็นศิลปสำคัญอันหนึ่ง เหมือนกันในสมัยต้น ๆ เหล่านี้ แต่มีเหลืออยู่มาน้อยเหลือเกิน

นอกจากศิลปะของประเทศไทยเอง พหิพรัณทศสถานแห่งชาติยังมีรูปปฏิมาจากประเทศใกล้เคียงอีกเป็นจำนวนมาก และจากอินเดีย ซึ่งเป็นของน่าสนใจในการแสดงให้เห็นว่า แบบอย่างปฏิมาของอินเดียต่าง ๆ ได้ส่งเข้ามายังประเทศเอเชียอาคเนย์อย่างไร และเกิดวิวัฒนาการตามแบบอย่างนั้น ๆ มาอย่างไร และที่สุดได้มีอิทธิพลผสมผสานกันอย่างไร ตัวอย่างรูปปฏิมาศิลาแบบอย่างอินเดียต่าง ๆ มีแสดงอยู่ในห้องหิน (มุขกระสัน) พร้อมทั้งของชาวดัวย รูปปฏิมาของชาวอื่น ๆ ยังมีแสดงไว้ในเจดีย์พระวิมานด้านใต้และด้านตะวันตกเฉียงใต้ อีก ตัวอย่างเครื่องสัมฤทธิ์จากประเทศต่าง ๆ มีแสดงไว้ในตู้โชว์บางตู้ในห้องสัมฤทธิ์ (พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย) ดังนี้

ของอินเดีย ตู้เลขที่ ๔๖

ลังกา ตู้เลขที่ ๓๐ และ ๔๑

พม่า ตู้เลขที่ ๓๔

ธิเบตและเนปาล ตู้เลขที่ ๔๔

เขียงรุ่ง (ญวนนานไต) และเขียงตุง (ฉานรัฐ) ตู้เลขที่ ๓๓๐

จีน ตู้เลขที่ ๓๖

ญี่ปุ่น ตู้เลขที่ ๓๔

วัฒนธรรมอินเดียได้ครอบงำวัฒนธรรมของประเทศไทยและของประเทศใกล้เคียงกับไทยไว้เป็นส่วนใหญ่ วิธีการที่เรียกกันว่า การทำประเทศเอเชียอาคเนย์ให้เป็นอินเดีย นั้น ได้ค่อย ๆ เป็นมาตั้งแต่ในสมัยโบราณนานไกล และปรากฏเป็นหลักฐานมาแต่ต้นศตวรรษที่ ๖ แห่งพุทธศักราช

อิทธิพลทางวัฒนธรรมต่าง ๆ ของอินเดีย ได้เกิดแทนกันและกันอยู่ไม่ขาดสาย ประดุจลูกคลื่น นักประจักษ์และพ่อค้าชาวอินเดียซึ่งเดินทางเข้ามายังประเทศเอเชีย-อาคเนย์ ได้ตั้งสถานพาณิชย์ขึ้นในที่ต่าง ๆ แล้วก็พวกพราหมณ์ พวกทูตทางพุทธศาสนา และนักปราชญ์ตามมายุ่ด้วย สถานพาณิชย์เหล่านั้นก็ค่อย ๆ วิวัฒนาการเป็นรัฐอิสระขึ้น โดยมีหัวหน้าชาวพื้นเมืองเป็นผู้ปกครองและหัวหน้าผู้ปกครองนี้ก็รับเอาแบบศิลปและแบบอย่างทางวัฒนธรรมของอินเดียเข้าไปสิ้น

คลื่นลูกแรกที่สุดของอิทธิพลอินเดียซึ่งได้ทิ้งร่องรอยไว้ให้เห็นได้ในประเทศไทย มีมาตั้งแต่สมัยอมรวดี (ศตวรรษที่ ๗ - ๘ แห่งพุทธศักราช) พระพุทธรูปสมัยอมรวดีสองสามองค์ที่พบในประเทศไทยน่าจะเป็นของนำเข้ามาจากประเทศอินเดีย หรือลังกา และน่าคิดว่า พวกชาวเรืออินเดียจะเอาเข้ามาเหมือนเป็นวัตถุแห่งความเคารพในระหว่างเดินทางทางเรือ ของเหล่านี้จะเห็นได้ในห้องสัมฤทธิ์ของพิพิธภัณฑสถานฯ ตู้ที่ ๓๘ และ ๔๑

ก่อนศตวรรษที่ ๑๒ แห่งพุทธศักราชขึ้นไป แต่จะเริ่มตั้งแต่เมื่อไรทราบไม่ได้ ได้มีวัฒนธรรมซึ่งได้มาจากอินเดียเป็นต้นเหตุ ทำให้เกิดศิลปวัตถุขึ้นในประเทศไทยแล้ว และบางทีก็อาจมีการทำศิลปวัตถุแบบอมรวดีในท้องที่ขึ้นแล้วก็ได้ แต่ข้อนี้ยังไม่แน่อนัก

ศิลปและวัตถุโบราณสถานอันเก่าแก่ที่สุดที่ได้พบเป็นจำนวนมากในประเทศไทย เป็นแบบอย่างศิลปอินเดียครั้งราชวงศ์คุปตะ และวัตถุเหล่านี้ได้แบ่งแยกไว้ว่าเป็นสมัย “ทวารวดี”

ตอน ๑

ฝีมือช่างสมัยทวารวดี

(ศตวรรษที่ ๑๑ - ๑๗ แห่งพุทธศักราช)

พระรูดงคจันองค์หนึ่ง ซึ่งทองเที่ยวไปยังประเทศอินเดียในศตวรรษที่ ๑๒ แห่งพุทธศักราช ได้บันทึกจดหมายเหตุไว้ว่า ในระหว่างประเทศพม่าและกัมพูชา มีอาณาจักรอันหนึ่ง นามว่า “โตโลปอตี” ตั้งอยู่ ชื่อนี้ปรากฏว่าเป็นคำภาษาจีนของคำว่า “ทวารวดี” ซึ่งได้รักษาไว้เป็นชื่อทางราชการของราชธานีของไทยต่อมาถึง ๒ แห่ง คือกรุงศรีอยุธยา และกรุงเทพฯ โบราณสถานเนื่องในพระพุทธศาสนาทั้งศิลปวัตถุของสมัยแรก ๆ และค่อนข้างจะเป็นแบบเดียวกัน ได้พบในประเทศไทยตอนกลางเป็นจำนวนมาก และมีเหตุผลที่จะยอมยกให้ว่าเป็นลักษณะของ “ศิลปของอาณาจักรทวารวดี”

โบราณสถานอันสำคัญ ๆ ซึ่งมีอายุเก่าแก่ที่สุดอันเป็นฝีมือช่างอาณาจักรทวารวดีเท่าที่ได้พบแล้ว เป็นของสมัยศตวรรษที่ ๑๒ แห่งพุทธศักราช และจารึกเป็นจำนวนมาก ซึ่งได้พบในที่อันเดียวกันก็เป็นของรุ่นราวคราวเดียวกัน เพราะฉะนั้น น่าจะเป็นไปได้ว่า โบราณวัตถุบางอย่างที่แบ่งแยกไว้ว่าเป็นสมัยทวารวดีเป็นของเก่ากว่าของอื่น ๆ (ถ้าข้อนี้เป็นความจริง ก็เป็นของไม่แน่ว่าวัตถุเช่นนั้นเป็นของสมัยทวารวดีแท้จริงหรือไม่ใช่ เพราะยังไม่ทราบว่าอาณาจักรทวารวดีนั้น มีอยู่ก่อนศตวรรษที่ ๑๒ แห่งพุทธศักราชหรือไม่) อย่างไรก็ดี ดูเหมือนจะปรากฏแจ่มแจ้งแล้วว่า ส่วนมากของวัตถุที่แบ่งแยกไว้ว่าเป็นสมัยทวารวดีเป็นของสมัยศตวรรษที่ ๑๒ แห่งพุทธศักราช และภายหลังนั้นลงมาโบราณสถานสมัยทวารวดีแสดงให้เห็นวัฒนธรรมที่มีมาแล้วก่อนศตวรรษที่ ๑๒ แห่งพุทธศักราชว่าได้วิวัฒนาการขึ้นเป็นอันดี เพราะฉะนั้นเราจึงได้กำหนดเอาศตวรรษที่ ๑๑ แห่งพุทธศักราชเป็นสมัยเริ่มแรกของศิลปสมัยทวารวดีเป็นการชั่วคราวไปก่อน

เรารู้เรื่องราวของอาณาจักรทวารวดีเพียงเล็กน้อยเท่านั้น อาณาจักรนี้ตั้งอยู่ในประเทศไทยตอนกลาง ชนชั้นได้รับการศึกษาดีของอาณาจักรนี้เขียนภาษามอญ ภาษาสันสกฤต และภาษาบาลี ศาสนาของอาณาจักรนี้เป็นพระพุทธศาสนาอย่างหินยาน แต่

ด้วยความผ่อนผันอันเป็นลักษณะแห่งความมีใจกว้างขวางทางศาสนาเป็นประเพณีมาตั้งแต่เวลานั้นจนบัดนี้ ได้มีการอนุญาตให้มีศาสนาอื่น ๆ ได้ทั้งได้มีความเคารพนับถือด้วย ขอมได้ประเทศไทยตอนกลางไว้ในอำนาจในศตวรรษที่ ๑๖ แห่งพุทธศักราช และบางทีเวลานั้นอาณาจักรทวารวดีจะได้สิ้นอำนาจไปแล้ว แต่ศิลปวัตถุแบบอย่างสมัยทวารวดียังคงมีการทำกันสืบมาในประเทศไทยตอนกลางในสมัยที่ขอมยึดครองอยู่ (พร้อม ๆ กันไปกับศิลปของขอมเอง) และสาขาของอาณาจักรทวารวดีข้างเหนือสาขาหนึ่งที่เมืองลำพูน ยังคงรักษาอิสรภาพของตนอยู่ได้จนในศตวรรษที่ ๑๘ แห่งพุทธศักราช

วัตถุอันสำคัญที่สุดของสมัยทวารวดีก็คือ พระพุทธรูปทั้งหลาย แบบอย่างเป็นอย่างของอินเดียครั้งราชวงศ์คุปตะ (ศตวรรษที่ ๔ - ๑๑ ของพุทธศักราช) แต่รายละเอียดของพระพุทธรูปสมัยทวารวดีบางองค์แสดงให้เห็นอิทธิพลของศิลปภายหลังสมัยคุปตะ (คือในสมัยศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๓ แห่งพุทธศักราช) ก็มี (ตัวอย่างศิลปสมัยคุปตะและปาละจากอินเดียมีแสดงไว้เปรียบเทียบกันในห้องหินในพิพิธภัณฑสถานฯ) ชิ้นเอก ๆ ของพระพุทธรูปสมัยทวารวดีเป็นของทำด้วยหิน รูปเหล่านี้แสดงให้เห็นลักษณะของปฏิมาอย่างแท้จริงและอย่างซาบซึ่งประกอบด้วยท่าทางอันงามสง่า

พิพิธภัณฑสถานฯ มีตัวอย่างรูปปฏิมาหินเช่นนั้นเป็นจำนวนมากในเจดียงนอกข้างทิศตะวันออกเฉียงใต้ มีพระพุทธรูปยืนสมัยทวารวดีหลายองค์ องค์ที่งามที่สุดคือ องค์ที่ได้มาจากวัดโร จังหวัดอยุธยา พระหัตถ์ขวาห้อยลง มีฝ่าพระหัตถ์หันไปข้างหน้าเป็นกิริยาที่เรียกกันว่า ปางประทานพร (หมายเลขที่ ทว. ๕ ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ) ในเจดียงเดียวกันนี้ มีแท่งหินหลายแห่งฉลักเป็นพระพุทธรูปประทับนั่งได้พังพานนาคราช (เลขที่ ทว. ๔ และ ทว. ๗๒ ในพิพิธภัณฑสถานฯ) รูปนี้แสดงถึงปางหนึ่งในพุทธประวัติเมื่อพระยานาคป้องกันพระพุทธองค์จากพายุฝน (ดูภาคผนวก) รูปเหล่านี้เป็นรูปพุทธประวัติที่เก่าแก่ที่สุดในประเทศไทย ซึ่งช่างชาวอินเดียสนใจเพียงเล็กน้อยหรือไม่สนใจ แต่ภายหลังต่อมาเกิดเป็นของแพร่หลายมากในประเทศกัมพูชาและประเทศไทย แท่งหินอีกอันหนึ่งฉลักเป็นเรื่องมหาปาฏิหาริย์ที่เมืองสาวัตถี เมื่อพระพุทธเจ้าทรงบรรดาลให้รูปของพระองค์เป็นจำนวนมากปรากฏไปในอากาศ (เลขที่ ทว. ๗ ในพิพิธภัณฑสถานฯ) ปางนี้ทำรูปไว้อย่างชัดเจนและละเอียดละออมาก ยังมีรูปปฏิมาหินอื่น ๆ ฝีมือช่างสมัยทวารวดีตั้งแสดงไว้ในห้องหินในพิพิธภัณฑสถานฯ อีก รูปเหล่านี้รวมทั้งพระพุทธรูปยืนองค์ใหญ่มีมาจากวัดมหาธาตุเมืองสุโขทัยเก่าด้วย (เลขที่ ทว. ๕๒ ในพิพิธภัณฑสถานฯ) มีภาพจำหลักหลายอันเป็นรูปพระพุทธเจ้า มีพระอินทร์และพระพรหมอยู่ข้าง ๆ เสด็จลงมาจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ซึ่งพระองค์เสด็จขึ้นไปแสดงธรรมแก่พุทธมารดา (ตู้ที่ ๖๘ เลขที่ ทว. ๒๕ ใน

พิพิธภัณฑสถานฯ) ศิлярพระพุทธรูปหินปูนศิлярหนึ่งงามเป็นพิเศษ (เลขที่ ทว. ๒๘ ในตู้ ๓๔๑ ในพิพิธภัณฑสถานฯ) มีเศษมารธรรมจักรหินอันหนึ่งซึ่งมีกวางหินอยู่ด้วย (ทว. ๔๖ และ ๔๗ กับ ทว. ๑ ทว. ๔ ในเศษียงพระวิมานด้านตะวันออกเฉียงใต้) นี่เป็นรูปเคารพแทนปฐมเทศนาของพระพุทธรเจ้า คือการยังพระธรรมจักรให้เป็นไปในป่าใกล้เมืองพาราณสี รูปกวางหมายถึงมฤคทายวันซึ่งเป็นที่ ๆ พระพุทธรเจ้าแสดงปฐมเทศนา ถึงแม้ว่าความคิดในการทำรูปเคารพของวัตถุในพระพุทธรศาสนาโดยไม่มีองค์พระพุทธรเจ้าปรากฏคือ ทำรูปเคารพแทนองค์พระพุทธรเจ้า เป็นของทำกันก่อนศตวรรษที่ ๗ แห่งพุทธรศักราชที่ดีแบบอย่างและลวดลายของ ๆ เหล่านี้แสดงว่าอาจทำราว ๆ ศตวรรษที่ ๑๒ แห่งพุทธรศักราช

ในจำพวกพระพุทธรูปสมัยทวารวดี จะทำด้วยหินหรือสัมฤทธิ์ก็ตาม ปรากฏลักษณะต่างกันเป็น ๒ แบบ คือ แบบที่หนึ่ง พระพักตร์คล้ายพระพุทธรูปอินเดีย พระนาสิกและฝีพระโอษฐ์บาง แบบที่ ๒ ลักษณะพระพักตร์เป็นอย่างมอญ ฝีพระโอษฐ์หนา พระเนตรใหญ่ พระโขนงโค้งน้อย ๆ ต่อเป็นพืดเดียวกัน ที่เหนือสันพระนาสิก แบบที่หนึ่งพระองค์กับพระหัตถ์และพระบาทค่อนข้างจะได้ส่วนสัดกันโดยธรรมชาติ ส่วนแบบที่สอง มีทั้งที่ได้ส่วนสัดและไม่ได้ส่วนสัด (เช่นอ้วนม่อต้อหรือพระหัตถ์และพระบาทได้ไม่ไดขนาดกัน) สันนิษฐานอย่างมีเหตุผลว่า แบบแรกเป็นของเก่ากว่าและเป็นการทำตามแบบอย่างพระพุทธรูปอินเดียอย่างดี ส่วนแบบที่สองเป็นของชั้นหลัง เป็นการทำตามอิสระมากกว่าเอาอย่างอินเดีย

พระพุทธรูปสัมฤทธิ์ สมัยทวารวดีที่งาม ๆ ก็มีเป็นจำนวนมาก บางองค์งามอย่างเดียวกับรูปที่ทำด้วยหิน แต่บางองค์ก็หยาบ ๆ และไม่ค่อยได้ส่วนสัด ตัวอย่างมีแสดงไว้ในห้องสัมฤทธิ์ (พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย) ตู้ที่ ๑, ๒, ๓ และ ๖๓ ในตู้เหล่านี้รวมทั้งตัวอย่างของแบบทั้งสอง คือแบบอินเดียและแบบมอญ ซึ่งได้มาจากจังหวัดนครปฐม และจากที่อื่น ๆ ในประเทศไทยตอนกลางด้วย (เลขที่ ท.ว. ๖๑ และ ท.ว. ๖๕ ในตู้ ๖๓) และตัวอย่างแบบมอญอื่น ๆ จากปากน้ำมูลและที่อื่น ๆ ในทิศตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย (เลขที่ ท.ว. ๒ ตู้ ๑)

ในห้องปูนปั้นมีศิлярและหน้าภาพเครื่องปั้นดินเผาเป็นจำนวนมากกับทั้งเศษลวดลายแบบอย่างสมัยทวารวดีอื่น ๆ ของเหล่านี้เป็นส่วนของลายนูนเครื่องประดับสถูปต่าง ๆ ที่ทะลายไปแล้ว ลายนูน (reliefs) เหล่านี้ ทำเป็นปางต่าง ๆ ในเรื่องพุทธรประวัติบ้าง เรื่องชาดกบ้าง อย่างเดียวกับรูปภาพไทยในสมัยศตวรรษที่ ๒๔ แห่งพุทธรศักราชชั้นหลัง ๆ (หรือเหมือนกับภาพเขียนสมัยกลางของยุโรป) คือไม่ได้พยายามที่จะทำให้ถูกต้องตามพงศาวดารในการใช้เครื่องแต่งตัวหรือท่าทางในสมัยนั้น ๆ แต่ตั้งใจจะให้เห็นภาพ

ของชีวิตที่เป็นอยู่ในเวลาเดียวกัน

มีอยู่สองสามชิ้นที่งามมาก เช่น เศียรพระพุทธรูปดินเผา (เลขที่ ท.ว. ๖/๑) และบางชิ้นที่ทำเป็นรูปเทวดากังามมากเหมือนกัน ชิ้นอื่น ๆ ซึ่งทำเป็นรูปมารเป็นของชัดเจน และแสดงความโกรธอย่างขบขัน ส่วนรูปอื่น ๆ อีกเป็นเหมือนรูปหล่อของชาวต่างประเทศต่าง ๆ ที่เข้ามาอยู่ และทำการค้าในสมัยทวารวดี

ในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เป็นที่รวบรวมพระพิมพ์ดินเผา ซึ่งได้พบในสถานที่ครั้งสมัยทวารวดีเป็นจำนวนมาก บางชิ้นหรือแม่พิมพ์สำหรับพิมพ์รูปเหล่านี้ บางทีจะนำเข้ามาจากอินเดีย บางอันเป็นของทำในพื้นที่เมือง หลายอันเป็นแม่พิมพ์คำสั่งสอนในพระพุทธศาสนา คือ คาถา “เย ธมฺมา”

คาถาเดียวกันนี้ได้มีพิมพ์อยู่บนแผ่นอิฐบางแผ่นซึ่งใช้ในการก่อสร้างสถูปที่จังหวัดนครปฐม (มีตัวอย่างอยู่ในห้องปูนปั้น)

ในโบราณสถานสมัยทวารวดี ได้พบเครื่องหม้อไห (ตัวอย่างอยู่ในห้องเครื่องปั้นดินเผา) และวัตถุที่ทำด้วยทองด้วยเหมือนกัน (ตัวอย่างในตู้ที่ ๓๘ ในห้องสัมฤทธิ์ และในตู้มหรณพที่ในหอนิทาน)

ของสมัยทวารวดีเท่าที่ได้พบแล้ว ส่วนมากพบที่นครปฐม ซึ่งบางทีอาจจะได้เป็นราชธานี แต่ตัวอย่างอื่น ๆ ได้พบในส่วนต่าง ๆ ของประเทศไทย รวมทั้งที่อยุธยาและลพบุรีด้วย

ที่เหล่านี้บางแห่ง อาจเป็นเมืองครั้งสมัยทวารวดี บางแห่งอาจเป็นที่ ๆ ได้นำของทวารวดีมาไว้ในชั้นหลัง ๆ ก็ได้ พระพุทธรูปสมัยทวารวดีมีพบในนครราชสีมา และปราจีน และมีพบในประเทศไทยข้างตะวันออกเฉียงเหนือ เช่นที่ปากน้ำมูลซึ่งอยู่ภายใต้การปกครองของประเทศเจนละ (เขมรก่อนสร้างนครวัด) ซึ่งไม่ใช่ส่วนของอาณาจักรทวารวดี แต่อย่างไรก็ดีแบบอย่างเป็นของคล้าย ๆ กัน พิพิธภัณฑสถานฯ จึงปิดป้ายของเหล่านี้ว่าแบบสมัยทวารวดีด้วยเหมือนกันเพื่อความสะดวก ในทางภูมิศาสตร์ ของเหล่านี้เป็นลูกโซ่เกี่ยวโยงระหว่างศิลปของอาณาจักรทวารวดี และพุทธศิลปตอนต้น ๆ ของประเทศเขมร ซึ่งเป็นของละม้ายคล้ายคลึงกับของสมัยทวารวดีมาก.

ตอน ๒

ของก่อนขอม ศิลปเนื่องในศาสนาพราหมณ์

ศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๔ แห่งพุทธศักราช

ของจำพวกนี้มีพบมากทั้งในประเทศกัมพูชาและประเทศไทย ที่ในกัมพูชาเวลานั้น เขาเรียกว่าของก่อนขอม เราก็เรียกเช่นนั้นบ้างเป็นเวลาหลายปีมาแล้ว แต่ในเวลานี้ที่ในกัมพูชาเขาเรียกของจำพวกนี้ว่า ฟรีแองกอเรียน หรือ ก่อนสร้างพระนคร แต่พิพิธภัณฑสถานฯ ยังคงใช้ชื่อเก่าสำหรับสิ่งของเหล่านี้ที่พบในประเทศไทยอยู่ เพราะชื่อนี้ได้เป็นที่รู้จักกันดีแล้วระหว่างนักศึกษาและยังไม่มีชื่อที่ดีกว่านี้จะใช้ให้เหมาะสม อย่างไรก็ตามชื่อนี้เสียใหม่ให้หมายความถึงศิลปเนื่องในศาสนาพราหมณ์ของประเทศไทยก่อนขอมได้มีอำนาจเหนือประเทศนี้

พิพิธภัณฑสถานฯ มีเทวรูปหินแบบนี้เป็นจำนวนมาก ซึ่งโดยมากเป็นรูปพระนารายณ์ ได้พบในที่ต่าง ๆ ในประเทศไทยใกล้อ่าวสยามซึ่งรวมทั้งในอาณาจักรทวารวดีด้วย ที่ตะกั่วป่าในแหลมมลายูของไทยก็ได้พบ และที่ศรีเทพในจังหวัดเพชรบูรณ์ซึ่งไม่ใช่อาณาจักรทวารวดี ของเหล่านี้บางทีจะมีอายุอยู่ในศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๔ แห่งพุทธศักราช เป็นเวลาที่ภาคตะวันออกของประเทศไทย และศรีเทพเป็นส่วนหนึ่งของราชอาณาจักรเจนละหรือกัมพูชา ก่อนสร้างพระนคร เทวรูปเหล่านี้ทำทางแข็งแรงและกระด้างแสดงอำนาจของพระเป็นเจ้าแห่งพราหมณ์มากกว่าเมตดาปราณี มีรูป ๑ หรือ ๒ รูปแสดงให้เห็นส่วนกายวิภาคอย่างน่าสนใจ ซึ่งไม่ใช่เป็นของธรรมดาในศิลปของประเทศเอเชียอาคเนย์ และดูเหมือนจะแสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงรูปลักษณะของกรีกอย่างกลาย ๆ ส่งผ่านจากคันธารราฐมายังตระกูลช่างอินเดียสมัยอมรวดีและปัลลวะ

รูปเหล่านี้ตั้งแสดงไว้ในห้องหินและในเฉลียงพระวิมานด้านใต้ ชั้นที่น่าสนใจและงามที่สุดในของจำพวกนี้ คือชั้นที่ตั้งอยู่ในเฉลียงพระวิมานด้านใต้ของซุ้มมือของประตูเข้าไปยังห้องท้ายพระที่นั่งทักษิณามุข (เลขที่ ก.ข. ๒๑) ในเฉลียงเดียวกันนี้มีศิลปสิ่งหินบ้าง

มีตัวและหัวของรูปที่สวดยันหนึ่ง ซึ่งหน้าได้หายไป (เลขที่ ก.ข. ๘) อยู่ในเจดีย์ยง
ด้านใต้เหมือนกัน รูปนี้เป็นรูปพระกฤษณะยกภูเขาโควรรธนะ และดูเหมือนจะมีอายุเก่า
กว่ารูปอื่น ๆ ทั้งหมด.

ตอน ๓

ฝีมือช่างสมัยศรีวิชัย

(ศตวรรษที่ ๑๓ - ๑๘ แห่งพุทธศักราช)

และแบบอย่างที่เกี่ยวข้องกัน

แหลมมลายูของไทยได้เป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรศรีวิชัยซึ่งราชธานีอยู่ที่เมืองปาเล็มบัง ในเกาะสุมาตราเป็นเวลาหลายร้อยปี บางทีจะตั้งแต่ราวศตวรรษที่ ๑๓ ถึงที่ ๑๘ แห่งพุทธศักราช ศาสนาของอาณาจักรนี้เป็นพุทธศาสนาเถรวาท

บรรดารูปปฏิมาโบราณที่ได้พบในแหลมมลายูของไทย มักจะไม่แน่ชัดว่ารูปไหนส่งเข้ามาจากต่างประเทศ และรูปไหนทำในประเทศนี้ มีรูปปฏิมาเป็นจำนวนมาก พบในแหลมมลายูของไทย ที่รู้ได้แน่ชัดก็เป็นจำพวกของสมัยหลังเมื่ออำนาจของกรุงศรีวิชัยหมดสิ้นไปแล้ว อย่างไรก็ตาม พิพิธิภณศตวรรษ ได้ใช้ชื่อสมัยศรีวิชัยสำหรับรวมเรียกแบบอย่างบรรดาโบราณวัตถุที่พบในแหลมมลายูของไทยก่อนแบบอย่างสมัยอยุธยาบังเกิดขึ้น (ดูตอน ๘) ไปพลางก่อน

มีรูปพระโพธิสัตว์สัมฤทธิ์เป็นจำนวนมาก ฝีมือช่างคล้ายกับศิลปะของอินเดียชวา สมัยศตวรรษที่ ๑๓ แห่งพุทธศักราช และชั้นหลัง เป็นแบบซึ่งเกิดขึ้นจากศิลปะราชวงศ์คุปตะชั้นหลังของอินเดียตะวันตก มีรูปโพธิสัตว์องค์เล็ก ๆ หลายองค์ พบในแหลมมลายูของไทยตั้งแต่แสดงไว้ในตู้ที่ ๕ ในห้องสัมฤทธิ์ องค์ใหญ่ ๒ องค์ ซึ่งงามอย่างจับใจ ตั้งอยู่ในที่สุดของทิศตะวันตกเฉียงใต้ของห้องสัมฤทธิ์ (เลขที่ ศ.ว. ๒๓ และ ศ.ว. ๒๕) พระโพธิสัตว์ใหญ่สององค์นี้พบที่เมืองไชยา ซึ่งเป็นแหล่งแห่งพระพุทธศาสนา และแหล่งช่างปฏิมากรที่มีชื่อเสียงมาเป็นเวลาหลายร้อยปี แต่รู้ไม่ได้แน่ชัดว่ารูปพระโพธิสัตว์เหล่านี้เป็นของทำที่เมืองไชยาเองหรือส่งเข้ามาจากต่างประเทศ นอกจากพระโพธิสัตว์ใหญ่ ๒ องค์นี้ยังมีรูปปฏิมางาม ๆ อายุต่าง ๆ กัน พบที่เมืองไชยาอีกเป็นจำนวนมาก

รูปสัมฤทธิ์เล็ก ๆ แบบหนึ่ง ซึ่งพบมากในเกาะสุมาตราและในส่วนต่าง ๆ ของประเทศอินโดนีเซียก็มีพบในแหลมมลายูของไทยมากเหมือนกัน เช่นพระพุทธรูปเล็ก ๆ

ประทับนั่งบนแท่น มีเรือนแก้วอยู่ข้างหลัง ตัวอย่างคือ เลขที่ ดร. - ในตู้ ๔ ในห้องสัมฤทธิ์
แบบนี้เกิดมาจากศิลปะของราชวงศ์ปาละแห่งอินเดียเหนือ (ตัวอย่างพระพุทธรูปอินเดียครั้ง
ราชวงศ์ปาละมีแสดงอยู่ในห้องหิน)

มีพระพุทธรูปที่น่าสนใจที่สุดองค์หนึ่ง ซึ่งพบในแหลมมลายูของไทย คือ พระพุทธรูป
อันมีชื่อเสียงแห่งเมืองครหิ (ไชยา) เป็นพระพุทธรูปสัมฤทธิ์ขนาดใหญ่ ตั้งอยู่ในที่สุดทิศ
ตะวันตกของห้องสัมฤทธิ์ (เลขที่ ศ.ว. ๒๒) รูปนี้งามมาก และในขณะเดียวกันเป็นรูปที่
แปลกปลาดมาก คือ พระพุทธรูปประทับนั่งด้วยอาการทรงเรียกพระธรณีเป็นพยาน (พระ
หัตถ์ขวาวางบนพระเพลา มีนิ้วพระหัตถ์ชี้ลงข้างล่าง) ขณะเดียวกันทรงนั่งบนขนดกาย
ของพระยานาค มีพวงพระยานาคปกคลุม (ดูภาคผนวก) ของ ๒ ชั้นนี้คือองค์พระกับ
นาครวมเรื่องกันไม่สู้สนิทนัก ที่จริงพระพุทธรูปกับฐานพระยานาคเป็นของหล່คนละชิ้น
แยกกัน ฐานพระยานาคมีจารึกบอกศักราชตรงกับ พ.ศ. ๑๗๒๖ เมื่อพิจารณารูปนี้โดย
ละเอียด แสดงว่าพระพุทธรูปกับฐานพระยานาคเข้ากันอย่างสนิทสนม ตามธรรมดาเป็น
การยากที่จะคิดทำขนาดพระพุทธรูปให้เหมาะสมกับฐานนาคที่มีอยู่แล้ว แต่เป็นการง่าย
ที่จะทำขนาดฐานนาคให้เข้ากับพระพุทธรูปซึ่งมีอยู่ก่อน เพราะฉะนั้นเห็นได้ว่าของ ๒ ชั้น
นี้ทำในสมัยเดียวกัน หรือไม่เช่นนั้นพระพุทธรูปก็เป็นของมีอยู่ก่อนแล้ว

ในห้องหินบนชั้นของตู้ที่ ๒๓ มีเศียรพระพุทธรูปเศียรหนึ่งงามผิดกว่าธรรมดา
เศียรนี้ทำด้วยหินทรายลงรักปิดทอง (เลขที่ ศ.ว. ๒๔) พบที่เมืองไชยาเหมือนกับพระ
พุทธรูปงาม ๆ องค์อื่น ๆ อีกมาก แต่เชื่อว่าจะเป็นสมัยชั้นหลัง ยังมีพระพุทธรูปที่ดี ๆ และ
ที่ชำรุด ๆ อื่น ๆ ซึ่งได้พบในแหลมมลายูของไทยสมัยต่าง ๆ กันตั้งแสดงไว้ในเจดีย์พระ
วิมานด้านใต้ ในห้องหิน ตู้ที่ ๗๓ และในห้องสัมฤทธิ์ ตู้ที่ ๔, ๕ และ ๖๒ อีก ในเจดีย์พระ
วิมานด้านใต้กับในห้องหินมีรูปพระปฏิมาหินของอินเดีย ขว้า ขึ้นงาม ๆ อีกหลายชิ้น ซึ่ง
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนำมาจากประเทศขว้า ของเหล่านี้เป็นอิทธิพล
ของศิลปะของราชวงศ์ปาละ เป็นของดีมาก สำหรับเปรียบเทียบกับตัวอย่างของสมัยศรีวิชัย
ในพิพิธภัณฑสถานฯ

ถ้าต่าง ๆ ในแหลมมลายูของไทยมีพระพิมพ์ดินเผาเป็นจำนวนมาก เป็นแบบสมัย
ราชวงศ์ปาละ พระพิมพ์เหล่านี้เป็นของเกี่ยวข้องกับสมัยศรีวิชัยไม่มากนักน้อย ตัวอย่างมี
แสดงไว้ในตู้โชว์ในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ในพิพิธภัณฑสถานฯ เป็นจำนวนมาก

ตอน ๔

ฝีมือช่างสมัยลพบุรี

(ศตวรรษที่ ๑๗ - ๑๘ แห่งพุทธศักราชหรือหลังนั้น)

ในระหว่างที่ขอมมีอำนาจเหนือประเทศไทยตอนกลาง (ตั้งแต่ต้นศตวรรษที่ ๑๖ ถึงปลายศตวรรษที่ ๑๘ แห่งพุทธศักราช) อยู่ ลพบุรีได้เป็นที่บัญชาการของอุปราชขอม ซึ่งปกครองประเทศนี้แทนพระเจ้าแผ่นดินขอมที่นครธม และยังมีที่บัญชาการของอุปราชขอมในประเทศไทยตั้งอยู่ที่อื่น ๆ อีก บางทีจะตีพิมาย ที่สกลนคร และที่สุโขทัย

ฝีมือช่างลพบุรีเป็นแบบนำของรูปปฏิมาในประเทศไทย ของเก่าแก่ที่สุดเป็นจำนวนมากของแบบสมัยลพบุรี ปรากฏว่าเป็นของรุ่นราวคราวเดียวกับแบบนครวัดในประเทศกัมพูชา (ต้น ๆ ศตวรรษที่ ๑๗ แห่งพุทธศักราช) ส่วนของอื่น ๆ เป็นของรุ่นราวคราวเดียวกันกับแบบอย่างของบายัน (ปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๗ และต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๘) อำนาจการปกครองของเขมรในประเทศไทยตอนกลางหมดไปเมื่อปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๘ เพราะฉะนั้นแบบอย่างสกุลช่างของลพบุรี อาจเริ่มตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๖ - ๑๘ ก็ได้

ในพิพิธภัณฑสถานฯ รูปปฏิมาทั้งหมดที่เป็นแบบอย่างฝีมือช่างขอม จะมาจากจังหวัดลพบุรีหรือจากส่วนอื่น ๆ ของประเทศไทยหรือจากกัมพูชา ได้แบ่งแยกไว้เป็นสมัยลพบุรีทั้งนั้นเพื่อความสะดวก ของสมัยนี้มีมากมายในพิพิธภัณฑสถานฯ เป็นการยากที่จะแยกของสกุลช่างขอมในเมืองไทย จากสกุลช่างขอมในประเทศกัมพูชา ที่จริงก็เหมือนกับแบบเดิมของขอมนั่นเอง แต่ของที่ทำในประเทศไทยมีลักษณะกึ่งอินเดีย เช่นรูปถ่ายของปฏิมาเล็ก ๆ ก็ยังแลดูเป็นรูปปฏิมาใหญ่ ๆ ไป

ในประเทศกัมพูชา รูปสำคัญ ๆ ของเทพเจ้าแห่งศาสนาพราหมณ์มักตั้งใจทำเป็นรูปฉลองพระองค์ของกษัตริย์ ซึ่งอ้างพระองค์ว่าเป็นเทพเจ้าองค์นั้น ๆ เมื่อกษัตริย์เป็นพุทธศาสนิกก็เอาอย่างคตินั้นมาใช้บ้าง และอาจอ้างพระองค์ว่าเป็นโพธิสัตว์ หรือเป็นพระพุทธเจ้าเลยก็มี ข้อนี้อาจเป็นมูลเหตุของพระพุทธรูปทรงมงกุฏ และราชาภรณ์อื่น ๆ

(มีคำอธิบายอย่างอื่นอีก ดูในภาคผนวก) ตัวอย่างสำคัญอันหนึ่งของรูปฉลองพระองค์ชนิดนี้โดยตรงคือรูปหินใหญ่ในเจดีย์พระวิมานทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งเรียกกันเป็นสามัญว่าพระเจ้าพรหมทัต (ล.บ. ๓) รูปนี้พบที่เมืองพิมาย เป็นรูปฉลองพระองค์ของพระเจ้าไชยวรมันที่ ๗ แห่งกัมพูชา (ราว พ.ศ. ๑๗๒๔ - ๑๗๖๓) เป็นรูปท่าทางแข็งแรงมีกำลัง มีบุคลิกลักษณะอย่างเต็มเปี่ยม ในเจดีย์พระวิมานด้านเหนือและตะวันออกเฉียงเหนือ มีตัวอย่างรูปปฏิมาขอมอยู่อันหนึ่งพบในเมืองกัมพูชาและอื่น ๆ อีกเป็นอันมากพบในประเทศไทย

ในเรื่องสกุลช่างลพบุรีค่อนข้างแปลกกับสกุลช่างในกรุงกัมพูชานั้นมีข้อสังเกตดังนี้ คือ ศาสนาทางราชการของประเทศกัมพูชาตามธรรมดาได้แก่ศาสนาพราหมณ์และศาสนาพุทธอย่างมหายาน ส่วนประชาชนในประเทศไทยยังคงนับถือพระพุทธศาสนาอย่างหินยาน ซึ่งมีมาตั้งแต่สมัยทวารวดี วัตถุอันสำคัญอย่างหนึ่งคือพระพุทธรูปประทับนั่งบนพระยานาค และมีพหุพนาศเจ็ดหัวปกคลุม พระพุทธรูปชนิดนี้ไม่มีใครปรากฏในศิลปอินเดีย ดังได้กล่าวมาแล้ว นำสันนิษฐานว่าขอมจะได้แบบอย่างการสร้างพระพุทธรูปนาคปรกไปจากศิลปของทวารวดี พระพุทธรูปปางอื่น ๆ ก็มีทำตามแบบอย่างสมัยทวารวดีอีกเหมือนกัน ปางที่เห็นกันบ่อย ๆ ที่สุดก็คือปางประทับยืน ยกพระหัตถ์ข้างเดียวหรือสองข้างเสมอกับพระอุระ ปลายนิ้วพระหัตถ์ตั้งขึ้นข้างบนในอาการที่เรียกกันว่า “ประทานอภัย” (ดูภาคผนวก)

แบบพระพุทธรูปทรงมงกุฎกับเพชรพลอยเครื่องประดับ มีพระเนตรเบิกกว้าง เป็นแบบอย่างของนครวัด (ต้น ๆ พุทธศตวรรษที่ ๑๗) ส่วนแบบทรงจีวรธรรมดา พระเนตรเหลือบลงข้างล่างหรือปิด เป็นแบบอย่างของบายน (ปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๗ หรือต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๘) แต่ไม่ได้หมายความว่าพระพุทธรูปแบบอย่างสมัยลพบุรีทั้งหมดที่มีลักษณะเช่นนั้นเป็นของสมัยเดียวกับพระพุทธรูปในประเทศกัมพูชา การที่ไม่ค่อยทิ้งของเดิมของช่างไทย ทำให้ช่างชอบทำเลียนแบบอย่างเก่า ๆ มีพระพุทธรูปเป็นอันมากที่ปิดป้ายไว้ว่า แบบสมัยลพบุรี อาจเป็นของทำกันมาจนพุทธศตวรรษที่ ๒๒ วัตถุศิลปขอมรวมทั้งสกุลช่างลพบุรีส่วนมากทำด้วยหิน พิพิธภัณฑสถานฯ มีตัวอย่างอยู่เป็นอันมาก ตั้งแสดงไว้ในเจดีย์พระวิมานด้านเหนือส่วนตะวันออกก็มี ในห้องหินซีกข้างทิศเหนือก็มี หน้าพระที่นั่งอิศราวดี ก็มี

เครื่องสัมฤทธิ์แบบขอมอันสวยงามในพิพิธภัณฑสถานฯ ไม่ได้แยกไว้จากกันว่าของเหล่านี้ทำในเมืองกัมพูชาเอง (ที่จริงไม่มีเลย) ของเหล่านี้ทำในประเทศไทยระหว่างขอมมีอำนาจปกครอง ของเหล่านี้ทำในระหว่างสมัยอยุธยา (๑๘๘๓ - ๒๓๑๐) อันเป็นของ

เลียนแบบขอม ของฝีมือขอมเหล่านี้ตั้งแสดงไว้ในตู้ต่าง ๆ ในพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย หรือ หอรั้งสัมฤทธิ์ ตู้ที่ ๖, ๗, ๘, ๑๐ และ ๑๑ พระพุทธรูปแบบขอมในตู้ที่ ๑๓ บางองค์ เป็นของ สมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๗ และบางองค์ก็เป็นของชั้นหลัง ๆ ลงมามาก รูปพระโพธิสัตว์ ของมหายานและรูปเทพเจ้าของศาสนาพราหมณ์ ตั้งแสดงไว้ในตู้ที่ ๘, ๑๐, ๑๒, ๑๓, ๖๐, ๖๔ และ ๖๕

เครื่องประดับอันเป็นศิลปของขอมก็มีของดี ๆ เป็นจำนวนมากตัวอย่าง ได้แก่ส่วนต่าง ๆ ของเครื่องคานหาม ของใช้ในพิธีต่าง ๆ ภาชนะ และเครื่องประดับอื่น ๆ มีแสดงไว้ในตู้ที่ ๑๒, ๑๕, ๓๒, ๔๗, ๔๘, ๕๗ และ ๕๘ มีเครื่องคานหามคุ่มขึ้นใหม่อันหนึ่ง โดยใช้เครื่องประกอบสัมฤทธิ์ ซึ่งขุดพบในจังหวัดนครราชสีมา ส่วนเครื่องไม้ทำตามอย่างลาย จำหลักซึ่งพบที่นครธม คานหามนี้ตั้งแสดงไว้ที่มุมตะวันออกเฉียงใต้ของห้องเครื่องสัมฤทธิ์

พระพิมพ์แบบอย่างขอมตั้งแสดงไว้ในตู้โชว์ ในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ และแม่พิมพ์ บางอันตั้งแสดงไว้ในตู้ที่ ๕๒ ในพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย ตัวอย่างเครื่องถ้วยชามฝีมือขอม ซึ่งพบที่จังหวัดลพบุรี และที่อื่น ๆ รวมทั้งที่เตาเมืองเซลิ้ง ในจังหวัดสวรรคโลก มีตั้งแสดงไว้ในพระที่นั่งวสันตพิมานชั้นล่าง.

ตอน ๕

ฝีมือช่างสมัยเชียงแสนชั้นแรก

(ศักราชยังกำหนดแน่ไม่ได้)

ขณะที่ขอมยังมีอำนาจอยู่ในส่วนกลางของประเทศไทย ประชาชนชาติไทยได้ค่อย ๆ แทรกซึมเข้ามาเป็นจำนวนมาก จากถิ่นเดิมของตนในมณฑลยูนนาน (ประเทศจีนข้างตะวันตก) เข้ามาตั้งอยู่ในแผ่นดินอันอุดมของประเทศไทยส่วนข้างเหนือ และตั้งเป็นอาณาจักรอิสระขึ้นในที่นั้นหลายอาณาจักรด้วยกัน พระพุทธรูปสัมฤทธิ์แบบหนึ่งพบในประเทศไทยข้างเหนือ ซึ่งเชื่อกันว่าเป็นศิลปะเริ่มแรกของอาณาจักรไทยเหล่านั้น พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติแบ่งแยกไว้ว่า “สมัยเชียงแสนชั้นแรก”

ศิลปะสมัยเชียงแสนชั้นแรกนี้ มีทำแต่พระพุทธรูปสัมฤทธิ์อย่างเดียว เป็นพระพุทธรูปนั่งขัดสมาธิเพชร มีฝ่าพระบาททั้งสองหงายพระรัศมีเป็นรูปบัวตูมหรือเป็นต่อมกลม พระหัตถ์ซ้ายวางหงายบนพระเพล่า พระหัตถ์ขวาวางไว้บนพระชานุข้างขวา ปลายนิ้วพระหัตถ์ชี้ลงข้างล่าง ในอาการที่ทรงเรียกพระธรณีเป็นพยาน (ดูภาคผนวก) ตามธรรมเนียมมักประดับด้วยกลีบบัว จีวรบางแนบกับพระองค์ พระอังสาข้างขวาเปิดชายผ้าพาดอยู่เหนือพระอังสาข้างซ้ายลงมา ถึงเหนือพระถัน พระกายอวบอ้วน พระอุระนูนจนแลเกือบจะเป็นผู้หญิง นิ้วพระหัตถ์ยาวโค้งอย่างงาม

พระพุทธรูปเหล่านี้ในทางลักษณะและแบบอย่างใกล้เคียงกับพระพุทธรูปสัมฤทธิ์อินเดียบางองค์ ในสมัยปาละ (พุทธศตวรรษที่ ๑๓ - ๑๗) ที่ในเมืองเบงกอลและพิหาร (ตัวอย่างศิลปะครั้งราชวงศ์ปาละ มีแสดงไว้ในห้องหินสำหรับเปรียบเทียบกัน) พระพุทธรูปสมัยนี้แบบอย่างเรียบร้อยสวยงามมาก เหมือนกับต้นแบบของอินเดีย คือมีพระกายอวบอ้วน บางองค์มีอาการยิ้มอย่างพอพระทัยในพระองค์เอง ในลักษณะที่มีพระพักตร์ค่อนข้างพอง และพระกายค่อนข้างอวบอ้วนนั้น ดูเหมือนจะได้แบบอย่างมาจากอิทธิพลของจีน ซึ่งไทยอาจนำมาจากภูมิภาคใกล้เคียงในมณฑลยูนนานก็ได้

เรื่องศักราชของพระพุทธรูปสัมฤทธิ์ซึ่งได้พบในประเทศไทยข้างเหนือเหล่านี้ เป็นของยุ่งยากมาก ที่ให้เชื่อไว้ว่าเชียงแสนก็เพราะได้พบตัวอย่างพระพุทธรูปดี ๆ เหล่านี้ ที่เมืองเชียงแสนเก่ามาก แต่พระพุทธรูปเช่นเดียวกันนี้ ก็มีพบในที่อื่น ๆ ในประเทศไทย ข้างเหนือมากเหมือนกัน (ข้อนี้ไม่สู้เป็นหลักฐานได้มากนักเพราะว่าเป็นของเคลื่อนที่ได้) แบบอย่างพระพุทธรูปสมัยเชียงแสนแสดงว่าเป็นแบบอย่างดั้งเดิมของพระพุทธรูปอินเดีย อย่างแน่ชัด ตรงกันข้ามกับศิลปะของสุโขทัยซึ่งเป็นความคิดความเห็นของตนเองมาก (ดู ตอน ๖) เพราะฉะนั้น ดูเหมือนว่าแบบอย่างเชียงแสนจะเกิดก่อนแบบอย่างสมัยสุโขทัย สักเล็กน้อย คือเกิดขึ้นในครั้งหลังแห่งพุทธศตวรรษที่ ๑๘ อนึ่งสิ่งของแบบอย่างฝีมือช่าง อินเดียสมัยครั้งราชวงศ์ปาละ จากเมืองนาลันทาและส่วนอื่น ๆ ในประเทศอินเดีย มีพบ ในประเทศไทยข้างเหนือหลายอย่าง เช่น พระพุทธรูปหินปางทรมานช้างนาฬาคีรี ที่ วัดเชียงมั่น จังหวัดเชียงใหม่ เป็นต้น ตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๗ มหาวิทยาลัยที่เมือง นาลันทาได้สิ้นสูญไปแล้ว เพราะฉะนั้นประเทศไทยตอนข้างเหนืออาจจะได้มีการติดต่อกับอินเดียครั้งราชวงศ์ปาละอยู่ก่อนปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๗ แล้ว การติดต่อก่อนนั้น อาจจะเกิดขึ้นโดยอาศัยการค้าขาย ซึ่งผ่านมาทางภูมิลำเนาเดิมของไทยในยุคนานหรือ ทางพม่า ศิลปะของประเทศพม่าในปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๖ เป็นอิทธิพลของแบบอย่าง ครั้งราชวงศ์ปาละอยู่มาก และในสมัยนั้นคงจะได้มีพวกอินเดียที่ถือพุทธศาสนา อพยพ จากเมืองเบงกอลและพิหารมาอยู่ในประเทศพม่า และบางทีจะในประเทศไทยตอนข้าง เหนือด้วยเป็นจำนวนมาก

ตามพงศาวดารเหนือว่า อาณาจักรแห่งเมืองเงินยาง ซึ่งได้ตั้งอยู่ในที่ ๆ เป็นเมือง เชียงแสนในชั้นหลัง ได้ตั้งมาแล้วตั้งแต่ต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๔ แล้วพรหมกุมารซึ่งเป็น เชื้อสายของกษัตริย์ที่ปกครองบ้านเมืองนั้นไปตั้งเมืองฝาง ตามธรรมดาจึงนำสันนิษฐาน ว่า แบบอย่างของช่างเชียงแสนชั้นแรก เป็นของอาณาจักรไทยเงินยาง ซึ่งได้บังเกิดขึ้น ในพุทธศตวรรษที่ ๑๖ หรือก่อนนั้น แต่การพิจารณาในชั้นหลังในปัญหาข้อนี้ทำให้เกิด ความสงสัยขึ้น ทั้งศักราชในตอนต้น ๆ ของพงศาวดารเหนือ ก็เป็นของเชื่อถือไม่ได้นัก

ผู้ปกครองอาณาจักรข้างเหนือคนแรก ที่เรารู้แน่นอนโดยมีเหตุผลก็คือ พระเจ้า มังราย เจ้าแห่งนครเงินยาง ประสูติเมื่อปี พ.ศ. ๑๗๘๒ เสวยราชย์ปี พ.ศ. ๑๘๐๔ ย้าย ราชธานีไปที่เชียงรายปี พ.ศ. ๑๘๐๕ ทรงแย่งลำพูนได้จากราชวงศ์มอญซึ่งเป็นผู้ปกครอง ลำพูนปี พ.ศ. ๑๘๓๔ สร้างเมืองเชียงใหม่ขึ้นเมื่อปี พ.ศ. ๑๘๓๔ โบราณสถานที่เก่าแก่ ที่สุดเท่าที่ได้ค้นพบในเมืองเชียงแสนเป็นแบบอย่างครั้งพุทธศตวรรษที่ ๑๔ และพระพุทธรูป แบบอย่างฝีมือช่างเชียงแสนชั้นแรกที่มีจารึก เท่าที่ได้พบก็เป็นของสมัยหลัง ๆ แห่งพุทธ-

ศตวรรษที่ ๒๐ ซึ่งสมัยนี้เป็นเวลาที่แบบอย่างปฏิมากรรมในเมืองเหนือที่กำลังนิยมทำกัน มีลักษณะต่าง ๆ กัน (ดูตอน ๕)

โดยเหตุที่ไม่มีหลักฐานจะลงมติได้แน่นอน จึงสันนิษฐานว่าแบบอย่างพระพุทธรูปสัมฤทธิ์สมัยเชียงแสน ชั้นแรกบังเกิดขึ้นในประเทศไทยข้างเหนือในครั้งแรกแห่งพุทธศตวรรษที่ ๑๔ และแพร่หลายต่อมาตลอดพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ถ้าข้อนี้เป็นความจริง พระพุทธรูปที่มีจารึกสมัยพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ที่กล่าวมาแล้ว เป็นตัวอย่างชั้นหลัง หรือไม่ก็เอาแบบอย่างของเก่ามาทำ ความจริงบรรดาโบราณสถานซึ่งได้พบแล้วที่เมืองเชียงแสน ไม่มีแบบอย่างเก่าก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๔ ขึ้นไปเลย อาจเป็นเพราะถูกซ่อมเปลี่ยนแปลงเสียหายในชั้นหลัง หรือไม่ก็เพราะยังไม่ได้ทำการขุดค้นกันให้ทั่วถึงก็ได้ เป็นความจริงที่พระพุทธรูปสมัยเชียงแสนชั้นแรกใกล้เคียงกับแบบอย่างครั้งราชวงศ์ปาละมาก อาจเป็นเพราะพวกพระที่มาจากเบงกอลและพินาร์คิดทำขึ้นในพม่า ในตอนหลังพุทธศตวรรษที่ ๑๖ แล้ว และมาแพร่หลายในประเทศไทยส่วนข้างเหนือ เมื่อศูนย์กลางของพระพุทธรูปศาสนาในอินเดียสิ้นสุดลงในปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๗

เพราะเหตุที่ไม่มีความแน่นอนในเรื่องศักราชของพระพุทธรูปเชียงแสนชั้นแรก พิพิธภัณฑสถานฯ จึงไม่ได้ทำป้ายวัตถุอันเป็นศิลปของเชียงแสนชั้นแรกกับเชียงแสนชั้นหลังให้แยกจากกันอย่างเด็ดขาด สมัยเชียงแสนชั้นหลังหรือเชียงใหม่จะกล่าวในตอน ๕ ต่อไป ในจำพวกตัวอย่างที่จัดไว้ว่าเป็นเชียงแสนชั้นแรก และมีลักษณะดังที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น มี ๒ ชิ้น ๆ หนึ่งได้แก่เลขที่ ช.ส. ๑ ในตู้ที่ ๑๔ ในพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย คือเลขที่ ๓๔๑/๒๔๘๗ ตรงหน้าต่างข้างด้านใต้บานหนึ่งของพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย นอกจากนี้มีตัวอย่างที่ดี ๆ อีกมากที่ในระเบียบวัดเบญจมบพิตร

ตอน ๖

ฝีมือช่างสมัยสุโขทัย

(พุทธศตวรรษที่ ๑๘ - ๑๙)

บรรดาศิลปทั้งหมดของประเทศไทย ศิลป (การทำพระพุทธรูปของ) สมัยสุโขทัย เป็นความคิดความอ่านของตนเองมากที่สุด และทำให้เกิดความเลื่อมใสได้มากที่สุด อาณาจักรไทยสุโขทัยซึ่งอยู่กึ่งกลางระหว่างอ่าวไทยกับภาคเหนือสุดของประเทศไทย ได้รับความอิสรภาพของตนจากขอมในกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๘ และในไม่ช้าก็กลายเป็นอาณาจักรที่เรืองอำนาจ ขยายอำนาจไปเกือบทั่วอาณาเขตทั้งหมดที่เป็นประเทศไทยอยู่ในเวลานี้ แต่ในพุทธศตวรรษที่ ๑๙ พระราชาธิบดีแห่งอาณาจักรสุโขทัยดูเหมือนจะหมดความสนใจพระทัยในการขยายอำนาจทางการเมืองและหันมาศรัทธาเลื่อมใสในการศาสนามากขึ้น ๆ เป็นลำดับ ในสมัยนั้นเมืองลัคนานับถือกันว่าเป็นต่อธารแห่งแบบแผนของพระพุทธรศาสนา ลัทธิหินยานที่บริสุทธิ์ที่สุด พระราชาธิบดีแห่งกรุงสุโขทัยจึงได้ส่งพระภิกษุสงฆ์ไปยังกรุงลัคนา เพื่อศึกษาและรับบรรพชาอุปสมบทที่นั่น กับทั้งได้นิมนต์พระภิกษุชาวสิงห์ให้มาตั้งคณะขึ้นในกรุงสุโขทัย

ความสัมพันธ์กันในทางศาสนาอย่างใกล้ชิดนี้ ก็เป็นธรรมดาอยู่เองที่ทำให้ศิลปสิงห์มีอิทธิพลเหนือศิลปสุโขทัย แต่ดูเหมือนว่าจะเป็นการศึกษาวรรณคดีอันเกี่ยวแก่ศาสนา มากกว่าการเลียนแบบศิลปสิงห์โดยตรง ซึ่งได้ดลบรรดาลให้เกิดปฏิมากรรมส่วนใหญ่ของอาณาจักรสุโขทัยขึ้น (ตัวอย่างพระพุทธรูปสัมฤทธิ์ของสิงห์มีแสดงไว้ตู้ที่ ๓๐ และ ๔๑ ในห้องสัมฤทธิ์ ในพิพิธภัณฑสถานฯ สำหรับเปรียบเทียบกัน)

รูปปฏิมาสมัยสุโขทัยขึ้นเอก ๆ และสำคัญที่สุด โดยมากเป็นสัมฤทธิ์ ดูเหมือนจะตั้งแต่สมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ลงมา รูปปฏิมาเหล่านี้แสดงให้เห็นลักษณะอันเหนือโลกียอย่างแจ่มชัดเป็นพิเศษ และความปรารถนาอันยิ่งใหญ่ในอุดมคติอันสูงสุดของพระพุทธรศาสนา แบบรูปงามสง่าและเรียบร้อยที่สุด

ลักษณะอันเหนือโลกีย์ (คือเหนือระดับมนุษย์ธรรมดา) ของพระพุทธรูปเหล่านั้น กล่าวได้อย่างหนักแน่นว่าเกิดขึ้นด้วยการรับเอาลักษณะบางประการของพระสรีระอันเหนือมนุษย์สามัญของพระพุทธเจ้า คือที่เรียกว่าพุทธลักษณะ ซึ่งได้กล่าวไว้ในวรรณคดี ภาษาบาลีของเกาะลังกา เช่นว่ามีฝ่าพระบาทเรียบเสมอกัน มีสันพระบาทยาว พระอุระเหมือนราชสีห์ พระอังสากว้าง พระกรยาวมาก ปลายนิ้วพระหัตถ์ทั้งสี่เสมอกันและพระเศียรทรงอุณหิตเป็นรูปโป่งอยู่เหนือกระหม่อม มูลเหตุของลักษณะเหล่านี้ดูเหมือนจะเป็นเรื่องเกิดขึ้นจากการแปลลักษณะผิด ๆ กัน ลักษณะบางอย่าง เช่น อุณหิตจะเป็นของมีทั่ว ๆ ไปในศิลปการทำพระพุทธรูป แต่อย่างอื่น ๆ เช่น สันพระบาทยาว ไม่ใคร่จะได้เห็นในศิลปของประเทศไทย ก่อนสมัยสุโขทัย แม้ศิลปินของสมัยสุโขทัยเองก็ไม่ได้รับทำลักษณะครบทุกอย่าง บางลักษณะเช่นลักษณะพิเศษของพระทนต์ ไม่เป็นการสะดวกที่จะทำให้เห็นประจักษ์รูปร่างในปฏิมากรรมอย่างอื่น ๆ เช่นพื้นฝ่าพระบาทเรียบเสมอกัน ปลายนิ้วพระหัตถ์ทั้ง ๔ เสมอกัน อุณาโลมระหว่างพระโขนงเหล่านี้บางทีก็ทำ บางทีก็ไม่ได้ทำ ถึงแม้ว่าลักษณะเหล่านี้มีมูลเหตุมาอย่างแปลกปลาด และบางอย่างไม่น่าจะกลมกลืนกัน ก็ดี ศิลปสุโขทัยก็ทำให้เห็นว่าเป็นของเข้ากันได้อย่างสนิทสนมจนแลไม่ขัดกัน และเหมาะสมสำหรับรูปอันแสดงน้ำใจของพระอริยบุคคล

พระพุทธรูปสมัยสุโขทัยทรงจีวรบาง ๆ และติดแนบกับพระองค์และเปิดพระอังสาข้างขวาเป็นของธรรมดา มีชายผ้าพับยาวอยู่เหนือพระอังสาข้างซ้ายห้อยลงมาข้างหน้า จนถึงพระนาภี พระรัศมีเป็นรูปเปลวสูงขึ้นจากยอดพระเกตุมาลา รัศมีนี้เป็นของทำขึ้นตามศิลปของลังกา

การประดิษฐ์ของศิลปสุโขทัยอันก่อให้เกิดความเลื่อมใสอย่างที่สุด ก็ได้แก่พระพุทธรูปลีลา พระพุทธรูปเหล่านี้ทำเป็นพระพุทธรูปเจ้าเสด็จดำเนินเหนือพื้นแผ่นดิน ประทานรอยพระพุทธรูปของพระองค์ไว้เหมือนเป็นอนุสรณ์แห่งการทรงดำเนินเป็นพิธีและเป็น การแผ่พระพุทธรูปศาสนาไปในตัว พระพุทธรูปลีลานั้นทำพระหัตถ์ข้างหนึ่งเป็นปางประทาน อภัยก็มี เป็นปางเทศนาก็มี (ดูภาคผนวก) อาการที่เคลื่อนไหวไปข้างหน้าของพระพุทธรูป กิติ การแกว่งไกวขององค์พยพักติ การสบัดโบกของจีวรกิติ ศิลปินทำให้เห็นอย่างแจ่มชัด (ตัวอย่างพระพุทธรูปลีลาสัมฤทธิ์ สมัยสุโขทัย สององค์ที่ตั้งแสดงไว้ในตู้ที่ ๒๒ ในห้อง สัมฤทธิ์ ฝีมือช่างไม่ใช่ชั้นดินรัก มีตัวอย่างอีกสององค์ ที่ในพระระเบียงวัดเบญจมบพิตร องค์หนึ่งสวยที่สุดในบรรดาพระลีลาทั้งหลาย การทำพระพุทธรูปให้แลเห็นว่าเคลื่อนไหว ได้นี้ เป็นลักษณะอันใหม่ของพระพุทธรูปในประเทศไทย พระพุทธรูปเก่า ๆ ก่อนหน้านั้น ขึ้นไป เช่นพระพุทธรูปสมัยทวารวดี ลพบุรีและเชียงแสนชั้นแรกเป็นของดูไม่เคลื่อนไหว

และวางอุเบกขาเฉย ๆ ส่วนพระพุทธรูปสมัยสุโขทัยเต็มไปด้วยเมตตากรุณาที่จะสั่งสอนสัตว์โลก

เป็นความจริง พระพุทธรูปลีลามีน้อยกว่าพระพุทธรูปนั่งมาก พระพุทธรูปศิลาสุโขทัยที่เห็นมากที่สุดก็คือที่ทำเป็นพระพุทธรูปประทับนั่ง พระหัตถ์ขวาทรงแสดงอาการทรงชี้พระธรรมเป็นพยาน (ดูภาคผนวก) แม้พระพุทธรูปนั่งเหล่านี้ศิลปินก็สามารถทำให้เห็นว่าประกอบด้วยอภินิหารแห่งการเคลื่อนไหว ทรวดทรงของรูปมีอาการประหนึ่งจะไหวขึ้นสู่เบื้องสูงจนสุดลงที่เปลวแหลมเบื้องบนพระเศียร (หมายความว่าพระพุทธรูปสุโขทัยเป็นของอ่อนช้อยเหมือนมีชีวิต) ตัวอย่างสวยงามที่สุดอันหนึ่งของพระพุทธรูปแบบนี้ก็คือเลขที่ ส.ข. (ล. ๔๐๔๔) อยู่ที่มุมตะวันตกเฉียงใต้ของห้องสัมฤทธิ์ อาคารนั่งของพระพุทธรูปสมัยสุโขทัยตามธรรมดาผิดกับพระพุทธรูปสมัยเชียงแสนชั้นแรกดังนี้คือ พระบาทแทนที่จะไขว้กันกลับพับตามธรรมดา และข้างหนึ่งทับลงบนอีกข้างหนึ่ง โดยมากฐานมักทำเกลี้ยง ๆ มากกว่าที่จะประดับด้วยกลีบบัว (ตัวอย่างพระพุทธรูปสมัยสุโขทัยสัมฤทธิ์อื่น ๆ ดังแสดงไว้ในตู้เลขที่ ๒๒, ๒๓ และ ๒๕ ในห้องสัมฤทธิ์ในพิพิธภัณฑสถานฯ)

พระพุทธรูปแบบสมัยสุโขทัย อาจแบ่งออกได้เป็นหลายหมวดด้วยกัน แต่ลักษณะและอายุยังกำหนดแน่นอนลงไปไม่ได้ หมวดสำคัญ ๆ มีดังต่อไปนี้

๑. หมวดใหญ่ มีลักษณะดังนี้ พระพักตร์เป็นรูปไข่ พระโขนงโก่ง พระนาสิกงุ้ม ไม่มีไรพระศก ถ้ามีก็เป็นเส้นดิน ๆ ไม่นูนขึ้นมากนัก พระองค์อ่อนช้อย ใ่ว่าย งามสง่า รูปแบบเรียบร้อยสวยงาม จีวรไม่แข็งกระด้าง นิ้วพระหัตถ์ทำมีส่วนอย่างธรรมดาสามัญมากกว่าที่จะให้ปลายนิ้วพระหัตถ์เสมอกัน รัศมีเป็นเปลว พระพุทธรูปส่วนมากของหมวดใหญ่นี้ บางทีจะมีอายุอยู่ในครั้งแรกของพุทธศตวรรษที่ ๑๙ หรือไม่ก็ปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ตัวอย่างหมวดนี้ที่ดีคือ เลขที่ ส.ข.ล. ๔๐๔๔ ที่มุมห้องตะวันตกเฉียงใต้ ของห้องสัมฤทธิ์ เลขที่ ส.ข. ๒๙ ใกล้ประตูทางเหนือของห้องสัมฤทธิ์ ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ และพระพุทธรูปปางลีลาที่วัดเบญจมบพิตร

๒. หมวดกำแพงเพชร (เป็นความแตกต่างกันทางภูมิภาคของหมวดที่ ๑, ๔ และ ๕) รูปแบบหมวดนี้จัดกว่าหมวดแรกเล็กน้อย พระพักตร์ตอนพระนลาฏกว้างกว่าตอนต้นพระหนุมาก ตัวอย่างเลขที่ ส.ข. ๓๒ ริมกำแพงด้านเหนือของพระที่นั่งอิศราช ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ

๓. หมวดพระชินราช พระพักตร์รูปไข่เน้นค่อนข้างกลม พระปรารค์ค่อนข้างอวบ พระอาการสงบสง่า พระองค์แข็งแรงมากกว่าอ่อนช้อย บางครั้งนิ้วพระหัตถ์ทั้งสี่มีปลาย

เสมอกัน เปลวบนยอดเกตุมาลาอ่อนข้างจะสูงกว่าในหมวดใหญ่ หมวดนี้คิดว่าจะมีอายุอยู่ในครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ตัวอย่างเลขที่ ส.ข. ๓๐ ไกลผนังด้านเหนือของพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย พระพุทธชินสีห์ ที่วัดบวรนิเวศ กรุงเทพฯ พระพุทธชินราช วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดพิษณุโลก

๔. หมวดพิษณุโลกชั้นหลัง ลักษณะทรวดทรงยาว แบบจี๊ด ๆ และแข็งกระด้าง จีวรแข็ง ในหมวดนี้มักทำพระยืนมาก ส่วน ๓ หมวดแรกโดยมากทำพระนั่งหรือลีลา ตามธรรมเนียมพระหัตถ์ทั้ง ๔ ไม่ค่อยเสมอกัน หมวดนี้เป็นของทำขึ้นในชั้นหลังเมื่ออยุธยาได้ชัยชนะแก่สุโขทัยแล้ว บางทีจะทำในราวพุทธศตวรรษที่ ๒๐ เมื่อพระราชริบตีแห่งกรุงศรีอยุธยาได้ส่งพระโอรสขึ้นไปเป็นอุปราชอยู่ที่เมืองพิษณุโลกปกครองอาณาจักรสุโขทัยซึ่งได้ไว้ในอำนาจ เพราะเหตุที่เป็นของทำในสมัยอยุธยา พระพุทธรูปเหล่านี้จึงมักจะเหมือนกับของสมัยศรีอยุธยาบางองค์เป็นส่วนมาก ผิดกับอยุธยา นั่นคือ ที่ชายจีวรข้างล่างทั้งข้างซ้ายและข้างขวา ทำเป็นลวดลายรูปงอ ๆ เหมือนกับขมวดม้วนของชายผ้า (ส.ข. เลขที่ ๔ ตู้ที่ ๒๒ ในห้องสัมฤทธิ์ ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ)

๕. หมวดเบ็ดเตล็ด พระพุทธรูปหมวดนี้ มีมาตรฐานหย่อนกว่าพระพุทธรูปหมวดอื่น ๆ และดูเหมือนจะเป็นความผิดเฉพาะของตัวศิลปิน บางองค์มีแบบอย่างเหมือนกับพระพุทธรูปสมัยเชียงแสนชั้นแรกมาก คือ มีรัศมีเป็นดอกบัวตูม ชายผ้าสูงอยู่เหนือพระอังสาข้างซ้าย ประทับนั่งด้วยอาการที่หงายฝ่าพระบาททั้งสองให้เห็นชัด ฐานประดับด้วยกลีบบัวแต่ส่วนสัดแบบอย่างและที่ ๆ ได้พบแสดงว่าเป็นของสมัยสุโขทัย หมวดเบ็ดเตล็ดนี้รวมทั้งพระพุทธรูปสัมฤทธิ์ที่เรียกกันว่าแบบวัดตะกวนด้วย ที่ได้ใช้ชื่อนี้เพราะได้พบตัวอย่างที่วัดตะกวนในเมืองสุโขทัยเก่าเป็นครั้งแรก (ตั้งแต่นั้นมามีตัวอย่างเป็นอันมากพบที่อื่น ๆ แต่ยังคงเรียกชื่อวัดตะกวนอยู่) พระพุทธรูปวัดตะกวนอาจเป็นรูปตามตำรารูปสมัยเชียงแสนชั้นแรกและตำรารูปสมัยสุโขทัยธรรมดาหรือทั้งสองอย่างรวมกัน ก็ได้โดยทำลักษณะของพระพักตร์ผิดเพี้ยนไป เช่นพระพักตร์แบนกว้าง พระนาสิกสั้น และพระนลาฏแคบ เป็นต้น ตัวอย่างเลขที่ ส.ข. ๔๗ ในตู้ ๒๓ ของห้องสัมฤทธิ์ ในพิพิธภัณฑสถานฯ บางทีก็มีลักษณะอย่างอื่น ๆ ผิดเพี้ยนปรากฏอีก ในจำนวนหมวดเบ็ดเตล็ดนี้ บางทีก็ได้พบของสมัยสุโขทัยที่เก่าที่สุดด้วยเหมือนกัน คือสมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๘ เมื่อศิลปินทั้งหลายยังกำลังค้นหาแบบ อันเป็นอุดมคติอยู่และยังไม่ได้ตั้งแบบอย่างที่น่าพอใจขึ้น อย่างไรก็ตามก็ยังขึ้นยังเป็นของไม่แน่นอนอยู่นั่นเอง

ในเรื่องหมวดย่อยเหล่านี้กับทั้งอายุ ยังไม่เป็นที่ตกลงกันมากนัก ในระหว่างผู้รู้ทั้งหลาย เรื่องนี้ยังต้องรอการค้นคว้าอยู่อีกต่อไป (ผู้รู้บางท่านยังเพิ่มหมวดย่อยขึ้นอีกหมวด

หนึ่ง มีพระอัฐจารสที่วัดสระเกศในกรุงเทพฯ และเศียรพระร่วงที่นครปฐมเป็นตัวอย่าง แต่เพราะเหตุพระพุทธรูปที่อ้างมาทั้งสององค์นั้นถูกปฏิสังขรณ์ใหม่เสียเป็นส่วนมาก หมวดนี้จึงไม่สามารถจะกำหนดลักษณะให้ชัดเจนได้) ตามธรรมเนียมปฏิมากรไทยนิยมทำด้วยเครื่องสัมฤทธิ์จึงได้มีปฏิมากรรมที่ทำด้วยหินในสมัยสุโขทัยน้อย อย่างไรก็ตามพิพิธภัณฑสถานมีพระพุทธรูปลีลาหินจำหลักลายปูนอยู่องค์หนึ่ง (เลขที่ ส.ข. ๕ ในเจดีย์พระวิมานด้านเหนือ) และเศียรนาคนหินอีก ๒ เศียร (ใน मुखหน้าพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย) เศียรนาคน ๒ เศียรนี้เชื่อกันว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนำมาจากจังหวัดสุโขทัย เมื่อพระองค์ยังทรงผนวชอยู่ก่อนเสด็จขึ้นเสวยราชย์ (แล้วถวายพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเดิมอยู่ที่วัดราชโอรส พิพิธภัณฑสถานฯ ได้มาจากวัดราชโอรสอีกต่อหนึ่ง) ตัวอย่างปฏิมากรรมที่ทำด้วยหินสมัยสุโขทัยที่ดีที่สุดไม่มีในพิพิธภัณฑสถานฯ ที่ในวิหารพระศาสดาวัดบวรนิเวศ มีพระพุทธรูปไสยาสัมฤทธิ์องค์หนึ่ง เป็นพระพุทธรูปนอนสมัยสุโขทัยที่ดีที่สุด พระไสยานี้พิพิธภัณฑสถานฯ ก็ยังไม่มีตัวอย่างที่ดี (มีแต่สัมฤทธิ์เล็ก ๆ อยู่องค์หนึ่ง)

ที่ตามผนังของวัดบางวัดในสมัยสุโขทัยประดับด้วยลายปูนปั้น เป็นเรื่องพุทธประวัติ บางตอนชั้นเดิมทำลงรักปิดทอง หรือทาสี บางแห่งเดี๋ยวนี้ทองและสีได้ลอกไปแล้ว แต่ยังสวยงาม และงดงามเป็นพิเศษอยู่ ของเหล่านี้อยู่ในที่เดิมจะเห็นได้ในเมืองสุโขทัยเก่าและที่เมืองเก่าอื่น ๆ พิพิธภัณฑสถานฯ มีเครื่องปูนปั้นเป็นจำนวนมาก ดังแสดงไว้ใน मुखหน้าพระที่นั่งวสันตพิมาน ในห้องปูนปั้นมีพระเศียรงามมากอยู่ ๒ พระเศียร เศียรหนึ่งทำด้วยปูนปั้น (คือเลขที่ ๙/๕ ตู้ที่ ๑๔๐) อีกเศียรหนึ่งทำด้วยดินเผา (เลขที่ ล. ๔๓๒๖ ตู้ที่ ๑๒๐)

ในระหว่างสมัยสุโขทัย เตาเผาถ้วยชามที่เมืองสวรรคโลกทำเครื่องสังคโลกได้อย่างงามมาก ชนิดสี นํ้ายาเขียวไขกา (Celadon) ทำได้เหมือนกับสังคโลกจีนสมัยซ่งที่เดียว ของที่ทำจากเตาเหล่านี้ไม่ได้จำกัดเพียงแต่จาน ตุ่ม โห้น หม้อน้ำ และถ้วยชามเท่านั้น ยังมีรูปสัตว์ต่าง ๆ รูปมนุษย์ เครื่องประดับเหย้าเรือนและเครื่องก่อสร้างอื่น ๆ อีก ก็ทำได้จากเตาเหล่านี้เหมือนกัน ในจำพวกสังคโลกที่นักสะสมไทยชอบมากก็คือ จาน ถ้วยชาม และแจกันที่เสีย ๆ ซึ่งมีรูปร่างเบี้ยวบิดไปในระหว่างเผาและเกิดเป็นรูปอย่างขบขันขึ้น เตาเผาถ้วยชามที่จังหวัดสุโขทัยเองมักชอบทำชนิดแบบเกลี้ยง ๆ พิพิธภัณฑสถานฯ มีตัวอย่างเครื่องถ้วยชามสมัยสุโขทัยทุกชนิดตั้งแสดงไว้ในห้องเครื่องถ้วย คือ พระที่นั่งวสันตพิมานชั้นล่าง

ในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์มีพระพิมพ์สมัยสุโขทัย ทำด้วยดินเผาหรือโลหะเป็นจำนวนมาก พระพิมพ์เหล่านี้ทำเป็นพระพุทธรูปปางลีลาบ้าง ปางทรงเรียกนางธรณีเป็นพยาน (ปางมารวิชัย) บ้าง เป็นการถอดแบบความสวยงามและลักษณะอันเหนือโลกีย์ของ

ปฏิมากรรมขนาดใหญ่ ๆ มาให้ดูในรูปขนาดเล็ก

ไม่มีจิตรกรรมสมัยสุโขทัยเหลืออยู่ให้เห็นเป็นตัวอย่างเลย แต่เราสามารถจะเห็นความคิดความอ่านในเรื่องนี้ได้จากรูปลายเส้นบนแผ่นหินหรือบนแผ่นสัมฤทธิ์ ซึ่งมีชื่อเสียงมากที่สุดก็คือชุดชาดก (ไม่ครบ) จำหลักในแผ่นหิน ก่อนกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๙ เล็กน้อย ชุดนี้โดยมากอยู่ที่วัดศรีชุม สุโขทัยเก่า แต่อีกอันหนึ่งตั้งแสดงไว้ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ในเจดีย์ด้านเหนือ (เลขที่ ส.ข. ๓) มีพระพุทธรูปหินมีลายจำหลักอีกรอยหนึ่งตั้งแสดงไว้ในเจดีย์เดียวกัน ยังมีพระพุทธรูปสัมฤทธิ์ขนาดใหญ่อีกรอยหนึ่งประดับลวดลายเส้นอย่างวิจิตรพิสดาร ตั้งแสดงไว้ข้างมุขตะวันตกเฉียงใต้ของพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย รูปลายเส้นทั้งหมดเหล่านี้ เหมือนกับจิตรกรรมตามผนังถ้ำอันมีชื่อเสียงบางแห่งของเกาะลังกา พระพุทธรูปของสมัยสุโขทัยเป็นของน่าสนใจเป็นพิเศษ พระพุทธรูปเหล่านี้ทำจำลองจากพระพุทธรูปอันมีชื่อเสียงบนยอดเขาอาตัมในลังกา เป็นเครื่องหมายของพระพุทธรูปศาสนาแบบสิงห์หรือลังกาที่ได้แผ่มาถึงอาณาจักรสุโขทัยเหมือนกับพระพุทธรูปซึ่งได้ประทานรอยพระพุทธรูปไว้ในที่ต่าง ๆ ในประเทศอินเดีย เป็นเครื่องแสดงว่าพระองค์ได้เสด็จไปยังที่นั้น ๆ ด้วยพระองค์เอง พระพุทธรูปสมัยสุโขทัยทรงไว้ซึ่งลักษณะรอยแปดประการ ซึ่งตามมหาปรีชาลักษณะของพระพุทธเจ้า ว่ามีปรากฏที่ฝ่าพระบาทแต่ละข้างของพระองค์

ถึงแม้ว่าพระราชบิดาของกรุงสุโขทัยทั้งหลาย จะทรงเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธรูปศาสนาอย่างแก่กล้าก็ดี พระองค์ก็มีพระหฤทัยกว้างขวางทางศาสนาและเอื้อเฟื้อต่อศาสนาอื่น ในผลิตภัณฑ์ของศิลปสุโขทัยที่น่าสังเกตที่สุดก็คือ หมูรูปเทพเจ้าของศาสนาฮินดูทำด้วยสัมฤทธิ์ขนาดใหญ่ ๆ เช่นพระอิศวร พระนารายณ์ พระหริหะ และพระนางทุรคา เป็นต้น เทวรูปเหล่านี้ตั้งอยู่ที่ริมเสาในประธานของพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย (เลขที่ ส.ข. ๑๕ ถึง ๒๖) ปรีชาญาณของศิลปินสุโขทัย สามารถเปลี่ยนแปลงลักษณะพระเป็นเจ้าตามประเพณีของอินเดีย (ซึ่งมักจะดุร้าย) ให้ประกอบด้วยความอ่อนหวานและเมตตา กรุณา อันเป็นลักษณะของฝีมือช่างสมัยสุโขทัยได้ หน้าตาและร่างกายก็ทำให้เหมือนพระพุทธรูปสมัยสุโขทัย ส่วนเครื่องนุ่งห่มของเทวรูป แม้ว่าจะวิจิตรบรรจงกว่าจีวรของพระพุทธรูปก็จริง แต่ที่ปลายผ้าก็ยังทำเป็นแฉกมีลายเป็นซี่หวดะخاب เหมือนกับชายสังฆาฏิของพระพุทธรูปเหมือนกัน

ตอน ๗

ฝีมือช่างสมัยอุทอง

(พุทธศตวรรษที่ ๑๗ หรือ ๑๘ ถึง ๒๐)

การที่อาณาจักรทวารวดีสิ้นสุดไป และขอมได้มีอำนาจปกครองประเทศไทย ตอนกลางเมื่อพุทธศตวรรษที่ ๑๖ นั้น ทำให้ทำให้การประดิษฐ์ศิลปวัตถุแบบสมัยทวารวดี หดงกชงกชงไม่ ปรากฏว่ารูปแบบสมัยทวารวดียังคงมีการกระทำกันอยู่บ้าง แม้ในระหว่างสมัยลพบุรี ซึ่งขอมมีอำนาจเต็มที่ จึงได้เกิดมีพระพุทธรูปแบบทวารวดีกับศิลปขอมผสมกันขึ้น และเมื่ออำนาจขอมในท่ามกลางประเทศไทยเสื่อมลงในพุทธศตวรรษที่ ๑๘ พระพุทธรูปแบบผสมนี้ก็แพร่หลายยิ่งขึ้น และภายหลังผสมกับแบบสุโขทัยเข้าอีกนับเป็นลักษณะที่ ๓

พระพุทธรูปแบบผสมเหล่านี้ พิศิษภักตสถานแห่งชาติจัดแบ่งเป็นสมัยอุทอง ข้อนี้สำหรับความสะดวกในเรื่องทำป้ายเท่านั้น ซึ่งอาจหรือไม่อาจเกี่ยวข้องกับความจริงทางพงศาวดารหรือทางภูมิศาสตร์โดยตรง ในปี พ.ศ. ๑๘๙๓ พระเจ้าอุทองได้ตั้งกรุงศรีอยุธยาขึ้น ซึ่งในไม่ช้าก็ได้เป็นประเทศมหาอำนาจผู้นำในพื้นแผ่นดินเอเชียอาคเนย์ โดยได้สุโขทัยและเขมรทั้งสองไว้เป็นประเทศราช ศิลปชั้นต้น ๆ ของอยุธยา และศิลปซึ่งมีอยู่ก่อนสร้างกรุงศรีอยุธยานั้น ชนนานามกันว่าศิลปสมัยอุทอง

พระพุทธรูปสมัยนี้อาจแบ่งออกได้เป็น ๓ หมวดใหญ่ ๆ คือ

หมวดที่ ๑ พระเกตุมาลาทำเป็นรูปฝ่ามือหรือบางครั้งก็เป็นต่อมกลม พระพักตร์เหมือนกับสมัยทวารวดี เป็นการยากที่จะแยกศิลปสมัยทวารวดีชั้นหลังกับศิลปสมัยอุทองแบบนี้ออกจากกันได้อย่างเด็ดขาด การที่แบ่งเครื่องสัมฤทธิ์แบบผสมเป็นทวารวดีชั้นหลังและอุทองไว้นั้น ก็เป็นความคิดเห็นส่วนบุคคลโดยเฉพาะ

หมวดที่ ๒ ทรวดทรงบางอย่างเป็นแบบทวารวดี แต่อิทธิพลขอมเห็นประจักษ์อยู่ที่ทำพระพักตร์เป็นสี่เหลี่ยม อันเป็นลักษณะของพระพุทธรูปขอม มีไรพระศกกระหว่าง

เส้นพระเกศและพระนลาต รัศมีเป็นรูปเปลว

หมวดที่ ๓ พระพักตร์เป็นรูปไข่หรือยาวกว่า (หมวดที่ ๑ และหมวดที่ ๒) เหมือนกับพระพักตร์พระพุทธรูปสุโขทัย มีไรพระศกระหว่างเส้นพระเกศและพระนลาตเหมือนกัน รัศมีก็เป็นเปลว ทั้ง ๓ หมวด พระพุทธรูปมีท่าทั้ง พระนั่งปางทรงเรียกพระธรณีเป็นพยาน หรือพระยืนปางประทานอภัย (ดูภาคผนวก) ถ้าพระนั่งพระพุทธรูปทรงจีวร เปิดพระอังสาข้างขวา คลุมพระอังสาข้างซ้าย ชายจีวรหย่อนลงมาข้างหน้าจนถึงพระนาภี (คือห่มดอง) ถ้าพระยืนบางทีก็ทำจีวรอย่างห่มดอง หรือไม่ก็ห่มคลุมพระอังสาทิ้งสองข้าง ถ้าห่มคลุมจีวรทำเป็นผ้าบาง ๆ ติดแนบกับพระองค์ พระนั่งทำพระบาทงอพับ ข้างหนึ่งวางซ้อนอยู่บนอีกข้างหนึ่งมากกว่าทำไขว้กัน บางทีก็ทำแข้งคม ฐานพระพุทธรูปนั่งไม่มีลวดลายอย่างใด ๆ ตามธรรมดา มักมีसनข้างบนและข้างล่างยื่นออกมา ตรงกลางแอ่นเป็นร่อง

อายุของพระพุทธรูปเหล่านี้ยังเอาเป็นที่แนไม่ได้ ความสัมพันธ์ของหมวดต่าง ๆ อันมีต่อกันและกัน กับความสัมพันธ์ของหมวดต่าง ๆ อันมีต่อแบบสมัยลพบุรีและสุโขทัย ก็รู้ไม่ได้เหมือนกัน บางทีอาจจะเป็นดังต่อไปนี้ หมวดที่ ๑ เกิดมีขึ้นในพุทธศตวรรษที่ ๑๗ หรือที่ ๑๘ ในระหว่างที่ขอมมีอำนาจเหนือประเทศไทย หมวดที่ ๒ ภายหลังมาอีกเล็กน้อย หมวดที่ ๓ เริ่มตั้งแต่ภายหลังสร้างกรุงศรีอยุธยาและมีทำกันต่อมาจนพุทธศตวรรษที่ ๒๐

พระพุทธรูปสมัยอุททองโดยมากฝีมือช่างงาม ๆ หมวดที่ ๑ มีความงามเหมือนกับของสมัยทวารวดี แต่เนื้อสัมฤทธิ์ดีกว่าของสมัยทวารวดี หมวดที่ ๒ งามสง่าอย่างทหาร คืองามอย่างแข็ง ๆ หมวดที่ ๓ งามสง่าอย่างหมวดที่ ๒ ประกอบกับลักษณะอันนุ่มนวลให้เกิดความเลื่อมใสของสมัยสุโขทัย

พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติมีตัวอย่างพระพุทธรูปอุททองนึ่งอย่างดี ๆ ทั้งสามหมวด ตัวอย่างที่ดีที่สุดของหมวดที่ ๑ คือ เลขที่ อ.ท. ๒ ในตู้ที่ ๕๔ องค์ใหญ่ (เลขที่ ๖๐๖๐) ริมเสาหน้าตู้ ๕๔ เป็นชนิดหมวดที่ ๑ ถึงแม้ว่าดวงพระพักตร์ค่อนข้างจะเป็นขอม ตัวอย่างที่ขัดแจ้งที่สุดของหมวดที่ ๒ คือ อ.ท. ๑ ในตู้ ๑๖ รูประหว่างกลางของหมวดที่ ๒ และที่ ๓ คือ อ.ท. ๔ ตู้ที่ ๑๗ ตัวอย่างที่ดีของหมวดที่ ๓ ซึ่งเจริญเต็มที่ คือ อ.ท. ๑๒ ตู้ที่ ๑๗ ตัวอย่างฐานสมัยอุททองอันเป็นแบบอย่างที่ดี ดูได้ในตู้ที่ ๑๖, ๑๗ และ ๕๔ พิพิธภัณฑสถานฯ ไม่มีพระพุทธรูปสมัยอุททองยืนที่มีฝีมือดีที่สุดเลย

พระพุทธรูปที่จัดแบ่งไว้ว่าเป็นสมัยอุททองนั้นเท่าที่พบเป็นของทำด้วยสัมฤทธิ์มากที่สุด แต่ที่เป็นปูนปั้นและดินเผาก็มีบ้าง (ตัวอย่าง อ.ท. ๒/๑ ในตู้ ๑๑๖ ในห้องเครื่องปูนปั้น) มีพระพุทธรูปสมัยอุททองทำด้วยไม้ซึ่งหายากที่สุดอยู่องค์หนึ่ง ได้มาจากเมืองชัยนาท (เลขที่

๑๐๕ ตู้ ๕๑ ในห้องสัมฤทธิ์) พระพุทธรูปสมัยอู่ทองทำด้วยหินก็มีบ้างเหมือนกัน แต่ยังไม่พบ
ไม่สู้มากนัก

ตอน ๘

ฝีมือช่างสมัยอยุธยา

(พุทธศตวรรษที่ ๒๐ ถึง พ.ศ. ๒๓๑๐)

ในบทนี้จะว่าด้วยศิลปสมัยอยุธยาชั้นหลัง ซึ่ง (ผู้แต่งขอเรียกว่าเป็นแบบอย่างแห่งชาติ) ได้ค่อย ๆ เข้ามาแทนที่แบบอย่างสมัยอุทองในพุทธศตวรรษที่ ๒๐ และต่อมาจนเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่าในปี ๒๓๑๐

เพราะเหตุที่ศิลปสกุลนี้ ไม่ได้ทำจำกัดกันเฉพาะที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยาเท่านั้น แต่ทำกันทั่วไปทั้งประเทศ ฉะนั้นควรเรียกว่า “แบบอย่างของชาติ” แบบอย่างของชาตินี้เป็นแบบอย่างสกุลช่างลพบุรี อุทอง และสุโขทัย ผสมกัน

ศิลปสมัยอยุธยา (เฉพาะการทำพระพุทธรูป) ได้รับความเสียหายมากจากการสร้างพระพุทธรูปซึ่งมีคุณค่าทางศิลปน้อยลง ๆ กันมากเกินไป จนไม่สามารถที่จะเปรียบเทียบของดี ๆ ของสมัยก่อน ๆ ได้ แต่ที่ฝีมือดีก็พอมิ้างเหมือนกัน

ที่ริมสุดข้างทิศตะวันตกของห้องสัมฤทธิ์ มีเศียรพระพุทธรูปขนาดใหญ่ แบบสมัยอยุธยาอยู่เศียรหนึ่ง ซึ่งไม่มีที่ไหนเหมือน (เลขที่ อ.ย. ๔๘) แบบต่าง ๆ ของเครื่องสัมฤทธิ์สมัยอยุธยา มีแสดงไว้ในตู้ที่ ๒๔, ๒๕, ๒๖, ๒๗, ๒๙ และ ๕๖ ตัวอย่างพระพุทธรูปทรงเครื่องของสมัยนี้ มีแสดงไว้ในตู้ที่ ๒๗ (เครื่องแต่งพระองค์ ดูภาคผนวก) เครื่องดบแต่งพระพุทธรูปทรงเครื่องเหล่านี้ บางองค์ทำได้อ่อนโยนดี ตัวอย่างรูปปฏิมาสมัยอยุธยา งามที่สุดองค์หนึ่งที่มีอยู่ คือ เศียรพระพุทธรูปทรงเครื่อง (เลขที่ อ.ย. ๑๕๐ ในห้องสัมฤทธิ์) พระพักตร์เหมือนกับพระพุทธรูปสมัยสุโขทัยที่ดีที่สุด เครื่องประดับพระเศียรดีเลิศ อีกองค์หนึ่งเป็นของส่วนพระองค์ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระชัยนาทนเรนทร (วังถนนวิบูลย์) งามมากเหมือนกัน

ในตู้ที่ ๕๐ และ ๕๑ มีตัวอย่างรูปพระโพธิสัตว์ (ตามเรื่องชาดก) เป็นจำนวนมาก เรื่องชาดกเหล่านี้ ในเวลานี้ถือกันว่าเป็นนิทานสุภาษิต แต่ในสมัยอยุธยาถือกันเป็นจริง

เป็นจังที่เดียวว่า พระพุทธเจ้าเคยเสวยพระชาติเป็น กษัตริย์ เป็นพราหมณ์ เป็นฤาษี เป็นพ่อค้า เป็นกรรมกร และเป็นสัตว์ต่าง ๆ ฯลฯ รูปเหล่านี้เป็นของน่าสนใจเป็นพิเศษ ไม่ใช่เพราะลักษณะดีกว่าศิลปะสมัยอยุธยาธรรมดาเท่านั้น ข้าเป็นของที่เรารู้เหตุผล และเวลาที่หล่อแน่นอนด้วย นับเป็นสิ่งที่หาได้ยากอย่างยิ่งในปฏิมากรรมของประเทศไทย ตอนกลางก่อน พ.ศ. ๒๓๔๓ ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยามีจดหมายเหตุไว้ว่า ในปี พ.ศ. ๒๐๐๑ พระเจ้าบรมไตรโลกนาถ ตรัสสั่งให้หล่อรูปพระโพธิสัตว์ (๕๕๐ พระชาติ) ขึ้นชุดหนึ่ง เพราะเหตุที่เครื่องสัมฤทธิ์ชุดในตู้เหล่านี้เป็นของทำตามเรื่องนั้น และเป็นของชุดพบในวัดพระศรีสรรเพชญ์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (ซึ่งแผ่นดินชั้นนี้พระเจ้าบรมไตรโลกนาถถวายเป็นวัด) และเพราะเหตุที่ไม่มีรูปชุดอื่นเป็นเรื่องราวตกได้พบในพระนครศรีอยุธยา เราจึงอาจเชื่อได้โดยมีเหตุผลว่า รูปสัมฤทธิ์เหล่านี้แหละเป็นส่วนหนึ่งของชุดพระโพธิสัตว์ (๕๕๐ พระชาติ) ยังมีรูปอื่น ๆ อีกจากชุดเดียวกันนี้ตั้งแสดงไว้ที่ในอยุธยาพิพิธภัณฑสถาน รูปเหล่านี้บางรูป (ยังมีฐานอยู่ด้วยรูปหนึ่งหรือสองรูป) เป็นแบบที่ได้จัดไว้ว่าเป็นสมัยอุทองโดยธรรมดา แต่เศียรทรงเครื่องหลายเศียรเป็นแบบอย่างแห่งชาติ อันเจริญเต็มที่แล้ว เพราะฉะนั้น น่าสันนิษฐานว่า เวลาที่หล่อรูปพระโพธิสัตว์เหล่านี้ คือเมื่อปี พ.ศ. ๒๐๐๑ นั้น เป็นเวลาที่แบบอย่างแห่งชาติ (คืออยุธยาชั้นหลัง) ได้เข้ามาแทนที่แบบอย่างสมัยอุทอง

ในระหว่างสมัยอยุธยาได้มีการสร้างรูปปฏิมากันอย่างแพร่หลายที่จังหวัดนครศรีธรรมราชในแหลมมลายูของไทย โดยมากทำตามแบบอย่างแห่งชาติอย่างใกล้ชิด แต่มีรูปสัมฤทธิ์หมู่ใหญ่หมู่หนึ่งซึ่งไม่ได้ทำตามแบบอย่างแห่งชาติ เรียกกันว่า สกูลช่างเมืองนครศรีธรรมราช รูปปฏิมาของสกูลนี้ที่สำคัญที่สุดก็คือรูปจำลองของพระพุทธสิหิงค์ซึ่งอยู่ในหอในวังของเจ้านคร แต่ก่อน (คือหอพระพุทธสิหิงค์ ซึ่งอยู่ในบริเวณศาลากลางจังหวัดเดิมนี่) ตามนิทานว่ารูปปฏิมาที่ทรงพระนามว่าพระพุทธสิหิงค์นี้สร้างในกรุงลังกา แล้วถูกนำมายังเมืองนครศรีธรรมราชในกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๘ แต่นิทานนี้ออกจะสับสนมาก เพราะว่ามีพระพุทธรูปที่อ้างว่าเป็นรูปพระพุทธสิหิงค์อื่น ๆ อีกตั้ง ๒ องค์ (คือที่จังหวัดเชียงใหม่องค์หนึ่งและที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยาองค์ ๑ แต่องค์ที่น่าจะเป็นได้อย่างมากที่สุดก็คือองค์ที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยาซึ่งในเวลานี้อยู่ในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ (ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ) พระพุทธสิหิงค์เมืองนครจะมีตำนานแท้จริงเป็นอย่างไรก็ตาม แบบอย่างของพระพุทธรูปองค์นี้ ชวนให้คิดว่าเป็นของมีอายุอยู่ในพุทธศตวรรษที่ ๑๘ และมีอิทธิพลอันมหัศจรรย์เหนือแบบอย่างพระพุทธรูปซึ่งสร้างกันมากในเมืองนครศรีธรรมราชในระหว่างสมัยอยุธยา ตัวอย่างพระพุทธรูปเมืองนครเหล่านี้มีตั้งแสดงไว้ในตู้ ๑๔ ในห้องสัมฤทธิ์

ปฏิมากรรมสมัยอยุธยาเป็นรูปทางพระพุทธศาสนามากที่สุด แต่รูปปฏิมาชนิดดี ๆ ในทางศาสนาพราหมณ์ก็มีทำบ้างเหมือนกัน ทำจำลองสกุลช่างขอม สมัยลพบุรี ตอนแรก ๆ ตัวอย่างของเหล่านี้ที่ยืนยันได้อย่างแน่นอนว่าเป็นของสมัยอยุธยา พิพิธภัณฑฯ ก็ติดป้ายไว้ว่าเป็นสมัยอยุธยา แต่มีตัวอย่างเป็นจำนวนมากที่การทำเลียนั้นทำได้ดี จนต้องจัดไว้ว่าเป็นแบบสมัยลพบุรี ตัวอย่างที่ดีที่สุดของรูปปฏิมาแบบขอมทำในสมัยอยุธยาคือ รูปพระอิศวรสัมฤทธิ์ขนาดใหญ่จากเมืองกำแพงเพชร (อ.ย. ๖๒) ซึ่งตั้งอยู่ที่เสาช้างมุมตะวันตกทิศใต้ของห้องสัมฤทธิ์ ตามจารึกซึ่งมีอยู่ที่ฐานบอกว่าหล่อเมื่อปี พ.ศ. ๒๐๕๓ มีรูปพระพรหมจำหลักด้วยหินดีมากอยู่รูปหนึ่งในเฉลียงพระวิมานด้านเหนือ (อ.ย. ๑)

ปฏิมากรรมของสมัยอยุธยาโดยมากทำด้วยสัมฤทธิ์ ปฏิมากรรมที่ทำด้วยศิลามักจำกัดอยู่ในพุทธศตวรรษที่ ๒๒ (คือในรัชกาลพระเจ้าปราสาททอง และพระนารายณ์มหาราช) ปฏิมากรรมศิลานี้ แม้ว่าจะเป็นของค่อนข้างช้า ๆ และอย่างเดียวกัน แต่ก็มีลักษณะเป็นของฝีมือช่างชั้นดี ตัวอย่างของสิ่งเหล่านี้ คือ เลขที่ พ. ๘๕ ในเฉลียงพระวิมานด้านตะวันตกเฉียงเหนือ เลขที่ อ.ย. ๑๑ ข้างประตูตะวันตกของห้องหิน และพระเศียรอีกหลายเศียรในตู้ที่ ๗๙ ในห้องหิน มีพระพุทธรูปที่ทำด้วยปูนปั้นเป็นจำนวนมากเหมือนกัน หุ้มด้วยรักแล้วปิดทอง ของเหล่านี้โดยมากเป็นของชั้นธรรมดาสามัญ พิพิธภัณฑสถานฯ จึงไม่ได้เอามาตั้งแสดงไว้เลย นอกจากนั้นในศิลปอยุธยายังมีลายปูนปั้นอีกบ้าง ตัวอย่างมีแสดงไว้ในตู้ ๑๔๐ ในห้องปูนปั้น

ศิลปทางจิตรกรรมในสมัยอยุธยาคงจะมีมากและแปลก ๆ แต่เคราะห์ร้ายที่ยังเหลืออยู่จนทุกวันนี้ไม่สู้มากนัก เพราะถูกทำลายไปโดยสงครามบ้างโดยอากาศบ้าง (มีตัวอย่างบางแห่งยังอยู่ในที่เดิม เช่นที่อยุธยา ราชบุรี เพชรบุรี และอุตรดิตถ์) พิพิธภัณฑสถานฯ มีตัวอย่างภาพจิตรกรรมบนแผ่นชินซึ่งตั้งแสดงไว้ในตู้ ๖๗ ในห้องสัมฤทธิ์ และที่ในหอวชิรญาณ มีสมุดข่อยหลายเล่มที่มีภาพเขียนอันสวยงามครั้งสมัยอยุธยา และตู้ลายรดน้ำบางตู้ก็ประดับด้วยลวดลายลงรักปิดทองอันงามวิจิตร

ในพิพิธภัณฑสถานฯ ยังมีพระพิมพ์สมัยอยุธยาอีกเป็นจำนวนมากตั้งแสดงไว้ในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์

ศิลปการทำถ้วยชามในประเทศไทยในสมัยนี้เสื่อมลงไปเพราะสั่งซื้อจากเมืองจีนถูกกว่าและง่ายกว่า ด้วยการค้าขายทางทะเลได้แผ่กว้างขวางยิ่งขึ้น ในพุทธศตวรรษที่ ๒๓ ช่างถ้วยชามประเทศจีนได้ทำการค้าเครื่องถ้วยจำพวกสังข์ชื่อกับตลาดยุโรปได้คล่องมาก เครื่องถ้วยชนิดที่เรียกว่า “บริษัทอินเดีย” สำหรับขายแก่คนฝรั่งเศสก็ดี เครื่องถ้วยชนิดที่

เรียกว่า “โลเวสทอฟต์” สำหรับขายแก่ชาวอังกฤษและชาวอเมริกันก็ดี กับทั้งแบบอื่น ๆ สำหรับขายแก่ชาวฮอลันดา และชาติอื่น ๆ ก็ดี เครื่องถ้วยทุกอย่างทำในประเทศจีนตามแบบอย่างที่เขาจำหน่ายสั่งมาให้เป็นตัวอย่าง หรือแก้ไขให้ถูกต้องกับความต้องการของเขานำมาในทำนองเดียวกัน เครื่องถ้วยเป็นจำนวนมากทำในประเทศจีนสำหรับส่งไปให้แก่ประเทศไทย ตัวอย่างเครื่องถ้วยเหล่านี้มีอยู่ในห้องเครื่องถ้วยชามในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ซึ่งมีป้ายบอกไว้ว่า เครื่องเบญจรงค์ บางชิ้นเป็นของสังครั่งกรุงศรีอยุธยา และชิ้นอื่น ๆ เป็นของชิ้นหลังต่อมา เครื่องเบญจรงค์นี้เป็นผลแห่งความสำเร็จของการร่วมมือ ระหว่างช่างถ้วยชามจีนผู้มีฝีมือกับศิลปินไทย ผู้มีความรู้ในเรื่องลวดลายเครื่องประดับอันสวยงาม

ศิลปเบ็ดเตล็ดก็เจริญมาก เป็นการให้โอกาสแก่คนไทยผู้มีบัณฑิตในทางออกแบบลวดลายอยู่ในตัวแล้ว แสดงความสามารถออกมาอย่างสบาย ลวดลาย ถึงจะระยิบระยับ สลับสนและละเอียดอ่อนเพียงไรก็เป็นของทำได้เป็นระเบียบเรียบร้อยดี ตัวอย่างของศิลปเช่นนั้น สมัยอยุธยาก็เป็นธรรมดา ย่อมจะมีจำนวนน้อยกว่าสมัยหลัง ๆ ต่อมา แต่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติก็มีตัวอย่างที่ด้อยบ้าง บางอันตั้งแสดงไว้ในห้องไม้จำหลัก ตู้ ๒ ใบ ซึ่งบานประดับด้วยมุกอย่างดีเลิศ เป็นของสมัยอยุธยาตั้งอยู่ในพระตำหนักแดงห้องข้างตะวันออก (สำหรับศิลปเบ็ดเตล็ดอื่น ๆ จงดูในหนังสือเรื่อง General Guide to the Vajiranan Library and the National Museum)

ตอน ๕

ฝีมือช่างสมัยเชียงใหม่ (เชียงแสนชั้นหลัง)

(พุทธศตวรรษที่ ๑๙ - ๒๑ หรือภายหลังนั้นอีก)

ในทางช่างเหนือนครเชียงใหม่ซึ่งตั้งขึ้นในปี พ.ศ. ๑๘๓๙ ได้เป็นศูนย์กลางอันสำคัญที่สุดอย่างรวดเร็ว และดำรงอยู่เช่นนั้นจนเสียแก่พม่าเมื่อปี พ.ศ. ๒๐๔๔

ศิลปของเชียงใหม่เป็นศิลปผสมของแบบอย่างเชียงแสนชั้นต้นกับแบบอย่างสุโขทัย รูปปฏิมาบางรูปยากที่จะแยกออกจากสมัยเชียงแสนชั้นต้นและบางรูปยากที่จะแยกออกจากสมัยสุโขทัย

อย่างไรก็ดีลักษณะธรรมดาของพระพุทธรูปส่วนมากเป็นลักษณะผสมของสมัยเชียงแสนชั้นแรกกับสมัยสุโขทัย ถึงแม้ว่ารูปร่างตามธรรมดาค่อนข้างจะแข็งกระด้าง แบบค่อนข้างจะแห้งแล้งก็ดี ศิลปของเชียงใหม่ (เชียงแสนชั้นหลัง) ก็ยังมีลักษณะของตนเองมากกว่าศิลปของสมัยอยุธยา ลักษณะของพระพุทธรูปเชียงใหม่นี้ รัชมีทำเป็นเปลว ถ้าเป็นพระนั่ง ทำพระขัดสมาธิราบมากกว่าขัดสมาธิเพชร ชายผ้าที่พาดบนพระอังสาข้างซ้ายหย่อนลงมาถึงพระนาภี และปลายตัดเป็นเส้นตรง (บางองค์ก็เป็นแฉกอย่างสมัยสุโขทัย) มักจะมีลวดลายเป็นลายเส้น ฐานตามธรรมดาประดับด้วยกลีบบัว และฐานส่วนล่างมักจะฉลุเป็นรูปเครื่องประดับ

พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติใช้คำว่าเชียงแสนชั้นหลังสำหรับศิลปเชียงใหม่นี้ อย่างเดียวกับแบบอย่างซึ่งได้กล่าวมาแล้วในตอนที่ ๕ ตัวอย่างพระพุทธรูปสมัยเชียงแสนแสดงไว้ในตู้ที่ ๒๐, ๒๑ และ ๖๐ ในห้องสัมฤทธิ์ มีพระพุทธรูปลีลาอันน่าสนใจองค์หนึ่ง กดฝ่าพระบาทของพระองค์ลงบนพื้นแผ่นดินเพื่อประทานไว้ซึ่งรอยพระพุทธรบาท เป็นเครื่องหมายที่ ๑ พระองค์ได้เสด็จไป (เลขที่ ข.ส. ๒๘ ตู้ที่ ๒๘) รอยพระพุทธรบาทนี้เป็นเครื่องเปรียบเทียบให้เห็นแจ้งชัดว่า รอยพระพุทธรบาทของพระพุทธรเจ้าองค์ก่อน ๆ ใหญ่กว่าขององค์หลัง ๆ ตามลำดับมากกว่าความเป็นจริง ถึงแม้ว่าพระพุทธรูปองค์นี้ เป็นชิ้นที่น่าสนใจ

หนึ่ง ก็ไม่สามารถที่จะเปรียบเทียบกับพระพุทธรูปลีลาของสมัยสุโขทัยในทางลักษณะได้

ตั้งแต่พม่าเข้าครอบครองเชียงใหม่ใน พ.ศ. ๒๐๔๙ ศิลปกรรมในเชียงใหม่ก็เสื่อมลงและไม่ได้มีการฟื้นฟูกัน จนพม่าได้ถูกขับไล่ออกไปในตอนหลังของพุทธศตวรรษที่ ๒๓

อาณาจักรลาลานช้างซึ่งตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของเชียงใหม่ ศิลปของอาณาจักรนี้ตั้งแต่ต้นมาจนกระทั่งพุทธศตวรรษที่ ๒๑ เหมือนกับของอาณาจักรเชียงใหม่ และได้รักษาอิสรภาพของตนอยู่ได้ แต่เมื่อเชียงใหม่ตกเป็นของพม่าแล้ว อาณาจักรนี้ก็ยังสามารถสร้างศิลปวัตถุของตนอยู่ต่อไปเป็นจำนวนมากมาย ถึงแม้ว่าลักษณะจะไม่สู้ดีนัก รูปปฏิมาสมัยหลังของอาณาจักรลาลานช้างมีชื่อเสียงในทางทำฐานไปตามความคิดนึกต่าง ๆ เช่นเป็นรูปเรือ เป็นรูปดอกไม้ หรือเป็นรูปสัตว์ต่าง ๆ มีตัวอย่างอยู่ในตู้ที่ ๓๑ ในห้องสัมฤทธิ์

รูปปฏิมาของเชียงใหม่ส่วนมากทำด้วยสัมฤทธิ์ และโดยมากทำเป็นพระพุทธรูป แต่รูปปฏิมาทำด้วยศิลาสกุลหนึ่งในอาณาจักรของเชียงใหม่มีทำกันอยู่ที่เมืองพะเยา บางทีอาจจะเจริญอยู่เพียงชั่วเวลาเล็กน้อยก่อนที่พม่าได้เข้ามาครอบครองพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติมีตัวอย่างที่ลักษณะดีอยู่บ้าง ดังแสดงไว้ในเฉลี่ยพระวิมานด้านนอกข้างตะวันตกเฉียงเหนือ ตัวอย่างที่ดีที่สุดชิ้นหนึ่ง คือ เลขที่ พ. ๗

มีเครื่องถ้วยดี ๆ ทำกันบ้างเหมือนกันในสมัยเชียงใหม่ ทำที่เตาเวียงกาหลง ใกล้เมืองพะเยา มีตัวอย่างอยู่ในห้องเครื่องถ้วยชาม

ตอน ๑๐

สมัยรัตนโกสินทร์

(พุทธศตวรรษที่ ๒๔ และ ๒๕)

เมื่อพม่าได้พระนครศรีอยุธยาในปี พ.ศ. ๒๓๑๐ นั้น พม่าได้ปล้นและเผาเมืองเสีย และภายหลังนี้ไม่ช้านัก พวกพม่าก็ได้ถูกขับไล่ให้ออกไปจากประเทศไทยตอนกลาง เมื่อพม่าได้ถูกขับไล่ไปแล้ว คนไทยก็ตกลงใจว่าจะไม่สร้างราชธานีเก่าขึ้นอีก แต่จะย้ายที่ตั้งรัฐบาลไปตั้งที่ใหม่คือที่กรุงธนบุรี อยู่ที่นี่หลายปีจึงย้ายมากรุงเทพฯ พระมหานคร

ในรัชกาลที่ ๑ ได้มีการสร้างรูปปฏิมาขึ้นเพียงเล็กน้อย ด้วยมีความตั้งใจแน่วแน่ที่จะเชิญพระพุทธรูปเก่า ๆ สมัยสุโขทัยและสมัยศรีอยุธยาลงมาพระนครแล้วและซ่อมขึ้น การซ่อมเหล่านี้บางที่ทำให้มีการเปลี่ยนแปลงลักษณะพระพุทธรูปไปมากหลายซึ่งไม่นับว่าเป็นการทำให้พระพุทธรูปเหล่านั้นดีขึ้นเลย ปฏิมากรรมที่ประดิษฐ์ขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ ก่อนข้างจะขาดลักษณะอันเป็นความคิดของตนเอง คือประการหนึ่งตั้งใจจะทำซ้ำรูปร่างของเก่าและเลียนแบบของเก่า ประการที่สอง ไปขอยืมแบบศิลปะของฝรั่งมา แต่ไม่สามารถที่ทำให้เหมือนของเขาได้ อย่างไรก็ดี ยังมีรูปสัมฤทธิ์งาม ๆ น่าจับใจขนาดเล็ก ๆ อยู่บ้าง ตัวอย่างคือ รูปชุดพุทธประวัติทำในรัชกาลที่ ๓ (ในตู้ที่ ๓๗) และชุดเทวดา นพเคราะห์ ทำในรัชกาลที่ ๕ (ในตู้ที่ ๓๓ และ ๔๕)

แต่ในขณะที่ปฏิมากรรมเสื่อมลงนี้ ศิลปิน ๆ ได้เจริญขึ้น จิตรกรรมตามผนังต่าง ๆ อันเป็นภาพเรื่องพระพุทธประวัติก็ดี หรือเรื่องชาดกก็ดี เรื่องรามเกียรติ์ (รามायณ ฉบับไทย) ก็ดี มีเป็นจำนวนมากที่ตามวัดต่าง ๆ ในพระนคร และจังหวัดอื่น ๆ รูปเขียนเหล่านี้โดยมากออกแบบดี ส่วนประกอบของภาพเข้ากันดี สีก็ดี การบรรยายเรื่องชัดเจนดี ภาพแทรกต่าง ๆ มักแสดงถึงชีวิตของสังคมชั้นต่าง ๆ ตั้งแต่พระราชวังของกษัตริย์ลงไปจนกระท่อมของชาวนา ซึ่งมีอยู่เป็นอยู่ในสมัยพุทธศตวรรษที่ ๒๔ และการที่ทำให้รูปเหล่านั้นมีลักษณะผิดสมัยโดยจงใจนี้ เป็นเหตุให้รูปชาดกและนิยายโบราณเป็นที่จับใจ และดูเป็นของสมัยเดียวกับเรา ในจำพวกตัวอย่างจิตรกรรมที่เก่าที่สุดของสมัยรัตนโกสินทร์ ก็คือ

ภาพเขียนผนังที่ในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ซึ่งเขียนเมื่อราวปี พ.ศ. ๒๓๓๐ รูปชั้นบนที่สุดเป็นภาพเรื่องเทพชุมนุม ส่วนผนังระหว่างหน้าต่างเป็นเรื่อง พุทธประวัติบางตอน และเรื่องอื่น ๆ ถึงแม้ว่ารูปเหล่านี้ค่อนข้างจะชำรุดก็ดี ก็ยังรักษาไว้ โดยมีได้ซ่อมแปลงเพื่อเป็นตัวอย่างอันแท้จริงของรูปภาพสมัยนี้ที่ได้ศึกษากัน ในพระ ที่นั่งพุทไธสวรรย์มีตู้หนังสือ (ลายรดน้ำ) ๓ ตู้ เขียนเรื่องรามเกียรติ์บางตอน ตู้เหล่านี้ทำ ในรัชกาลที่ ๔ โดยพระราชโองการของพระราชวังบวรในสมัยนั้น ภาพเขียน ๆ โดยเจ้า กรมอ่อนและคนอื่น ๆ ซึ่งเป็นศิลปินผู้มีชื่อเสียงที่สุดของสมัยนั้น นี่เป็นตัวอย่างที่เก่าแก่ที่สุด อันหนึ่งที่มีชื่อศิลปินไทยซึ่งได้บันทึกกันไว้ ศิลปะเก่า ๆ เกือบทั้งหมดจะเป็นจิตรกรรมหรือ ปฏิมกรรมก็ตาม มักไม่ปรากฏนามศิลปินเลย

ในสมัยรัตนโกสินทร์ มีการทำเครื่องถ้วยกันเพียงเล็กน้อยหรือไม่ได้ทำกันเลย แต่เครื่องเบญจรงค์แบบดี ๆ ยังคงสั่งทำในเมืองจีนอีกต่อมา ตัวอย่างมีแสดงอยู่ในห้องเครื่อง ถ้วยชาม ศิลปะเบ็ดเตล็ดของสมัยพุทธศตวรรษที่ ๒๔ มีตัวอย่างอยู่มากที่ในพิพิธภัณฑสถาน แห่งชาติ ศิลปะเหล่านี้เกี่ยวข้องกับความเป็นอยู่และพิธีของพระราชวังและราชสำนัก ไม่ว่าจะเป็นศิลปอย่างใดที่คนไทยได้กระทำ เช่น การทอผ้า การเย็บปักถักร้อย การแกะงาช้าง การจำหลักไม้ การทำเครื่องเพชร ภาชนะเงิน เครื่องถม เครื่องแก้ว เครื่องประดับมุก การฉลุรูปหนังใหญ่ หนังตะลุง ทำรูปหุ่น ทำเครื่องอาวุธ ทำเครื่องดนตรี ทำเครื่องพระ ดำหนักและภาชนะใช้สอยหรือเครื่องกีฬาในร่มและกีฬากลางแจ้ง ของเหล่านี้เกือบทุกชิ้น แสดงให้เห็นบัณฑิตในทางออกแบบที่ดี และการประดับประดาอย่างละเอียดละออ อันเป็น ลักษณะของไทยแท้เสมอ (สำหรับที่ตั้งของสิ่งเหล่านี้จึงดูในหนังสือ General guide to the Vajiranan Library and the National Museum) ซึ่งมีพิมพ์เป็นเล่มต่างหาก

ภาคผนวก

ปาง ท่า และผ้าของพระพุทธรูป ซึ่งเห็นท่ามากที่สุด ในปฏิมากรรมของประเทศไทย

หมวด ๑

ปางและท่าต่าง ๆ

พระพุทธรูปอาจทำเป็นพระยืน พระเดิน พระนั่งหรือพระนอน พระหัตถ์อาจแสดงเป็นท่าหนึ่งในท่าที่แปลก ๆ กันหลายท่า ซึ่งแต่ละท่าล้วนมีความหมายพิเศษ (ต่างกัน)

๑. ท่ายืน

๑. “ประทานอภัย” พระกรข้างหนึ่งหรือสองข้างยื่นไปข้างหน้า พระหัตถ์ตั้ง นิ้วพระหัตถ์ทั้งหมดชี้ขึ้นข้างบน คนไทยจำแนกท่านี้ออกไปอีกถึง ๓ ปาง แต่การจำแนกนี้อาจมีขึ้นในสมัยพุทธศตวรรษที่ ๒๔ นี้เอง

ก. “ปางห้ามญาติ” ท่าประทานอภัย ทำด้วยพระหัตถ์ขวาข้างเดียว ปางนี้สมมติว่าอ้างถึงตอนเมื่อพระพุทธเจ้าทรงระงับการวิวาทระหว่างพระญาติข้างพระมารดาและพระบิดา ซึ่งมีขึ้นเพราะแย่งน้ำในแม่น้ำ (โรहिณี) กัน

ข. “ปางห้ามพระแก่นจันทร์” ท่าประทานอภัยทำด้วยพระหัตถ์ซ้ายข้างเดียว (เรื่องมีอยู่ว่า-) เมื่อสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จจากมนุษย์โลกขึ้นไปเทศนาโปรดพระพุทธมารดาที่ยังดำรงสัพพัญญูเป็นเวลา ๓ เดือนนั้น พระเจ้าประเสนชิตซึ่งเป็นพระสหายและเลื่อมใสในพระองค์มาก ได้โปรดให้สร้างรูปของพระพุทธเจ้าด้วยไม้จันทร์ขึ้นองค์หนึ่ง และให้ประดิษฐานไว้ในที่ ๆ พระพุทธเจ้าเคยเสด็จประทับ เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จลงมาจากดาวดึงส์สวรรค์ พระพุทธรูปลุกขึ้นปฏิสนธิฐานพระองค์ด้วยปาฏิหาริย์ แต่พระพุทธองค์ตรัสสั่งให้พระแก่นจันทร์กลับไปยังที่ประทับ เพื่อรักษาไว้เป็นตัวอย่างสำหรับพระพุทธรูป ซึ่งผู้มีศรัทธาเลื่อมใสอาจต้องการจะสร้างขึ้นเมื่อพระองค์ได้เสด็จเข้าพระนิพพานแล้ว (เรื่องนี้นักพรตจีนนามว่าฟาเหียนได้บันทึกไว้ในสมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๐ แต่

จะต้องเป็นเรื่องที่แต่งขึ้นในชั้นหลัง เพราะว่าธรรมเนียมการสร้างพระพุทธรูปได้มีขึ้นเมื่อพระพุทธเจ้านิพพานแล้วตั้งหลายศตวรรษ)

ค. “ปางห้ามสมุทร” ทำประธานอภัยทรงทำด้วยพระหัตถ์ทั้งสองข้าง (เรื่องมีอยู่ว่า-) พระพุทธเจ้ามีพระประสงค์จะทรงมานาสดราจารย์ผู้หนึ่ง (อุรุเวทกัสสป) ได้เสด็จไปขอพักอาศัยอยู่กับอาจารย์ผู้นั้น อาจารย์ผู้นั้นได้นำพระองค์ไปยังกระท่อมอันตั้งอยู่ใกล้ ๆ กระท่อมหนึ่งด้วยความดุษฎี กระท่อมแห่งนี้เป็นที่ ๆ น้ำขึ้นท่วมถึงได้อย่างรวดเร็ว พระพุทธเจ้าจึงทรงบรรดาลให้น้ำลดลงไปด้วยอภินิหาร

๒. “ปางประทานเทศนา” (วิตรุกมูทรา) ปางนี้ทำเหมือนกับปางประธานอภัยแต่นิ้วพระหัตถ์ที่ ๑ หรือที่ ๒ งอจดกับพระอังคุฐ อาจจะทำพระหัตถ์เดียวหรือทั้งสองพระหัตถ์ เมื่อแสดงรูปพระพุทธเจ้าโดยมีพระอินทร์หรือพระพรหมตามเสด็จลงจากดาวดึงส์สวรรค์ ภายหลังที่แสดงเทศนาโปรดพระพุทธมารดาแล้ว พระองค์ทรงแสดงท่านี้ด้วยพระหัตถ์ทั้งสองข้าง ภายหลังต่อมาแม้เมื่อมีพระพุทธรูปแสดงท่าน้อยู่โดยลำพัง บางทีก็เรียกว่าปางเสด็จลงจากดาวดึงส์

๓. “ปางประทานพร” (วรมูทรา) พระพาหาห้อยลงข้าง ๆ พระองค์ มีพระหัตถ์แบบและฝ่าพระหัตถ์หงายไปข้างหน้า หรือไม่ก็พระกรยื่นไปข้างหน้า พระหัตถ์แบ หันฝ่าพระหัตถ์ไปข้างหน้า นิ้วพระหัตถ์ห้อยลงข้างล่าง

๔. บางทีพระหัตถ์ข้างหนึ่งแสดงท่าใดท่าหนึ่งในสองท่าที่กล่าวแล้ว ส่วนพระหัตถ์อีกข้างหนึ่งท่าทำแปลกไปอีกอย่างหนึ่งหรือไม่ก็ถือชายจีวรหรือเพียงแต่ห้อยลงไปข้าง ๆ เฉย ๆ

๒. ทำเดิน พระบาทข้างหนึ่งเหยียดตรงฝ่าพระบาทเหยียบลงบนพื้น พระบาทอีกข้างหนึ่งงอน้อย ๆ นิ้วพระบาทจดพื้น พระบาทมุลยกขึ้นเหมือนในท่าทรงดำเนิน พระหัตถ์ข้างหนึ่งท่าทำประธานอภัยหรือท่าทำเทศนา ส่วนอีกข้างหนึ่งแกว่งไปข้าง ๆ ปกติ

๓. ทำนั่ง บางครั้งพระพุทธรูปประทับนั่งในท่าฝรั่งหรือในท่าธรรมดาของบุคคลนั่งอยู่บนเก้าอี้ มีเท้าทั้งสองข้างห้อยลงและเท้าอยู่บนพื้น ในรูปชนิดนี้ท่าธรรมดาที่สุดก็คือหมุนพระธรรมจักร (ธรรมจักรมูทรา) ด้วยอาการ คือ พระหัตถ์หนึ่งหรือสองข้างยกขึ้นหน้าเสมอพระอุระ พระอังคุฐและนิ้วพระหัตถ์จดกันเหมือนหนึ่งหมุนพระธรรมจักร ในความนึกคิด รูปนี้เป็นปางปฐมเทศนา คือ “การยังจักรคือพระธรรมให้เป็นไป” ซึ่งเป็นเครื่องหมายแห่งความเจริญก้าวหน้าของพระพุทธศาสนา (ประเพณีการไม่สร้างรูปเคารพในชั้นต้น ๆ ซึ่งมีต่อมาจนถึงเมื่อพุทธศาสนิกกรับประเพณีสร้างพระพุทธรูปเป็นรูปคนแล้ว

นั้น ก็คือมีการสร้างเฉพาะธรรมจักรกับกวางเท่านั้น เพื่อแสดงให้เห็นว่าปฐมเทศนานั้นทรงแสดงที่มฤคทายวัน เมืองพาราณสี) อย่างไรก็ตาม พระพุทธรูปนั่งแบบอินเดีย อย่างสมาธิราบ (วิราสนะ) หรืออย่างสมาธิเพชร (วัชรสนะ) มีมากกว่านั่งอย่างฝรั่ง พระพุทธรูปประทับนั่งอย่างแบบอินเดีย อย่างสมาธิราบหรืออย่างสมาธิเพชรก็ดี ทำกรรมดาที่สุทก็คือ

๑. “ปางมารวิชัย” (ภูมิศปารส) พระหัตถ์ข้างขวาวางไว้บนพระชานุข้างขวามีนิ้วพระหัตถ์ชี้ลงข้างล่าง ส่วนพระหัตถ์ซ้ายวางไว้บนพระเพลารูปนี้เป็นปางหนึ่งก่อนตรัสรู้ เมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงต่อสู้ความยั่ววนและความประทุษร้ายของพระยามาร เจ้าแห่งความชั่วโดยทรงชี้และเรียกพระธรณีมาเป็นพยานความบริสุทธิ์ของพระองค์

๒. “ปางสมาธิ” พระหัตถ์ทั้งสองหงาย ฝ่าพระหัตถ์วางไว้บนพระเพล่า ทำนี้พระพุทธรูปอาจเป็นพระนั่งบนอาสนธรรมดา แต่บางทีก็นั่งบนขนดของพระยานาค ซึ่งแผ่พังพานหลายศักระเพื่อปกป้องพระองค์ ปางนี้เป็นตอนเล็กน้อย ตอนหนึ่งในชีวิตประวัติของพระพุทธเจ้า (เรื่องมียูว่า-) ภายหลังจากการตรัสรู้พระพุทธเจ้าทรงนั่งสมาธิอยู่ได้มีพายุฝนร้ายแรงบังเกิดขึ้น พระยานาคผู้ใญ่จึงได้ขดร่างกายของตนรอบพระองค์ของพระพุทธเจ้าเจ็ดรอบ แล้วแผ่พังพานขึ้นเหนือพระเศียรพระพุทธเจ้า เพื่อจะป้องกันพระพุทธเจ้าจากฝนโดยมิให้เป็นการรบกวนนั่งสมาธิของพระองค์ อย่างไรก็ตามในทางศิลปะช่างได้ทำพระพุทธรูปปางนี้ออย่างอิสระ คือทำพระพุทธรูปนั่งบนขนดพระยานาคเป็นจำนวนมากกว่าที่จะนั่งอยู่ภายในขนดพระยานาค (ถ้าทำพระพุทธรูปในขนดพระยานาคก็จะแลไม่เห็นองค์พระพุทธเจ้า)

๔. ท่านอน พระพุทธเจ้าประทับนอนตะแคงข้างขวา พระหัตถ์ขวาทรงรองรับพระเศียร พระหัตถ์ซ้ายพักอยู่บนพระปรัศว์ซ้ายซ้าย ในศิลปะอินเดียปางนี้หมายถึงการปรินิพพานของพระพุทธเจ้า (มหาปรินิพพาน) แต่ตั้งแต่สมัยสุโขทัยลงมาในศิลปะไทยถือกันว่า หมายถึงพระพุทธเจ้าในปางทรงพักผ่อนเท่านั้น (ไม่ใช่นิพพาน)



ก.ปางห้ามญาติ



ข. ปางห้ามพระแก่นจันทร์



ค. ปางห้ามสมุทร

ทำยีน

พระพุทธรูปประธานอภัย

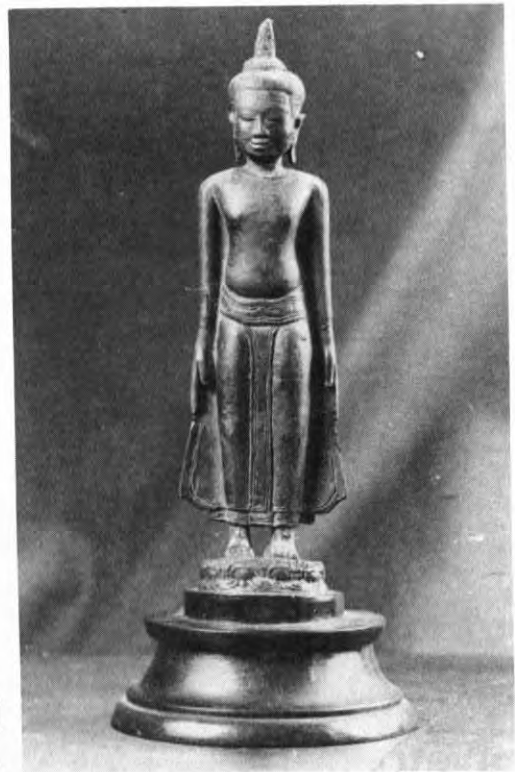


พระพุทธรูปปางประทานเทศนา
หรือปางเสด็จลงจากดาวดึงส์



พระพุทธรูป พระหัตถ์ข้างหนึ่งแสดงท่าประทานพร อีกข้างหนึ่งแสดงท่าประทานอภัย

พระพุทธรูป พระหัตถ์ข้างหนึ่ง
แสดงท่าประทานพร อีกข้างหนึ่งถือชายจีวร



พระพุทธรูป
พระหัตถ์ทั้งสองข้างห้อยลงข้างๆ



ท่าเดิน

พระพุทธรูปปางลีลา

ทำนง



พระพุทธรูปปางปฐมเทศนา



พระพุทธรูปปางป่าเลไลยก์



พระพุทธรูปปางมารวิชัย



พระพุทธรูปนาคปรก ปางมารวิชัย



พระพุทธรูปปางสมาธิ

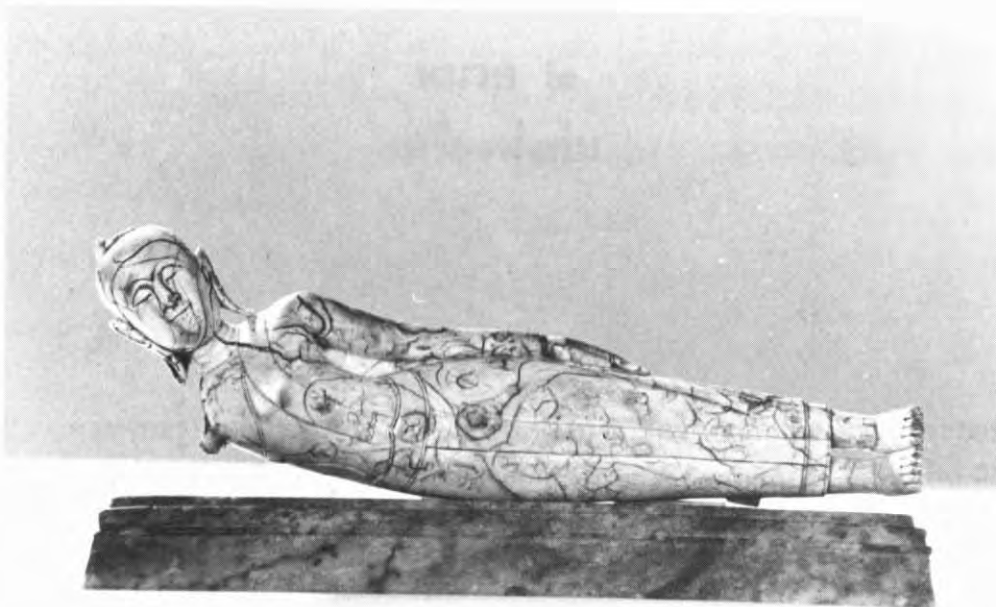


พระพุทธรูปนาคปรก ปางสมาธิ



พระพุทธรูปปางประทานพร

ท่านอน



พระพุทธรูปปางไสยา หรือปางปรินิพพาน

หน้าว่าง

หมวด ๒

เครื่องนุ่งห่ม

พระพุทธรูปโดยมากทำทรงเครื่องนุ่งห่มของพระ เครื่องนุ่งห่มของพระนี้ประกอบด้วยผ้าสี่เหลี่ยมจตุรัส หรือสี่เหลี่ยมผืนผ้าใหญ่สองหรือบางทีก็สามผืน พับและห่มโดยพิธีเฉพาะ ในสองผืนนั้นผืนหนึ่งเรียกว่า สบง เป็นสี่เหลี่ยมผืนผ้าใช้นุ่งห่มในเบื้องต่ำ นุ่งรอบสะเอว ชายเบื้องล่างหย่อนลงไปเกือบถึงข้อเท้า เพราะเหตุที่สบงเหลือมากกว่าความจำเป็นที่จะพันสะเอวเพียงรอบเดียว ผ้าที่เหลือจึงถูกพับซ้อนกันเป็นแผ่นแล้วห้อยลงข้างหน้า ผ้าผืนที่สองคือจีวร เป็นรูปสี่เหลี่ยมจตุรัส ใช้เป็นเครื่องนุ่งห่มส่วนเบื้องบน ห่มคลุมรอบกายแล้วห้อยลงไปข้างหน้าจนถึงระหว่างแขนกับข้อเท้า เพราะฉะนั้น ในพระพุทธรูปยืน ชายสบงข้างล่างจึงเห็นปรากฏใต้จีวร การห่มจีวรมีต่างกันสำคัญอยู่สองแบบ คือ (แต่ละแบบยังมีต่าง ๆ กันออกไปอีกอย่างละหลายอย่าง) แบบที่หนึ่งแบบเดียวกันกับที่พระสงฆ์ห่มเวลาออกไปนอกวัด คือคลุมบ่าทั้งสอง (เรียกว่าห่มคลุม) อีกแบบหนึ่งซึ่งตรงกับที่พระสงฆ์ห่มเมื่ออยู่ในวัด คลุมบ่าข้างซ้ายข้างเดียวปล่อยบ่าข้างขวาเปิด (เรียกว่าห่มดองหรือห่มเฉียงบ่า) บางคราวมีผ้าพิเศษ (สังฆาฏี) ซึ่งเป็นผ้าสี่เหลี่ยมจตุรัสอีกผืนหนึ่ง พับเป็นชั้น ๆ ทับลงบนบ่าข้างซ้ายด้วย

ตามประเพณีการทำพระพุทธรูปมักแสดงให้เห็นว่า จีวรเป็นของบาง ๆ และติดแนบกับพระองค์เหมือนกับเห็นทูลุปรุโปร่งหรือเปียกน้ำ เพราะฉะนั้น ขอบข้างบนและสบงตรงที่พับจึงแลเห็นโดยผ่านจีวร ซึ่งสมมุติว่าปกคลุมอยู่ข้างนอก

ในสมัยปัจจุบันนี้ พระภิกษุในพระพุทธศาสนาในประเทศไทยห่มผ้าพับด้วยอาการค่อนข้างยุ่งเหยิงต่าง ๆ กันตามข้อบังคับ บางทีแถมมีผ้าอื่น ๆ เพิ่มเติมขึ้นอีกด้วย โดยมากผ้าทำด้วยผ้าอย่างหนาเถาะ ด้วยเหตุนี้จึงไม่สู้จะช่วยให้การเปรียบเทียบจีวรสมัยปัจจุบันกับจีวรซึ่งเห็นปรากฏในพระพุทธรูปโบราณเป็นประโยชน์มากนัก ดูเหมือนว่าจีวรของโบราณจะเล็กกว่าจีวรในปัจจุบันและพับด้วยอาการที่ง่ายกว่ามาก

ในศิลปวัตถุบางที่เขากำพระพุทธรูปทรงมงกุฏและเครื่องราชาภรณ์อื่น ๆ (พระทรงเครื่อง) บางที่เครื่องประดับเหล่านี้ทำซ้อนไว้บนจีวร แต่มักจะทำเครื่องทรงอย่างเจ้าแทนจีวรเสียเลยแหละมาก เครื่องราชาภรณ์นี้ดูเหมือนจะไม่เข้าเรื่องกัน เพราะพระพุทธรเจ้าได้สละทั้งความเป็นเจ้าของพระองค์เสียมานานแล้วตั้งแต่พระองค์ได้ตรัสรู้ ได้มีอรรณพธำนิชบายในเรื่องมูลเหตุของพระทรงเครื่องไว้มากอย่างด้วยกัน

อรรณพธำนิชบายที่ง่ายที่สุดและตามความเห็นของเรา (ผู้แต่ง) ซึ่งน่าจะเป็นได้อย่างที่สดมีดังนี้ คือ

ในศิลปทางศาสนาพราหมณ์ของขอม ถือกันว่ากษัตริย์ผู้เป็นสาวกของพระศิวะหรือพระวิศณุนั้นอ้างอิงว่าคือองค์พระเป็นเจ้าเหล่านั้น รูปพระเป็นเจ้าเหล่านั้นมักจะทำเป็นรูปของกษัตริย์ โดยความนึกคิด (ดู Coedès, Pour mieux comprendre Angkor) จริยาข้อนี้ถือกันแน่นแฟ้นจนกษัตริย์ขอมผู้เป็นพุทธศาสนิกเห็นว่าเป็นการเคอะเขินที่จะทำตามบ้าง จึงทำรูปในอุดมคติของพระองค์เป็นรูปพระโพธิสัตว์หรือแม้รูปพระพุทธรเจ้า เพราะฉะนั้นพระพุทธรูปซึ่งได้เป็นรูปฉลองพระองค์ของกษัตริย์ด้วย จึงมีลักษณะเป็นทั้งรูปของพระพุทธรเจ้าและรูปของกษัตริย์ รูปชนิดนี้เป็นของแพร่หลายในศิลปของเขมรและในประเทศไทยรวมทั้งตระกูลช่างลพบุรีและอยุธยาด้วย

ยังมีอรรณพธำนิชบายอื่น ๆ อีกเป็นอันมากซึ่งไม่เหมือนกับที่ได้กล่าวมาแล้ว ทฤษฎีที่รู้กันมากก็คือ การทำพระพุทธรูปทรงเครื่องนั้นตั้งใจหมายถึงอย่างใดอย่างหนึ่งในข้อต่อไปนี้ คือ

- ก. หมายถึงพระพุทธรเจ้าก่อนสละความเป็นเจ้าของพระองค์ (ก่อนทรงบรรพชา)
- ข. หมายถึงพระอภิปุทธเจ้า ของพระพุทธรศาสนาฝ่ายมหายาน
- ค. หมายถึงพระเจ้าจักรพรรดิ ซึ่งพระโคตมอาจเลือกเป็นได้โดยเปลี่ยนกับความเป็นพระพุทธรเจ้า

ง. พระโคตมพุทธเจ้าตอนทรงมานพระยามหาชมภู (เรื่องมีดังนี้ พระเจ้าชมภูบดีได้ทรงรุกรานอาณาเขตของกษัตริย์ใกล้เคียงกันองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นพระสหายและสาวกของพระพุทธรเจ้า กษัตริย์องค์นั้นได้ขอความช่วยเหลือจากพระพุทธรเจ้า พระพุทธรเจ้าจึงทรงบรรดาลด้วยอภินิหาร โดยปรากฏพระองค์เป็นพระเจ้าจักรพรรดิต่อหน้าพระยามหาชมภูแล้ว และทรงมานพระยามหาชมภูให้หมดพยุศรัย) ข้อความพิสดารในเรื่องนี้จึงดู Mus, Le Buddha Paré BEFEO, XXVIII.

รูปปฏิมาที่มีชื่อเสียงที่สุดและเป็นที่เคารพนับถือที่สุดในประเทศไทย ก็คือพระพุทธรูปที่เรียกกันว่าพระแก้วมรกต ในวัดพระแก้ว ในพระบรมมหาราชวัง รูปปฏิมานี้มีเครื่องทรงจริง ๆ มีลักษณะสวยงามซึ่งมีพิธีปลง ๓ ครั้ง คือ ระหว่างฤดูฝนครั้งหนึ่ง (ซึ่งเมื่อพระภิกษุถูกนิมนต์ให้จำพรรษาอยู่ในวัด) พระพุทธรูปนี้ทรงจีวรเปิดพระอังสาข้างขวา ในระหว่างฤดูหนาวครั้งหนึ่ง พระพุทธรูปทรงจีวรคลุมพระอังสาทั้งสองข้าง และในระหว่างฤดูร้อนอีกครั้งหนึ่ง พระพุทธรูปนี้ทรงเครื่องอย่างเจ้า คือมงกุฎและเครื่องราชาภรณ์อื่น ๆ.



พระพุทธรูปสมเด็จพระรัตนปัทมมากร ทรงเครื่องฤดูร้อน



พระพุทธรูปมหายานรัตนปัทมากร ทรงเครื่องฤดูฝน



พระพุทธรูปมหายานรัตนปริมากร ทรงเครื่องฤดูหนาว

เรื่อง คณะปติ*

ป. อินทวงศ์ แปล ป.ส. ศาสตรี ตรวจแก้

พระวิมเนศวรเป็นเทวดาผู้เป็นเจ้าของอุปสรรคทั้งหลายเหมือนกับศัพท์ซึ่งเป็นอภิไธยแจ้งอยู่นั้น ด้วยพระองค์อาจบันดาลให้อุปสรรคเกิดขึ้นหรือทำลายได้ ที่พระวิมเนศวรมีอำนาจอาจทำได้ทั้ง ๒ ประการเช่นนี้มีประจักษ์อยู่ในตอนเล่าเรื่องอุบัติของพระองค์ ซึ่งมีมาในคัมภีร์ลิลิตปุราณะ ในคัมภีร์นั้นกล่าวว่าพวกอสูรกับรากษสได้ทำการบูชายันต์และการกุศลต่าง ๆ ได้รับพรจากพระศิวะผู้เป็นเจ้าของ ด้วยความพิทักษ์แห่งพรซึ่งได้รับจากพระศิวะนั้น พวกอสูรและรากษสจึงเกิดสู้รบพวกเทวดาให้ถึงปราศรัยพ่ายแพ้ พระอินทร์และเทวดาองค์อื่น ๆ เมื่อได้รับความรบกวนจากพวกรากษสเช่นนั้นต่างก็นำความเดือดร้อนขึ้นกราบทูลต่อพระศิวะเป็นเจ้าของ วิงวอนขอให้ทรงสร้างพระวิมเนศวรขึ้นเพื่อจะเป็นเจ้าของอุปสรรคทั้งหลาย และจะเกียจกันพวกอสูรและรากษสมิให้พยายามกระทำการกุศลต่าง ๆ ได้ โดยอุบายเช่นนี้จะกันมิให้พวกอสูรและรากษสควรได้รับพรจากพระศิวะเป็นเจ้าอีกต่อไป พระศิวะยอมประทานพรตามที่เทพเจ้าทั้งหลายปรารถนา ทรงอธิษฐานให้พระโอรสอันจักบังเกิดแต่พระองค์มีคุณสมบัติครบถ้วนตามลักษณะนั้น แล้วพระอังสาข้างหนึ่งคือส่วนแห่งเดชของพระศิวะก็บังเกิดเป็นสรีระร่างอันงดงามมาแต่ครรภ์ของพระนางปารวตี พระศิวะขนานนามแก่รูปนั้นว่า พระวิมเนศวร และทรงแนะนำให้ทำการขัดขวางพวกอสูรและรากษสเสียจากการบูชายันต์และการกุศลอื่น ๆ แต่ให้ช่วยเหลือแก่เหล่าเทวดาและมนุษย์ที่ประพฤติดีอื่น ๆ ในความพยายามที่จะทำการกุศล นับแต่พระวิมเนศวรได้อุบัติขึ้นและได้รับตำแหน่งเช่นนั้น แล้วก็ได้กระทำการตามหน้าที่เรื่อยมาในหมู่ชาวอินดูและผู้นับถืออื่น ๆ ทั่วไป

*จากหนังสืออินดูโอโคโนกราฟฟี ของท่าน ที.เอ. โกปินาธรา Gopinath Rao เอ็ม.เอ.

ตามที่ได้กล่าวมาแล้วนี้แสดงว่า พระวิมเนศวรเป็นฐระกิดขวางการบำเพ็ญกุศล ทั้งสิ้นอันไม่สมควร และช่วยเหลือการบำเพ็ญกุศลอันสมควร เรื่องราวอันแสดงถึงกำเนิด ของพระวิมเนศวรนั้นมีต่าง ๆ กันกล่าวไว้ในคัมภีร์ปุราณะต่าง ๆ คัมภีร์ศิวะปุราณะ ได้ แสดงบรรยายการปฏิสนธิแห่งพระวิมเนศวรไว้ดังต่อไปนี้

กำเนิดแห่งพระวิมเนศวรมีแปลก ๆ กันในสมัยแห่งการสร้างอันต่าง ๆ กัน ข้าพเจ้า จะเล่าเรื่องการปฏิสนธิของเทพยเจ้าองค์นี้ซึ่งเกิดขึ้นในเศวตกัลป์ ครึ่งหนึ่งนางชยาและวิชชา ผู้เป็นสหายทั้งสองของพระนางปารวตีออกความเห็นว่ ถึงแม้จะมีนฤทฤงดิและเทพ อื่น ๆ ในพวกมหาดเล็กของพระศิวะเป็นมหาดเล็กของพระนางอยู่แล้วก็จริง แต่ยังสู้พระนาง มีคนใช้ของตนเองไม่ได้ พระนางปารวตีมีความดีใจรับคำแนะนำเช่นนั้น จึงบังเกิดเรื่องขึ้น ดังต่อไปนี้ วาระหนึ่งเมื่อพระนางกำลังสร้งน้ำอยู่ในห้องภายในด้านหัก พระศิวะหาทราบ ไม่ว่าเวลานั้นพระนางอยู่ที่ไหน เสด็จไปสู่ที่ซึ่งพระนางกำลังสร้งน้ำอยู่ พระนางปารวตี รำลึกถึงคำแนะนำของสหายขึ้นมาได้ในเรื่องจะสร้างผู้ใดผู้หนึ่งซึ่งควรเป็นคนใช้ที่ซื่อสัตย์ จึงเอาโคลงจากผิวนั่งปั้นเป็นคนรูปร่างสวยงามและสั่งกำชับให้เฝ้าทวารอย่างกวดขัน ไม่ยอมให้ผู้ใดเข้าไปข้างในโดยมิได้รับอนุญาต วันหนึ่งพระศิวะเป็นเจ้ามีประสงค์จักพบ พระชยา แต่พระองค์จะเข้าไปในห้องพระนางปารวตีหาได้ไม่ เพราะนายทวารบาลคนใหม่ ไม่ยอมให้เข้าไป พระศิวะได้พยายามอ่อนวอนและขู่ก็หาสำเร็จความประสงค์ไม่ พระองค์ จึงได้ตั้งพระทัยจะขึ้นเข้าไปโดยวิธีใดวิธีหนึ่ง เมื่อผู้รักษาทวารคนใหม่เห็นดังนั้น จึงประหาร พระศิวะด้วยหาวยสองสามทีแล้วไล่ให้ออกไป พระศิวะกริ้วต่อความประพฤติของไพร่เลว ผู้เป็นข้าแห่งมเหสี จึงสั่งให้คณะภูตพญามารฆ่าทาสผู้นั้นเสียในทันใด การต่อสู้ครั้งนี้ พญามารข้างฝ่ายพระศิวะเป็นผู้ปราชัยถึงถูกขับไล่ให้หนีไป พระวิษณุสุพรมหิษยะและ เทพอื่น ๆ ได้เข้าช่วยข้างพระศิวะ รวมกำลังเข้าสู่พระวิมเนศวร แต่ก็หาชนะไม่ ครั้น พระนางปารวตีเห็นพระวิมเนศวรผู้โอรสต่อสู้อยู่กับเหล่าศัตรูผู้มีกำลังมากแต่ลำพังผู้เดียว จึงส่งนางพ้าน้อย ๆ สองคนมาช่วยโอรส เทพนารีทั้งสองได้ช่วยป้องกันอันตรายให้พ้น พระวิมเนศวรโดยใช้อิทธิฤทธิ์ดิงศาสตราวุธซึ่งแผลงมายังพระวิมเนศวรนั้นให้มาที่นาง เสียเอง เมื่อพระวิษณุเห็นไม่มีทางใดจะเอาชนะพระวิมเนศวรได้ จึงใช้กลอุบายทำเป็น แพ้และด้วยมารยาที่ทำเป็นแพ้นั้นก็ระงับการต่อสู้กันเสียได้ ฝ่ายเทพนารีทั้งสองเห็นว่าอยู่ที่ นั้นต่อไปไม่เป็นประโยชน์อันใดแล้วก็กลับมาเฝ้าพระนางปารวตีเสีย ฉะนั้นจึงเป็นโอกาส ให้พระศิวะตัดศีรษะพระวิมเนศวรไปได้

ฤาษีนารทะได้นำข่าวที่พระวิมเนศวรเป็นอันตรายไปแจ้งแก่พระนางปารวตี เมื่อ พระนางทราบเช่นนั้นก็บันดาลโทษอย่างล้นเหลือ ถึงกับนิมิตเทพนารีนีกรบขึ้น ๑๐๐๐

ตน เพื่อตอบแทนผู้ที่ทำอันตรายพระวิมเนศวร เทพนารีเหล่านั้นได้รับกับเทพยเจ้าทั้งหลาย เป็นสามารถ ปรากฏนารถและผู้อื่นคิดจะปลดปล่อยฐานะอันน่าสงสารของเทพยเจ้าทั้งหลาย จึงได้วิ่งวอนต่อพระนางปารวตีขอให้เลิกแล้วต่อกัน พระนางปารวตีสัญญาว่าจะยอมสงบทันทีถ้าทำโอธของพระนางให้กลับมีชีวิตขึ้นมาได้ เมื่อพระศิวะได้ทรงทราบเช่นนั้น จึงสั่งให้เทพยเจ้าทั้งหลายพากันรีบไปทางทิศเหนือทันที และให้ตัดศีรษะของสัตว์มีชีวิต ซึ่งพบเป็นครั้งแรกมาต่อที่คอโอธของพระนางปารวตีที่ขาดนั้น เทพยเจ้าทั้งหลายก็มุ่งไปตามคำสั่งพบข้างตัวหนึ่ง จึงตัดศีรษะข้างนั้นมาต่อที่คอพระวิมเนศวร ข้างนั้นมีงาอยู่ข้างเดียว ฉะนั้น คชานนะ (ชื่อพระวิมเนศวร) จึงมีงาข้างเดียวจนทุกวันนี้ และมีนามว่า เอกทนต์ เมื่อพระนางปารวตีได้เห็นโอธกลับคืนชีวิตด้วยอาการเช่นนั้น รู้สึกยินดีเป็นอันมาก จึงนำไปเฝ้าพระศิวะ พระวิมเนศวรได้ขอขมาต่อพระศิวะและเทพยเจ้าทั้งหลาย ในฐานะที่ตนเป็นผู้ขาดอวัยวะแล้วน้อมคำนับด้วยความเคารพต่อพระบิดาผู้ทรงคุณ พระศิวะมีความพอพระทัยเป็นอันมาก ทรงยกเกียรติยศให้เป็นประมุขแห่งเหล่าพญามารและทรงเจิมให้เป็นคณะปติ โดยเหตุนี้พระวิมเนศวรจึงได้นามว่า คชานน เอกทนต์และคณะปติ ดังนี้

เรื่องราวอันกล่าวถึงกำเนิดแห่งพระวิมเนศวรที่มีมาในปุราณะอื่น ๆ ยังมีนัยต่าง ๆ กันอีกในหนังสืออินดูมิโถโลจี อาจารย์เกนเนติได้เล่าเรื่องย่อ ๆ ตามที่ได้มาจากคัมภีร์ วราหะปุราณะ มตสยะปุราณะ และสกันทะปุราณะ ไว้ดังนี้ เทพดาและฤาษีผู้มีศีลทั้งหลายได้เห็นว่าการกระทำ ซึ่งตนเองหรือผู้อื่นเริ่มนั้นทั้งดีทั้งชั่วก็เคยได้สำเร็จไปโดยสะดวกทั้งนั้น (คือคนดีก็ทำสำเร็จ คนชั่วก็ทำสำเร็จ) แล้วปรึกษากันถึงวิธีที่จะทำความขัดข้องให้เกิดแก่การกระทำของคนชั่ว ได้ลงความเห็นกันว่า จะพากันไปเฝ้าพระรุทรแล้วพวกเทพดาและฤาษีเหล่านั้น จึงหันหน้าไปยังภูเขากิโรลาส และกล่าวคำประณามพระรุทรด้วยความเคารพว่า ข้าแต่พระมหาเทพ พระเทวาทิเทพ พระตรีเนตร และพระตรีศูล พระองค์ผู้เดียวเท่านั้นที่อาจสร้างผู้ใดผู้หนึ่ง ซึ่งมีความสามารถคอยทำความขัดข้องให้เกิดมีต่อสิ่งอันไม่สมควรทั้งหลาย เมื่อพระศิวะได้สดับถ้อยคำเหล่านี้แล้วก็ทอดพระเนตรดูพระนางปารวตีและทรงดำริว่าจักรวาลอย่างไรจึงจะประสิทธิ์ประสาทให้สมความปรารถนาของเทพยเจ้าทั้งหลายเหล่านั้น เมื่อดำริอยู่เช่นนั้น ก็มีชายหนุ่มเกิดออกมาแต่ศรีโสภณแห่งพระพักตร์ (ซึ่งนับเป็นส่วนแห่งพระกายที่แล้วด้วยอากาศธาตุนั้น) เป็นผู้มั่งมีรัสมิ์แผ่ซ่านลักษณะอย่างเดียวกับพระศิวะจนกระทั่งดูเป็นพระรุทรอีกพระองค์หนึ่งทีเดียว และเป็นที่น่ารักของเทพยดาทั้งหลายด้วยความงาม พระอุมาได้เห็นเป็นที่น่าพิศมัยเช่นนั้น ความ

*พระอุมากริ้วโดยเหตุที่พระวิมเนศวรเกิดแต่พระศิวะโดยส่วนเดียว

ริษยาอันเป็นนิสัยก็พลันบังเกิดขึ้น จึงกล่าวคำแข่งด้วยความโกรธ* ว่า เจ้าอย่าทำให้ข้าเดือดร้อนด้วยการเห็นเยาวลักษณะอันงามเช่นนั้นเลย ฉะนั้นเจ้าจงมีเศียรเป็นช้างและอุทรอันโตเถิด และด้วยอาการเช่นนั้นขอความสวยงามของเจ้าจงเสื่อมไปสิ้น พระคิวงจึงกล่าวแก่โอรสเช่นนี้ว่า เจ้าจงมีนามว่า คณะสะ วินายกะ วิฆนราชา โอรสแห่งพระคิวง เจ้าจงเป็นประมุขแห่งพวกวินายกะและคณะ ความสำเร็จและไม่สำเร็จจะมีเพราะอาศัยเจ้า เจ้าจะเป็นผู้มีอำนาจในหมู่เทพทั้งหลาย ในการบูชาัญญและกิจการทั้งปวง เพราะฉะนั้นเจ้าจงเป็นผู้ควรเคารพหรือกล่าวถึงก่อนทุกโอกาส ถ้าไม่เช่นนั้นกิจธุระและการวิงวอนใด ๆ ของผู้ซึ่งละเว้นเจ้าเสีย จงอย่ามีความสำเร็จ

ในมดุษยะปุราณะกล่าวว่า รูปคณะปตินี้เกิดขึ้นพร้อมกับมีหัวเป็นช้างมาแต่เดิม แต่มีอีกเรื่องหนึ่งกล่าวว่า วันหนึ่งขณะเมื่อพระนางปารวตีทรงน้ำอยู่ น้ำมัน ไช และสิ่งโสโครก ซึ่งไหลออกจากพระกายเกิดเป็นรูปชายขึ้นคนหนึ่ง พระนางจึงเอาน้ำในแม่น้ำคงคาพรมรูปนั้นให้มีชีวิตขึ้น

ข้อความต่อไปนี้มีอยู่ในคัมภีร์สกานะปุราณะ อ้างว่าคณะปติเกิดแต่พระนางปารวตีฝ่ายเดียว คือ พระคิวงเสลาแก่พระนางปารวตีว่า ก่อนนี้ในเวลาอันเป็นระหว่างทวารปฤคและกลียุค เหล่าสตรี คนทรม (นอกจากอารยชน) ศูทรและผู้ทำบาปทั้งหลายได้โอกาสขึ้นสวรรค์ได้ด้วยอาศัยที่เขาเคยได้ไป (ไหว้พระคิวง) ที่เทวาลัยในเมืองโสเมศวร ซึ่งเป็นสถานที่ที่มีชื่อเสียง การบูชาัญญและพิธีเครื่องครัด การบริจาททานและพิธีการใหญ่ทั้งหมดตามที่ได้กำหนดไว้กียุติ ผูกคนยอมไปแต่ที่ศิวาลัยเท่านั้น เพราะเหตุนั้นบรรดาผู้ใหญ่และเด็ก ผู้เข้าใจและไม่เข้าใจในพระเวท ทั้งเหล่าสตรีและพวกศูทรก็ขึ้นสวรรค์กันสิ้นจนแน่นเกินอัตรာ พระอินทร์และเทพเจ้ารู้สึกเป็นทุกข์ที่มีมนุษย์ขึ้นไปมากมาย ต่างคิดหาหนทางป้องกันจากพระคิวง แล้วจึงทูลด้วยความเคารพดังต่อไปนี้ว่า ข้าแต่พระคังกร ด้วยความกรุณาของท่าน สวรรค์จึงยัดเยียดด้วยหมู่มนุษย์ พวกข้าพเจ้าเกือบจะถูกไล่ลงไปแล้ว พวกมนุษย์เหล่านี้เที่ยวเล่นผ่านไปสู่อื่นต่าง ๆ ตามความประสงค์ โฆษณาตัวเองว่า ข้าคือผู้เป็นใหญ่ พระธรรมราชเห็นทะเยอตนความดีความชั่วของเขาเหล่านั้น แล้วก็ต้องเพิกเฉยด้วยความประหลาดใจ นรกทั้ง ๗ คอยเปิดรับพวกนั้นอยู่ แต่เมื่อได้มาไหว้เทวาลัยแห่งพระองค์ บาปทั้งหลายย่อมสูญไป เขาทั้งหลายยอมถึงอนาคตอันเลิศ พระคิวงตอบว่า ทั้งนี้เป็นด้วยข้อสัญญาอันมีต่อโสมะ (พระจันทร์) หากควรล่วงละเมิดเสียไม่ เพราะฉะนั้นทุกคนที่ไปสู่วเทวาลัยโสเมศวรต้องขึ้นสวรรค์ เจ้าทั้งหลายจงไปอ่อนน้อมต่อพระนางปารวตีเถิด พระนางจะคิดอ่านหาหนทางให้เจ้าพ้นจากความทุกข์ยากนั้นเสียได้ เทพเจ้าเหล่านั้นได้คุกเข่าลงต่อพระพักตร์พระนางปารวตี วิงวอนขอความช่วยเหลือด้วยถ้อยคำเย็นยอนอันวิเศษดังนี้ว่า ขอความสรรเสริญจงมีแด่พระนาง ข้าแต่พระนางผู้มหาเทพนารีและผู้อุปถัมภ์ภกตลกโลก

ความสรรเสริญจะมีแต่พระนาง ข้าแต่พระนางผู้ประทุมเนตรมีรัศมีดุจทอง ความสรรเสริญ
จะมีแต่พระนาง ข้าแต่พระนางผู้เป็นที่ปฏิพัทธ์แห่งพระคิเว ซึ่งเป็นผู้มีอำนาจสร้าง
และทำลายเสียซึ่งสิ่งทั้งหลาย ความสรรเสริญจะมีแต่พระนาง ข้าแต่พระนางผู้ได้กำเนิด
แต่ภูผา ความสรรเสริญจะมีแต่พระนาง ข้าแต่พระนางภาพราตรี พระนางทูลคาผู้
ปกครองสกลโลก ผู้เป็นต้นกำเนิดของสตรีเพศทั้งมนุษย์และเทพดา ขอจงได้ประสาท
ให้พวกข้าพเจ้าพ้นจากความทุกข์ยากด้วยเถิด แม่เทพนารี (พระคิเวตรัสต่อไป) เมื่อนาง
ได้สดับคำอ้อนวอนของพระอินทร์และเทพยเจ้าทั้งหลายแล้ว นางก็พลันบังเกิดความสงสาร
จึงอุทิศพระกายแต่เบา ๆ แล้วก็เกิดเป็นรูปประหลาดขึ้นรูปหนึ่ง มีมือ ๔ มือ และศีรษะเป็น
ช้าง แล้วนางก็กล่าวแก่เทพยเจ้าเหล่านั้นว่า เพื่อให้สมความมุ่งหมายแห่งประโยชน์ของ
เจ้าทั้งหลายข้าจึงสร้างรูปนี้ขึ้น ซึ่งจะได้ขัดขวางแก่หมู่มนุษย์ในบางโอกาส และจะคอย
ป้องกันมิให้เขาทั้งหลายไปไหว้เทวาลัยโสมนาคได้ โดยอาการเช่นนี้มนุษย์เหล่านั้นก็จะ
ดกนรก เมื่อเทพยเจ้าเหล่านั้นได้ฟังคำชี้แจงเช่นนั้นแล้วก็กลับยังสำนึกแห่งตน ๆ โดยมีได้
มีความหวั่นหวาดต่อมนุษย์อีกเลย

แล้วเจ้าหัวช้างได้กล่าวแก่นางเช่นนั้นว่า ข้าแต่พระเทวี พระแม่เจ้าจะให้ข้าทำสิ่งไร
ขอได้ทรงบัญชามาเถิด แล้วนางก็ตอบว่าจงขัดขวางมิให้พวกมนุษย์ไปไหว้เทวาลัยโสมนาค
และชักชวนให้พวกเขาละทิ้งความมุ่งหมายด้วยหลอกให้ติดใจบุตรภรรยาและทรัพย์สมบัติ
แต่เจ้าจงช่วยขจัดความขัดข้องทั้งหลายจากบุคคลผู้เคารพเจ้าด้วยเพลงสรรเสริญดังจะ
กล่าวต่อไปนี้ และเจ้าจงทำให้ชนเหล่านั้นได้รับความกรุณาจากพระคิเวโดยการทำการ
สักการบูชา ณ ที่เทวาลัยโสมนาค โอม ข้าขอสรรเสริญท่าน ข้าแต่ท่านผู้เป็นเจ้าแห่งอุปสรรค
ทั้งหลายสวามีแห่งนางสิทธิ และนางพุทธิ คณะปติผู้ชำนะ ผู้ประทานซึ่งความมีชัย ผู้เป็น
อุปสรรคต่อความสำเร็จแห่งผู้ไม่เคารพ ข้าแต่พระคเณศวร ข้าขอสรรเสริญท่าน ท่านผู้
เป็นโอรสแห่งพระนางอุมาผู้นำหาวดกลัว (แต่) มันคงและงดโทษให้ง่าย ข้าแต่พระวินายกะ
ข้าขอสรรเสริญท่าน ข้าแต่พระคชพัคตร์ซึ่งเมื่อกาลก่อนได้ปกป้องเหล่าเทพยเจ้า และ
อุปการะให้ความประสงค์สำเร็จทุกอย่าง ข้าขอสรรเสริญท่าน แล้วนางปารวตีได้กล่าว
ต่อไปว่า เจ้าจงได้รับความสรรเสริญและสักการะในวันที่ ๔ ทุก ๆ ปีภษ ถ้าใครอ้อนวอน
พระวินายกะก่อนแล้ว ความลำบากทั้งหลายจะไม่กีดขวางต่อการได้สิ่งที่ต้องประสงค์
และผลอันดีเลิศก็จะเกิดขึ้นจากการบูชาบุญ การอุทิศและการวิงวอนอื่น ๆ*

ในคัมภีร์สุปุรภาพาคมมีข้อความอีกอย่างหนึ่งในเรื่องการปฏิสนธิของพระคเณศวร
ว่าพระคิเวได้ทรงเล่าให้ตัวพระวิฆเนศวรฟังเอง ดังต่อไปนี้ ในกาลครั้งหนึ่ง ข้าพร้อม
ด้วยนางปารวตีได้พากันไปเที่ยวยังพนาวันบนไหล่เขาหิมาลัย เพื่อแสวงหาความสุขสำราญ

*จากหนังสืออินดุมิโกโลจี ของเคนเนดี หน้า ๓๕๔ - ๓๕๖

ในทีนั้น ข้าทั้งสองเห็นช้างผู้เมียสองตัวกำลังร่วมรสสังวาสกันอยู่ทำให้ข้าทั้งสองรู้สึกเสียวกระสันในการมรยีนก ข้าทั้งสองใครจะได้รับความบันเทิงด้วยรูปเป็นช้างนั้นบ้าง ข้าจึงแปลงตัวเป็นช้างผู้นางปารวตีเป็นช้างเมีย แล้วได้ร่วมรสกันเกิดความเกษมสุขยิ่งนัก ด้วยประการฉะนี้แลจึงอุบัติเจ้าผู้มีหน้าเหมือนช้าง

เรื่องที่กล่าวถึงพระวิมเนศวร ซึ่งนับถือกันว่าเก่าที่สุดมีอยู่ในคัมภีร์ไอตฺเรย-
ปุราหมณะ* ตอนที่ ๑ บทที่ ๒๑ ว่าคณะปติเป็นองค์เดียวกับพระพรหม คือ พรหมณสฺปติ
หรือ พุทฺธสฺปติ ศาสตราจารย์มิกกล่าวว่ แรกที่เริ่มแต่งตำราความรู้ต่าง ๆ มีตัวอักษร
ใช้กันอยู่แล้ว เขาทำบัญญัติศัพท์ทั้งหลายขึ้นเป็นบัญญัติที่รวมศัพท์ซึ่งมีรูปหรือความหมาย
เป็นอย่างเดียวกัน หรือมีลักษณะอะไรอื่นพอเพื่อจะเอาแยกไว้เป็นวรรค ๆ ได้ บัญชีเหล่านี้
ตั้งขึ้นเป็นคณะ ๆ จึงนับถือกันว่าเป็นของดี คำว่า คณะปติ - เจ้าแห่งคณะเป็นชื่อของ
พรหมณสฺปติต่อมาถือกันว่ คำนั้นหมายถึงตัวความรู้บ้าง พระพรหมบ้าง พระเวทบ้าง
มีคณะต่าง ๆ กล่าวไว้ในพวกคัมภีร์ปฺราติศายฺย ตำราของอาจารย์ยาสกก็เป็นทีรวบรวม
คณะชนิดนั้นไว้

เล่ากันมาว่าเมื่อพระวฺยาสะแต่งเรื่องมหาภารตะใช้พระคณศวรเป็นเลขานุการ
เขียนตามคำบอกโดยใช้งาเป็นดินสอ

ในคัมภีร์พรหมไววรฺตะปุราณะกล่าวว่าพระคณศวรก็คือพระกฤษณะนั่นเอง
ซึ่งเดิมได้มีรูปเป็นมนุษย์ พระศนฺได้พบเธอเมื่อยังเป็นทารกอยู่ ด้วยเหตุที่ได้พบกับพระศนฺ
เศียรของทารกนั้นขาดออกไปสู่โคโลกะ (สวรรค์ของพระกฤษณะ) มีลูกช้างไอราวตะ
ตัวหนึ่งอยู่ในป่า พระศนฺจึงตัดหัวลูกช้างนั้นมาต่อเข้ากับตัวทารก

เช่นนี้จะเห็นได้ว่าพระคณศวรหรือพระวิมเนศวรนั้นเข้าใจกันว่ได้กำเนิดมา
แต่พระศิวะโดยส่วนเดียว หรือนางปารวตีโดยส่วนเดียว หรือทั้งพระศิวะและนางปารวตี
ทั้งสองนั้น ยังถือกันว่พระคณศวรเป็นปางของพระกฤษณะอีก ทั้งยังมีหนังสือกล่าวว่า
พระคณศวรเป็นผู้หนึ่งผู้เดียวกับพระพรหมและพรหมณสฺปติหรือพุทฺธสฺปติด้วย ฉะนั้น
เรื่องราวอันเป็นกำเนิดของพระวิมเนศวร จึงเป็นของยุ่งยากมาก

*เหตุที่คัมภีร์นั้นว่ คณะปติเป็นองค์เดียวกับพรหมณสฺปติ เห็นจะเป็นเพราะเหตุดังนี้ คือศัพท์ว่คณะปติ
แปลว่ หัวหน้าคณะ คำว่ คณะมักจะเข้าใจกันว่เป็นบัญญัติศัพท์ เพราะเขาเคยทำบัญญัติศัพท์ขึ้นโดย
ที่เอาศัพท์ซึ่งมีรูปหรือมีความหมายเหมือนกัน รวมเป็นพวกเดียวกันเรียกว่คณะ ในคัมภีร์เวท พรหม-
สฺปติ หมายความว่าหมดศัพท์สำหรับสวดอ้อนวอนหรือเคารพ ฉะนั้นศัพท์ว่ คณะปติและพรหมสฺปติ
ซึ่งดูหมายความว่าเป็นอย่างเดียวกัน จึงได้ถูกอ้างมากล่าวไว้ด้วย แต่คนโดยมากเข้าใจกันว่ พระวิมเนศวร
ได้ชื่อคณะปติด้วยเป็นหัวหน้าคณะ คือ พวกมหาดเล็กของพระอิศวร (ศาสตร)

ตามธรรมเนียมสมัยนี้ พวกสัตบุรุษชาวอินดูยมบูชาพระคณศวรก่อนในเมื่อเริ่มพิธีต่าง ๆ กัตติ เมื่อจะสรรเสริญเทวดาซึ่งถึงแม้ว่าสูงกว่า (พระคณศวรนั่นเอง) กัตติ พร้อมทั้งในการประพันธ์ตำราทั้งปวงและกิจการที่สำคัญทุกอย่าง

พระวิฆเนศวรมีชื่อต่าง ๆ กันดังนี้คือ คณปะติ เอกทนต์ เหมมะกะ ลมุโกทระ สุรปรณะ คชานนะ และคุหากระชะ เหตุที่เรียกชื่อพระวิฆเนศวรว่า คชานนะ เอกทนต์ คณปะติ หรือคณศวรนั้นได้กล่าวแล้วแต่เบื้องต้น แต่คัมภีร์ปุรหมไววรตะปุราณะ อธิบายถึงชื่อของเทพเจ้าองค์นี้บางศัพท์อย่างแปลก ๆ ว่า ค ในคณปะติศัพท์เป็นเครื่องหมายว่า ปัญญาและ ณ นั้นหมายความว่าโมกษะ คือการพ้นจากสังสารวัฏของอาตมา ปติ คือเจ้าแห่งปัญญาและโมกษะจึงเป็นคณศวร คือ ประพรหม เอก ในคำ เอกทนต์ หมายถึงสิ่งสูงที่สุดเป็นองค์หนึ่งองค์เดียว และทนต์หมายถึงเดชานุภาพ เพราะฉะนั้น เอกทนต์ ก็คือ สิ่งซึ่งสูงที่สุดพร้อมทั้งสรรพเดชานุภาพ คำว่า เหมมะกะ เห แปลว่า ปราศจากความช่วยหรือความอ่อนแอ คำว่า รมมะกะ หมายถึงการป้องกัน คือช่วยบำรุงสัตว์ที่อ่อนแอให้พ้นจากภัยอันตราย เพราะฉะนั้น เหมมะกะรวมกันแปลว่าผู้ป้องกันผู้อ่อนแอ ท้องของพระวิฆเนศวรโตขึ้นด้วยเหตุที่ได้กินอาหารที่พระวิษณุและพระศิวะประทานให้ เขาจึงได้ขนานนามพระวิฆเนศวรว่า ลมุโกทระหูของคชานนะซึ่งโบกไปมาเป็นเครื่องกำจัดอุปสรรคทั้งหลายของผู้ที่นับถือ และเป็นเครื่องหมายปัญญาด้วย เพราะเหตุที่ได้กำเนิดจากพระนางปารวตีก่อนคุหะ คือสุพुरुหมณย จึงได้เรียกว่าคุหากระชะ ส่วนคัมภีร์ภวิษยตะปุราณะกล่าวว่า เพราะเหตุที่เขื่อนาคันตีไปในทางชอบธรรม จึงได้นามว่า วินายกะ คำอธิบายนามวินายกะอีกอย่างหนึ่ง กล่าวไว้ในคัมภีร์วามนะปุราณะอ้างว่าเพราะเหตุที่เขื่อนาคันตีโดยปราศจากนายกะหรือบิดา (คือ หมายถึงที่เกิดแต่พระนางปารวตีส่วนเดียว) จึงได้นามว่าวินายกะ

กล่าวกันว่าเทวสถานสุพुरुหมณยเป็นของที่ดินในอินเดียภาคใต้ แต่เทวสถานวิฆเนศวรยังมีมากไปกว่านั้นอีก ทุก ๆ หมู่บ้านแม้ที่สุดในตำบลเล็ก ๆ ก็ยังมีรูปพระวิฆเนศวร โดยจะมีเทวาลัยหรือไม่ก็ตาม รูปพระวิฆเนศวรจะให้เห็นในที่ต่าง ๆ โดยมีวัณเช่นตามทางเข้าหมู่บ้าน ตามป้อม ตามใต้ต้นไม้ใกล้หมู่บ้าน ตามทางขามือที่เข้าไปสู่โบสถ์พระศิวะ และที่ (หน้า) โบสถ์มากำแพงโบสถ์ของพระวิษณุและพระศิวะ และในวิหารพิเศษซึ่งสร้างไว้มุมตะวันตกเฉียงใต้ในคิวัลยสถาน

ในคัมภีร์รูปมณฑนะกล่าวไว้ว่า ในโบสถ์ซึ่งสร้างอุทิศถวายแด่พระคณศวร จะต้องมียุคขกรณะอยู่ข้างซ้ายมือ รูปพระคณศวรรูปพระสิทธอยู่ข้างขวามือ รูปเคาร้อยูข้างทิศเหนือ รูปพุทธิอยู่ข้างตะวันออก รูปพาลจนทุระอยู่ตะวันออกเฉียงใต้ รูปสรสวดีอยู่ทิศใต้ รูปกุเระอยู่ทิศตะวันตก รูปธุมระอยู่ข้างหลัง มีรูปทวารบาลประตูละคู้ในสี่

ประตูของโบสถ์นั้น คู่ที่อยู่ประตูตะวันออกชื่ออวิฆณะ และวิฆณะราชะ คู่ที่อยู่ประตูด้านในมีนามว่า สุวกุตระ และพลวานทางประตูด้านทิศตะวันตกมีนามว่า คชกรณะและโคกรณะ และทางประตูด้านเหนือมีนามว่า สุเสามยะและศุภทายกะ รูปเหล่านี้เป็นรูปเดียรมีลักษณะน่ากลัว มือข้างหนึ่งอยู่ในท่าตรชนี (ชี้) มืออีกข้างหนึ่งถือทนต์ (ตะบอง) ถ้าเป็นอวิฆณะ และวิฆณะราชะ มืออีกข้างหนึ่งนั้นถือปรัศู (ขวาน) และดอกบัว ถ้าเป็นสุวกุตระกับพลวาน ถือพระขรรค์และโล่ ถ้าเป็นคชกรณะและโคกรณะถือธนูและลูกศร ถ้าเป็นสุเสามยะกับศุภทายกะถือดอกบัวและขอช้าง

รูปพระวิฆเนศวรมีทั้งนั่งและยืน ที่ร่อนนั่งบางทีก็เป็นปัทมาสนะและหนูหรือสิงห์โต แต่มีน้อย ถ้าหากเป็นรูปยืนลำตัวมักงอนิดหน่อย มีลักษณะอย่างทวิภงคะ (งอที่สองส่วน) ก็มี และตริภงคะ (งอที่สามส่วน) ก็มี รูปยืนของคณปตินั้นมักจะมีลักษณะอย่างสมภงคะ (มีส่วนเสมอ) โดยลำตัวมิได้งอโค้ง สำหรับรูปนั่งมีกฎไว้ว่า ขาข้างซ้ายพับวางลงบนที่นั่ง ส่วนขาขวาพับวางบนโคนขาซ้าย อย่างใดก็ดีเนื่องด้วยช่างจำหลักโดยมากมักทำให้เห็นท้องพลุ่งเกินไป จนไม่สามารถที่จะทำให้ขาทั้งสองไขว้กันอยู่ข้างหน้า เพราะฉะนั้น เขาจึงทำขาข้างขวาให้งอเข้า และพับตั้งไว้บนที่นั่ง

วงของพระคเณศรนั้นหันไปทางซ้ายก็มีทางขวาก็มี แต่โดยมากหันไปทางซ้ายน้อยครั้งที่จะได้พบรูปที่มีวงหันไปทางขวา พระคเณศรที่มีวงหันไปข้างขวา ภาษาทมิฬเรียกว่า วิลมบุรวินายกะ และพระวิฆเนศวรที่มีวงหันไปทางซ้ายเรียกว่า อิทมบุรวินายกะ (ภาษาทมิฬ วลม แปลว่า ขวา อิทม แปลว่า ซ้าย)

รูปพระวิฆเนศวรโดยมากมีสองนัยน์ตา แต่บางคัมภีร์กล่าวว่ารูปพิเศษ บางรูปมีสามนัยน์ตา มี ๔ - ๖ - ๘ หรือ ๑๐ กร ที่สุด ๑๖ กรก็มี แต่โดยมากมีเพียง ๔ กร ส่วนท้องนั้นควรเป็นที่ใหญ่โตสมกับที่เขาเรียกกันว่า ลมูโพทร ที่ทรวงอก มีงูเป็นรูปขุญญะปิตู อีกตัวหนึ่งนั้นพันรอบท้องเป็นเข็มขัด ในปุราณะกล่าวถึงเหตุที่เธอมีงูเป็นประคตไว้เป็น เรื่องที่น่าฟังดังต่อไปนี้ ครั้งหนึ่ง พระวิฆเนศวรได้รับขนมโมทกะเป็นจำนวนมากมาจากผู้ที่บูชา รับประทานขนมเหล่านั้นจนหมดสิ้น แล้วก็ขึ้นขี่หนูอันเป็นพาหนะพิเศษเพื่อจะกลับไปยังสำนัก ขณะนั้นเป็นเวลาพลบค่ำหนูตัวน้อยถูกบรรพบุรุษทุกมาระอันหนักเกินกำลัง ก็ไม่สามารถจะเดินไปได้โดยสะดวก และในเวลาที่ได้เดินไปได้โดยยากเช่นนั้น พบงูใหญ่ตัวหนึ่งเลื้อยขวางทางมา เจ้าหนูก็สะดุดล้มลงพร้อมทั้งพระวิฆเนศวร ซึ่งขี่อยู่บนหลังด้วยความตกใจ การล้มนี้เองเป็นเหตุทำให้พระคเณศรซึ่งกินขนมโมทกะจนอิ่มเต็มทีนั้นท้องแตกขนมทั้งหลายก็ทะลักทะลวยออกเกลื่อนกลาด เธอจึงเก็บขนมเหล่านั้นพลงยัดเข้าไปในท้องซึ่งแตกออกนั้น และนางงูตัวซึ่งเป็นเหตุทำให้เกิดอันตรายนั้นมารัดให้มันคง เพราะเหตุนี้เอง

จึงได้รู้เป็นประคต พระจันทร์ซึ่งมีดาวเป็นบริวาร ๒๗ ดวง ได้เห็นเหตุการณ์ทั้งหมดที่บังเกิด
ขึ้นบนแผ่นดินในเบื้องล่างก็หัวเราะด้วยเสียงอันดังจนพระคณศวรได้ยินชัด พระคณศวร
มีความโกรธเป็นกำลังที่ถูกสบประมาทเช่นนี้ จึงได้ถอนนางข้างหนึ่งข้างพระจันทร์ งามไป
ถูกพระจันทร์โดยแรงจนพระจันทร์หมดรัศมีอันแรงกล้า ราตรีก็มืดลง เทพเจ้าทั้งหลาย
จึงเข้าไปหาพระคณศวรด้วยการกล่าวประณามขอโทษพระจันทร์ผู้ทำให้เดือดร้อน และ
ขอให้รัศมีอย่างเดิม พระวิฆเนศวรพอใจในคำสรรเสริญของเทพเจ้าเหล่านั้น จึงเปลี่ยน
คำแข่งที่จะให้รัศมีของพระจันทร์หมดไปอย่างจริงจังนั้นให้มีกำหนดเสื่อมลงและเจริญขึ้น
(คือให้เป็นข้างแรมและให้มีข้างขึ้น) เรื่องนี้ชี้ถึงเหตุที่พระคณศวรมีนางข้างเดียว และที่
พระจันทร์ข้างขึ้นและข้างแรม

รูปพระคชพัคตร (พระคณศวร) นี้มีลักษณะหลายอย่าง ข้าพเจ้าจะแสดงลักษณะ
ต่าง ๆ ของพระคณศวรโดยย่อดังต่อไปนี้

พาล-คณปติ รูปนี้คล้ายทหารก็มี ๔ กร มีเศียรเป็นช้าง ในมือทั้ง ๔ นั้น ถือมะม่วง
กล้วย ขนุนและอ้อย ทั้งวงถือมะขวิด กล่าวกันว่ารูปนี้มีวรรณเหมือนพระอาทิตย์เมื่ออุทัย

ตรุณ-คณปติ รูปนี้เหมือนผู้ชายหนุ่มมือถือหว่าน ขอมะขวิด ผลหว่าน เส้สะมัด และ
ไม้ไผ่ วรรณแห่งเทพยเจ้าองค์นี้เป็นสีแดง

ภกติ-วิฆเนศวร เป็นรูปมี ๔ มือ ถือมะพร้าว มะม่วง ก้อนน้ำตาล และถ้วยข้าว
ปายาสซึ่งปรุงด้วยนมสด และข้าวมีรสหวาน วรรณแห่งรูปนี้มีสีขาวเหมือนดวงจันทร์ใน
ฤดูสารท

วีระ-วิฆเนศวร ลักษณะของพระวิฆเนศวรองค์นี้มี ๑๖ กร ถือเวดาลหรือซากศพ
ซึ่งเป็นอาวุธที่มีศักดิ์ คั่นศรกับลูก ดาบกับโล่ มุทุกระ หรือไม้ค้อน ครุฑ หรือไม้ตะบอง
ขอ บ่วง หลาว หอกขัด ขวาน และธง วรรณแห่งรูปนี้มีสีแดง

ศกติ-คณศวร แสดงถึงรูปหมวดหนึ่ง คือ รูปลักษมีคณปติ อรุณิษฐคณปติ มหา
คณปติ อรุทรวคณปติ และปิณฑคณปติ ในรูปเหล่านี้ รูปของลักษมีคณปติ มี ๘ มือ ถือ
นกแก้ว ผลทับทิม ดอกบัว หม้อน้ำทำด้วยทองประดับทับทิม ขอ บ่วง กลุปลกลดา (เถาวัลล์
มีคุณสมบัติเสมอกับกัลปพฤกษ์) และดอกไม้ของต้นพานะที่เพิ่งผลิ และที่ปลายวงเป็น
สายน้ำไหล วรรณแห่งรูปนี้มีสีขาวลักษณะเช่นที่ว่ามานี้ ท่านอโฆรติวาจารย์ได้กล่าวไว้
ในหนังสือ กริยากรรมทโยติที่เขาดังแต่ในคัมภีร์มนุสรมโหทธิกลว่าลักษมีคณปติ มี ๓ ตา
และมีมือสองข้างถืองากับจักร ส่วนอีกข้างหนึ่งนั้นอยู่ในท่าอภัย แต่มีที่สืหาได้กล่าวไว้
อย่างใดไม่ แต่เข้าใจว่าคงมีไว้สำหรับกอดนางลักษมี วรรณแห่งลักษมีคณปติตามคัมภีร์

นี้ว่าเป็นสีเหลือง และว่านางลักษมีกอดพระคเณศด้วยมือข้างหนึ่ง และอีกข้างหนึ่งถือดอกบัว

อุจฺฉิษฏคณปติ เป็นที่นับถือกันมากจนทุกวันนี้ก็เพราะว่าเชื่อว่า เป็นเทพเจ้าที่จะให้สิ่งที่ปรารถนามีประการต่าง ๆ และยังถือกันว่าเป็นผู้ประสิทธิ์ประสาทพรด้วย ในคัมภีร์กริยากรรมพโยติซึ่งได้กล่าวถึงแล้วนั้น กล่าวไว้ว่า รูปนี้ถือดอกบัว ทับทิมพิน ข้าวเปลือก และอักษมาลา (ลูกประคำ) ส่วนคัมภีร์มนุสฺตรมหาภูตจะพรรณนาว่า อุจฺฉิษฏคณปติถือลูกศร ธนู บ่วงและขอ วรรณมีสีแดง นั่งอยู่บนบัลลังก์เยี่ยงกับเทวีเปลือยกายควรแสดงให้เห็นว่าอยู่ในท่าสวางสา คำพรรณนาอันละเอียดเรื่องอุจฺฉิษฏคณปตินี้มีอยู่ในคัมภีร์อุตฺตรกามิกาคมตั้งว่านี้ รูปนั้นเป็นรูปหนึ่ง มีสี่มือ สามมือ ถือบ่วง ขอและท่อนอ้อย มือที่สี่กำลังจับที่ลับของเทวีเปลือยกาย ซึ่งกำลังนั่งอยู่ด้วยกันนั้น มีตาสามดวงมีสีดำ บนศีรษะสวมรัตนมงกุฎ เทวีนี้นั่งอยู่บนดัก มีมือสองมือ ตามร่างกายมีเครื่องประดับต่าง ๆ นามแห่งเทพนารีองค์นี้ชื่อว่าวิฆเนศวรี และกล่าวกันไว้เป็นพิเศษว่า รูปนี้จะต้องเป็นรูปที่งาม ลักษณะของอุจฺฉิษฏคณปติซึ่งกล่าวไว้ในตำรานั้นต่างกันมากกับรูปสำเร็จที่ได้จำหลักไว้แล้ว แต่ทว่าทุก ๆ แห่งเทพเจ้าองค์นี้มีเทวีเปลือยกายนั่งอยู่บนดัก มือสองข้างถือบ่วงและขอ อีกมือหนึ่งถือลูกทูกะ (ขนม) และอีกมือหนึ่งกอดเทวีตรงสะเอว วงนั้นจับอยู่ที่ของลับของเทวีไม่ใช่มือ มือขวาของเทวียึดของลับของเทพเจ้าองค์นั้น ส่วนมือซ้ายถือดอกบัว

มหา-คณปติ รูปของมหาคณปติ มี ๑๐ มือ ถือดอกบัว ผลทับทิม หม้อน้ำประดับเพชร กระบองและงาที่หักของตัว ดันอ้อย รวงข้าวและบ่วง วรรณของรูปนี้เป็นสีแดง รูปของนางศักดิ์มีสีขาวนั่งอยู่บนดักของเทพเจ้าองค์นี้มีมือถือดอกบัว

อุรทุรว-คณปติ มี ๕ มือ ถือดอกกลหาระ (บัวชนิดหนึ่ง) รวงข้าว คันธนูทำด้วยดันอ้อย ลูกศรและงา ส่วนอีกมือหนึ่งกอดนางศักดิ์ที่สะเอว วรรณของเทพเจ้าองค์นี้มีสีทอง วรรณของนางศักดิ์ซึ่งเป็นคู่กันมีสีเหมือนฟ้าแลบ

ปิณฑ-คณปติ มี ๖ มือ ถือมะม่วง ช่อดอกไม้ ซึ่งเก็บมาจากต้นกัลปพฤกษ์ ดันอ้อย งา (ไม่ปรากฏว่าดอกงาหรือเม็ดงา) ขนมโมทกะ และขวาน และว่ามีรูปนางลักษมีเป็นคู่กันด้วย

ตามคัมภีร์วิฆเนศวรประวัติษฐาวีธี กล่าวถึงลักษณะโดยทั่วไปของศักดิ์คณปติไว้ว่าดังนี้ เทพเจ้าองค์นี้นั่งบนบัลลังก์กับนางศักดิ์ซึ่งมีสีเขียว และกอดนางเสมอบันเอว แต่สะเอวหาได้ติดกันไม่ วรรณมีสีแดงเหมือนพระอาทิตย์เวลากลางคืน ถือบ่วงและวัชรเป็น

อาวุธ ทำทางนำกลัว ส่วนคัมภีร์มนุสรมหารุณวะกล่าวว่า ถ้าเทพยเจ้าองค์นี้มีมือถืองา ขอบ่วง และอักษมาลาและวงถือขนมโมทกะแล้วไซ้ จะต้องมีนางศักดิ์ประดับด้วยเครื่อง อาภรณ์ และนุ่งผ้าชายขลิบทองนุ่งอยู่ใกล้ ๆ

หเรมูกะ รูปของหเรมูกะต่างกับรูปของพระวิฆเนศวรรูปอื่น ๆ มาก มีเศียร เป็นข้างทั้ง ๕ หันหน้า ๔ หน้า ไปยังทิศทั้ง ๔ หน้าทั้ง ๕ อยู่ในเบื้องบนของหน้าทั้ง ๔ เหล่า นั้น และหงายขึ้นไปข้างบน นั่งอยู่บนสิงห์ มือถือบ่วง งา อักษมาลา (พวงลูกประคำ) ขวาน และฆ้อนสามหัว ส่วนอีกมือหนึ่งถือขนมโมทกะ อีก ๒ มืออยู่ในท่าประทานพรและ ให้อภัย วรรณของหเรมูกะเป็นสีทอง

ประสณณ-คณปติ คณปติรูปนี้เป็นรูปยืน มีทั้งยืนโค้งตัวบางส่วน (สองหรือ สามส่วน) และยืนตรง คัมภีร์หนึ่งกล่าวว่ารูปนั้นอยู่ในท่าอภย และอีกคัมภีร์หนึ่งกล่าวว่า อยู่ในท่าสมภย ในรูปโค้งตัวซึ่งได้พบมาแล้วก็มีเพียงแต่ ๓ ส่วน ที่ยืน (แท่น) ของเทพยเจ้า องค์นี้เป็นปัทมาสนะ พระคณศวรรูปนี้มีสีแดงเหมือนพระอาทิตย์ยามอุทัย และประดับ ด้วยผ้าแดง มือสองมือถือบ่วงและขอและอีกสองมือที่เหลือนั้น มือหนึ่งอยู่ในท่าประทานพร อีกมือหนึ่งอยู่ในท่าให้อภัย แต่ในที่นี้ลักษณะเท่าที่ได้สังเกตในรูปจำหลักและลักษณะซึ่ง ได้พรรณนาไว้ในตำรานั้นเป็นที่ต่างกันอยู่ ประสณณคณปติ ไม่เคยเห็นรูปจำหลักที่มีมือ ทั้งสองอยู่ในท่าประทานพรและให้อภัย มีแต่ทำเป็นมือหนึ่งถืองา มือหนึ่งถือขนมโมทกะ วงกำลังหีบขนมโมทกะใส่ปาก

ธวช-คณปติ มีสี่มือ ถือหนังสือ อักษมาลา (ลูกประคำ) ท่อนไม้ และกมฑฑล (หม้อน้ำ) ทำทางนำกลัว

อุณมตตอุจนิษฐ-คณปติ มีตาสามตา มีกายสีแดง มือทั้ง ๔ ถือบ่วง ขอบขามใส่ขนม โมทกะและงา นั่งอยู่เหนือปัทมาสนะ ทำทางเหมือนช้างขับมัน

วิฆณราชะ-คณปติ เป็นรูปถือบ่วงและขอ กำลังกินผลมะม่วง รูปนี้นั่งอยู่บนหลังหนู วรรณเป็นสีแดงจัด

ภูวเนศ-คณปติ มี ๘ มือ ถือสังข์ คันธนูทำด้วยต้นอ้อย ลูกศรทำด้วยดอกไม้้งา ที่หัก บ่วง ขอ และต้นกล้วย วรรณของกายมีสีขาว คันศรซึ่งทำด้วยอ้อยและลูกศรที่ทำด้วย ดอกไม้้นั้นเป็นเครื่องหมายของพระกามเทพ พระเจ้าแห่งความรักของชาวฮินดู

นฤคต-คณปติ นฤคตคณปตินี้เป็นรูปพระคณศวรเดินร่า มี ๘ มือ ๗ มือ ถือบ่วง ขอ ขนม กุฎาร (ขวานชนิดหนึ่ง) งา วลัย (เหล็ก) ใช้เป็นอาวุธ และอังคุลีย (แหวน) อีก

มือหนึ่งอยู่เฉย ๆ เพื่อแสดงท่าทางต่าง ๆ ในการเดินรำ วรรณแห่งกายของรูปนี้เป็นสีทอง เพื่อสำแดงให้เห็นว่ารูปนี้เป็นรูปกำลังเดินรำ จึงต้องทำให้แลเห็น ขาซ้ายงอเล็กน้อย เหยียบอยู่บนปัทมาสนะ ส่วนขาข้างขวายกอลอยอยู่ รูปจำหลักของพระคเณศวรประเภทนี้โดยมากมี ๔ มือเท่านั้น ไม่ใช่ ๘ มือ เหมือนคำพรรณนาที่ว่าไว้แล้วนั้น

หริทรา-คณปติ หรือที่เรียกกันอีกอย่างหนึ่งว่า ราตรี-คณปติ มี ๔ มือ ถือบ่วงขอ ขนโมทกะ และงา รูปนี้มี ๓ ตา มีกายสีเหลืองขม้นและนุ่งผ้าเหลือง

ภาลจันทร์ กล่าวกันว่าพระจันทร์ถูกทริภังค์แล้วก็มีรัศมีเศร้าหมองไป เมื่อคณปติเห็นเช่นนั้นจึงเอาพระจันทร์มาวางที่หน้าผากเป็นติลกะ (ติลก) โดยวิธีนี้ได้ช่วยให้พระจันทร์พ้นจากความเสียหายนั้นได้ เพราะฉะนั้น รูปของคณปติที่มีพระจันทร์ติดอยู่ที่หน้าผากจึงเรียกว่าภาลจันทร์ คำอธิบายเช่นนี้มีอยู่ในคัมภีร์ พุรหุมาณฑปุราณะ

ศูรปกรณะ มีเรื่องที่เกี่ยวข้องกับพระคเณศวรรูปนี้ว่า ครึ่งหนึ่งพระฤาษีทั้งหลายแข่งพระอคุณีให้ดับ ฉะนั้น พระอคุณีจึงเสื่อมอำนาจ พระคเณศวรมีความสงสารจึงเอาหูพัดโบกให้พระอคุณีสว่างขึ้นเหมือนกับพัดด้วยศูรป (พัด) เพราะเหตุนี้จึงได้นามว่า ศูรปกรณะ

เอกทนต์ ชื่อนี้มีเรื่องไว้ว่าปรศุรามเมื่อได้ทำลายพอกษัตริย์ทั้งหลายด้วยขวาน (ปรศุ) ซึ่งได้ยืมมาจากพระศิวะแล้วได้ไปหาไกรลาสเพื่อจะแสดงต่อผู้มีพระคุณ แต่เมื่อไปถึงที่นั่น พระคเณศวรได้ห้ามให้หยุดอยู่เพียงทวารนิเวศน์แห่งพระศิวะโดยอ้างว่าพระศิวะกับพระนางปารวตีกำลังสนทนากันอยู่และไม่ยอมให้แขกเข้าไปหา ปรศุรามหาได้มีความเกรงกลัวต่อคำตักเตือนของผู้รักษาตวนั้นไม่ พยายามจะขึ้นเข้าไปในสำนักนั้นโดยพลกำลัง จึงเกิดการต่อสู้ขึ้นกับคณปติ ปรศุรามขว้างพระคเณศวรด้วยขวานโดยความโกรธ ที่จริงพระคเณศวรมีกำลังพอที่จะป้องกันการประหารด้วยขวานนั้นได้ แต่ไม่กระทำเช่นนั้น เพราะไม่อยากเห็นขวานของบิดาเป็นอาวุธที่ไม่มีฤทธิ์เดช เพราะฉะนั้นจึงเอางาข้างซ้ายรับขวาน งาจึงได้หักและหายไป โดยเหตุนี้พระคเณศวรจึงเป็นเทพยเจ้าที่มีงาข้างเดียว (เอกทนต์) ข้อที่ว่าเช่นนี้มีอยู่ในคัมภีร์พุรหุมาณฑปุราณะเหมือนกัน อย่างไรก็ตามก็ตี รูปจำหลักมีจำนวนมากทำเป็นพระคเณศวรไม่มีงาข้างขวานั้น ตรงกันข้ามกับพรรณนาที่ว่าไว้ในคัมภีร์พุรหุมาณฑปุราณะ

เราได้กล่าวมาแล้วว่าพระคเณศวรคือส่วนอากาศธาตุ ในร่างกายของพระศิวะ ซึ่งนับถือกันว่าเป็นพระเจ้าของสกลโลก บางทีเขานิกรทำรูปพระวิฆเนศวรให้เป็นเครื่องหมายของช่องว่างอันกว้างขวางซึ่งมีอยู่ทั่วไปและปกคลุมสิ่งทั้งปวงอยู่ เขาจึงได้ทำท้องของพระคเณศวรให้ใหญ่พอจะบรรจุขนโมทกะซึ่งเกินจำนวนที่จะนับได้ ขนโมทกะอัน

กลม ๆ บางที่จะหมายถึงเหล่าสัตว์ต่าง ๆ ในสกลโลกซึ่งลอยอยู่ในมหาสมุทรคืออากาศ แต่คัมภีร์ปทุมปุราณะ อธิบายว่า ขนมหอมทะนั้นเป็นรูปเปรียบของมหาพุทธิ คือปัญญา แห่งพระเป็นเจ้า

เรื่องต่อไปนี้ปรากฏในคัมภีร์คิรุมหาปุราณะ กล่าวถึงเหตุการณ์ที่คณปติแต่งงาน เมื่อคณปติและสุพुरुหมณฺย อายุสมควรจะแต่งงานได้ พระนางปารวตีกับพระศิวะปรึกษากันว่าคนไหนควรจะแต่งงานก่อน จึงลงเนื้อเห็นกันว่า ใครเดินทางรอบโลกได้ก่อน ควรจะแต่งงานก่อน เมื่อสุพुरुหมณฺยเตรียมตัวเข้าแข่งขันได้จัดนกยูงซึ่งเป็นพาหนะออกเดินทางรอบโลก ฝ่ายพระคณศวรได้เพิกเฉยต่อเวลาและไม่เอาใจใส่ในการที่น้องชายขึ้นหน้าไปก่อน เพราะรู้สึกว่าจะอย่างไรก็ตีตนต้องมีชัยชนะ ขณะที่สุพुरुหมณฺยได้พ้นสายตาไปแล้ว พระคณศวรได้ไปหาพระศิวะและพระนางอุม่าทำประทักษิณเสีย ๗ รอบ ได้กล่าวถึงพระเวทเป็นใจความว่า ถ้าบุตรทำประทักษิณบิดามารดา ๗ รอบได้กุศลเท่ากับไปรอบโลก พระศิวะและนางอุม่า มีความพอใจในปัญญาของพระคณศวรอย่างยิ่ง จึงได้จัดการแต่งงานเธอกับนางพุทธิและนางสิทธิ ซึ่งเป็นหญิงที่สวยงาม ด้วยนางพุทธิเกิดโอรสมีนามว่าเกษม ด้วยนางสิทธิเกิดบุตรมีนามว่าลาม เมื่อพระคณศวรแต่งงานแล้ว สุพुरुหมณฺย กลับมาถึงจึงทวงรางวัลที่พระศิวะและนางอุม่าได้สัญญาไว้ ครั้นได้ทราบข่าวพระคณศวร ชำนาญด้วยวิธีใด และถูกขอให้คอยอยู่จนกว่าโอกาสของตนจะมาถึงแล้ว สุพुरुหมณฺยมีความเสียใจเป็นอันมากจึงลงจากเกราณฺช* เพื่อจะบำเพ็ญตบะธรรมในที่นั้น และครองชีวิตอยู่ โดยความเป็นโสด เรื่องข้างบนนี้แสดงให้เห็นชัดว่า พระคณศวรนับเป็นเจ้าของนางพุทธิและนางสิทธินั้นคือเป็นเจ้าแห่งปัญญาและเป็นเจ้าแห่งผลสำเร็จ

คำอธิบายอันเกี่ยวแก่อำนาจที่พระคณศวรถือ ปรากฏอยู่ในตอนว่าด้วยอายุรปุระ และความหมายอายุรปุระนั้นแล้ว

*ไม่ปรากฏว่าศัพท์นี้หมายถึงสิ่งใดแน่ อักษรานุกรมภาษาสันสกฤตก็ต่างแปลว่า นกชนิดหนึ่ง และภูเขา ลูกหนึ่ง นกเกราณฺชนี้ไม่เกี่ยวกับสุพुरुหมณฺยเลย ส่วนภูเขาเกราณฺช ปรากฏในนิยายว่า ถูกสุพुरुหมณฺย ทำลาย ฉะนั้น จะแปลอย่างไรเพื่อความไม่กั้นกัน ดูเหมือนผู้แต่งต้นฉบับหลงเสียในที่นี้ (ศาสตร)



พาล - คนปติ



ศกฺติ - คณศวร



เทรุมภ - คณปติ



ประสนน - คนปติ (ตริภังค)



ประสมณ - คณปติ (สมภงค)



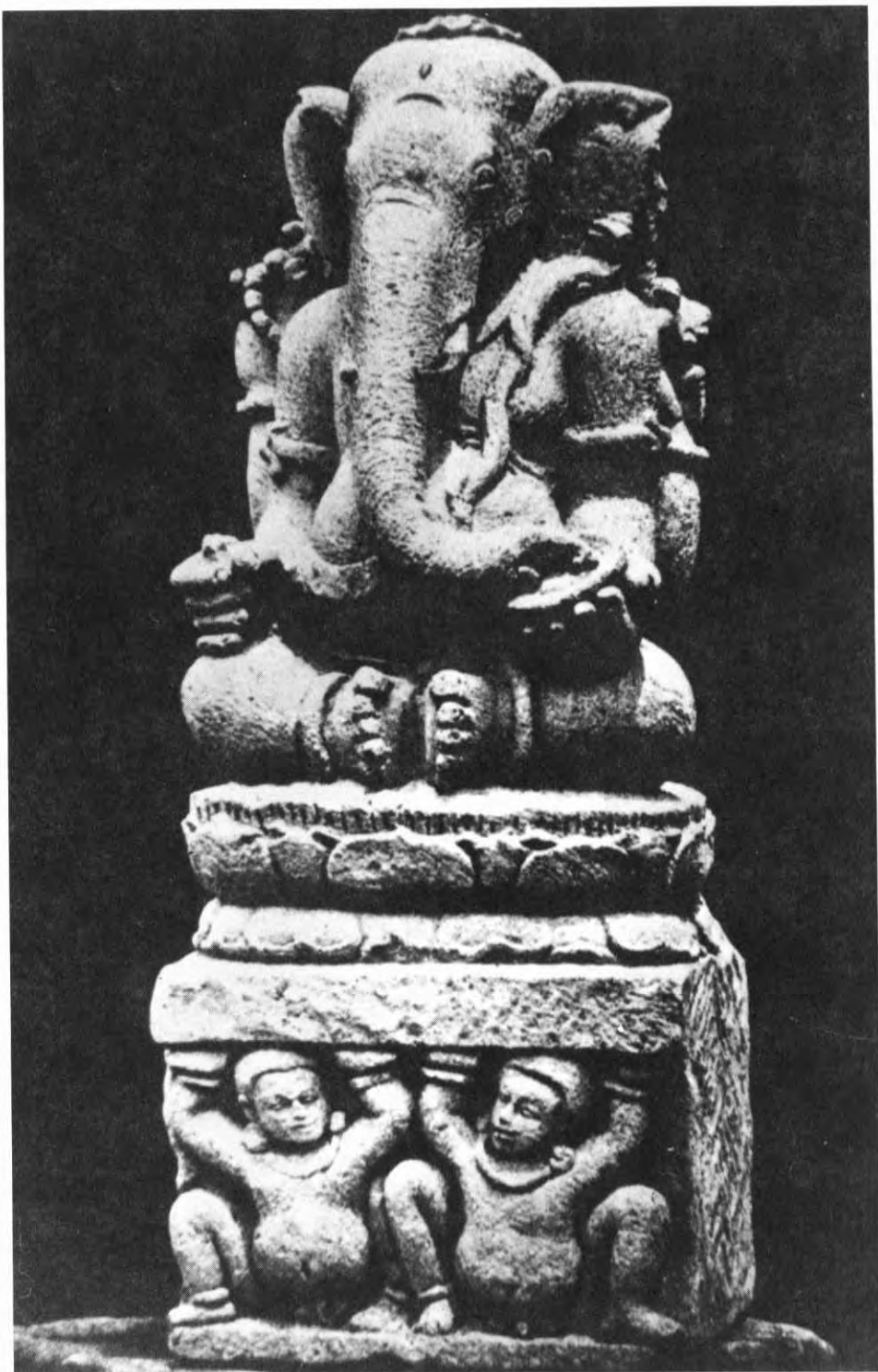
วิฆเนศวร - คณปติ (ด้านหน้า)



วิฆเนศวร - คณปติ (ด้านข้าง)



นฤคต - คณปติ



กาลจันทร์



พระคเณศวร

หน้าว่าง

ประวัติการพิพิธภัณฑ

ปาฐกถา

หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์

แสดงในการเปิดสาขาพิพิธภัณฑแห่งชาติ

ประจำจังหวัดสุราษฎร์ธานี

ที่วัดพระมหาธาตุ อำเภอไชยา

เมื่อวันที่ ๓ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๘๒

ท่านข้าหลวงประจำจังหวัดและท่านทั้งหลาย

ข้าพเจ้ามีความยินดี และรู้สึกเป็นเกียรติยศเป็นอันมาก ที่ท่านอธิบดีกรมศิลปากร ให้ข้าพเจ้าออกมาร่วมงานการเปิดสาขาพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่นี้ กับท่านทั้งหลาย ในคราวนี้ ด้วยได้เห็นความเอาใจใส่และอุสาหะพยายามของท่านพระครูโสภณเจตติการาม ผู้อำนวยการสาขาพิพิธภัณฑ และท่านขุนอารีราชการณย์ นายอำเภอที่จะตั้งพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติประจำจังหวัดนี้ขึ้น ให้มั่นคงถาวร เป็นประโยชน์แก่การศึกษาของประชาชน และเป็นเกียรติยศแก่บ้านเมืองสืบไปในภายหน้า แต่แม้ว่าท่านพระครูและท่านขุนอารีฯ จะได้พยายามกันสักเพียงไรก็ตาม ถ้าไม่ได้รับความช่วยเหลือจากท่านทั้งหลายทั้งกำลังใจ กำลังทรัพย์ และกำลังกายแล้ว การพิพิธภัณฑจะสำเร็จผลถึงเพียงนี้ไม่ได้ ที่สำเร็จได้ถึงเพียงนี้ ก็ด้วยอาศัยความร่วมมือร่วมใจของท่านทั้งหลายเป็นกำลัง โดยบริจาคเงินช่วย ในการซ่อมวิหารบ้าง ให้สิ่งของบ้าง บอกรบญเรียวไรคนอื่น ๆ ต่อไปบ้าง ช่วยกระทำการงานด้วยเรี่ยวแรงบ้าง การกระทำแต่ละอย่าง ๆ นั้นแหละ เป็นการร่วมมือที่จะให้พิพิธภัณฑที่นี้ตั้งขึ้นเป็นผลสำเร็จ ท่านที่มีส่วนร่วมมือในการตั้งพิพิธภัณฑขึ้นนี้ได้ชื่อว่าทำประโยชน์แก่ชาติและแก่พระศาสนาด้วย คือการจัดพิพิธภัณฑทุกวันนี้ รัฐบาลมีความมุ่งหมายที่จะให้เป็นอุปการณแก่การศึกษาของประชาชน คือ จัดให้ประชาชนใช้เป็นทีเล่าเรียนวิชาความรู้ทางช่าง และทางศิลปกรรมได้ เพราะฉะนั้นท่านให้ศิลปวัตถุ หรือโบราณวัตถุแก่

พิพิธภัณฑ์ ก็เท่ากับท่านได้มีส่วนช่วยในการศึกษาของชาติ นับว่าท่านได้ทำประโยชน์แก่ชาติส่วนหนึ่ง ที่ว่าเป็นประโยชน์แก่พระศาสนานั้น คือพิพิธภัณฑ์ที่นี้ตั้งอยู่ในวัด ท่านที่ให้เงินหรือสิ่งของช่วยในการซ่อมพิพิธภัณฑสถาน ก็คือท่านได้บริจาคทรัพย์ซ่อมถาวรวัตถุในวัดนี้ ให้มั่นคงถาวรอยู่ชั่วกาลนานนั่นเอง เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่าท่านได้ทำประโยชน์ให้ทั้งแก่ชาติและแก่พระศาสนา ในโอกาสนี้ข้าพเจ้าใคร่จะกล่าวถึงประวัติการพิพิธภัณฑ์ และประโยชน์แห่งพิพิธภัณฑ์ ให้ท่านทั้งหลายทราบสักเล็กน้อย เพื่อเป็นการฉลองคุณท่านทั้งหลาย ที่ได้มาร่วมงานกันในวันนี้ ซึ่งหวังว่าจะไม่ทำให้ท่านเสียเวลาในการฟังไปมากนัก

พิพิธภัณฑ์ แปลมาจากภาษาอังกฤษว่ามิวเซียม และคำว่ามิวเซียม ดัดแปลงมาจากภาษากรีก Mouseion อีกต่อหนึ่ง ซึ่งแปลว่า คฤหา หรือวิหารของมิวเซส มิวเซส เป็นเทพธิดาของกรีกโบราณ เป็นธิดาของยูปีเตอร์ มี ๙ องค์ด้วยกัน มีนามต่าง ๆ กัน แต่รวมเรียกว่ามิวเซส เทพธิดาทั้ง ๙ องค์นี้พวกกรีกถือว่า เป็นผู้ประสิทธิ์ประสาทศิลปวิทยา คือ

Clio	เป็นผู้ประสิทธิ์ประสาท	วิชาประวัติศาสตร์
Euterpe	เป็นผู้ประสิทธิ์ประสาท	วิชาดนตรี
Thalie	เป็นผู้ประสิทธิ์ประสาท	วิชาละครเรีงมณ
Melpomene	เป็นผู้ประสิทธิ์ประสาท	วิชาละครเรื่องหวาดเสียว และเศร้าโศก
Terpsichore	เป็นผู้ประสิทธิ์ประสาท	วิชาเต้นรำและร้องเพลง
Erato	เป็นผู้ประสิทธิ์ประสาท	วิชาบทประโลมโลก
Polyhymnie	เป็นผู้ประสิทธิ์ประสาท	วิชาบทพากพุม
Uranie	เป็นผู้ประสิทธิ์ประสาท	วิชาดาราศาสตร์
Caliope	เป็นผู้ประสิทธิ์ประสาท	วิชาสุนทรพจน์

ในเมืองกรีกโบราณเมืองหนึ่ง ๆ มีคฤหาหรือวิหารของเทพธิดาทั้ง ๙ นี้ไว้เสมอ นับถือกันว่าเป็นสถานที่ประสิทธิ์ประสาทวิทยาการ ต่อมาเมื่อพระเจ้าอาเล็กซานเดอร์มหาราช แผ่อำนาจไปถึงประเทศอียิปต์ และสร้างเมืองอาเล็กแซนเดรียขึ้นในเมืองอียิปต์ เพื่อฉลองพระนามของพระองค์แล้ว เมืองอาเล็กแซนเดรียก็เป็นเมืองเจริญในทางศิลปวิทยาการอย่างมาก เป็นที่ประสมอารยธรรมของกรีกและอียิปต์อย่างดี ในเมืองนี้ก็มีวิหารของเทพธิดาทั้ง ๙ นี้ แต่ไม่ได้ทำเป็นวิหารเปล่า ๆ เหมือนของกรีก ได้ใช้เป็นที่พักชุมนักปราชญ์ เป็นที่เก็บของโบราณและเป็นหอสมุดด้วย ต่อมาเมืองอื่น ๆ เอาอย่างไปทำ และเอาคำของกรีกไปเปลี่ยนใช้ภาษาของตน เช่นฝรั่งเศสเอาไปเรียกว่า Musée อังกฤษเรียก

ว่า Museum ซึ่งไทยเอามาเรียกแปลเป็นภาษาไทยว่าพิพิธภัณฑ์สถาน หมายความว่า เป็นที่เก็บรวบรวมสิ่งของต่าง ๆ

การรวบรวมสิ่งของต่าง ๆ ที่พึงชม จัดรวมไว้ให้คนดูในสถานที่อันเดียวกัน หรือเรียกในปัจจุบันนี้ว่าการพิพิธภัณฑ์นั้นได้เริ่มมีขึ้นในประเทศไทยแต่ พ.ศ. ๒๓๙๔ (คือเมื่อ ๘๘ ปีมาแล้ว พุทธศักราช ๒๔๘๒) โดยที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงรวบรวมของโบราณจัดตั้งเป็นพิพิธภัณฑ์ขึ้นในพระที่นั่งราชฤดี ในพระบรมมหาราชวัง สิ่งของซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรวบรวมไว้แต่ครั้งนั้น ยังเป็นประโยชน์และเป็นเกียรติยศอยู่จนบัดนี้หลายอย่าง มีศิลปจารึกของพ่อขุนรามคำแหง ศิลปจารึกวัดป่ามะม่วง และพระแท่นมณีศิลาคือเป็นต้น ต่อมาถึง พ.ศ. ๒๔๑๗ ตรงกับ ค.ศ. ๑๘๗๔ (คือเมื่อ ๖๕ ปีมาแล้ว พุทธศักราช ๒๔๘๒) ซึ่งเป็นเวลาที่ชาวยุโรปชาติต่าง ๆ ได้ไปทำการตรวจค้นของโบราณในประเทศอียิปต์กันมาก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้โปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งพิพิธภัณฑ์ขึ้นใหม่ ที่ศาลาสหทัย ซึ่งในครั้งนั้นยังเรียกชื่อเป็นภาษาฝรั่งว่า หอทองคอกเตีย และต่อมาได้ย้ายมาตั้งในพระที่นั่งศิวโมกษพิมาน วังหน้า ซึ่งเป็นหอสมุดวชิรญาณในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติในเวลานี้ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รวบรวมศิลปจารึกและเทวรูปต่าง ๆ จากหัวเมืองฝ่ายเหนือ มาเพิ่มพูนสมบัติของพิพิธภัณฑ์สถานยิ่งขึ้น และถึง พ.ศ. ๒๔๕๐ (คือเมื่อ ๓๒ ปีมาแล้ว พุทธศักราช ๒๔๘๒) โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโบราณคดีสโมสรขึ้น เพื่อตรวจสอบเรื่องราวทางโบราณคดี อันเป็นประโยชน์แก่การพิพิธภัณฑ์อีกส่วนหนึ่ง

ในระหว่างเวลาที่กล่าวนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ได้ทรงรวบรวมของโบราณจากจังหวัดต่าง ๆ ตั้งเป็นพิพิธภัณฑ์ของโบราณขึ้นส่วนหนึ่งในกระทรวงมหาดไทย มีวัตถุที่เกี่ยวข้องกับโบราณคดีมากมาย เป็นที่รู้จักของชาวต่างประเทศที่สนใจในทางโบราณคดีเป็นอันมาก พิพิธภัณฑ์ของกระทรวงมหาดไทย และพิพิธภัณฑ์ซึ่งยกมาจากศาลาสหทัย ทั้งสองแห่งนี้นี้แหละ เป็นบ่อเกิดแห่งพิพิธภัณฑ์แห่งชาติอันใหญ่หลวงในเวลานี้ ต่อมาถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีพระบรมราชโองการตั้งราชบัณฑิตยสถานขึ้น การพิพิธภัณฑ์จึงได้รับความคุ้มครองของกฎหมาย โดยโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติจัดตั้งพิพิธภัณฑ์สถานขึ้น เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๙ พระราชบัญญัติฉบับนี้ได้ถูกแก้ไขเปลี่ยนแปลงโดยพระราชบัญญัติว่าด้วยโบราณสถาน ศิลปวัตถุ โบราณวัตถุ และการพิพิธภัณฑ์แห่งชาติ พุทธศักราช ๒๔๗๗ นี่เป็นประวัติพิพิธภัณฑ์แห่งชาติในพระนครอย่างย่อ ๆ

นอกจากในพระนคร ยังมีพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติได้ตั้งขึ้นแล้วในหัวเมืองอีกหลายแห่ง คือที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา จังหวัดลพบุรี จังหวัดพิษณุโลก จังหวัดสุโขทัย จังหวัด นครปฐม จังหวัดเพชรบุรี จังหวัดนครราชสีมา และจังหวัดสุราษฎร์ธานี คือ พิพิธภัณฑสถานวัดพระมหาธาตุไชยา ซึ่งได้ทำการเปิดใหม่ในคราวนี้ พิพิธภัณฑสถานนี้ กรมการ หอพระสมุดสำหรับพระนคร ซึ่งเป็นผู้อำนวยการการตรวจรักษาของโบราณในสมัยก่อน ได้คิดจะตั้งขึ้นตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๖๖ คือภายหลังที่ได้มีประกาศจัดการตรวจรักษาของโบราณ เป็นทางราชการขึ้น และกรมศิลปากรได้ประกาศรับเป็นสาขาพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๘ และได้ขอให้ท่านพระครูโศภณเจตสิกการาม เจ้าคณะแขวงไชยา เป็นผู้ อำนวยการ แต่การจัดตั้งสิ่งของให้เป็นระเบียบเรียบร้อยน่าดูน่าชม ยังไม่ได้ทำก็เพราะ เหตุอย่างเดียวคือยังไม่มีสถานที่ จะจัดตั้งสิ่งของให้พอแก่การได้ เมื่อศกที่แล้วมาท่าน พระครูโศภณเจตสิกการาม กับท่านขุนอารีราชการณย์ นายอำเภอได้จัดการซ่อมวิหาร สำเร็จ และรวบรวมสิ่งของโบราณมาจัดไว้ในที่แห่งเดียวกันเป็นพิพิธภัณฑสถานประจำจังหวัด ขึ้นอย่างจริงจัง นับเป็นงานสำคัญของท่านซึ่งได้ช่วยเหลือการหน่วยหนึ่งของกรมศิลปากร หรือของชาติ ให้ลุล่วงไป คือว่าการพิพิธภัณฑสถานประจำจังหวัดนี้ ได้ริเริ่มมาแต่ พ.ศ. ๒๔๖๖ เป็นเวลาถึง ๑๖ ปี พึ่งจะสำเร็จเรียบร้อยในปีนี้อเอง ด้วยความพยายามของท่านพระครู โศภณเจตสิกการาม และของท่านขุนอารีฯ พร้อมด้วยความร่วมมือของท่านทั้งหลาย จึง เป็นที่น่าสรรเสริญยิ่ง

การมีพิพิธภัณฑสถานประจำจังหวัด เป็นความปรารถนาของกรมศิลปากรเป็น อย่างยิ่ง ด้วยการพิพิธภัณฑสถานที่เกิดขึ้นในเวลานี้มุ่งหมายเพื่อให้เป็นประโยชน์แก่การศึกษาของ ประชาชนพลเมืองทุกชั้น ไม่ได้มุ่งแต่จะให้เป็นที่สถานศึกษาของนักปราชญ์โดยเฉพาะ เพราะ ประชาชนที่ไม่มีโอกาสเข้าไปชมพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติในพระนครได้ ก็จะได้ชมพิพิธภัณฑ ที่จังหวัดนั้น ๆ และถ้าจังหวัดใดมีสถานที่เก็บรักษาของได้โดยปลอดภัย กรมศิลปากร ยินดีจะส่งสิ่งของ ที่มีค่ากันในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติในพระนครไปให้เสมอ

การมีพิพิธภัณฑสถานประจำจังหวัด นอกจากเป็นประโยชน์สำหรับการศึกษาของ ประชาชนแล้ว ยังมีประโยชน์อย่างอื่นอีกเป็นอันมาก เช่นทำให้มีชาวต่างท้องถิ่น หรือ ชาวต่างประเทศมาเที่ยวมากขึ้น ท้องที่ ๆ มีคนมาเที่ยวมาก ๆ ย่อมทำให้การค้าขายดีขึ้น คือผู้ที่มาเที่ยว นั้น ต้องนำเงินมาใช้ในที่ ๆ มาเที่ยวคนหนึ่งมากบ้าง น้อยบ้าง และเป็นเหตุ ให้ชาวท้องถิ่นมีโอกาสหาสินค้ามาขายแก่ชาวต่างท้องถิ่น เพื่อให้ได้ไปเป็นที่ระลึก รถไฟ ของรัฐบาลก็จะได้อำนาจโดยสราเพิ่มขึ้น ดังนี้ เป็นต้น เฉพาะที่วัดพระมหาธาตุไชยา จะมี ประโยชน์แก่ผู้ที่มานมัสการพระมหาธาตุขึ้นอีก คือนอกจากได้บุญกุศลในการมาไหว้

พระธาตุแล้วยังได้มีโอกาสชมพิพิธภัณฑสถานด้วย และเสียงของชาวต่างประเทศที่มักบ่นว่า ประเทศสยามนอกจากในพระนคร ไม่เห็นมีอะไรดูนั่น ก็ค่อย ๆ หายไป ถ้าเขาได้มาชมพิพิธภัณฑสถานที่เขา และถ้ามีชาวต่างประเทศชาติไหน ได้มาเที่ยวเขาแล้ว ก็ไม่ต้องสงสัยเลยว่า นามว่าเขาจะไม่แพร่หลายไปยังชนชาตินั้น ๆ เช่นนี้ เขาจะไม่น้อยหน้ากว่าเมืองเก่าทั้งหลายในประเทศสยาม

พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติของเรานั้น มีหลายแผนกด้วยกันจะยกเป็นตัวอย่าง เช่น แผนกชาติวงศ์วรรณนา จัดให้รู้ว่าชาติไทยมีพื้นเพมาจากไหน สืบเนื่องมาจากมนุษย์ดั้งเดิมชาติใด มีขนบธรรมเนียมประเพณีอย่างไร มีวัฒนธรรมและศิลปกรรมอย่างไร เป็นต้น แผนกหนึ่ง สัตวศาสตร์ จัดรวบรวมประเภทของปศุสัตว์ และสัตว์พาหนะในประเทศเรา ให้รู้ว่ามีกี่อย่าง กี่ชนิด ตัวผู้เป็นอย่างไร ตัวเมียเป็นอย่างไร ตกถูกเป็นตัวหรือเป็นไข่อย่างไร เป็นต้น แผนกหนึ่ง พฤกษศาสตร์ รวบรวมบรรดาสรรพพืชชาติ และดินชาติในเมืองเราให้รู้ว่ามีกี่อย่างกี่ชนิด อย่างไหนมีสรรพคุณอย่างไร และใช้เป็นประโยชน์หรือทำเป็นสินค้าอย่างไร เป็นต้น ดังนี้แผนกหนึ่ง (อันเป็นสาขาของธรรมชาติวิทยา) โบราณคดี จัดรักษาโบราณสถาน โบราณวัตถุ และศิลปวัตถุ เพื่อเป็นตัวอย่างของวิชาช่าง และเป็นประโยชน์ในการสอบสวนประวัติศาสตร์ เป็นต้น แต่ละแผนก ๆ ที่กล่าวมานี้ ต้องใช้จ่ายเงินเป็นจำนวนมาก จึงจะจัดการได้ดี รัฐบาลยังไม่มีเงินพอที่จะจัดพิพิธภัณฑสถานได้ทุก ๆ แผนก จึงต้องเลือกทำแต่บางแผนกที่จำเป็นต้องรีบทำก่อน เห็นว่าโบราณคดีจำเป็นกว่าแผนกอื่น ด้วยถ้าไม่รีบออกกฎหมายคุ้มครองโบราณสถานจะถูกทำลายให้สูญหายไปทุกวัน โบราณวัตถุก็จะหมดเปลืองไปทุกที ซึ่งเมื่อถูกทำลายและสูญหายไปแล้ว จะหาอะไรมาแทนไม่ได้ อนึ่ง ประวัติศาสตร์ของประเทศเรายังบกพร่องอยู่อีกเป็นอันมาก การรักษาโบราณวัตถุสถานไว้ จะได้เป็นเครื่องช่วยซ่อมประวัติศาสตร์ให้บริบูรณ์ขึ้น โบราณคดีเป็นเครื่องอุปกรณ์สำหรับซ่อมประวัติศาสตร์ที่บกพร่อง หรือที่ข้อความแย้งกันเป็นหลายนัย ให้รู้ว่าความจริงควรจะเป็นอย่างไร แม้ในสมัยที่มีจดหมายเหตุแล้ว โบราณคดีก็ยังจำเป็นอยู่ จะชักตัวอย่างให้เห็นเป็นเค้าสัก ๒ เรื่อง เช่น เรื่องพระเจ้าอู่ทองผู้สร้างกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีนั้น มาจากไหนกันแน่ เพราะในจดหมายเหตุมีกล่าวไว้ต่างกันถึง ๓ อย่าง คืออย่างแรก ๑ ในหนังสือพงศาวดารเหนือว่า พระเจ้าอู่ทองเดิมอยู่เมืองเชลียง ในแขวงจังหวัดสวรรคโลก แล้วลงมาสร้างกรุงศรีอยุธยา อย่างที่สอง อยู่ในพงศาวดารเหนือ นั้นเหมือนกัน ว่ากษัตริย์เชื้อวงศ์พระยาแกรก ซึ่งได้ครองเมือง ๆ หนึ่ง ล้นชีพลงมีแต่ธิดาธิดานั้นได้เจ้าอู่ทองบุตรเศรษฐีเป็นสามี เจ้าอู่ทองจึงได้ครองเมืองนั้น อยู่มาहांลงกินเมืองเจ้าอู่ทองจึงอพยพผู้คนจากเมืองนั้น มาสร้างกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี อย่างที่สาม มีอยู่ในหนังสือพระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถ์เลขาว่า พระเจ้าอู่ทองเป็นลูกนายแสนปม

เจ้าเมืองเทพนคร เมื่อเล็ก ๆ นายแสนปมบิดาทำเปสทองคำให้นอน จึงเรียกว่าเจ้าอุทอง เมื่อสิ้นนายแสนปมแล้วได้ครองเมืองเทพนคร ต่อมาไม่พอใจอยู่เมืองนั้น จึงอพยพผู้คนมาสร้างพระนครศรีอยุธยา ที่ตำบลหนองโสน ดังนั้น เราเป็นผู้เรียนก็จะลำบากใจเป็นอันมาก ที่ไม่รู้ว่อย่างไหนจะเป็นความจริง ถ้าประวัติศาสตร์มีเรื่องโต้แย้งกันเป็นหลายนัยเช่นนี้ ต้องอาศัยการตรวจสอบหลักฐานในทางโบราณคดีประกอบ จึงจะรู้ได้แน่เช่นเรื่องนี้ เรารู้ได้ว่าพระเจ้าอุทองไม่ได้มาจากเมืองเซียง และได้มาจากเมืองเทพนคร ที่แท้มาจากเมืองอุทอง ในแขวงจังหวัดสุพรรณบุรี เพราะเมืองอุทองยังมีอยู่เป็นหลักฐาน และที่ได้นามว่าพระเจ้าอุทอง ก็เพราะได้เป็นเจ้าเมืองอุทองมาก่อน เช่นเดียวกับเราเรียกว่า พระเจ้าเชียงใหม่ พระเจ้าน่าน เพราะได้เป็นเจ้าเมืองเชียงใหม่และเจ้าน่าน ไม่ใช่เพราะนอนเปสทองคำ คือคำว่าอุ เป็นชื่อของที่ก็ได้ เช่นอยู่ข้าวอยู่น้ำเป็นต้น เมืองอุทองเป็นเมืองกันดารน้ำ ซึ่งคงจะได้เกิดโรคระบาดขึ้นจริง ที่รู้ได้แน่ว่าพระเจ้าอุทองมาจากเมืองอุทองนั้น ก็คือเมื่อย้ายมาอยู่พระนครศรีอยุธยาแล้ว มีปรากฏในหนังสือพงศาวดารว่าโปรดเกล้าฯ ให้ขุนหลวงพะงั่ว ซึ่งเป็นพี่ของพระมหะสิอยู่ครองเมืองสุพรรณ อันเป็นเรื่องติดต่อกับเรื่องพระเจ้าอุทองนั้น ดังนี้เรื่องหนึ่ง ถอยหลังขึ้นไปอีก เช่นกษัตริย์ซึ่งเป็นต้นราชวงศ์พระร่วง ผู้ได้กู้เอกราชของไทยจากขอม และตั้งกรุงสุโขทัยขึ้นเป็นราชธานีนั้น ตามหนังสือพงศาวดารเหนือว่า เป็นบุตรนายคงเคราพ่อเมืองละโว้ ซึ่งเป็นนายกongส่วยน้ำ ครั้นนายคงเคราตาย นายร่วงได้แทนที่ ต่อมาเกิดเรื่องกับพวกขอม หนีไปบวชเป็นภิกษุในวัดแห่งหนึ่งที่ในเมืองสุโขทัย (ตรงนี้พงศาวดารเหนือ อธิบายว่าเพราะพระร่วงไปบวชเป็นพระ จึงเรียกว่า พระร่วง ที่จริงได้เรียกกันว่า พระร่วงแล้วตั้งแต่ยังไม่ได้บวชเพราะคำว่าพระ ใช้เรียกผู้เป็นที่นับถือ เช่นเรียกภิกษุว่าพระ เป็นต้น) เมื่อกำจัดนายทหารของขอมเสร็จแล้ว เผิดอยู่ในเวลานั้น พระเจ้ากรุงสุโขทัยสิ้นพระชนม์ลง ชาวเมืองสุโขทัยจึงพร้อมกันอัญเชิญให้พระร่วงลาผนวช ครองราชสมบัติ ณ กรุงสุโขทัย ถวายพระนามว่า ศรีจันทร์ทาทิตย ดังนั้นเรื่องนี้เราเชื่อถือกันมาได้ในครั้งก่อน แต่มาถึงสมัยนี้ถ้าใครจะนำมาเล่าอีก ก็คงจะเป็นแต่เพียงเรื่องละครหรือเรื่องชวนหัวเท่านั้น เพราะได้พบประวัติศาสตร์ตอนี่แน่นอนแล้วปรากฏอยู่ในศิลาจารึกวัดศรีชุม อำเภอเมือง จังหวัดสุโขทัย ศิลาจารึกหลักนี้ เวลานั้นอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ความในศิลาจารึก ว่าด้วยเรื่องประดิษฐานอริสราภพของกรุงสุโขทัยไว้อย่างถี่ถ้วน เป็นใจความว่าผู้คิดประดิษฐานอริสราภพมี ๒ คนด้วยกัน คือ พ่อขุนผาเมือง ๑ พ่อขุนบางกลางท่าว ๑ ได้ช่วยกันประดิษฐานอริสราภพขึ้น เมื่อใกล้ พ.ศ. ๑๘๐๐ พ่อขุนผาเมืองเป็นลูกพ่อขุนศรีนาวนำถม ซึ่งเป็นเจ้าเมืองสุโขทัย แต่ครั้งนั้นเมืองสุโขทัยยังเป็นประเทศราชของขอมอยู่ พ่อขุนผาเมืองนั้นเป็นเจ้าเมืองราด (อยู่ทางทิศตะวันออกของเมืองสุโขทัย) พระเจ้ากรุงกัมพูชาโปรดปรานมาก พระราชทานนามว่า กมรเตง-

อัญศรีอินทรปดินทราทิตย์ และได้พระราชทานราชธิดาองค์หนึ่งนามว่า สิงขรมหาเทวี
พ่อขุนบางกลางท่าวนั้นเป็นเจ้าเมืองบางยาง ครั้นนั้นที่เมืองสุโขทัยมีข้าหลวงขอมชื่อโชน-
ล่ำพง เป็นผู้สำเร็จราชการอยู่ พ่อขุนบางกลางท่าวกับพ่อขุนผาเมืองเป็นมิตรสหายกัน
คิดตีเมืองสุโขทัยชิงอำนาจจากขอม (เรื่องคิดชิงอำนาจนี้ เข้าใจว่าจะได้คิดกันคราวพ่อ
ขุนศรีนาวนำถมสิ้นชีพลง) ที่แรกพ่อขุนบางกลางท่าวตีได้เมืองศรีสัชนาลัย ส่วนพ่อขุนผา-
เมืองตีได้เมืองบางขลัง (คือตำบลบางช้าง ในอำเภอบางขัน จังหวัดนครศรีธรรมราช) แล้วนำพลมาทางเมืองรัต-
นบุรีศรีสุริยวงศา ถึงเมืองสุโขทัย ส่วนข้าหลวงขอมได้ต่อสู้เป็นสามารภ แต่สู้ไม่ได้ ต้อง
ยอมแพ้ทั้งเมืองสุโขทัยไป เมื่อสองสหายได้เมืองสุโขทัยแล้ว พ่อขุนผาเมืองได้นำพลออก
และได้อภิเษก พ่อขุนบางกลางท่าวให้เป็นเจ้าเมืองสุโขทัย ถวายพระนามตามนามของตน
ที่ได้รับพระราชทานจากพระเจ้ากรุงกัมพูชาว่า กมรเตงอัญศรีอินทรปดินทราทิตย์ ดังนี้
เราจึงรู้ได้แน่ว่ากษัตริย์ผู้เป็นต้นราชวงศ์พระร่วงชื่อว่าศรีอินทรทิตย์ นามเดิมชื่อว่า
พ่อขุนบางกลางท่าว หาใช่บุตรนายคงเครา ซึ่งเมื่อได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินแล้ว มีนามว่า
ศรีจันทร์ทิตย์ไม่ เพราะมีหลักฐานปรากฏอยู่ในศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหงมหาราช
ขึ้นต้นแล้วว่า “พ่อกูชื่อศรีอินทรทิตย์ แม่กูชื่อนางเสือง พี่กูชื่อบานเมือง ฯลฯ” ดังนี้ เป็น
อันว่าเราได้ติดต่อทั้งชื่อเสียงและการก่อกำเนิดของพ่อขุนรามคำแหงมหาราชได้อย่างไร ผิดตรงกันข้ามกับ
ที่เราจะมาเมื่อก่อน ที่ได้อ่านศิลาจารึกแล้วเป็นอันมาก เช่นนี้จะเห็นได้ว่าโบราณคดีเป็น
เครื่องมือช่วยให้เราศึกษาประวัติศาสตร์ได้ถูกต้องเพียงไร นี่เป็นประโยชน์ของโบราณคดี
อย่างย่อ ๆ นอกจากนี้ ยังมีประโยชน์อีกมากมายนัก ถ้าจะพรรณนากันให้ถ้วนถี่แล้ว จะต้อง
เป็นหนังสือหลายเล่มทีเดียว อนึ่ง ของโบราณในประเทศเรามีของดี ๆ ที่ควรรอดแก่ชาว
ต่างประเทศได้เป็นอันมาก แม้ประเทศเราจะล้าหลังมหาประเทศในทางอุตสาหกรรม ศิลป-
กรรมใหม่ ๆ และวิทยาการอย่างอื่น ๆ ในสมัยปัจจุบันอยู่มากก็จริง แต่ในทางศิลปกรรม
สมัยโบราณแล้ว เราไม่แพ้ใครเลย เพราะฉะนั้นพิพิธภัณฑ์โบราณคดีจึงเป็นของจำเป็น
ที่จะต้องรีบจัดทำก่อนแผนกอื่น ๆ และท่านผู้จัดจัดพิพิธภัณฑ์แผนกนี้ขึ้น จึงควรนับว่าเป็น
ผู้มีบุญคุณแก่กุลบุตรกุลธิดาเป็นอันมาก

งานเปิดพิพิธภัณฑ์ในวันนี้ นอกจากเป็นอุดมฤกษ์ตามธรรมดาแล้ว ยังเป็นวัน
วิสาขบูชา คือวันที่พระปรมินทรมหาพุทธเจ้าก่อกำเนิดมาเป็นวันประสูติ วันตรัสรู้ และวัน
นิพพาน ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าของเราทั้งหลาย เป็นวันมงคลอันเลิศ เพราะฉะนั้น เมื่อ
จบปาฐกถาแล้ว ข้าพเจ้าขอเชิญชวนท่านทั้งหลายเวียนเทียน ทำสักการบูชาพระพุทธรูปเจ้า
พระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ และพระสงฆ์สาวกของพระองค์ ซึ่งเป็นสรณะอัน
เลิศของเราชาวพุทธมามกะทั้งหลาย เพื่อเป็นสิริมงคลแก่พวกเราต่อไป ขออำนาจคุณ

พระศรีรัตนไตรซึ่งเป็นสรณะอันประเสริฐของพวกเรา และพระมหาธาตุซึ่งศักดิ์สิทธิ์จึง
บริหารพิภพภนทสถานแห่งนี้ ให้สถิตถาวรอยู่ชั่วกาลนาน และขอให้ท่านทั้งหลายที่ได้
มาร่วมงานกันในวันนี้ จงมีความสุขความเจริญทั่วหน้ากัน เทอญ.

เรื่องเมืองพิษณุโลก ฯลฯ*

หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ รวบรวม

(ส่วนมากจากพระนิพนธ์ของสมเด็จพระยาตำราจรรราชานุภาพ)

ตำนานเรื่องสร้างเมืองพิษณุโลกแต่เดิมเราเคยเชื่อถือตามหนังสือพงศาวดารเหนือว่าเมื่อใกล้จะถึง พ.ศ. ๑๕๐๐ มีพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ ๑ (เป็นลาว) ครองเมืองเชียงแสนอยู่ในประเทศลานนา รอบรู้พระไตรปิฎกเชี่ยวชาญ จนได้พระนามว่า “พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก” ยกกองทัพลงมาตีเมืองศรีสัชชนาลัย พระยาพสุจราชเจ้าเมืองไม่สามารถจะต่อสู้เอาชนะได้ จึงเป็นแต่ตั้งรักษาเมืองอยู่ พระมหาเถระ พุทธโฆษาจารย์วัดเขารังแรงไปว่ากล่าวทั้ง ๒ ฝ่ายยอมปรองดองกัน ด้วยพระยาพสุจราชถวายนางปทุมเทวี ราชธิดาแก่พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก ๆ ก็เลิกทัพกลับไป พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกมีราชบุตรด้วยนางปทุมเทวี ชื่อเจ้าไกรสรราชองค์ ๑ เจ้าขัติสาคระองค์ ๑ อยู่มาพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกใคร่จะขยายอาณาเขตลงมาทางใต้ (ด้วยสร้างเมืองใหม่ให้ราชบุตรทั้ง ๒ นั้นครอบครอง) จึงให้จ่านกร้องกับจำการบุญคุมพลลาวชาวลานนาปลอมเป็นพ่อค้าลงมาหาที่สร้างเมืองในแดนเมืองไทย มาเห็นที่ตำบลหนึ่ง (ตรงเมืองพิษณุโลกตั้งอยู่เดี๋ยวนี้) เหมาะดี จึงเกณฑ์พวกพราหมณ์กับไทยซึ่งตั้งภูมิลำเนาอยู่ ณ ที่นั้น สมทบกับพวกลาวชาวลานนาช่วยกันสร้างเมืองลงมือสร้างเมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๓ ขึ้นค่ำ ๑ ปีฉลู (ศักราชเท่าใดไม่ปรากฏ) สร้างอยู่ ๑ กับ ๗ เดือนแล้วสำเร็จ ต่อนั้นมาอีกสัก ๗ - ๘ ปี พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกจึงเสด็จลงมายังเมืองที่สร้างขึ้นใหม่นั้น ทรงปรารภจะตั้งชื่อเมือง ตรัสปรึกษาพราหมณ์ปุโรหิต ๆ ทูลว่า เสด็จมาถึงในยามพระพิษณุเป็นมงคล จึงขนานนามเมืองฝั่งตะวันออกว่า “พิษณุโลก” และเรียกว่าโอฆบุรีด้วยอีกชื่อ ๑ เมืองทางฝั่งตะวันตกให้ชื่อจันทบุรี เมื่อขนานนามเมืองแล้ว พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกทรงปรารภจะสร้างพระพุทธรูป จึงให้เลือกช่างต่างเมืองที่มีฝีมือดีมาช่วยกันปั้นหุ่นพระพุทธรูปขึ้น ๓ องค์ แล้วหล่อเมื่อ

* พิมพ์ในการกรณิหารราชทานกระทรวงสาธารณสุข ณ วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดพิษณุโลก

ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๔ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีมะเมีย ล่องสำเร็จเรียบร้อยแต่ ๒ องค์ ถวายพระนามว่าพระชินสีห์องค์ ๑ พระศรีศาสดาองค์ ๑ แต่องค์ที่ ๓ นั้นล่องถึง ๓ ครั้งก็ไม่สำเร็จ จนพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกกับนางปทุมเทวีทรงตั้งสัจอธิษฐานรื้ออาสน์ถึงพระอินทร์จึงลงมาจำแลงเป็นปะขาวช่วยล่องพระเมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๖ ขึ้น ๘ ค่ำ ปีมะเมีย สำเร็จภายหลังล่อง ๒ องค์ก่อน ๕๐ วัน ถวายพระนามว่า พระชินราช เมื่อต๋อยดินที่ห่มหุ่่นออกแล้ว เห็นมีรอยเป็นรูปตรีศูลอยู่ที่พระพักตร์แปลกกับพระพุทธรูปองค์อื่น ให้ตามตัวปะขาวที่มาช่วยปั้นก็อันตรธานหายไป จึงรู้ว่าเป็นผีพระหัตถ์พระอินทร์มาช่วยปั้น เรื่องสร้างพระชินราชพระชินสีห์กับพระศาสดาในพงศาวดารเหนือมีเนื้อความเท่านี้ ไม่มีอะไรจะสอบสวนก็ต้องเชื่อกันมาอย่างนั้น ครั้นถึงสมัยสอบสวนศิลาจารึกและหนังสือเก่ากับทั้งพิจารณาแบบอย่างการสร้างของโบราณ ได้ความรู้โบราณคดีมากขึ้นโดยลำดับ ความจึงปรากฏขึ้นโดยลำดับว่าเรื่องที่จริงมิได้เป็นดังกล่าวในพงศาวดารเหนือ และอาจจะคัดค้านได้ด้วยหลักฐานหลายอย่าง จะยกคำค้านมากล่าวแต่บางข้อพอเป็นตัวอย่าง เป็นต้นว่า

ก. ถ้ามีพระเจ้าแผ่นดินทรงพระเกียรติ เช่นพรรณนาในหนังสือพงศาวดารเหนือครองเมืองเชียงแสน ในพงศาวดารของเมืองเชียงแสนคงเชิดชูพระเกียรติให้ปรากฏ แต่ในพงศาวดารเมืองเชียงแสนหรือแม่เมืองอื่นในประเทศลานนา ไม่ปรากฏพระนาม และพระเกียรติเรื่องประวัติพระเจ้าแผ่นดินเหมือน หรือละม้ายคล้ายคลึงกับพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกที่กล่าวในพงศาวดารเหนือเลยแต่สักองค์เดียว

ข. เมื่อ พ.ศ. ๑๕๐๐ ที่ในพงศาวดารเหนืออ้างว่าเป็นปีที่ล่องพระชินราชชินสีห์นั้นยังอยู่ในสมัยก่อนไทยได้เป็นใหญ่ในกรุงสุโขทัยถึงราว ๓๐๐ ปี เมืองศรีสัชนาลัยก็ยังไม่ได้สร้าง คิดพระพุทธรูปศาสนาอย่างลังกาก็ยังไม่มาถึงเมืองไทย

ค. เมืองพิษณุโลกเดิมชื่อเมืองสองแคว เรียกชื่ออย่างนั้นในศิลาจารึกและหนังสือเก่ามาตลอดสมัยสุโขทัย เพิ่งมาปรากฏเรียกชื่อว่าเมืองพิษณุโลกต่อในสมัยกรุงศรีอยุธยา ราวในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เมื่อภายหลัง พ.ศ. ๒๐๐๐

แต่จะว่าเรื่องในพงศาวดารเหนือไม่มีมูลความจริงเลยทีเดียวก็ได้ เพราะกรณีที่ถูกกล่าวในพงศาวดารเหนือปรากฏในศิลาจารึกโดยมาก และของโบราณที่เล่าเรื่องในพงศาวดารเหนือ เช่นหนังสือไทยและพระชินราชพระชินสีห์เป็นต้นก็มีอยู่ เป็นแต่พงศาวดารเหนืออ้างตัวคนและถิ่นที่กับทั้งศักราชผิด และไปชอบพรรณนาปาฏิหาริย์ต่าง ๆ เสียมากนัก เรื่องจึงเลยละอะ น่าจะเป็นด้วยผู้แต่งหนังสือพงศาวดารเหนือเป็นแต่สืบสาวราวเรื่องที่ชาวเมืองเหนือเล่ากันในสมัยเมื่อศิลาจารึกกลับสื้ไปเสียหมด แล้วเอาเรื่องอย่างนิทานมาเรียบเรียงประดิษฐ์ติดต่อกันให้เป็นพงศาวดารจึงเป็นเช่นนั้น เพราะหนังสือพงศาวดารเหนือเป็นหนังสือใหม่เพิ่งแต่งขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๐ ในรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์นี้

เรื่องหล่อพระชินราชพระชินสีห์ ถ้าว่าตามที่มีหลักฐานเป็นเรื่องในรัชกาลพระยาสิทธิไทยดังจะกล่าวต่อไป พระยาสิทธิไทยเป็นราชบุตรของพระยาเลอไทย คือเป็นราชนัดดาของพ่อขุนรามคำแหง สมภพในสมัยเมื่อพระพุทธศาสนาลังกาวงศ์กำลังเฟื่องฟูในกรุงสุโขทัยดังกล่าวในศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหง ในสมัยนั้นเจ้านายและลูกผู้ดีมีสกุลลงศึกษาในสำนักพระสงฆ์ทั้งนั้น พระยาสิทธิไทยมีอุปนิสัยติดกับเจ้านายองค์อื่นด้วยชอบเรียนทางพระศาสนายิ่งกว่าพุทธศาสตร์อย่างกษัตริย์ จึงเรียนภาษาบาลีแต่ยังทรงพระเยาว์แล้วเรียนพระพุทธวัจนะในคัมภีร์ต่าง ๆ ซึ่งระบุชื่อไว้ในบานแผ่นหนังสือไตรภูมิหลายคัมภีร์ ทรงรอบรู้พระไตรปิฎกแตกฉาน จนเมื่อเป็นพระมหาอุปราชครองเมืองศรีสัชนาลัย ในรัชกาลของพระบิดา สามารถแต่งหนังสือไตรภูมิเมื่อ พ.ศ. ๑๘๘๘ ซึ่งยังมีฉบับอยู่จนบัดนี้ได้ทั้งคัมภีร์

ครั้นถึง พ.ศ. ๑๘๘๗ พระยาเลอไทยสวรรคต เกิดเหตุจลาจลด้วยมีผู้ขัดแย้งกันในราชธานี พระยาสิทธิไทยต้องยกกองทัพลงมาจากเมืองศรีสัชนาลัย ปราบปรามพวกที่ขัดแย้งอยู่ในเมืองสุโขทัยมีชัยชนะสิ้นสิ้นศัตรูแล้ว จึงได้เสวยราชย์เป็นรัชกาลที่ ๕ ในราชวงศ์พระร่วง ราชภิเชกทรงพระนามว่า “ศรีสุริยวงศ์ราม” มีสร้อยพระนามว่า “มหาธรรมราชาธิราช” เป็นพระองค์แรก และพระเจ้าแผ่นดินที่ครองกรุงสุโขทัยภายหลังเอาเป็นแบบอย่างมาทุกพระองค์ ในหนังสือจึงเรียกพระยาสิทธิไทยว่าพระมหาธรรมราชาที่ ๑ เรียกพระเจ้าแผ่นดินพระองค์อื่นภายหลังมาว่า พระมหาธรรมราชาที่ ๒ และที่ ๓ ที่ ๔ โดยลำดับ จนกระทั่งสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสด็จขึ้นปกครองเมืองเหนือ เมื่อยังเป็นพระราเมศวรจึงใช้พระนามอื่น แต่ยังเอามาพื้นใช้อีกเมื่อสมเด็จพระเจ้าจักรพรรดิตั้งขุนพิเรนทรเทพ เป็นพระมหาธรรมราชาไปครองเมืองเหนือเป็นที่สุด เรื่องราชประวัติของพระมหาธรรมราชาที่ ๑ อันปรากฏหลักฐานดังกล่าวมา ถ้าพิจารณาแต่โดยกรณีก็ตรงกับเรื่องพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก ด้วยพระเจ้าแผ่นดินไทยที่ทรงพระเกียรติว่า รอบรู้พระไตรปิฎก นอกจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว มีปรากฏในพงศาวดารแต่พระมหาธรรมราชาที่ ๑ พระองค์เดียว กรณีที่พระมหาธรรมราชาเสด็จอยู่เมืองศรีสัชนาลัยก่อนแล้ว ยกกองทัพลงมาตีเมืองสุโขทัยก็ตรงกับพงศาวดารเหนือว่าพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกอยู่เมืองเชียงแสน ยกกองทัพลงมาตีเมืองศรีสัชนาลัย ที่สุดปีที่หล่อพระชินราชพระชินสีห์ในพงศาวดารเหนือว่า พ.ศ. ๑๕๐๐ ถ้าเปลี่ยนตัวเลข ๕ เป็นเลข ๙ กาลกำหนดก็ตรงกัน ความทุกข้อส่อให้เห็นว่าพระมหาธรรมราชาที่ ๑ เป็นผู้สร้างพระชินราชพระชินสีห์เป็นแต่ในพงศาวดารเหนืออย่างผิดตัวคนผิดถิ่นที่และผิดเวลากำหนดเท่านั้น

ยิ่งพิจารณาดูเรื่องพงศาวดารในรัชกาลพระมหาธรรมราชาที่ ๑ ก็ยิ่งแน่ใจนัก

ขึ้น ดังจะเล่าต่อไป

พอพระมหारธรรมราชาที่ ๑ ราชากิเชกแล้ว ก็ให้มาว่ากล่าวขอเป็นไมตรีกับกรุงศรีอยุธยาตั้งกล่าวมาแล้ว (ในที่อื่น) เมื่อพระเจ้าอู่ทองรับทางไมตรี พระมหารธรรมราชาลั้นระวางภัยทางภายนอกแล้ว ก็ตั้งหน้าทำนุบำรุงพระศาสนาและพระราชอาณาจักรด้วยประการต่าง ๆ พิศระห์ดูเหมือนจะเอาเยี่ยงอย่างพระเจ้าอโศกมหาราชมาทำตาม เช่น ทำถนนพระร่วงที่ยังปรากฏอยู่เป็นต้น ส่วนการทำนุบำรุงพระศาสนาว่าตามที่มิคิลจารีกปรากฏอยู่ก็มากมายหลายอย่าง คือเมื่อ พ.ศ. ๑๕๐๐ สร้างพระมหาธาตุที่เมืองซากังราว ซึ่งเปลี่ยนนามเป็นเมืองนครชุม เมื่อ พ.ศ. ๑๕๐๒ สร้างรอยพระพุทธรูปประดิษฐานไว้บนยอดเขาสุมนะภูฏ และสร้างวัดป่าแดง เมื่อ พ.ศ. ๑๕๐๕ ตรัสให้นิมนต์พระมหาสามีสังฆราชเข้ามาจากเมืองลังกา แล้วเสด็จทรงผนวชออกไปอยู่ ณ วัดป่ามะม่วง (คราว ๑) ในการที่ทรงผนวชนี้มีมิคิลจารีกเฉลิมพระเกียรติอย่างพิสดาร ปรากฏอยู่ทั้งเป็นภาษาไทย ภาษามคธ และภาษาขอม แม้มิคิลจารีกเรื่องสร้างพระชินราชพระชินสีห์หรือสร้างสิ่งใดอื่นที่เมืองสองแควไม่มีปรากฏ ก็น่าเชื่อว่าแต่เดิมคงมีแต่หากจมนดินลี้ลับอยู่หรือเป็นอันตรายสูญไปเสียหมดแล้วจึงไม่ปรากฏ เรื่องสร้างพระชินราชพระชินสีห์มีเค้าอยู่แต่ในพงศาวดารเหนือ ว่าหาช่างที่มีฝีมือดีมาจากต่างเมืองหลายคนให้ช่วยกันปั้นหุ่น ข้อนี้นักสมจริง ด้วยลักษณะพระชินราชพระชินสีห์งามต้องตาจิตใจคนผัดกับพระพุทธรูปองค์อื่น ๆ ที่หล่อในเมืองเหนือทั้งนั้น ส่วนกาลกำหนดที่หล่อนั้น ในพงศาวดารเหนือว่าหล่อพระชินสีห์เมื่อปลายปีจอ หล่อพระชินราชเมื่อต้นปีกุน ถ้าปรับปีมีชื่อนั้นเข้าในรัชกาลพระมหารธรรมราชาที่ ๑ ก็ได้กำหนดว่าหล่อพระชินสีห์เมื่อปีจอ พ.ศ. ๑๕๐๑ หล่อพระชินราชเมื่อ พ.ศ. ๑๕๐๒ ปีกุน แต่เรื่องปาฏิหาริย์ต่าง ๆ ในการหล่อพระชินราชนั้น อาจจะเป็นเรื่องประติษฐ์ขึ้นต่อภายหลังเมื่อคนนับถือพระชินราชว่าเป็นพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์แล้วก็ว่าได้ วิหาร ๒ หลังข้างพระมหาธาตุก็คงเป็นของพระมหารธรรมราชาที่ ๑ สร้างสำหรับตั้งพระชินสีห์ในวิหารด้านเหนือ ตั้งพระชินราชในวิหารด้านใต้ และพระศาสดายังเป็นพระประธานอยู่ในวิหารหลวงด้านหน้าต่อมาจนตลอดรัชกาลพระมหารธรรมราชาที่ ๑ เหตุใดจึงย้ายพระชินราชจากวิหารด้านใต้ไปเป็นพระประธานในวิหารหลวง วินิจฉัยข้อนี้ได้แต่สันนิษฐานตามเค้าที่มีอยู่ในเรื่องพงศาวดารดังจะกล่าวต่อไป

ในรัชกาลพระมหารธรรมราชาที่ ๑ กรุงสุโขทัยสมบูรณ์พูนสุขอยู่เพียง ๑๘ ปี ถึง พ.ศ. ๑๕๑๒ พระเจ้าอู่ทองสวรรคต (ก่อนพระมหารธรรมราชา ๗ ปี) พอสมเด็จพระบรมราชาธิราช (พังว) ขึ้นครองราชสมบัติ กรุงศรีอยุธยาก็รบกับอาณาจักรสุโขทัยตั้งแต่ พ.ศ. ๑๕๑๔ สมเด็จพระบรมราชาธิราชยกกองทัพขึ้นไปถึงเมืองซากังราวและเมืองสองแคว

หลายครั้ง แต่ยั้งตีไม่ได้เมืองเหนือจนถึง พ.ศ. ๑๙๑๙ พระมหากษัตริย์ที่ ๑ สวรรคต ราชบุตรได้รับรัชทายาทเป็นพระมหากษัตริย์ที่ ๒ ที่เมืองสุโขทัย ราชวงศ์เกิดแตกร้างกันขึ้น สมเด็จพระบรมราชาธิราชได้ที่ยกกองทัพขึ้นไปเมื่อ พ.ศ. ๑๙๒๑ มีชาวสุโขทัยพวกหนึ่ง ในหนังสือตำนานพระสิหิงค์เรียกชื่อผู้เป็นหัวหน้าว่า “พญาญาณดิศ” เอาใจออกห่างมาเข้ากับสมเด็จพระบรมราชาธิราช พระมหากษัตริย์ที่ ๒ สู้ไม่ไหวก็ต้องยอมเป็นประเทศราชขึ้นกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระบรมราชาธิราชจึงพญาญาณดิศเป็นเจ้าเมืองกำแพงเพชรครองอาณาเขตสุโขทัยตลอดทางแม่น้ำพิง ก็เมืองกำแพงเพชรนั้นเขตแดนต่อติดกับเมืองสุโขทัยราชธานี เมื่อพญาญาณดิศได้เป็นเจ้าเมือง มาฝึกฝาทองกรุงศรีอยุธยา ก็กลายเป็นเสี้ยนหนามของพระมหากษัตริย์อยู่ใกล้ ๆ ให้รำคาญอยู่เสมอ คงเป็นด้วยเหตุนั้น พระมหากษัตริย์ที่ ๒ จึงย้ายจากเมืองสุโขทัยไปอยู่เสียที่เมืองสองแคว แต่ในศิลาจารึกกล่าวว่า “เสด็จไปบูรณะปฏิสังขรณ์พระอาราม ประทับอยู่ ณ เมืองสองแคว ๗ ปี” ความส่อว่าย้ายไปเมื่อปลายรัชกาล แต่นั้นพระมหากษัตริย์พระองค์อื่นซึ่งเป็นทายาท จึงประทับอยู่ ณ เมืองสองแควต่อกันมาทุกพระองค์ ไม่มีพระองค์ใดกลับคืนไปอยู่เมืองสุโขทัยอีก จนเมืองสองแควเลยเป็นราชธานีของอาณาเขตและเปลี่ยนชื่อเป็นเมืองพิษณุโลกเมื่อภายหลัง สันนิษฐานว่าในพระพุทธรูป ๓ องค์ที่ตั้งเป็นประธานอยู่ ณ วัดมหาธาตุเมืองสองแควนั้น จะปรากฏว่าพระชินราชมีปาฏิหาริย์ผดกับองค์อื่นมาแต่แรกไม่ช้านัก ถึงเวลาเมื่อพระมหากษัตริย์ที่ ๒ เสด็จไปอยู่เมืองสองแคว ผู้คนคงนับถือลือเลื่องปาฏิหาริย์ของพระชินราชว่าเป็นพระศักดิ์สิทธิ์ผดกับพระพุทธรูปองค์อื่น ๆ แพร่หลายอยู่แล้ว พระมหากษัตริย์เห็นมีคนไปทำบุญบูชาที่วิหารพระชินราชมากกว่าแห่งอื่น ๆ เนื่องด้วย จึงทรงพระดำริให้ย้ายพระชินราชมาตั้งเป็นพระประธานในวิหารหลวง และย้ายพระศาสดาไปตั้งในวิหารฝ่ายใต้แทน พระชินราชก็เลยอยู่อย่างนั้นจนเชิญพระศาสดากับพระชินสีห์ลงมากรุงเทพฯ เมื่อรัชกาลที่ ๓

เกียรติคุณของเมืองพิษณุโลก

เมืองสองแควเดิม ครั้งขอมเป็นใหญ่ ตั้งอยู่แถววัดจุฬามณี ได้เมืองปัจจุบันลงไปราว ๘ กิโลเมตร ยังมีเทวสถานของขอมซึ่งได้แปลงเป็นปราสาทวัดจุฬามณีปรากฏอยู่เป็นสำคัญ ครั้นถึงรัชกาลพระเจ้าเลอไทย (พ.ศ. ๑๘๖๐ - ๑๘๙๗) สันนิษฐานว่าจะได้ย้ายเมืองสองแควจากที่เดิมขึ้นไปสร้างใหม่ที่ตรงเมืองปัจจุบันนี้เป็นเมืองสุกหลวง อย่างที่พระ

เจ้ารามคำแหงทรงสร้างเมืองศรีสัชนาลัยเป็นราชธานีสำรอง แต่ยังคงเรียกว่าเมืองสองแคว อยู่ตามเดิม ถึงรัชกาลพระมหาธรรมราชาที่ ๑ (พ.ศ. ๑๘๙๗ - ๑๙๑๙) ราว พ.ศ. ๑๙๐๐ จึงมาสร้างเป็นเมืองใหญ่อย่างราชธานีสำรอง แล้วและได้สร้างพระพุทธรชินราชและพระพุทธรชินสีห์ขึ้นในเมืองนั้น ถึงรัชกาลพระมหาธรรมราชาที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๑๙๒๑ กรุงสุโขทัยตกเป็นประเทศราชของกรุงศรีอยุธยา ในตอนต้นรัชกาลคงประทับอยู่ที่เมืองสุโขทัยตามเคย แต่ตอนปลายรัชกาล เกิดรำคาญด้วยพระยาญาณดิส เจ้าเมืองกำแพงเพชรซึ่งไปฝากใฝ่อยู่กับกรุงศรีอยุธยา จึงย้ายมาประทับที่เมืองสองแคว และเมืองสองแควก็เป็นราชธานีของอาณาจักรสุโขทัยแต่นั้นมา พระมหาธรรมราชาที่ ๔ ทิวกดศ เมื่อ พ.ศ. ๑๙๘๑ หมดราชวงศ์สุโขทัยที่จะครองราชสมบัติ เป็นประเทศราชขึ้นกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ (เจ้าสามพระยา) จึงโปรดให้พระรามศวรรัชทายาท ซึ่งเกิดด้วยพระมเหสีผู้เป็นราชธิดาของพระมหาธรรมราชาที่ ๔ เป็นอุปราชขึ้นไปครองเมืองสองแคว แต่นั้นเมืองสองแควก็เป็นเมืองลูกหลวงของกรุงศรีอยุธยาต่อมา ครั้นถึง พ.ศ. ๑๙๙๑ สมเด็จพระบรมราชาที่ ๒ สวรรคต พระรามศวรรัชทายาทขึ้นครองราชสมบัติทรงพระนามว่า สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ กลับลงไปประทับอยู่ที่พระนครศรีอยุธยา สมัยนั้นพระยาอุธิษฐิระ เจ้าเมืองศรีสัชนาลัยซึ่งอยู่แดนต่อแดนกับอาณาจักรของพระเจ้าเชียงใหม่ เอาใจออกห่างจากสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ไปชักชวนพระเจ้าติโลกราชให้มาตีเอาเมืองเหนือเป็นอาณาจักร แล้วนำกองทัพพระเจ้าติโลกราชมาตีเมืองเหนือ (เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๐๐๔) ได้ทั้งเมืองศรีสัชนาลัยและเมืองสุโขทัยไปเป็นของพวกเชียงใหม่อยู่คราวหนึ่ง สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถจึงทรงสถาปนาพระบรมราชาธิราชไธสง ให้ปกครองกรุงศรีอยุธยา มีอำนาจอย่างพระเจ้าแผ่นดิน ส่วนพระองค์เองเสด็จขึ้นไปประทับที่เมืองสองแคว ทำสงครามกับเชียงใหม่อยู่หลายปี จึงได้เมืองเหนือคืนมาจากข้าศึกหมด พระเจ้าติโลกราชก็ให้มาขอเป็นไมตรีกันดังแต่ก่อน เมื่อเสร็จสงครามแล้ว สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงดำริว่า ถ้าเสด็จลงมาประทับอยู่ที่พระนครศรีอยุธยาอย่างเดิม ทางเมืองเหนืออาจเกิดความยุ่งยากขึ้นอีกได้ อีกประการหนึ่ง สมเด็จพระบรมราชาธิราชไธสงก็ปกครองพระนครเป็นปกติดีไม่มีห่วงใย จึงเลยเสด็จประทับเสวยราชย์อยู่ที่เมืองเหนือ เอาเมืองสองแควเป็นราชธานี อยู่ต่อมาเป็นเวลาถึง ๒๕ ปี ให้เปลี่ยนนามเป็นเมืองพิษณุโลก อันหมายความว่าเป็นที่สถิตย์ของพระนารายณ์ เช่นเดียวกับพระนครศรีอยุธยา หมายความว่าเป็นที่สถิตย์ของพระรามาวตาร ที่รวมเมืองเชลียงกับเมืองศรีสัชนาลัยเป็นเมืองเดียวกัน ตั้งชื่อใหม่ว่า เมืองสวรรคโลก ก็คงเป็นครั้งเดียวกันนี้เอง ถึงปีวอก (พ.ศ. ๒๐๓๑) สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถสวรรคต สมเด็จพระบรมราชาได้รับรัชทายาททรงพระนามว่า สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓ ทรงสถาปนาสมเด็จพระเชษฐาธิราช ซึ่งเป็นพระมหาอุปราชอยู่ ณ เมือง

พิษณุโลกแล้ว เป็นผู้ปกครองเมืองเหนือ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓ สวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๒๐๓๔ สมเด็จพระเชษฐาธิราชได้รับรัชทายาท ทรงพระนามว่า สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ในเวลานั้นเมืองเหนือเรียบร้อย สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ จึงเสด็จลงมาเสวยราชย์อยู่ ณ พระนครศรีอยุธยา ครั้นพระอาทิตย์วงศ์ราชโอรสพระองค์ใหญ่อันเกิดด้วยพระมเหสีทรงเจริญวัย จึงทรงสถาปนาเป็นพระบรมราชาที่หน่อพุทธางกูร ตามกฎหมายเถียรบาล แล้วให้ขึ้นไปครองเมืองเหนืออยู่ ณ เมืองพิษณุโลก ถึง พ.ศ. ๒๐๗๑ สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ สวรรคต พระอาทิตย์วงศ์หน่อพุทธางกูรราชโอรสได้รับรัชทายาท ทรงพระนามว่า สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๔ เสวยราชย์อยู่ได้เพียง ๕ ปี สวรรคต สันนิษฐานว่าจะได้ทรงตั้งพระขัยราชา เป็นผู้รั้งราชการเมืองเหนืออยู่ ณ เมืองพิษณุโลก เมื่อพระขัยราชาได้เสวยราชย์อยู่ ณ พระนครศรีอยุธยา คงให้พระญาติที่ไว้พระทัยได้รั้งราชการเมืองเหนือในหนังสือพงศาวดารจึงเรียกว่าพระยาพิษณุโลก หมายความว่าเพียงว่าเป็นผู้ครองเมืองพิษณุโลกจะเป็นใครรู้ไม่ได้ แต่คงให้รั้งราชการรอท่าจนกว่าจะตั้งรัชทายาทขึ้นไปครองเมืองเหนือตามประเพณี ในแผ่นดินพระขัยราชา ไม่มีราชโอรสอันเกิดด้วยพระมเหสีขึ้นไปครองเมืองพิษณุโลก จนถึงแผ่นดินสมเด็จพระเชษฐาธิราชได้เสวยราชย์ ทรงพระนามว่า พระมหาจักรพรรดิจึงได้ทรงสถาปนาขุนพิเรนทรเทพ เชื้อพระวงศ์สุโขทัยให้เป็นพระมหาธรรมราชาขึ้นไปปกครองเมืองเหนือ ณ เมืองพิษณุโลก พร้อมกับพระราชทานพระราชธิดา ทรงพระนามว่า พระวิสุทธิกษัตริ์ เป็นพระชายา เมืองพิษณุโลกจึงเป็นสถานที่ราชสมภพของสมเด็จพระนเรศวรและพระเอกาทศรถทั้ง ๒ พระองค์ และเป็นสถานที่ ๑ พระนเรศวรทรงฝึกหัดทะเลาะท้าว ท้าวภูมิสุรภาพของกรุงศรีอยุธยาซึ่งเสียไปแก่กรุงหงสาวดี เมื่อในรัชกาลพระมหินทราธิราช ในแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชา พระนเรศวรเป็นอุปราชอยู่ ณ เมืองพิษณุโลก และได้เสด็จมาประทับที่วังจันทร์เกษมเป็นบางครั้ง แต่พอได้เสวยราชย์ก็เสด็จลงมาประทับ ณ พระนครศรีอยุธยา พร้อมด้วยสมเด็จพระเอกาทศรถ เมืองพิษณุโลกก็รวมเข้าในอาณาเขตอันเดียวกันกับพระนครศรีอยุธยา แต่นับเป็นเมืองเอกคู่กับเมืองนครศรีธรรมราช ผู้สำเร็จราชการเมืองมียศเป็นเจ้าพระยา บรรดาศักดิ์สูงกว่าเสนาบดีชั้นจตุสดมภ์ ตำแหน่งเมือง วัง คลัง นา เพราะยังถือว่าเมืองพิษณุโลกเป็นหัวเมืองสำคัญยิ่งกว่าเมืองอื่นทางฝ่ายเหนือ

ถึงแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (พ.ศ. ๒๑๔๔ - ๒๒๓๑) ได้เสด็จขึ้นไปประทับที่เมืองพิษณุโลก ในเวลาทำสงครามกับเชียงใหม่ ๒ ครั้ง และได้โปรดให้ช่างฝรั่งเศสคิดแบบอย่างซ่อมแปลงป้อมปราการเมืองพิษณุโลกอีกครั้งหนึ่งถึงรัชกาลพระเจ้าบรมโกษฐ์ (พ.ศ. ๒๒๗๕ - ๒๓๑๐) เสด็จขึ้นไปประพาสถึงเมืองพิษณุโลก เมืองทุ่งยั้ง และเมืองฝาง ได้ทรงปฏิสังขรณ์พระมหาเจดีย์สถานในหัวเมืองเหล่านี้ยังปรากฏอยู่หลาย

อย่าง ถึงสมัยจลาจลและสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ เมืองพิษณุโลกก็เป็นเมืองสำคัญปรากฏในพงศาวดาร คือเมื่อเสียพระนครศรีอยุธยาแก่พม่าเข้าศึกครั้งหลังเมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ เวลานั้นเจ้าพระยาพิษณุโลกชื่อเรือง เป็นคนเข้มแข็งในการสงคราม พม่าไม่กล้าไปตีเมืองพิษณุโลก ยกหลักเลยลงมาทางเมืองสุโขทัย เมืองพิษณุโลกจึงมิได้เสียแก่ข้าศึกในคราวเสียพระนครนั้น พวกข้าราชการในกรุงที่หนีพม่าได้ เห็นเจ้าพระยาพิษณุโลกเป็นคนเข้มแข็ง ก็พากันขึ้นไปอยู่ด้วยเป็นอันมาก รวมทั้งสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนกก็ได้ขึ้นไปอาศัยอยู่เมืองพิษณุโลกด้วย และได้เป็นอัครมหาเสนาบดีของพระยาพิษณุโลก ซึ่งตั้งตัวเป็นเจ้าในเวลานั้น ถึง พ.ศ. ๒๓๑๑ พระเจ้ากรุงธนบุรีได้เขตแดนของเจ้าพระฝางหมดแล้ว จึงทรงตั้งกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเมื่อยังดำรงพระยศเป็นพระยายมราชให้เป็นเจ้าพระยาสุรสีห์พิษณวาทราช ผู้สำเร็จราชการเมืองพิษณุโลกเป็นหัวเมืองเอกอย่างครั้งกรุงเก่าต่อมา ถึง พ.ศ. ๒๓๑๘ อะแซหุ่นก็แม่ทัพพม่ายกเข้ามาตีเมืองไทยทางเมืองพิษณุโลก สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมื่อยังดำรงพระยศเป็นพระยาจักรีกับเจ้าพระยาสุรสีห์ ได้ช่วยกันรักษาเมืองพิษณุโลก รบกับอะแซหุ่นก็หลายครั้ง อะแซหุ่นก็ไม่สามารถจะตีหักเอาเมืองพิษณุโลกได้ ถึงกับขอลูกตัวเจ้าพระยาจักรี และทำนายว่าจะได้เป็นกษัตริย์ แต่เพราะเหตุที่ขัดข้องด้วยพม่าคอยตีตัดกองทัพพระเจ้ากรุงธนบุรีมิให้ส่งเสบียงอาหารให้แก่เมืองพิษณุโลก เมืองพิษณุโลกถูกล้อมอยู่ ๔ เดือน หมดเสบียงอาหาร แต่เจ้าพระยาทั้งสองก็ไม่ยอมแพ้ ให้รวบรวมบรรดาคนนครทั้งชายหญิงเข้าสมทบกองทหาร แล้วยกออกไปปล้นค่ายข้าศึก ซึ่งตั้งล้อมอยู่ทางด้านตะวันออก ตีหักออกไปจากที่ล้อมได้ อะแซหุ่นก็จึงได้เมืองพิษณุโลก เมืองพิษณุโลกคราวนี้เสียหายย่อยยับมาก ด้วยถูกพม่าเอาไฟเผา ในพงศาวดารว่าไฟไหม้หมดทั้งเมือง เว้นแต่ที่บริเวณวัดพระศรีรัตนมหาธาตุแห่งเดียวไฟมิได้ไหม้

ถึงสมัยรัตนโกสินทร์ เมื่อในรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อยังทรงผนวช ได้เสด็จจุดธูปไปถึงเมืองพิษณุโลก เมืองสวรรคโลก และเมืองสุโขทัย ทรงได้พระแท่นมนังคศิลากับศิลาจารึกของพระเจ้ารามคำแหง และของพระมหารัชมราชालิไทยลงมา เป็นต้นที่จะได้สอบสวนศิลาจารึก รู้เรื่องพงศาวดารกรุงสุโขทัยเป็นหลักฐานแต่ครั้งนั้น ถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จขึ้นไปเมืองพิษณุโลกอีกครั้งหนึ่งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๙ ถึงรัชกาลที่ ๕ เมื่อโปรดให้ตั้งมณฑลเทศาภิบาลเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๘ ก็ได้เอาเมืองพิษณุโลกเป็นที่ว่าการมณฑลหนึ่ง ถึง พ.ศ. ๒๔๔๖ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเลียบมณฑลฝ่ายเหนือ เสด็จประทับที่เมืองพิษณุโลก ทรงหล่อพระพุทธรูปขึ้นราชจำลองเป็นพระประธานวัดเบญจมบพิตร ถึงรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นไปสมโภชพระพุทธรูปขึ้นราช

พิษณุโลกเป็นครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ ถึง พ.ศ. ๒๔๖๔ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเลียบมณฑลฝ่ายเหนือก็ได้เสด็จประทับเมืองพิษณุโลก ทำการสมโภชพระพุทธรชินราชเหมือนกัน เท่าที่กล่าวมานี้จะเห็นได้ว่าเมืองพิษณุโลกเป็นเมืองสำคัญเพียงไร เคยเป็นเมืองราชธานีและเมืองลูกหลวงของสมัยสุโขทัยและสมัยศรีอยุธยาทั้ง ๒ สมัย เป็นเมืองที่สมภพของพระนเรศวรมหาราช ผู้กู้อิสรภาพของประเทศไทย เป็นเมืองที่เกิดเกียรติประวัติของสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และของกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท แม้ในสมัยที่ไม่มีเจ้านายในราชวงศ์ไปครองเป็นเมืองอุปราชแล้ว ก็ยังจัดเป็นเมืองเอกทางฝ่ายเหนือ คู่กับเมืองนครศรีธรรมราชซึ่งเป็นเมืองเอกทางฝ่ายใต้ ผู้สำเร็จราชการเมืองมีบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าพระยา สูงกว่าเสนาบดีชั้นจตุสดมภ์ ในที่สุดเมื่อจัดการปกครองอย่างมณฑลและเทศาภิบาล เมืองพิษณุโลกก็เป็นที่ว่าการมณฑล ๑ แห่ง จึงนับว่าเป็นเมืองที่มีเกียรติประวัติในอดีตเมืองหนึ่ง ซึ่งจะหาเมืองอื่น ๆ เปรียบเทียบได้น้อยนัก

พระราชวังเมืองพิษณุโลก

เมืองพิษณุโลกเมื่อครั้งยังเรียกว่าเมืองสองแคว พระราชวังของพระราชาธิบดีและของพระมหาอุปราชครั้งสมัยสุโขทัยนั้นจะตั้งอยู่ที่ไหน ไม่มีทางทราบได้ ตั้งแต่ครั้งเรียกว่าเมืองพิษณุโลกแล้ว คือตั้งแต่สมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถลงมา พระราชวังตั้งอยู่ที่พระราชวังเดิมนี่ คืออยู่ทางฝั่งตะวันตก ยังมีสระข้างพระราชมณฑเียรกับเนินดินและมีศาลเทพารักษ์ที่ชาวเมืองยังไปบูชากันปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ พระราชาธิบดีครั้งสมัยกรุงศรีอยุธยาได้เคยประทับที่พระราชวังนี้หลายพระองค์ คือ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ พระองค์ ๑ สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ พระองค์ ๑ สมเด็จพระบรมราชาหน่อพุทธางกูร พระองค์ ๑ สมเด็จพระไชยราชาธิราช พระองค์ ๑ สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช พระองค์ ๑ สมเด็จพระนเรศวรมหาราช พระองค์ ๑ พระราชวังที่เมืองพิษณุโลก จะมีนามว่าอย่างไร ไม่เคยปรากฏในพระราชพงศาวดาร แต่เมื่อสมเด็จพระนเรศวรครั้งเป็นพระมหาอุปราชเมืองพิษณุโลก ในเวลาเสด็จลงไปเยี่ยมพระราชบิดา คือพระมหาธรรมราชาที่พระนครศรีอยุธยา ทรงประทับที่วังใหม่ และวังใหม่นี้ต่อมามีชื่อว่าวังจันทร์ (มาเรียกว่าวังจันทร์เกษมใน ร. ๔) เข้าใจว่าจะได้เอานามพระราชวังจันทร์ที่เมืองพิษณุโลก อันเป็นที่ประทับของสมเด็จพระนเรศวรมาเรียก เพราะพระราชวังที่เมืองพิษณุโลกชาวบ้านก็ยังเรียกว่าวังจันทร์อยู่จนทุกวันนี้

วัตถุสถานที่สำคัญ

พระพุทธชินราช วัตถุที่สำคัญที่สุดของเมืองพิษณุโลก ก็คือพระพุทธชินราชซึ่งปรากฏการหล่อในตำนานเมืองแล้ว แต่เพื่อให้เห็นว่าพระพุทธชินราชไม่ได้หล่อในสมัยศักราช ๑๕๐๐ จึงขอนำพระนิพนธ์ของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชในเรื่องพระร่วง ซึ่งว่าด้วยลักษณะพระพุทธชินราช มากล่าวในที่นี้อีกตอนหนึ่งว่า “ส่วนเรื่องการสร้างพระชินสีห์ พระชินราชนั้น ในหนังสือพงศาวดารเหนือว่า พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกให้หาช่างที่มีฝีมือในเมืองต่าง ๆ มาประชุมช่วยกันปั้นหุ่น โดยประสงค์จะให้งามผิดกับพระพุทธรูปสามัญ ข้อนี้เมื่อพิจารณาดูลักษณะพระชินราชพระชินสีห์ก็เห็นงามแปลกจริง แต่ผิดกับพระพุทธรูปอื่นในบางอย่างอันน่าพิศวง อย่างอื่นยกไว้ จะอ้างเป็นอุทาหรณ์แต่ที่พระหัตถ์ พระพุทธรูปที่สร้างในเมืองไทยแต่ก่อนนั้น ทั้งทางเมืองเหนือและเมืองใต้ ทำปลายนิ้วพระหัตถ์เป็นหลั่นเหมือนกับนิ้วมือคนสามัญ แต่พระหัตถ์พระชินราชกับพระชินสีห์ทำปลายนิ้วยาวเท่ากันหมดทั้ง ๔ นิ้ว ผิดกับพระพุทธรูปแบบเก่า ที่ทำเช่นนั้นน่าสงสัยฐานว่าเป็นเพราะเมื่อพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก (คือพระเจ้าลิไท) จะสร้างพระชินราชกับพระชินสีห์ ได้ค้นคัมภีร์มหาปริสลักษณะ เอาบทพระบาลีว่า “ทีฆมุคฺสี” ซึ่งแปลว่า นิ้วพระหัตถ์และนิ้วพระบาทยาวงาม นิ้วพระหัตถ์ทั้ง ๔ นิ้วพระบาททั้ง ๔ มีประมาณเสมอกัน ไม่เหลื่อมไม่ยาวไม่สั้นดังสามัญมนุษย์ มาแนะนำให้ช่างปั้นหุ่นทำปลายนิ้วพระหัตถ์ยาวเท่ากันทั้ง ๔ นิ้ว เห็นจะเป็นแรกมีเมื่อสร้างพระชินราชพระชินสีห์ แล้วจึงเลยเป็นแบบพระหัตถ์พระพุทธรูปที่สร้างกันขึ้นหลังสืบมาจนทุกวันนี้ และยังมีลักษณะอย่างอื่น เช่น ทรวดทรงและชายจีวรยาวอย่างแบบลังกาเป็นต้น ซึ่งส่อให้เห็นว่าพระชินราชกับพระชินสีห์นั้นพระเจ้าลิไททรงสร้างเมื่อ พ.ศ. ในเรือน ๑๔๐๐ เป็นสมัยเมื่อนับถือพระสงฆ์ลังกาวงศ์แล้ว มิใช่เจ้าเมืองเชียงแสนลงมาสร้างเมื่อ พ.ศ. ๑๕๐๐ ดังกล่าวกันมาแต่ก่อน”

อันความงามของพระชินราชนั้น จะพรรณนาก็จะเป็นการยืดยาวเกินสมควร เพราะจะพรรณนาเท่าไร ๆ ก็ไม่รู้จักสิ้นสุด จึงขอเชิญพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมากล่าวไว้ในที่นี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสรรเสริญไว้ว่า “ก็แหละพระพุทธชินราช พระพุทธชินสีห์ พระศรีศาสดา ๓ องค์นี้ เป็นพระพุทธปฏิมากรดีล้ำเลิศ ประกอบด้วยพุทธลักษณะอันประเสริฐ มีศิริอันเทพดาหากอภิบาลรักษา ย่อมเป็นที่สักการบูชานับถือมาแต่โบราณ แม้พระเจ้าแผ่นดินกรุงศรีอยุธยาที่ได้มีพระเดชานุภาพมโหฬาร ปรากฏในแผ่นดินก็ทรงนับถือ ทำสักการบูชาหลายพระองค์”

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสรรเสริญไว้ว่า “จะหาพระพุทธรูปองค์ใดงามเสมอพระพุทธรูปชิ้นราชานั้นไม่มีแล้ว ครั้นจะเชิญพระพุทธรูปชิ้นราชลงมา ก็เห็นว่าเป็นหลักเป็นศิรของเมืองพิษณุโลก ประดิษฐานอยู่ในเมืองนั้นตั้งแต่สร้างเมืองมา” พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสรรเสริญไว้ว่า “ตั้งแต่ข้าพเจ้าได้เห็นพระพุทธรูปมานักแล้วไม่เคยรู้สึกว่าคุณปลื้มใจจำเริญตาเท่าพระพุทธรูปชิ้นราชเลย ที่ตั้งอยู่นั้นก็เหมาะนักหนา วิหารพอเหมาะกับพระ มีที่ดูได้ถนัด และพระองค์ก็ตั้งต่ำพอดูได้ตลอดองค์ ไม่ต้องเข้าไปดูจนจ่อเกินไป และไม่ต้องแหงนคอตั้งบ่า แลดูแต่พระนาสิกพระ ยิงพิศไปยิ่งรู้สึกยินดีว่าไม่เชิญลงมาเสียจากที่นั้น ถ้าพระพุทธรูปชิ้นราชยังอยู่ที่พิษณุโลกตราบใด เมืองพิษณุโลกจะเป็นเมืองที่ควรไปเที่ยวอยู่ตราบนั้น ถึงเมืองพิษณุโลกจะไม่มီးอะไรเหลืออยู่อีกเลย ขอให้มิแต่พระพุทธรูปชิ้นราชเหลืออยู่แล้ว ยังคงจะอวดได้อยู่เสมอว่า มีของควรดูควรชมอย่างหนึ่งในเมืองเหนือ หรือจะว่าในเมืองไทยทั้งหมดก็ได้” ดังนี้

พระพุทธรูปชิ้นราช นอกจากเป็นพระพุทธรูปปฏิมากรที่มีลักษณะงดงามอย่างยอดเยี่ยมแล้ว ยังเป็นพระพุทธรูปที่ทรงมีปาฏิหาริย์เป็นอัศจรรย์อีกมากมายหลายอย่าง ซึ่งท่านผู้ใหญ่ ๆ ได้เคยเล่าสืบต่อกันมา ที่ปรากฏในประวัติศาสตร์ก็มี เช่นเมื่อคราวเมืองพิษณุโลกถูกเผาในรัชกาลพระเจ้ากรุงธนบุรี ตอนอื่น ๆ ไฟไหม้หมด แต่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ซึ่งเป็นที่สถิตยของพระพุทธรูปชิ้นราชหาได้ไหม้ไม่ ดังนี้เป็นต้น เพราะฉะนั้น จึงน่าขอบพระคุณพระมหากษัตริย์ราชวงศ์พระร่วง คือ พระมหาธรรมราชาที่ ๑ ที่ได้ประทานมรดกอันมีค่าหาประมาณมิได้แก่ประชาชนชาติไทยด้วยประการดังนี้

วัดจุฬามณี วัดนี้ในตำนานว่า สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงสร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๐๐๗ และเมื่อ พ.ศ. ๒๐๐๘ ทรงพระราชศรัทธาเสด็จออกทรงผนวชที่วัดนี้ ๘ เดือน กับ ๑๕ วัน ยังมีโคกดินซึ่งเป็นที่ปลูกพระตำหนักประทับเมื่อทรงผนวชอยู่เป็นสำคัญ ต่อมาถึงแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เมื่อ พ.ศ. ๒๒๒๒ โปรดให้จำลองรอยพระพุทธรูปที่เขาสุวรรณบรรพตด้วยแผ่นศิลา ประดิษฐานไว้ที่วัดนี้ ยังมีมณฑปพระบาทอยู่เป็นสำคัญ แต่รอยพระบาทไม่มี เห็นจะเป็นเพราะมีผู้ย้ายเอาไปไว้เสียที่อื่น

วัดนี้ที่ว่าสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงสร้างนั้น เห็นจะไม่ได้สร้างทั้งหมดทีเดียว คงเป็นแต่ปฏิสังขรณ์ แปลงเทวสถานของขอมเป็นวัดในพระพุทธศาสนาเช่นเดียวกับที่สมเด็จพระนารายณ์เอามาแบบมาทรงทำที่จังหวัดลพบุรี เพราะยังมีปรากฏฝีมือขอมปรากฏอยู่เป็นสำคัญ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเป็นแต่ทรงสร้างวิหารหลวงพระอุโบสถและสิ่งอื่น ๆ เพิ่มเติมขึ้นอีกเท่านั้น และปรากฏฝีมือขอมซึ่งได้ซ่อมแปลงมาเป็นปรากฏวัดจุฬามณีนี้แหละ เป็นหลักฐานว่าวัดจุฬามณีได้มีอยู่ก่อนแล้วโดยที่พวกขอมมาสร้างไว้ และ

ทำให้เชื่อว่า เมืองศรีขอมจะตั้งอยู่แถวนี้

วัดศรีรัตนมหาธาตุ วัดนี้สร้างในปลายสุโขทัย เมื่อได้รับลัทธิลังกาวงศ์เข้ามานับถือปฏิบัติกันในประเทศไทย คือ ในสมัยพระเจ้าลิไทย (ต่อไปนี้เป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้า) “พระปรารภคัมภีร์ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงสร้างสำเร็จ ฉลองพระศรีรัตนมหาธาตุ เมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๐๒๕ เหตุใดจึงสร้างพระปรารภ ก็ดูก็เห็นได้ ด้วยพระมหาธาตุที่กรุงศรีอยุธยาเป็นพระปรารภ พระมหาเจดีย์ที่วัดสำคัญอันมีในพระนครศรีอยุธยาก็เป็นปรารภทั้งนั้น เมืองเหนือมีเป็นพระมหาธาตุอยู่แต่ที่เมืองเซียงเมืองเดียว เมื่อตั้งเมืองพิษณุโลกเป็นราชธานี จึงแปลงพระมหาเจดีย์เดิมเป็นพระปรารภฉันได้ไปพิจารณา ดูเห็นชัดว่า พระปรารภนั้นสร้างครอบพระเจดีย์ของเดิม ด้วยกินลานทักษิณออกมาหมด ฐานพระปรารภก็เกือบจดฝาผนังวิหารทั้ง ๓ ด้านเหลือที่พอเป็นทางคนเดินเรียงตัวกันได้เท่านั้น”

พระเหลือ คราวหนึ่งข้าพเจ้าไปราชการที่เมืองพิษณุโลก ถ่ายรูปพระเหลือมาถวายสมเด็จพระนคร ราชสวามี รับสั่งว่าพระเหลือนั้นเดิมของเรามีจริง แต่คงจะมีผู้เชิญไปไว้เสียที่อื่น ส่วนพระเหลือองค์ที่อยู่ในวิหารพระเหลือเดี๋ยวนี้ มีลักษณะไม่เหมือนกับพระชินราชพระชินสีห์ นิ้วพระหัตถ์ก็ทำอย่างนิ้วมนุษย์สามัญ คือ เป็นหลั่นกัน ทรงเข้าพระทัยว่าจะเป็นผู้ที่มีผู้เอามาตั้งแทนพระเหลือองค์เดิม หรืออาจจะพระทองเหลือเมื่อคราวหล่อพระศาสดาก็เป็นได้ เป็นเรื่องอจินไตย

วัดวิหารทอง (จากเที่ยวตามทางรถไฟ) วัดวิหารทองเป็นวัดใหญ่อีกวัดหนึ่งในเมืองพิษณุโลก อยู่ทางฝั่งตะวันตกเฉียงกับวัดศรีรัตนมหาธาตุหน่อยหนึ่ง วัดนี้เดิมมีพระพุทธรูปหล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ ยืนสูง ๑๘ ศอก เมื่อรัชกาลที่ ๓ เห็นจะเป็นด้วยวิหารหักพังพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เชิญลงมากรุงเทพฯ ทรงสร้างวิหารประดิษฐานไว้ในวัดสระเกศ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๘ ถึงรัชกาลที่ ๔ ทรงเฉลิมพระนามว่า พระอัฐมรามาธิบดินทร แต่ที่วัดวิหารทองเดิมนั้นหักพังหมดแล้ว ยังเหลือแต่ผนัง.

ปาฐกถาเรื่องวัตตสถานสมัยรัตนโกสินทร์

หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ แสดงที่ สมาคม ไว.เอ็ม.ซี.เอ.

ณ วันที่ ๒๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๗๗

ท่าน ประธาน เลขานุการ และสุภาพชนทั้งหลาย

ข้าพเจ้าได้รับเชิญมาให้เป็นผู้แสดงปาฐกถาต่อหน้าท่านทั้งหลายในวันนี้ รู้สึกว่าเป็นเกียรติมาก แต่ก็รู้สึกหนักใจมากเหมือนกัน ด้วยข้าพเจ้าเองก็ไม่ใช่เป็นผู้รู้อะไรวิเศษไปกว่าท่านทั้งหลายนัก เป็นเพียงนักเรียนคนหนึ่งเท่านั้น การเป็นมัคคุเทศ (Guide) พาชาวต่างประเทศชมบ้านเมืองเรานั้น ผู้นำจำเป็นต้องรู้อะไรให้มาก ๆ สักหน่อย จึงจะเป็นเกียรติแก่ชาติบ้านเมืองและเป็นประโยชน์แก่ผู้จรมมา แต่วิชาความรู้นั้นมีมากมายหลายสาขา จะเกณฑ์ให้คน ๆ หนึ่งรู้ไปทุกสิ่งทุกอย่างนั้น ย่อมเป็นการเหลือวิสัยที่จะทำได้ และการที่รู้ทุกสิ่งทุกอย่างนั้น ก็คือการที่ไม่รู้อะไรเลย สมกับสุภาษิตอังกฤษว่า To know every thing is to know nothing ที่ข้าพเจ้าว่าผู้นำ จำเป็นต้องรู้อะไรให้มาก ๆ สักหน่อยหนึ่งนั้น ไม่ได้หมายความว่า จะให้รู้หมดไปทุกอย่าง หมายความว่าแต่เพียงว่า เราพาเขาไปดูสิ่งใด ซึ่งเป็นสถานที่หรือสิ่งใหญ่ ๆ และสำคัญ ควรจะบอกเรื่องราวเขาได้ว่าสิ่งนั้นเป็นมาอย่างไร ถ้าบอกเขาไม่ได้เลย ดูเป็นการนำชายหน้าเสียเหลือเกินถ้าสิ่งทั้งหลายที่เราไปดูนั้นเป็นของไทย ทำขึ้นโดยคนไทย ชักตัวอย่างเช่น เราพาเขาไปดูวัดแจ้ง เราจะต้องบอกเรื่องราวย่อ ๆ ได้ว่า วัดนี้เดิมเป็นวัดเก่า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงเริ่มปฏิสังขรณ์ก่อน แล้วต่อมาพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ ๒ ในราชวงศ์จักรี ตั้งพระทัยจะทรงปฏิสังขรณ์ใหม่ทั้งพระอาราม แต่ทรงสร้างสำเร็จเพียงพระอุโบสถกับพระประธาน กุฏิสงฆ์เครื่องขัดตะกั่วปูนเท่านั้น ทรงกะการว่าจะสร้างพระปรางค์องค์หนึ่ง การยังค้างอยู่ก็เสด็จสวรรคตเสีย ถึงรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบูรณะปฏิสังขรณ์สิ่งที่ยังบกพร่องหรือชำรุดทรุดโทรมทั่วทั้งพระอารามและสร้างกุฏิสงฆ์ใหม่ให้เป็นตึกทั้งนั้น แต่สิ่งสำคัญที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างนั้น คือ พระปรางค์ ทรงพระราชดำริแบบอย่าง และสร้างขึ้นจนสำเร็จเป็นมหาเจดีย์โดยสูง ๑ เส้น

กับ ๑๓ วาเศษ ฐานกลมวัดโดยรอบ ๕ เส้น ๑๗ วา เป็นศรีพระนครปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ พระยีนทรงเครื่องซึ่งประดิษฐานอยู่ที่บุษบกหน้าพระอุโบสถนั้น มีพระนามว่า พระพุทธ-
นฤมิตร พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างจำลองจากพระพุทธรูปฉลอง
พระองค์ในหอพระสุราลัยพิมานโดยมีพระราชประสงค์จะเชิญไปประดิษฐานไว้ที่บุษบก
นั้น แต่ยังหาได้เชิญไปไม่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เชิญไปประ-
ดิษฐาน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๘ เท่านั้น ก็พอรอดตัว อีกอันหนึ่ง เช่นเราพาเขาไปวัดสุทัศน์ ใน
วัดสุทัศน์มีสิ่งสำคัญ ก็คือพระโดหรือพระศรีศากยมุนีที่ในวิหาร พระพุทธรูปองค์นี้แหละที่
เป็นเหตุให้ทรงสร้างวัดนี้ เป็นพระพุทธรูปหล่อที่ใหญ่ที่สุดในเมืองเรา หล่อในสมัยสุโขทัย
ครั้งราชวงศ์พระร่วง เดิมเป็นพระประธานอยู่ที่ในวิหารหลวงวัดมหาธาตุเมืองสุโขทัย ครั้น
ถึงรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์นี้ พระวิหารที่โน้นชำรุดทรุดโทรมไม่มีใครปฏิสังขรณ์
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงโปรดฯ ให้เชิญลงมากรุงเทพฯ ขึ้นเดิมทรง
พระราชดำริจะสร้างวิหารเป็นที่ประดิษฐานไว้กลางเมือง อย่างวิหารพระโดที่วัดพระเจ้า
พญางิ้วบกเก่า แต่ทรงทำได้เพียงก่อรากพระวิหารเท่านั้นก็สิ้นรัชกาล ถึงรัชกาลที่ ๒
ทรงสร้างวิหารต่อมา สิ่งที่รัชกาลที่ ๒ ทรงกระทำไว้อันสำคัญที่สุด ก็คือ บานประตูพระ
วิหารประตูกลาง ทรงจำหลักและขุดคว้านด้วยไม้แผ่นเดียวจนสำเร็จ แล้วโปรดให้กรม-
หมื่นจิตรภักดีทรงกำกับการจำหลักบานอื่น ๆ อีกต่อไป รัชกาลที่ ๒ ทำได้เพียงก่อผนัง
และประตูหน้าต่างเท่านั้น การยังค้างอยู่ ถึงรัชกาลที่ ๓ ทรงให้เขียนภาพที่ผนังและยกช่อฟ้า
ใบระกา จนสำเร็จ กับได้ทรงหล่อพระประธานในพระอุโบสถ ซึ่งทรงสร้างขึ้นใหม่ในรัชกาล
นั้น เท่านั้นก็พอแล้ว ถ้าเราบอกอะไรไม่ได้เสียเลย ถึงเขาไม่ว่า ก็คงจะนึกดูถูกในใจว่าช่าง
กระไรไม่รู้เรื่องราวของตนเสียเลยทีเดียว แต่มีข้อสำคัญอีกอย่างหนึ่งซึ่งผู้นำจะต้อง
ถือมันไว้ในใจเสมอคือ ถ้าเขาถามถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่งซึ่งเราไม่รู้ จะต้องมีความสัตย์จริงในใจ
ตอบว่า ไม่รู้ อย่าได้เดาหรือบอกเรื่องผิด ๆ ให้แก่ชาวต่างประเทศเป็นอันขาด ด้วยจะเกิด
ความเสียหายมากมาย คือ ถ้าชาวต่างประเทศจำคำที่เราบอกนั้นไปบอกกล่าวกันต่อ ๆ ไป
หรือเขียนไว้เป็นหลักฐาน จะทำให้เรื่องราวนั้นแพร่หลายไปผิด ๆ ซึ่งเป็นที่น่าอับยศ ได้
พูดมาแล้วว่า ไม่มีใครที่จะรู้ทุกสิ่งทุกอย่าง เพราะฉะนั้นไม่เห็นเป็นการน่าอายอย่างไรที่
จะตอบว่า ไม่รู้ ในสิ่งที่เรายังไม่รู้ ข้าพเจ้าเป็นภณฑารักษ์อยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ
มีผู้ที่เอาใจใส่ทางโบราณคดี ทั้งไทยและชาวต่างประเทศเคยมาถามปัญหาอยู่เนื่อง ๆ เวลา
เขาถามถึงสิ่งที่ข้าพเจ้ายังค้นไม่พบ หรือสืบสวนยังไม่ได้ความ ข้าพเจ้าตอบเสมอว่า ไม่รู้
ข้าพเจ้าไม่เคยบอกอะไรให้แก่ชาวต่างประเทศถึงสิ่งที่ข้าพเจ้ายังไม่ได้หลักฐานและไม่
แน่ใจว่าถูกต้องแล้ว นอกจากข้อสันนิษฐาน ซึ่งนักปราชญ์ทางโบราณคดีใช้กันทั่วไป แต่
ข้อสันนิษฐานนั้นเขาใช้กันในสิ่งที่จะหาเรื่องราวจากหนังสือไม่ได้เท่านั้น

ชาวต่างประเทศที่มาเที่ยวกรุงเทพฯ ท่านทั้งหลายก็คงจะทราบอยู่แล้วว่า เขาตุ
อะไรว้าง ข้าพเจ้าไม่เห็นพ้นไปจาก พระราชวังหลวง วังหน้า (คือ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ)
วัดใหญ่ ๆ มีวัดโพธิ์ วัดสุทัศน์ วัดอรุณ และวัดเบญจม เป็นต้น สถานเสาวภา และชื่อของ
ท่านนี้จะเห็นได้ว่า ผู้นำควรจะรู้อะไรว้าง จึงจะพาเขาไปดูดีไม่เป็นที่ติฉินนินทา ความรู้
ที่เราควรจะแสวงหาไว้สำหรับประกอบคุณลักษณะของผู้นำ ก็คือ พงศาวดารกรุงรัตน-
โกสินทร์ ตำนานพระอารามหลวง และตำนานพระพุทธรูปสำคัญต่าง ๆ กับแผนที่กรุงเทพฯ
ท่านก็พอแล้ว เราเรียนพงศาวดารกรุงเทพฯ เราก็คงรู้ถึงการสร้างรั้วสร้างวังและสิ่ง
สำคัญ ๆ ไปในตัว ชาวต่างประเทศอีกพวกหนึ่งซึ่งมีเวลาอยู่กรุงเทพฯ นาน ๆ มักจะชอบ
ไปชมพระปฐมเจดีย์ ที่จังหวัดนครปฐม และพระราชวังบางปิ่น พระราชวังโบราณที่
พระนครศรีอยุธยา และวัดกุสุมาณที่จังหวัดลพบุรี เป็นต้น ถ้าเราจะต้องถูกพาเขาไปยัง
สถานที่เหล่านั้น ก็จะต้องหาหนังสือที่พรรณนาว่าด้วยสถานที่นั้น ๆ เตรียมตัวไว้พาเขา
ไปชม จึงจะได้ประโยชน์ทั้งฝ่ายเขาและเป็นเกียรติแก่ผู้นำ

เรื่องที่ข้าพเจ้าจะพูดในวันนี้ให้ชื่อว่า เรื่องวัดกุสุมาณสมัยรัตนโกสินทร์ สมัยรัตน-
โกสินทร์นั้น หมายความว่าตั้งแต่ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ประกาศตั้ง
กรุงเทพฯพระมหานครขึ้นเป็นราชธานีของประเทศสยามตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๒๕ เป็นต้นมา
จนเดี๋ยวนี้ วัดกุสุมาณในสมัยนี้เป็นของยังอยู่บริบูรณ์โดยมาก และทุก ๆ สิ่งที่เป็นของสำคัญ
ย่อมมีพงศาวดารและจดหมายเหตุที่จะค้นคว้าหาเรื่องราวได้ทั้งนั้น ไม่ลำบากเหมือนของ
สมัยอื่น ๆ ซึ่งตำราหรือตำราของเราเป็นอันดราญสูญหายเสียหมดในคราวเสียกรุงเก่าแก่
พม่าข้าศึก เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ โน้น เพราะฉะนั้นสำหรับสถานจะกล่าวเฉพาะพระราชวัง
กับวัดชั้นเก่า ๆ บางวัด วัดใดจะกล่าวแต่ของที่ทำในพระพุทธศาสนา มีพระพุทธรูปที่เป็น
พระสำคัญ เป็นต้น กับของใช้บางอย่างที่เป็นของชั้นเก่า มีเครื่องเบญจรงค์และเงินตรา
 เป็นต้น ถึงเช่นนั้นก็มีเรื่องยืดยาวเกินที่จะกล่าวในคราวเดียว เพราะฉะนั้นวันนี้จะกล่าว
เฉพาะพระราชวังและวัดที่สร้างในรัชกาลนั้น ๆ เท่านั้น

พระราชวัง*

พระราชวังซึ่งกษัตริย์พระราชวงศ์นี้ทรงสร้างไว้มีมากมายหลายแห่งทั้งในกรุง
และหัวเมือง จะกล่าวในที่นี้เฉพาะพระราชวังหลวง พระราชวังบวรสถานมงคล (คือ วังหน้า
อันเป็นที่ตั้งพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติเดี๋ยวนี้) และพระราชวังบวรสถานพิมุข (คือ วังหลัง)
เท่านั้น

*จากหนังสือตำนานวังเก่า ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

พระราชวังหลวงหรือพระบรมมหาราชวัง

เดิมเมืองธนบุรีตั้งอยู่ทางฝั่งแม่น้ำปากตะวันตกฝั่งเดียว ครั้นขุนหลวงพระยาตาก มาตั้งเมืองธนบุรีเป็นราชธานี จะขยายบริเวณเมืองให้ใหญ่โตออกไปให้สมกับที่เป็นราชธานี จึงให้ขุดคูแล้วสร้างปราการพระนครทางข้างปากตะวันออกอีกฝ่ายหนึ่ง คือแนวคลองตลาด ทุกวันนี้ (คลองนี้เรียกกันเป็น ๒ ชื่อ ตอนข้างใต้เรียกว่า คลองตลาด ตอนข้างเหนือเรียกว่า คลองโรงไหม จะเรียกในที่นี้ว่าคลองคูเมืองเดิมทั้ง ๒ ตอน) ทางข้างปากตะวันตกให้ขุดคู เมืองธนฯ เดิมก่อปราการต่อขึ้นไปทางข้างเหนือจนถึงคลองบางกอกน้อย แนวคูกรุงธนบุรี ด้านตะวันตกปากคูข้างใต้ต่อคลองบางกอกใหญ่ ที่ริมวัดโมฬีโลกผ่านหลังวัดอรุณฯ และ บ้านขมิ้นไปออกคลองบางกอกน้อยที่หลังวัดอมรินทรฯ ยังเป็นคลองเรืออยู่จนบัดนี้ เว้น แต่ที่ตรงปากคูตอนต่อคลองบางกอกน้อยนั้นถมเสียเมื่อทำทางรถไฟสายใต้ การที่สร้าง กรุงธนบุรีจึงเปลี่ยนแผนที่เมืองเดิมซึ่งตั้งฝั่งเดียวเอาแม่น้ำไว้ทางหน้าเมืองกลายเป็นเมือง ตั้ง ๒ ปาก เอาแม่น้ำไว้กลางเมือง

แผนที่เมืองอย่างที่เอาแม่น้ำไว้กลางเมืองเช่นว่านี้ มักเรียกกันว่า เมือง ออกแดด ชวนให้เข้าใจว่า ปราศจากไชยภูมิ แต่ที่จริงเป็นแบบอย่างอันหนึ่งซึ่งนับถือกันมา แต่โบราณ เมืองโบราณที่สร้างปราการ ๒ ปากเอาแม่น้ำไว้กลางเช่นนี้มีหลายเมือง คือ เมืองพิษณุโลก เมืองเพชรบุรี เมืองสรรคบุรี เมืองสุพรรณบุรี เป็นต้น เพราะมีประโยชน์ ในการบางอย่าง เช่นอาจจะเอาพาหนะสำหรับใช้ทางน้ำรักษาไว้ได้ในเมือง มิให้เป็น อันตรายในเวลามีข้าศึกมาตั้งประชิดติดเมืองนั้นเป็นต้น ความข้อนี้มีเหตุการณ์เป็นอุทาหรณ์ ปราภภูมิเมื่อก่อนสร้างกรุงธนบุรีไม่ชำนาญ คือ เมื่อพระเจ้ามังลงยกทัพมาตีกรุงศรีอยุธยา กองทัพพม่าเข้ามาได้จนชนพระนคร มาตั้งอยู่ข้างด้านเหนือ กรุงศรีอยุธยาไม่มีที่ไว้เรือ ในชนพระนคร ต้องถอยเรือทั้งปวง ทั้งเรือหลวงและเรือสินค้าของราษฎรลงมารวมรักษา ไว้ในแม่น้ำที่ตรงปากคูข้างใต้พระนคร (คือ รวปากคลองตะเคียนทุกวันนี้) ข้าศึกอ้อม ลงมาเผาเรือเสียเกือบหมด บางทีจะเป็นด้วยเหตุที่ปราภภูมิในคราวนี้เอง พระเจ้ากรุงธนบุรี จึงเอาแบบเมือง ๒ ปากลำนํ้ามาสร้างกรุงธนบุรี หาได้สร้างโดยปราศจากพินิจพิจารณาไม่ แต่ภายหลังเมื่อครั้งอะแซหุ่นก็เข้ามาตีหัวเมืองเหนือ พม่ามาตั้งล้อมเมืองพิษณุโลกไว้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกกับสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวร มหาสุรสิงหนาททรงรักษาเมืองต่อสู้ในครั้งนั้น ได้ทดลองรักษาเมืองออกแดดต่อสู้พม่าข้าศึก ทรงทราบประจักษ์ว่า เมืองที่ตั้ง ๒ ปากเอาแม่น้ำไว้กลางเมือง เวลาต่อสู้มีทางเสียเปรียบ ข้าศึก ด้วยลำน้ำก็คขวางอยู่ในเมือง เวลาศึกหนักทางด้านไหน จะส่งกำลังทางด้านอื่นไป ช่วยกันไม่สะดวก แม่น้ำที่เมืองพิษณุโลกยังแคบและตื้นพอทำสะพานเรือให้เรือพลข้ามได้

แต่แม่น้ำที่ตอนใต้ เช่นที่กรุงธนบุรีทั้งกว้างและลึก จะทำสะพานข้ามก็ขัดสน ถ้ามีกองทัพใหญ่ของข้าศึกเข้ามาได้ถึงชานพระนครเห็นจะรักษายากเต็มที่ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงประจักษ์แจ้งความข้อนี้แก่พระราชหฤทัย ครั้นเสด็จเถลิงถวัลย์ราชสมบัติ จึงย้ายพระนครมาสร้างทางฝั่งตะวันออกแต่ฝั่งเดียว

ทำเลที่สร้างพระนครใหม่ถึงว่าใกล้กับเมืองธนบุรีเดิมเพียงตรงกันข้ามปากแม่น้ำก็จริง แต่เป็นที่ชัยภูมิผิดกัน ด้วยอยู่หัวแหลมได้แม่น้ำเป็นคูเมือง ๒ ด้าน ต้องขุดคลองเป็นคูเมืองแต่เพียง ๒ ด้าน พื้นที่ทางด้านตะวันออก พันคลองคูออกไปในสมัยนั้นก็ยังมีที่ลุ่มเรียกว่า ทะเลตมมาแต่โบราณ ถึงข้าศึกจะเข้ามาได้ถึงแขวงกรุงเทพฯ จะเข้ามาถึงชานพระนครทางด้านนั้นก็ยาก ด้วยมีทางเดินแต่เฉพาะบางแห่ง เพราะเหตุนี้เมื่อสร้างพระนครเดิมก็จะสร้างสะพานข้าม คือ สะพานอย่างที่ทำอิฐทอดไม้เหลื่อมเป็นพื้นสำหรับให้ช้างเดินข้ามคูทางด้านตะวันออก พระพิมลธรรม วัดโพธารามถวายพระพรห้ามจึงทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย เพราะเห็นว่า ถ้าข้าศึกจับดันทางได้แล้ว ก็จะทำสะพานข้ามเข้าตีพระนครได้โดยสะดวกขึ้น

ที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกริบสร้างพระนครใหม่ครั้งนั้น เพราะทรงคาดว่า จะมีศึกพม่ามาอีกในไม่ช้า ข้อที่ทรงคาดนี้ก็ไม่มีผิด พอสร้างพระนครแล้วได้ ๓ ปี เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๒๘ ในปีนั้นเองข้าศึกพม่าก็มีมา คือ คราวศึกใหญ่ที่พม่ายกมาทุกทาง แต่หากไทยไปสกัดตีกองทัพหลวงของพม่าแตกเสียได้ที่ตำบลลาดหญ้าแขวงเมืองกาญจนบุรี ข้าศึกจึงมิได้เข้ามาถึงพระนคร เพราะเหตุที่พระนครใหม่สร้างในเวลาระวางว่าจะมีศึกพม่าดังกล่าวนั้น การที่สร้างจึงทำเป็น ๒ ระยะ คือ ระยะเบื้องต้น คงรักษากรุงธนบุรีเดิมเป็นที่มั่น เป็นแต่ย้ายพระราชวังกับสถานที่ต่าง ๆ ในรัฐบาลมาตั้งในกรุงธนบุรีปากตะวันออก ถึงระยะที่ ๒ จึงขุดคู ขยายอาณาเขตพระนครออกไปทางตะวันออกแต่ฝั่งเดียว แล้วรื้อกำแพงกรุงธนบุรีทางข้างฝั่งตะวันตกเสีย คงรักษาแต่ที่ริมแม่น้ำเป็นเขื่อนหน้าของพระนครที่สร้างใหม่

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงย้ายพระราชวังมาตั้งทางฝั่งตะวันออก ทำเลที่ในกำแพงกรุงธนบุรี ทางฝั่งนี้ตั้งแต่ปากคลองคูเมืองเดิมข้างเหนือลงมาจนปากคลองข้างใต้และตั้งแต่คันคลองคูเมืองด้านตะวันออกมาจนริมแม่น้ำ มีที่ดินใหญ่ที่จะสร้างพระราชวังได้แต่ ๒ แปลง แปลงข้างใต้อยู่ในระหว่างวัดโพธิ์กับวัดสลัก (คือ วัดมหาธาตุ) แปลงข้างเหนืออยู่แต่เหนือวัดสลักขึ้นไป จนปากคลองคูเมือง จึงสร้างพระราชวังหลวงในที่แปลงใต้ สร้างพระราชวังบวรสถานมงคลในที่แปลงข้างเหนือ ด้วยเหตุนี้เองพระราชวังหลวงกับวังหน้าในกรุงเทพฯ จึงใกล้ชิดกันผิดกับที่กรุงศรีอยุธยา

ท้องที่ตรงที่สร้างพระราชวังหลวงนี้ เมื่อครั้งกรุงธนบุรีให้พวกจีนซึ่งขึ้นอยู่ในพระยาราชานครศรีตั้งบ้านเรือนอยู่ เมื่อจะสร้างพระราชวัง โปรดฯ ให้พวกจีนย้ายลงไปตั้งบ้านเรือนอยู่ระหว่างวัดสามปลื้มกับวัดสามเพ็ง จึงเลยเป็นตลาดจีนมาจนทุกวันนี้ (ตำแหน่งขุนนางหัวหน้าจีน แต่โบราณมี ๒ คน เป็นที่พระยาโชฎีกะศรีคนหนึ่งที่พระยาราชานครศรีคนหนึ่ง ครั้นภายหลังรวมกันเป็นคนเดียว เป็นพระยาโชฎีกะราชศรีขุนนางหัวหน้าแขกก็เหมือนกัน แต่โบราณมี ๒ คน คือ พระจุพาคคนหนึ่ง พระราชมนตรีคนหนึ่ง ภายหลังรวมกันเป็นคนเดียวเป็นพระยาจุพาราชามนตรี)

พระราชวังหลวงที่สร้างขึ้นในกรุงเทพฯ นี้ ถ้าย้อนที่พระราชวังหลวงในกรุงศรีอยุธยา มาสร้างแทบทุกอย่าง เป็นต้นว่าสร้างขีดข้างแม่น้ำและหันหน้าวังขึ้นข้างเหนือ เอาลำน้ำไว้ข้างซ้ายวังอยู่อย่างเดียวกัน เอากำแพงเมืองด้านข้างแม่น้ำเป็นกำแพงพระราชวังชั้นนอกอย่างเดียวกัน วางพระราชมนต์เฝ้าเรียงรายเป็นระยะอย่างเดียวกัน หมู่พระมหามณเฑียรตรงกับพระวิหารสมเด็จพระเจ้ากรุงเก่า พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทตรงกับพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ (มิได้สร้างแต่พระที่นั่งองค์กลางที่ตรงพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท พังมาสร้างพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทต่อรัชกาลที่ ๕) วัดพระศรีรัตนศาสดารามก็สร้างตรงกับวัดพระศรีสรรเพชญ์ที่ในพระราชวังกรุงเก่า แต่เครื่องที่ปลูกสร้างพระราชวังในชั้นแรก ใช้เครื่องมือทั้งสิ้น แม้พระราชมนต์เฝ้าหรือป้อมปราการรอบพระราชวังก็เป็นเครื่องมือ มาอีกชั้นหนึ่งจึงได้ทำป้อมปราการรอบพระราชวังเป็นเครื่องก่ออิฐถือปูน ที่เป็นเครื่องก่ออิฐถือปูนมาแต่แรก มีแต่วัดพระศรีรัตนศาสดารามแห่งเดียว ตำแหน่งรักษาศาลาลูกขุน และคลังทั้งปวงยังเป็นเครื่องมือมาจนในรัชกาลที่ ๓ จึงได้จับเปลี่ยนเป็นเครื่องก่ออิฐถือปูนแต่นั้นมา

เขตพระราชวังหลวงซึ่งสร้างเมื่อรัชกาลที่ ๑ นั้น ด้านเหนือ ด้านตะวันออก ด้านตะวันตก ตรงเท่าทุกวันนี้ แต่เขตด้านใต้ครั้งนั้นสุดเพียงป้อมอนันตคีรี เป็นป้อมมุมพระราชวังทิศตะวันออกเฉียงใต้ แนวกำแพงพระราชวังแต่ป้อมอนันตคีรีตรงมาทางทิศตะวันตกมาบรรจบป้อมสัตตบรรพต ถึงรัชกาลที่ ๒ จึงขยายเขตพระราชวังทางด้านใต้ออกไปเท่าทุกวันนี้ และสร้างประตูพิทักษ์บวร ประตูสุนทรทิศา สกัต์ในระหว่างกำแพงพระราชวังชั้นในกับกำแพงเมืองซึ่งเรียกกันว่า ประตูแดง แต่ก่อนนั้นมาประตูทั้ง ๒ นั้นยังหาไม้ การปลูกสร้าง แกะไขพระราชมนต์เฝ้าและสถานที่ต่าง ๆ ที่ในพระราชวังในรัชกาลหลัง ๆ ต่อมา มีมากมาย จงดูหนังสือพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ร. ๑, ร. ๒ และตำนานสถานที่ซึ่งรัชกาลที่ ๓ ที่ ๔ ทรงสร้าง จะไม่กล่าวในที่นี้

อันนามที่เรียกว่า พระบรมมหาราชวังนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ฝั่งทรงบัญญัติขึ้นเมื่อในรัชกาลที่ ๔ แต่ก่อนมาในบัตรหมายใช้ว่า พระราชวังหลวงตามแบบอย่างครั้งกรุงศรีอยุธยา เข้าระเบียบกับพระราชวังบวรสถานมงคล และพระราชวังบวรสถานพิมุข แต่เรียกกันเป็นสามัญว่า วังหลวง วังหน้า และวังหลัง ถึงรัชกาลที่ ๔ ทรงสถาปนาสมเด็จพระอนุชาธิราชให้มีพระเกียรติยศอย่างพระเจ้าแผ่นดิน ทรงพระนามว่า พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นพระราชอา ๒ องค์ในแผ่นดินนั้น ก็ต้องมีราชาศัพท์สำหรับจะใช้ในที่หมายความว่า ฝ่ายพระองค์ไหนฝ่ายเดียว จึงทรงบัญญัติให้ใช้คำบรม เพิ่มเข้าไปในฝ่ายวังหลวง คำ บวร เพิ่มเข้าไปในฝ่ายวังหน้าเป็นต้น ดังเช่นพระราชโองการ ก็เป็นพระบรมราชโองการ และพระบวรราชโองการ พระราชวังหลวง พระราชวังบวรสถานมงคลก็เป็นพระบรมมหาราชวัง และพระบวรราชวังดังนี้ ครั้นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต ราชาศัพท์ส่วนข้างวังหน้า เช่น พระบวรราชโองการ และพระบวรราชวัง เป็นต้นก็สูญไป แต่ฝ่ายข้างวังหลวง ไม่ได้มีรับสั่งให้เลิกศัพท์ที่เดิมใหม่ ก็คงใช้คำบรมต่อมา จึงเรียกว่า พระบรมมหาราชวังอยู่จนทุกวันนี้

พระราชวังบวรสถานมงคลหรือวังหน้า*

เมื่อรัชกาลกรุงธนบุรี ไม่มีพระมหากษัตริย์ ในกรุงธนบุรีจึงมีแต่พระราชวังหลวง ไม่มีพระราชวังบวรสถานมงคลหรือวังหน้า ถึงรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ ทรงสถาปนาสมเด็จพระอนุชาธิราชเป็นพระมหากษัตริย์ จึงต้องสร้างพระราชวังบวรสถานมงคลขึ้นใหม่ตรงที่ซึ่งเป็นพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ณ บัดนี้ (เมื่อขยายที่ทำท้องสนามหลวงในรัชกาลที่ ๕ รื้อพระราชวังบวรฯ ขึ้นนอกทำสนามหลวงเสียมาก ถ้าสังเกตที่พื้นสนามหลวงยังจะแลเห็นแนวป้อมกำแพงวังของเดิมได้จนบัดนี้) ที่เลือกที่สร้างพระราชวังบวรฯ ตรงนี้ เพราะเนื้อที่ในกำแพงกรุงธนฯ ทางฝั่งตะวันออกอันเป็นที่มั่นในเวลารสร้างพระนครอมรรัตน์โกสินทร์ มีที่ผืนใหญ่ ๒ แปลงดังกล่าวมาแล้ว ที่แปลงได้สร้างพระราชวังหลวง ยังเหลือที่แปลงเหนือ จึงสร้างพระราชวังบวรฯ แต่ที่แปลงนี้แคบ ต้องทำผาติกรรม ถวายที่เพิ่มเติมเขตวัดสลักทางด้านตะวันออก แลที่วัดทางข้างเหนือไปเป็นเขตพระราชวังบวรฯ และบางทีจะเป็นเพราะเหตุนี้เอง กรมพระราชวังบวรฯ รัชกาลที่ ๑ จึงทรงสร้างวัดสลัก คือ

*จากหนังสือตำนานวังหน้าของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาบำราบปรปักษ์

วัดมหาธาตุยุวณูนี้ เรื่องพระราชวังบวรฯ มีความพิสดารอยู่ในหนังสือตำนานวังหน้า ซึ่ง สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงพระนิพนธ์นั้นแล้ว ในที่นี้จะกล่าวแต่พระราช มณเฑียรอันเป็นพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติอยู่บัดนี้ต่อไปเป็นบางหลัง เพราะถ้าผู้นำพาชาว ต่างประเทศไปชมพิพิธภัณฑสถานฯ จะได้ชี้แจงให้เขาเข้าใจยิ่งขึ้น

๑. พระที่นั่งศิวโมกษพิมาน องค์แรกที่ตรงประตูเข้าพระที่นั่งองค์นี้เรียกกันแต่ก่อน อีกนามหนึ่งว่า พระที่นั่งทรงปืน ตามชื่อท้องพระโรงครึ่งกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระบวร- ราชเจ้ามหาสุรสิงหนาททรงสร้างพร้อมกับพระราชวังบวรฯ เดิมใช้เป็นท้องพระโรงและ ได้เป็นที่ประดิษฐานพระศพสมเด็จพระบวรราชเจ้าพระองค์นั้น ตั้งแต่รัชกาลที่ ๒ มา เป็นแต่ใช้เป็นที่ทำการพระราชพิธีพิเศษต่าง ๆ สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพ (รัชกาลที่ ๓ วังหน้า) ทรงปฏิสังขรณ์ใหม่อีกครั้งหนึ่ง เดิมเป็นท้องพระโรงโถง ฝั่งทำฝา เมื่อแก้ไขใช้เป็นพิพิธภัณฑสถานฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๐

๒. พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ องค์ที่ ๒ ถัดเข้ามาจากองค์แรก องค์นี้สมเด็จพระบวร- ราชเจ้ามหาสุรสิงหนาททรงสร้างเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปศิหิงค์ เมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๓๓๐ (ในหนังสือพระราชพงศาวดารลงศักราชที่กรมพระราชวังบวรฯ รัชกาลที่ ๑ เชิญ พระพุทธรูปศิหิงค์ลงมาเข้าไป ๘ ปี) ครั้นสมเด็จพระบวรราชเจ้าพระองค์นั้นสวรรคตแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดฯ ให้เชิญพระพุทธรูปศิหิงค์ลงไปประดิษฐาน ไว้ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ตั้งบนฐานชุกชีข้างด้านหน้าตรงที่ตั้งพระสัมพุทธพรรณี ทุกวันนี้ พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ว่าง จึงใช้เป็นท้องพระโรง ได้เป็นที่ตั้งพระศพสมเด็จพระ บวรราชเจ้ามหาเสนานุรักษ์ในรัชกาลที่ ๒ และได้เป็นที่ทำการพระราชพิธีในพระราช- วังบวรฯ ต่อมาจนถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้เชิญ พระพุทธรูปศิหิงค์กลับขึ้นไปประดิษฐานไว้ในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์อย่างเดิม พระที่นั่งองค์นี้ บานประตูหน้าต่างเขียนลายรดน้ำ ฝีมือช่างครั้งรัชกาลที่ ๑ งามนัก หอหน้าต่างจำหลัก รูปครุฑจับนาคไขว้กัน ฝีมือจำหลักนับว่าเป็นชั้นเอก ภายในพระที่นั่งฝาผนังตอนบน เขียน ภาพเทพชุมนุม ผนังระหว่างหน้าต่างเขียนเรื่องปฐมสมโพธิและเรื่องชาดก เป็นฝีมือช่าง เขียนครั้งรัชกาลที่ ๑ ยังมีได้แก้ไขเปลี่ยนแปลง แต่น่าเสียดายที่ปูนร่วงชำรุดไปเสียมาก แล้วเวลานี้ ภายในพระที่นั่งองค์นี้ ยังมีลับแลเขียนลายรดน้ำเรื่องรามเกียรติ์ตอนทศกรรฐ์ ล้มเหลืออยู่อันหนึ่ง เป็นตัวอย่างสำหรับเทียบเคียงภาพเขียนครั้งรัชกาลที่ ๑ ได้ดีที่สุด

๓. พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย (คือ ห้องจัดเครื่องสัมฤทธิ์บัดนี้) ตรงที่สร้างพระที่นั่ง องค์นี้ เมื่อในรัชกาลที่ ๑ และที่ ๒ เป็นศาลาที่เฝ้ากรมพระราชวังบวรฯ เสด็จออกมุขเด็จ ที่ประทับอยู่ตรงบุษบกซึ่งยังมีอยู่เดี๋ยวนี้ มีศาลาที่เฝ้ากลางแจ้ง รอบศาลามีทิมล้อม ๓ ด้าน

เรียกกันว่า ทิมมawangค์ เพราะเป็นที่ประชุมราชบัณฑิต แปลหนังสือเรื่องมawangค์ พงศาวดารลังกา ครั้นถึงรัชกาลที่ ๓ สมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาศกดิพลเสพทรงสร้าง พระที่นั่งขึ้นที่ตรงศาลาต่อมุขเด็จเดิมออกมาเรียกว่า พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย เป็นท้องพระโรง ที่เสด็จออก ต่อมาได้เป็นที่ประดิษฐานพระศพกรมพระราชวังบวร รัชกาลที่ ๓ กับทั้ง พระศพพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว บานประตูหน้าต่างพระที่นั่งองค์นี้กับทั้ง หอหน้าต่างเป็นฝีมือช่างครั้งรัชกาลที่ ๓ ไม่สู้ดีเหมือนครั้งรัชกาลที่ ๑

๔. มุขกระสัน (ห้องหินเตี้ยนี้) ต่อจากพระที่นั่งอิศราวินิจฉัยเข้ามา เดิมเป็นมุขเด็จ ที่สมเด็จพระบรมราชเจ้ารัชกาลที่ ๑ และที่ ๒ เสด็จออกขุนนาง ถึงรัชกาลที่ ๓ เมื่อต่อ ท้องพระโรงออกไปเป็นพระที่นั่งอิศราวินิจฉัยเรียกว่า มุขกระสัน

๕. พระวิมาน คำว่า พระวิมานนั้น เป็นชื่อพระราชมณเฑียร ๓ องค์เรียงกัน กับ ทั้งมุขข้างหน้า ๓ ข้างหลัง ๓ ติดพิงเป็นหมู่เดียวกัน พระวิมานหลังใต้เรียกว่า พระที่นั่ง วสันตพิมาน สำหรับประทับในฤดูฝน องค์กลางเรียกว่า พระที่นั่งวายุสถานอมเรศ สำหรับ ประทับในฤดูหนาว องค์เหนือเรียกว่า พระที่นั่งพรหมเมศธาดา สำหรับประทับในฤดูร้อน หมู่พระวิมานนี้สมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาสุรสิงหนาททรงสร้างเป็นที่ประทับพร้อมกับ สร้างพระราชวัง ประตูหน้าต่างเขียนลายรดน้ำ หอหน้าต่างจำหลักภาพมังกรไขว้กันบ้าง หินหน้าหักกันบ้าง ภาพลึงชีมังกรบ้าง ทำท่าแปลก ๆ ไม่ซ้ำกัน เป็นฝีมือช่างชั้นเยี่ยมใน รัชกาลที่ ๑

๖. พระที่นั่งอิศเรศราชานุสรณ์ เมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จ บวรราชภิษกแล้ว ไม่พอพระราชหฤทัยที่จะประทับในพระวิมานของเดิม จึงทรงสร้าง พระที่นั่งขึ้นใหม่อีกองค์หนึ่งในบริเวณอันเดียวกัน เป็นแต่เลื่อนไปข้างตะวันออกหน่อยหนึ่ง ทำเป็นตึกอย่างฝรั่งสร้างโดยปราณีตบรรจง ชื่อนานานว่า พระที่นั่งอิศเรศราชานุสรณ์ เป็นที่ประทับมาจนตลอดเสด็จสวรรคต พระที่นั่งหลังนี้ยังอยู่บริบูรณ์ และเป็นแบบตึกฝรั่ง ชั้นเก่าที่สร้างในกรุงเทพฯ คือ เอาบันไดขึ้นข้างบนไว้ข้างนอก

๗. พระที่นั่งบวรบริวัตร พระที่นั่งองค์นี้ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้พระวิสูตรวาทิ (ชื่อ มะลิ) สร้างถวาย ตรงข้างหน้าพระที่นั่งอิศเรศราชานุสรณ์ ค้างอยู่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างต่อมาจนสำเร็จ เป็นที่ประทับใน เวลาเสด็จมาประทับแรมอยู่ที่วังหน้าและชื่อนานานว่า พระที่นั่งบวรบริวัตร ของซึ่งสมเด็จพระ ปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้าง ยังมีอีกหลังหนึ่ง คือ พระที่นั่งมิ่งคลาภิษก เป็นพระที่นั่ง โถงเล็ก ๆ สำหรับเสด็จขึ้นทรงพระราชยาน ยังมีเกยปรากฏอยู่จนทุกวันนี้

๘. พระตำหนักแดง พระตำหนักแดงไม้ไชยของที่สร้างขึ้นในวังหน้าแต่เดิม แต่เป็นตำหนักที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เคยประทับมาแต่เมื่อยังเสด็จประทับอยู่ที่พระราชวังเดิม มีตำนานดังต่อไปนี้

พระตำหนักองค์นี้เดิมอยู่ในหมู่พระตำหนักแดง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดให้สร้างขึ้นในพระบรมมหาราชวังในสมัยเดียวกับสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๕ พระราชทานสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมพระศรีสudarักษ์เสด็จประทับอยู่จนตลอดพระชนมายุ แล้วสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินีซึ่งเป็นพระธิดาได้เสด็จประทับ ครั้นถึงรัชกาลที่ ๓ สมเด็จพระศรีสุริเยนทรีฯ เสด็จออกไปประทับอยู่ที่พระราชวังเดิมกรุงธนบุรี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้ย้ายพระตำหนักแดงทั้งหมู่ไปปลูกถวายเป็นที่ประทับ ณ พระราชวังเดิม ส่วนพระตำหนักแดงองค์นี้เป็นที่ประทับของสมเด็จพระราชโอรสพระองค์น้อย คือ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ เสด็จบรรพชาภิเษก จึงโปรดให้ย้ายมาปลูกรักษาไว้ในพระบรมราชวังได้ถึง ๗๐ ปี ก็ชำรุดทรุดโทรมมาจนถึงเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐ สมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวีพระพันวัสสาอมาตย์เจ้า ได้ทรงบริจาคทรัพย์ในส่วนพระองค์ประทานให้ปฏิสังขรณ์ จึงกลับคืนดีอยู่จนเดี๋ยวนี้

พระที่นั่งและพระตำหนักในพระราชวังบวรฯ นี้ทุกองค์เดี๋ยวนี้เป็นที่จัดตั้งพิพิธภัณฑ์แห่งชาติ ถ้าจะเล่าว่า องค์ไหนจัดตั้งสิ่งอันใด ก็จะต้องพูดกันอย่างน้อยอีกวันหนึ่ง เพราะฉะนั้นจึงจะยังไม่กล่าวในที่นี้

พระราชวังบวรสถานพิมุขหรือวังหลัง

ชื่อที่เรียกวังหน้าก็ดี วังหลังก็ดี เรียกตามแบบอย่างครั้งกรุงเก่า วังจันทร์เกษมอันเป็นที่ประทับของพระมหาอุปราชอยู่ทางด้านหน้าพระราชวังหลวง จึงเรียกกันว่า วังหน้า วังสวนหลวง (ตรงที่ตั้งโรงต้มกลั่นบัดนี้) อยู่ข้างด้านหลังพระราชวังหลวง จึงเรียกกันว่า วังหลัง เรียกกันมาแต่ก่อนมีกรมพระราชวังหลัง ครั้นสถาปนากรมพระราชวังหลังขึ้นเมื่อในรัชกาลสมเด็จพระเพทราชา จึงขนานนามกรมว่า กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข ในกรุงเทพฯ นี้ พระราชวังบวรฯ ยังอยู่ข้างด้านหน้าพระราชวังหลวง เรียกว่า วังหน้า ก็ถูกตามแผนที่ แต่พระราชวังหลังผิดทิศห่างไกล ที่เรียกว่า วังหลัง จึงคงหมายความว่า เป็นที่ประทับของกรมพระราชวังบวรสถานพิมุขเท่านั้น

พระราชวังหลังสร้างที่ตำบลสวนลั่นจี (คือ ตรงที่ตั้งโรงพยาบาลศิริราชบัดนี้) ตั้งแต่กรมพระราชวังหลังดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษ์เทเวศน์ ด้วยที่ตรงนั้นมีป้อมปราการเป็นมุมเมืองมาแต่ครั้งกรุงธนบุรี จึงเป็นที่สำคัญสำหรับป้องกันพระนครฝั่งตะวันตก มายกขึ้นเป็นพระราชวังหลังต่อชั้นหลัง แต่สิ่งก่อสร้างในพระราชวังหลังนี้ไม่ปรากฏสิ่งสำคัญอันใดเหลืออยู่ในเวลานี้เลย เป็นอันทราบไม่ได้ว่า จะก่อสร้างแปลกกับวังเจ้านายต่างกรมอย่างไรบ้าง นอกจากพระราชวังทั้ง ๓ ที่กล่าวมาแล้วยังมีพระราชวัง และวังเจ้านายสร้างในรัชกาลที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ และที่ ๕ อีกเป็นอันมาก ต้องการทราบจึงไปดูหนังสือเรื่องตำนานวังเก่า ซึ่งสมเด็จพระปาดำรงราชานุภาพทรงพระนิพนธ์นั้นเถิด

วัดและแบบพระพุทธรเจดีย์

วัดซึ่งทรงสร้างในรัชกาลที่ ๑ นั้นมีหลายวัดด้วยกัน ที่เป็นวัดสำคัญอยู่ในเวลานี้ คือ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม วัดพระเชตุพนฯ วัดสระเกศ และวัดสุทัศน์ฯ (เพียงก่อรากพระวิหาร) เป็นต้น ที่ทรงปฏิสังขรณ์ก็มาก มีวัดระฆัง วัดศาลา ๔ หน้า วัดพลับ วัดทอง คลองบางกอกน้อย วัดแจ้ง วัดท้ายตลาด และวัดสุวรรณที่กรุงเก่า เป็นต้น วัดมหาธาตุ และวัดชนะสงคราม กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาททรงสร้าง วัดอมรินทร์และวัดบพิตรพิมุข กรมพระราชวังหลังทรงสร้าง วัดราชบูรณะ กรมหลวงเทพหริรักษ์ทรงสร้าง วัดเหล่านี้ไม่ได้สร้างสำเร็จในรัชกาลที่ ๑ ที่เดียว มาสำเร็จบริบูรณ์ดีต่อในรัชกาลที่ ๓ โดยมาก แต่ที่วัดราชบูรณะมีของสำคัญครั้งรัชกาลที่ ๑ เหลืออยู่อย่าง ๑ คือภาพเขียนที่ฝาผนังภายในพระอุโบสถ เป็นภาพเขียนยุคเดียวกับพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ในพระราชวังบวรฯ

ในรัชกาลที่ ๒ ทรงสร้างวัดสุทัศน์ฯ วัดอรุณฯ และบูรณะวัดโมฬีโลก แต่ก็ไม่ทันสำเร็จบริบูรณ์อีก มาสำเร็จต่อในรัชกาลที่ ๓ ที่วัดสุทัศน์ฯ มีของสำคัญครั้งรัชกาลที่ ๒ อย่างหนึ่งซึ่งน่าชมที่สุดคือ บานประตูพระวิหารโปรดให้จำหลักลายชุดด้วยไม้แผ่นเดียว กรมหมื่นจิตรภักดีเป็นนายงาน เมื่อคิดแบบอย่างสำเร็จแล้วให้ยกเข้ามาในท้องพระโรงทรงจำหลักด้วยฝีพระหัตถ์ก่อน แล้วจึงให้ช่างทำต่อไป

ในรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชศรัทธาอุสาหะในการอุปถัมภ์ภักพระพุทธานามาก ทั้งการสร้าง และปฏิสังขรณ์พระอารามหลวง และทรงอุดหนุนให้ผู้อื่นสร้าง และปฏิสังขรณ์พระอารามขึ้นในกรุงเทพฯ มากมาย ที่พระองค์ทรงบูรณะขึ้นเองเมื่อในรัชกาลที่ ๒ ตั้งแต่ยังดำรงพระยศเป็นเจ้าต่างกรมอยู่ที่วัดหนึ่ง คือ วัดราชโอรส และทรงสร้างใหม่เมื่อเสวยราชย์แล้วก็อีกหลายวัด มีวัดเทพธิดา วัดราชนัดดา และวัดเฉลิมพระเกียรติที่เมืองนนทบุรีเป็นต้น

การที่นิยมสร้างวัดขึ้นใหม่และปฏิสังขรณ์วัดเก่า ๆ ให้กลับคืนดีกันมากมายใน ๓ รัชกาลนั้น เกิดแต่เข้าใจว่า จะเป็นเครื่องเชิดชูพระนครให้รุ่งเรืองเหมือนสมัยเมื่อบ้านเมืองยังดีอยู่ คือเทียบเมื่อครั้งกรุงเก่ายังไม่แตก และก็เป็นจารีตอันหนึ่งซึ่งกระทำประเพณีกันมาแต่โบราณกาล ไม่ว่าเมืองไหนเคยเป็นเมืองหลวงแล้วสร้างวัดวา กันเสียบางแห่งเนื้อที่วัดเกือบจะติดกันก็มี

ถึงรัชกาลที่ ๔ พระอารามหลวงมีมากแล้ว จึงทรงสร้างเพิ่มเติมแต่เล็กน้อย ที่ในกรุงเทพฯ คือ วัดราชประดิษฐ์ วัดมกุฏกษัตริย์ วัดโสมนัสฯ และวัดประทุมวัน ที่ในหัวเมืองมีวัดพระปฐมเจดีย์ เป็นต้น

ในรัชกาลที่ ๕ ทรงสร้างวัดเทพศิรินทราวาส วัดราชบพิธ และวัดเบญจมบพิตร แต่ทรงปฏิสังขรณ์วัดซึ่งสร้างไว้ในรัชกาลก่อน ๆ อีกมากมายหลายพระอาราม มีวัดพระศรีรัตนศาสดารามและวัดอรุณฯ เป็นต้น

แบบอย่างพระสถูปเจดีย์ซึ่งสร้างรัชกาลที่ ๑ - ๒ - ๓ กรุงรัตนโกสินทร์ นิยมสร้างพระปรารักษ์กับพระเจดีย์เหลี่ยมเป็นพื้น ที่สำคัญคือพระปรารักษ์ที่วัดระฆัง มีจดหมายเหตุว่าสร้างในรัชกาลที่ ๑ กับพระเจดีย์ศรีสรรเพชญดาญาณ ณ วัดพระเชตุพนฯ คือพระเจดีย์องค์กลางในแถวพระเจดีย์ใหญ่ ๓ องค์ อีก ๒ องค์ข้างเหนือและข้างใต้ นั้น สร้างในรัชกาลที่ ๓ ถึงรัชกาลที่ ๒ ทรงปรารภจะสร้างพระปรารักษ์ที่วัดอรุณฯ แต่การค้างอยู่ มาสร้างสำเร็จในรัชกาลที่ ๓ พระปรารักษ์องค์ที่วัดอรุณฯ นี้ ควรนับว่าเป็นหลักของพระธาตุเจดีย์ ซึ่งสร้างในสมัยรัตนโกสินทร์มาจนตราบเท่าทุกวันนี้ สู้สมัยอื่นได้ทั้งรูปทรงและมีมือที่สร้าง พระสถูปกลมทรงลังกา ดูเหมือนจะเริ่มนิยมสร้างกันต่อในรัชกาลที่ ๓ เหตุด้วยเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงผนวช เสด็จขึ้นไปธุดงค์ถึงเมืองเหนือทรงตรวจค้นและศึกษาเรื่องพระพุทธรูปเจดีย์ครั้งสมัยสุโขทัย ได้ทรงจำลองแบบพระสถูปครั้งราชวงศ์พระร่วงลงมาสร้างในกรุงเทพฯ (ดูเหมือนจะสร้างพระสถูป) ที่วัดบวรนิเวศน์ฯ ก่อนที่อื่น พระสถูปองค์นี้ทรงถ่ายแบบมาจากพระสถูปบนยอดเขาพนมเพลิงเมืองศรี

สัชนาลัย พระสถูปองค์ใหญ่ ณ วัดประยูรวงศ์ซึ่งสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์สร้าง ก็น่าสันนิษฐานว่าจะสร้างโดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแนะนำ เพราะพระปรางค์ใหญ่ที่วัดพิชัยญาติการามนั้น สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ สร้างตามอย่างพระศรีรัตนมหาธาตุที่เมืองเขลียงที่ในจังหวัดสวรรคโลกอันเห็นได้ว่า คงเป็นด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแนะนำ พระเจดีย์ซึ่งสร้างในรัชกาลที่ ๔ นอกจากพระเจดีย์เหลี่ยมองค์ที่ ๔ ในวัดพระเชตุพนฯ ซึ่งทรงถ่ายแบบมาแต่พระเจดีย์ศรีสุริโยทัยในพระนครศรีอยุธยาแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างเป็นพระสถูปกลมทรงลังกาอย่างสมัยสุโขทัยทั้งนั้น เช่น พระศรีรัตนเจดีย์ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ซึ่งถ่ายแบบมาแต่พระมหาสถูปในวัดพระศรีสรรเพชญ์พระนครศรีอยุธยา และพระเจดีย์วัดราชประดิษฐ์ซึ่งถ่ายแบบมาแต่พระธาตุพระฝางเมืองสวางคบุรีเป็นต้น เว้นแต่องค์พระสถูปที่สร้างสวมพระปฐมเจดีย์เป็นของใหญ่โต ทรงคิดแบบใหม่งามยิ่งนัก

ข้าพเจ้าได้กล่าวถึงสถานที่ต่าง ๆ มาให้ท่านฟังมากแล้ว เป็นอันไม่มีเวลาพอที่จะกล่าวถึงวัดต่าง ๆ ให้ฟังในวันนี้ได้ ถ้ามีโอกาสจะมากล่าวในวันหลังต่อไป ขอยุติปาฐกถาไว้แต่เพียงเท่านี้ และขอขอบใจท่านทั้งหลายที่อุตสาหะนั่งฟังด้วยความตั้งใจ

หน้าว่าง

ประเพณีการสร้างพระอารามหลวง ในประเทศไทย

โดย

หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์

และ

นาย Alexander B. Griswold

คำว่าพระอารามหลวงนั้นหมายถึงวัดที่พระมหากษัตริย์ทรงสร้างขึ้นโดยตรงก็มี วัดที่พระมหากษัตริย์พระราชทานทุนช่วยให้ผู้อื่นสร้างขึ้นก็มี วัดที่ผู้อื่นสร้างขึ้นเองแล้ว ถวายเป็นของพระมหากษัตริย์หรือของรัฐบาล เพื่อให้ช่วยบำรุงรักษาต่อไปในอนาคตก็มี ในที่นี้จะพรรณนาว่าด้วยพระอารามที่พระมหากษัตริย์ทรงสร้างขึ้นแต่อย่างเดียว

ความมุ่งหมายของพระพุทธศาสนาก็คือการกำจัดทุกข์ให้สิ้นไป วิธีทางที่จะให้สำเร็จตามความมุ่งหมายอันนี้ก็คือการกำจัดเหตุแห่งทุกข์ ได้แก่ความโลภ ความโกรธ และความหลง บรรดาพุทธศาสนิกชนควรที่จะขัดเกลาความโลภ ความโกรธ และความหลง ได้โดยตรง ไม่ว่าเขาจะเป็นคนมั่งมีหรือยากจนก็ตาม เขาก็สามารถที่จะทำตามความประสงค์นี้ได้โดยการเว้นความชั่วและมีเมตตากรุณารักษาศีล ดำเนินชีวิตโดยสุจริต และทำตนให้เป็นตัวอย่างแก่ผู้อื่น แต่มันไม่ได้อยู่ในอำนาจของคนทุกคนที่จะกำจัดอวิชชาด้วยตนเอง โดยตรงได้เสมอไป มันค่อนข้างจะเป็นกิจโดยเฉพาะของพระภิกษุสงฆ์ ฉะนั้น ในกาลก่อน จึงเป็นประเพณีของเด็ก ๆ ผู้ชายทุกคนในประเทศนี้ ที่จะไปอยู่วัดชั่วระยะเวลาอันหนึ่ง ขึ้นแรกก็เป็นเด็กวัดช่วยทำกิจเล็ก ๆ น้อย ๆ ให้แก่พระ ต่อมาก็บรรพชาเป็นสามเณร และที่สุดเมื่ออายุได้ ๒๐ ปี แล้วก็อุปสมบทเป็นพระภิกษุตามธรรมเนียม ๓ เดือน (แต่บางคนอยู่มากกว่านั้นหรือไม่สึกเอาเลยก็มี) ด้วยวิธีนี้เขาอาจจะได้ความเข้าใจดีว่าพระพุทธศาสนาหมายความว่าอะไรแน่ และแม้แต่เขาจะสึกกลับไปเป็นฆราวาสอีก เขาก็จะไม่ตกอยู่ใน

อำนาจของความเป็นพระราชาสนั่นเลย แต่วิถีทางอันสำคัญที่พระราชาสามารถจะช่วยกำจัด
อวิชชานั้นมีอยู่โดยบรรยาย คือ โดยช่วยอุปถัมภ์พระภิกษุสงฆ์ แม้แต่คนที่ยากจนที่สุดก็
สามารถช่วยได้ คือถ้าแม้ว่าเขาเหล่านั้นจะไม่มีเงินทองเลย เขาก็ช่วยได้โดยการรับใช้
พระภิกษุสงฆ์เสมอ ๆ เช่นกวาดวัดและช่วยหาทัพพสัมภาระที่จะสร้างวัดมาให้ ประชาชน
ที่สามารถช่วยได้มากกว่านั้นก็คือให้ทานและอาหารแก่พระภิกษุสงฆ์ ถวายสบงจีวรให้
ท่านใช้ ถวายปัจจัยให้ท่านสร้างวัด เป็นประเพณีของพระมหากษัตริย์ซึ่งแต่ก่อนนี้เข้าใจ
กันว่าเป็นผู้มั่งคั่งกว่าใคร ๆ ที่จะช่วยอุปถัมภ์ภารกิจอันใหญ่ยิ่งนี้ พระมหากษัตริย์ของเรา
เป็นผู้อุปถัมภ์แก่พระพุทธานุศาสนเสมอ และเป็นผู้ที่สร้างวัดมากมาย ในการกระทำเช่นนี้
พระองค์ก็ทรงประพฤติปฏิบัติตามประเพณีที่บังเกิดขึ้นในอินเดียในพุทธกาลนั่นเอง

ในพระไตรปิฎกที่เราได้อ่านพบกล่าวถึงพระมหากษัตริย์หลายพระองค์ ซึ่งเป็น
ผู้สร้างวัดถวายพระพุทธรเจ้าและพระสาวกของพระองค์ เช่นพระเจ้าพิมพิสาร แห่งเมือง
ราชคฤห์ ผู้ถวายพระเวฬุวัน และเจ้าศากยแห่งเมืองกบิลพัสดุ์ ผู้ถวายนิโครธารามเป็นต้น
แม้ภายหลังพุทธกาลแล้ว ประเพณีอันนี้พุทธศาสนิกชนก็ยังประพฤติปฏิบัติกันต่อมา และ
ในขณะเดียวกันก็เกิดประเพณีนิยมบูชาพระสรีรธาตุของพระพุทธรเจ้า เช่นพระอัฐิและ
พระทนต์ซึ่งเหลืออยู่ภายหลังเมื่อถวายพระเพลิงแล้ว พระสรีรธาตุเหล่านี้เขาสร้างเป็นสถูป
หรือพระปรารักษ์บรรจุไว้ ซึ่งได้กลายเป็นพระเจดีย์ที่ระลึกถึงคำสั่งสอนของพระองค์ พระ
สถูปไม่ใช่เป็นของบรรจุพระสรีรธาตุเสมอไป บางทีสร้างขึ้นเป็นบริภคเจดีย์ คือบรรจุ
สิ่งของที่พระองค์ทรงใช้สอย เช่น บาตร และจีวรเป็นต้น บางทีก็เป็นที่หมายสังเวชนีย-
สถานอื่น ๆ เช่น ที่ประสูติ ที่ตรัสรู้ ที่แสดงธรรมจักร และที่ปรินิพพาน บางทีสร้างสำหรับ
บรรจุอัฐิของพระสาวกและพระอรหันต์อื่น ๆ ก็มี

ต่อมาไม่ช้าการสร้างพระสถูปขึ้นในวัดเพิ่มเติมจากกุฏิอันเป็นที่อยู่ของพระภิกษุ
สงฆ์ และโรงพระอุโบสถซึ่งเป็นที่ทำพิธีอุปสมบทและสังฆกรรมอื่น ๆ ก็เป็นของปฏิบัติ
กันเป็นธรรมดาสามัญ พระเจ้าอโศกราชาธิราชแห่งอินเดียผู้ได้ครองราชสมบัติ ภายหลัง
แต่ปรินิพพานแห่งพระพุทธรเจ้าล่วงแล้วได้ ๒๕๐ ปี ได้เป็นผู้ทรงสร้างพระสถูปและวัดวา
อารามเป็นอันมาก ยิ่งกว่านั้นภายหลังต่อมาได้มีการสร้างสิ่งซึ่งทำให้ระลึกถึงคำสั่งสอน
ของพระพุทธรเจ้าอีกชนิดหนึ่ง สิ่งนั้นคือพระรูปของพระพุทธรเจ้าเอง สิ่งนี้ที่ระลึกอันนี้ เรียก
ว่าอุทเทสิกเจดีย์ พระพุทธรูปมักทำประดิษฐานไว้ในอุหาต่าง ๆ รอบฐานพระสถูป เป็น
รูปเอกเทศสำหรับบูชาโดยเฉพาะก็มี เป็นส่วนหนึ่งของเรื่องในพุทธประวัติก็มี (เมื่อการ
บูชาพระพุทธรูปเกิดนิยมกันแพร่หลายเช่นในเมืองลังกา บางทีในวัดเขามีอาคารเป็นที่
เก็บพระพุทธรูปโดยเฉพาะ เรียกว่า “ปฏิศรรพ”)

เมื่อได้มีการเขียนพระไตรปิฎกขึ้นเป็นตัวอักษรแล้ว บางครั้งเขาจารึกข้อความย่อ ๆ ของพระไตรปิฎกนั้นบนแผ่นโลหะหรือแผ่นหิน แล้วบรรจุไว้ในสถูปซึ่งได้สร้างขึ้นเป็นพิเศษสำหรับความประสงค์อันนี้ สถูปชนิดนี้เรียกว่าธรรมเจดีย์ อาคารอันสำคัญในวัดใหญ่ ๆ ก็คือห้องที่สำหรับมีเทศน์ ซึ่งเราเรียกกันในเมืองนี้ว่า “พระวิหาร” เพราะวัดทั้งหลายเป็นศูนย์กลางของการศึกษาทั้งทางโลกและทางธรรม ในวัดจึงได้มีทั้งโรงเรียนและหอสมุด ในพระอุโบสถและพระวิหาร ฝาผนังมักมีภาพจิตรกรรมเป็นเรื่องพุทธประวัติหรือไม่ก็เรื่องชาดกต่าง ๆ อาคารบางหลังเป็นปริณทณแห่งความรู้ทางขนบประเพณีและความรู้ทั่ว ๆ ไป นอกจากนี้ในวัดยังมีศาลาเป็นที่พักอาศัยของผู้ไปแสวงบุญและสละสำหรับอาบน้ำด้วย และมักจะมียันต์โพธิ์ต้นหนึ่งหรือมากกว่าต้นหนึ่งปลูกไว้เสมอ ถ้าสมารถจะเป็นไปได้ก็มักจะเป็นกิ่งซึ่งได้มาจากต้นโพธิ์ดั้งเดิมที่พุทธคยา ซึ่งพระพุทธรเจ้าได้ตรัสรู้ พระสัมโพธิญาณ หรือไม่ก็เป็นกิ่งจากต้นโพธิ์ซึ่งได้เติบโตขึ้นจากกิ่งที่ได้มาจากต้นอันมีชื่อเสียงที่เมืองอนูราธปุระในลังกาทวีป

อาณาจักรทวารวดีได้เจริญขึ้นในตอนกลางประเทศไทย บางทีจะในครึ่งหลังแห่งพุทธศตวรรษที่ ๑๑ ประชาชนชาวทวารวดีขึ้นผู้ปกครองเป็นมอญ เราไม่รู้เรื่องราวของอาณาจักรทวารวดีมากนัก แต่ของโบราณของสมัยนี้เหลืออยู่เป็นอันมาก ทำให้สะดวกที่จะแยกประเภทไว้ว่าเป็นของฝีมือช่างสมัยทวารวดี ถึงแม้ว่าของบางชิ้นจะมีอายุต่ำลงมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๗ คือสมัยที่อาณาจักรทวารวดีเสื่อมอำนาจลงจนหมดสิ้นแล้ว สิ่งหนึ่งจากโบราณวัตถุสมัยนี้ที่ทำให้กระจ่างแจ้งที่สุดก็คือศาสนาที่เป็นประธานของอาณาจักรนี้เป็นพระพุทธรศาสนาฝ่ายเถรวาท พุทธปฏิมากรของสมัยนี้มีเป็นอันมาก ทั้งที่ทำด้วยศิลา โลหะ ปูนปั้นและดินเผา มีทราศสถูปอันสวยงามที่เกี่ยวข้องกับวัดต่าง ๆ เหลืออยู่เป็นอันมาก เราอาจสันนิษฐานได้ว่าวัดใหญ่ ๆ เกือบทั้งหมดนี้พระมหากษัตริย์มอญแห่งอาณาจักรทวารวดีเป็นผู้ทรงสร้างขึ้น

อาณาจักรทวารวดียังมีสาขาอยู่ในประเทศไทยตอนเหนืออีกแห่งหนึ่ง เป็นอาณาจักรเล็ก ๆ ชื่อว่าหริภุญชัยหรือลำพูน ซึ่งรักษาสีสภาพของตอนอยู่ได้จนถึงปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ศิลปินซึ่งพบที่เมืองลำพูนเป็นภาษามอญและภาษาบาลีบอกว่า “พระมหากษัตริย์แห่งอาณาจักรนั้นเป็นผู้สร้างวัดวาอารามมาก”

เมื่ออาณาจักรทวารวดีเสื่อมอำนาจลง พม่าก็ตีได้ประเทศมอญฝ่ายตะวันตกในพุทธศตวรรษที่ ๑๖ แต่ในทางวัฒนธรรมแล้วผู้ที่ชำนาญในทางสงครามคือผู้แพ้ในทางวัฒนธรรมเสมอ พวกมอญได้สอนศิลปแห่งความสันติและเป็นผู้เผยแพร่คำสั่งสอนพระพุทธรศาสนาฝ่ายเถรวาทให้แก่พวกพม่า พระมหากษัตริย์พม่าแห่งเมืองพุกามได้ใช้แบบอย่าง

สถาปัตยกรรมของมอญอยู่กว่า ๑๐๐ ปี หลายพระองค์เป็นผู้ก่อสร้างมาก พระเจ้านิรุท ผู้ชำนะมอญฝ่ายตะวันตกเป็นผู้สร้างสถูปชเวสิขร (Shwezigon) โลกนันทะและสถูปอื่น ๆ ตามแบบอย่างมอญ กษัตริย์ที่สืบต่อจากพระเจ้านิรุทองค์ที่ ๒ คือพระเจ้าคันชิต (Kyan-zittha) ได้ทรงสร้างวัดอานันทะอันสวยงาม วัดนี้ก็แบบมอญเหมือนกัน ภายหลังพม่า ได้นับถือลังกาเสมือนเป็นประเทศอารักขาแห่งคำสั่งสอนฝ่ายเถรวาท เพราะฉะนั้น ใน ครึ่งหลังสมัยของเมืองพุกามคือตั้งแต่กลางพุทธศตวรรษที่ ๑๗ จนถึงสมัยหลังพุทธศตวรรษ ที่ ๑๘ ลัทธิลังกาวงศ์ก็ได้เป็นใหญ่กว่าลัทธิพุทธศาสนาอื่น ๆ สถาปัตยกรรมทางศาสนา ของพม่าล้วนเป็นอิทธิพลหรือความคิดของชาวลังกา มีตัวอย่างอยู่ที่วัดคอดอปลิน (การ บูชาบัลลังก์)

อาณาจักรเขมรได้แผ่ออกไปกว้างขวางโดยที่ได้อาณาจักรทวารวดี บางทีจะเป็น ในราว ๑ พ.ศ. ๑๕๐๐ เขมรก็กลืนมอญตะวันออกได้ทั้งหมด พระพุทธศาสนานิกายเถรวาท เป็นศาสนาที่นับถือกันเพียงเล็กน้อยในระหว่างพวกเขมร เพราะพวกเขาได้นับถือลัทธิ พระอิศวรและพระนารายณ์เป็นต้นมาเสียก่อนแล้ว ต่อมาจึงได้นับถือพระพุทธศาสนานิกาย มหายานอีก แต่จะนับถือศาสนาใดก็ตาม กษัตริย์เขมรก็ได้เป็นทานบต้อยอย่างมาก ทุกองค์ พยายามที่จะสร้างวัดที่สำคัญ ๆ อย่างน้อยก็วัดหนึ่งในรัชกาลของพระองค์และมีหลาย พระองค์ที่ดั่งพระทัยจะให้คนอื่น ๆ เห็นว่าพระองค์คือพระเป็นเจ้าที่พระองค์นับถือนั่นเอง แต่ในขณะเดียวกันวัดก็ยังเป็นศูนย์กลางแห่งการศึกษาด้วย พระเจ้าไชยารวรมันที่ ๒ ทรง สร้างเทวสถานหลายแห่งที่บนเขาพนมกุเลน พระเจ้าอินทรวรมันที่ ๑ ทรงสร้างเทวสถาน พระโคและบาง พระเจ้าโยสวรมันที่ ๑ ทรงสร้างเทวสถานบาแกง พระเจ้าไชยารวรมันที่ ๔ ทรงย้ายราชธานีมาที่อังกอร์ และทรงสร้างให้กว้างขวางยิ่งขึ้น พระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ ๒ ทรงย้ายกลับมาอยู่ที่พระนคร (Angkor) ทรงสร้างเทวสถานปักษีจำกรง เมฆอนและ แปรรูป พระเจ้าอุทยาทิตยวรมันได้ทรงสร้างเทวสถานบาปวน พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ทรงสร้างนครวัด พระเจ้าไชยารวรมันที่ ๗ ทรงสร้างปราสาทบายน และซ่อมวัดอื่น ๆ อีกเป็นจำนวนมาก

ชนชาติไทยเป็นจำนวนมากได้ย้ายภูมิลำเนาจากบ้านเดิมของตนในยุคนานลงมา ข้างใต้เรื่อยๆ ได้มาตั้งอาณานิคมของตนเองขึ้นในอาณาจักรเขมร ขณะที่อำนาจของ เขมรเสื่อมลงในพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ไทยที่เป็นหัวหน้า ๒ คนในจังหวัดสวรรคโลก สุโขทัย ก็ได้ประกาศอิสรภาพของตนเองขึ้น เมื่ออาณาจักรไทยสุโขทัยตั้งขึ้นแล้วก็ได้เป็นอาณาจักร มหาอำนาจในไม่ช้า และได้ครอบครองอาณาเขตเกือบทั้งหมดที่เป็นประเทศไทยในเวลานี้ เราไม่ทราบศาสนาเริ่มแรกของไทยนั้นคือศาสนาอะไร แต่ในปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๘

มีปรากฏในศิลาจารึกไทยหลักที่ ๑ อย่างแจ่มแจ้งว่า ไทยเราได้เป็นพุทธศาสนิกแห่งพุทธ-ศาสนานิกายเถรวาทอย่างมั่นคง ในขั้นต้นครูทางศาสนาของพวกไทยเป็นมอญต่อมาเป็นพวกสิงหล และในขณะเดียวกันพวกไทยได้เรียนศิลปกรรมต่าง ๆ จากพวกเขมรด้วย เพราะฉะนั้นสถาปัตยกรรมไทยของสมัยสุโขทัย จึงเป็นความคิดของมอญ ของสิงหล และของเขมรผสมกัน

พระมหากษัตริย์แห่งกรุงสุโขทัยทรงเป็นศาสนูปถัมภกอย่างมากทุกพระองค์ เราไม่ทราบแน่ชัดว่าพระมหากษัตริย์องค์ที่ ๑ คือพระเจ้าศรีอินทราทิตย์นั้น จะได้ทรงสร้างพระอารามหลวงหรือไม่ ซึ่งอันที่จริงแล้วน่าจะสร้างเป็นอย่างยิ่ง อย่างไรก็ตาม เราได้ทราบแน่ชัดว่าพระเจ้ารามคำแหงมหาราชกษัตริย์พระองค์ที่ ๓ แห่งกรุงสุโขทัยนั้น ได้เป็นผู้สร้างวัดช้างล้อมที่เมืองสวรรคโลก พระราชนัดดาของพระองค์คือพระเจ้าลิไทย ซึ่งลือพระนามว่าเป็นผู้เลื่อมใสในพระพุทธศาสนายิ่งนัก ได้เป็นผู้สร้างวัดพระศรีรัตนมหาธาตุที่จังหวัดพิษณุโลก ในระหว่างรัชกาลพระยาสิทธิสงครามแห่งกรุงสุโขทัยเริ่มอับแสงลง ด้วยเกิดมีอาณัติกรขึ้นอีกอาณัติกรหนึ่งทางใต้ คืออาณัติกรศรีอยุธยา ซึ่งได้ตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๑๘๙๓ ผู้ปกครองอาณัติกรนี้ก็เป็นไทยเหมือนกัน แต่ประชาชนนั้นจะต้องมีมอญและเขมรรวมอยู่ด้วยเป็นส่วนใหญ่ พระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาเกือบทุกพระองค์ ได้สร้างวัดสำคัญ ๆ อย่างน้อยวัดหนึ่ง พระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยา ก็เป็นผู้นับถือพระพุทธศาสนาลัทธิเถรวาทอย่างสุโขทัย ซึ่งได้รับทอดมาจากมอญและสิงหล แต่ได้มีการถือศาสนาพราหมณ์ และพระพุทธศาสนาอย่างมหายานซึ่งได้รับทอดมาจากเขมรอีกด้วย

สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (พระเจ้าอู่ทอง) ผู้สร้างพระนครศรีอยุธยาได้ทรงสร้างวัดพุทไธสวรรย์ พระรามศวรพระราชโอรสของพระองค์ ได้ทรงเริ่มสร้างวัดพระราม (แต่ค้างอยู่ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงสร้างต่อจนสำเร็จ) พระบรมราชาธิราชที่ ๑ ทรงสร้างวัดมหาธาตุ พระบรมราชาธิราชที่ ๒ ทรงสร้างวัดราชบูรณะ สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ทรงสร้างวัดพระศรีสรรเพชญ์ ภายในพระราชวังพระนครศรีอยุธยา เป็นที่น่าสังเกตอย่างหนึ่ง ที่วัดอันสวงามวัดหนึ่งที่เมืองพุกาม ซึ่งได้สร้างมาก่อนวัดพระศรีสรรเพชญ์หลายศตวรรษ ได้มีชื่ออย่างเดียวกันคือวัดสหัพพัญญู (ศรีสรรเพชญ์) ภาษาพม่าออกเสียงเป็นถัฒมยิณนุ

ประเทศไทยส่วนข้างเหนือคืออาณาจักรลานนาไทย ได้แยกเป็นอาณาจักรหนึ่งจากส่วนข้างใต้เป็นเวลานาน มีราชธานีของตนเองชื่อว่านครเชียงใหม่ พระพุทธศาสนาเถรวาทได้เป็นศาสนาทางราชการของอาณาจักรนี้ซึ่งได้รับมาจากสุโขทัย ต่อมาได้มีการติดต่อกับประเทศลังกาโดยตรง นอกจากนั้นยังมีพระพุทธศาสนาแบบมอญเก่า

ของเมืองลำพูน คือศาสนาลัทธิเถรวาทซึ่งไปจากอาณาจักรทวารวดีอีกด้วย พระเจ้าเม็งรายผู้ขึ้นเมืองลำพูนแล้ว และตั้งอาณาจักรล้านนาขึ้นได้เป็นผู้สร้างนครเชียงใหม่เมื่อ พ.ศ. ๑๘๓๙ พระองค์ได้ทรงสร้างวัดเชียงมั่นขึ้น นอกจากนี้พระมหากษัตริย์แห่งนครเชียงใหม่ยังได้ทรงสร้างพระอารามหลวงอื่น ๆ อีก คือ

ในปี พ.ศ. ๑๙๑๒ พระเจ้ากือนาแห่งนครเชียงใหม่ ได้ทรงสร้างวัดพระยืนที่เมืองลำพูน เพื่อเป็นที่อยู่ของพระสมณเถรซึ่งเป็นศาสนทูตขึ้นมาจากกรุงสุโขทัย วัดพระยืนชั้นเดิมนั้นจะมีรูปลักษณะเป็นอย่างไรทราบไม่ได้ แต่วัดปัจจุบันนี้เป็นของซ่อมใหม่ราวสัก ๖๐ ปีที่แล้วมานี้เอง (แต่อาจจะสร้างตามแบบของเก่าก็ได้) ภายหลังจากการสร้างวัดพระยืนไม่ช้านัก พระเจ้ากือนาก็ได้ถวายสวนสำราญรมย์ของพระองค์ให้เป็นวัดแก่พระสมณเถรอีกวัดหนึ่ง คือวัดสวนดอกในปัจจุบันนี้

พระเจ้าสามฝั่งแกนผู้ซึ่งได้ครองประเทศลานนาในครั้งแรกแห่งพุทธศตวรรษที่ ๒๐ นั้นเป็นมิชฌาภิษฐิ ได้รับทรัพย์สมบัติของวัดหลายวัดไปยกให้เป็นทรัพย์สมบัติของพวกพ่อมด ในที่สุดพระองค์ก็ถูกกำจัดออกจากราชสมบัติ แล้วพระเจ้าติโลกราชราชโอรสของพระองค์องค์หนึ่งก็ได้ขึ้นครองราชย์สมบัติในประเทศลานนา พระเจ้าติโลกราชได้เป็นผู้อุปถัมภ์ภักพระพุทธานุภาพอย่างแท้จริงพระองค์หนึ่ง พระอารามหลวงที่พระองค์ทรงสร้างก็คือวัดเจ็ดยอด ซึ่งได้เลียนแบบมาจากวัดมหาโพธิ์ที่พุทธคยาในประเทศอินเดีย*

พระมหากษัตริย์แห่งประเทศลาวและพระมหากษัตริย์แห่งประเทศเขมรก็ได้ถือขนบประเพณีในการสร้างวัดอย่างเดียวกัน และในสมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๘ และ ๑๙ ก็ได้เป็นผู้นับถือพระพุทธานุภาพอย่างล้นเกล้าด้วยกัน

ภายหลังที่พระนครศรีอยุธยาถูกทำลายในปี พ.ศ. ๒๓๑๐ ราชธานีของประเทศไทยก็ได้ย้ายมาตั้งที่กรุงธนบุรี คนละฝั่งแม่น้ำกับกรุงเทพพระมหานครบัดนี้ พระเจ้ากรุงธนบุรีก็ได้เป็นผู้ทรงเริ่มสถาปนาวัดอรุณฯ

เมื่อสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก) แห่งราชวงศ์จักรีได้เถลิงถวัลย์ราชสมบัติเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๕ ก็ได้ทรงย้ายราชธานีมาอยู่ที่กรุงเทพฯ บัดนี้พระองค์ได้ทรงสถาปนาวัดพระเชตุพนฯ วัดสุทัศน์ฯ วัดสระเกศ และวัดพระแก้ว คือวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ซึ่งเป็นที่ประดิษฐานพระแก้วมรกตในกำแพงพระบรมมหาราชวังอย่างเดียวกับวัดพระศรีสรรเพชญ์สมัยกรุงศรีอยุธยา พระรามาธิบดีที่ ๒ (พระพุทธเลิศหล้านภาลัย) ได้ทรงสร้างวัดสุทัศน์ฯ และวัดอรุณฯ ต่อมา

*ความจริงเห็นจะเป็นการซ่อมมากกว่า

พระรามาธิบดีที่ ๓ (พระนั่งเกล้าฯ) ได้ทรงสร้างวัดราชโอรส (วัดนี้สร้างตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๒) วัดเทพธิดา วัดราชนัดดา และวัดเฉลิมพระเกียรติ และได้ทรงสร้างสิ่งต่าง ๆ ในวัดพระเชตุพนฯ อีกเป็นอันมาก ทรงปรารถนาจะให้เป็นที่คลังแห่งสรรพวิทยาทั้งปวง ทั้งที่เป็นความรู้ทางขนบประเพณีและความรู้ทั่ว ๆ ไป เพราะฉะนั้นศิลาจารึกและจิตรกรรมจึงมิได้เป็นเรื่องพุทธประวัติและเรื่องชาดกแต่อย่างเดียว แต่เป็นเรื่องตำราดาราศาสตร์ ตำราเทพนิยาย ตำรายาและตำราภูมิศาสตร์ด้วย

พระรามาธิบดีที่ ๔ (พระจอมเกล้าฯ) ได้ทรงสร้างวัดโสมนัส วัดมกุฏกษัตริยาราม วัดราชประดิษฐ์ และวัดพระปฐมเจดีย์

พระรามาธิบดีที่ ๕ (พระจุลจอมเกล้าฯ) ได้ทรงสร้างวัดราชบพิธ วัดเทพศิรินทร์ และวัดเบญจมบพิตร กับทรงซ่อมวัดที่สร้างไว้ในรัชกาลก่อน ๆ อีกมากมาย

เพราะฉะนั้น เราจะเห็นได้ว่า พระมหากษัตริย์ ๕ รัชกาลได้ทรงปฏิบัติตามประเพณีโบราณอย่างเคร่งครัดโดยได้ทรงสร้างวัดต่าง ๆ มีจำนวนมากมาย ก็เพื่อเหตุอย่างเดียวกันที่จะกำจัดเสียซึ่งอวิชชา

พระรามาธิบดีที่ ๖ (พระมงกุฎเกล้าฯ) ซึ่งขึ้นเสวยราชสมบัติในปี พ.ศ. ๒๔๕๓ ทรงเชื่อมั่นในการที่จะดัดแปลงขนบประเพณีเก่า ๆ ให้เหมาะแก่ความต้องการในสมัยใหม่ ขณะนี้มีปัญหาเฉพาะหน้าที่จะต้องขบอยู่ ๒ ประการ คือ ประการที่ ๑ ทางรัฐบาลได้จัดสถานที่ให้การศึกษาออกไปนอกวัดมากต่อมากแล้ว ประการที่ ๒ กรุงเทพมหานครก็มีวัดมากมายก่ายกองจนแทบเหลือกำลังที่รัฐบาลจะบูรณะอยู่แล้ว เพราะฉะนั้นพระองค์จึงได้ทรงดำริทำสิ่งให้เหมาะสมยิ่งขึ้น คือการสร้างโรงเรียนกินนอนขึ้นโรงเรียนหนึ่งชื่อว่า โรงเรียนมหาดเล็กวิทยาลัย แล้วทรงเปลี่ยนนามใหม่ว่า วชิราวุธวิทยาลัย ทั้งนี้เพื่อวัตถุประสงค์อย่างเดียวกับวัด คือเพื่อกำจัดเสียซึ่งอวิชชานั้นเอง.

หน้าว่าง

พระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดสุพรรณบุรี

หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์
บรรยายทางวิทยุโทรทัศน์

รายการของกรมศิลปากรวันนี้ จะว่าด้วยโบราณสถานสมัยอยุธยาบางแห่งทางโบราณคดี เพื่อให้ท่านทั้งหลายได้ยินได้ฟังเรื่องพระนครศรีอยุธยาหลาย ๆ ทางด้วยกัน ทั้งนี้เพื่อให้สอดคล้องต้องกับนโยบายของรัฐบาล ซึ่ง พณฯ นายกรัฐมนตรี ได้ให้มีการปรับปรุงบูรณะพระนครศรีอยุธยาเป็นการใหญ่ ได้สร้างถนนหนทางให้เป็นการสะดวกแก่การคมนาคมขึ้นอีกมากมายหลายสาย ปราสาทราชวังและวัดวาอารามที่สำคัญ ๆ ก็ได้แผ้วถางให้สะอาดสะอ้าน เป็นที่สะดวกสบายแก่นักทัศนาจรและนักเรียนที่จะไปดูไปชมศึกษาหาความรู้ได้เป็นอย่างดี

อาศัยเหตุที่กรุงศรีอยุธยาได้เป็นราชธานีของประเทศไทยอยู่เป็นเวลาช้านานถึง ๔๑๗ ปี จึงได้มีโบราณวัตถุสถานมากมายเหลือที่จะคณนะ มีทั้งของที่สร้างในพระพุทธศาสนา ในศาสนาพราหมณ์ คริสต์ศาสนา และศาสนาอิสลาม กับทั้งของที่สร้างสำหรับบ้านเมือง เช่น ปราสาทราชวัง เครื่องใช้ไม้สอยต่าง ๆ เครื่องแลกเปลี่ยน เครื่องอาวุธ ยุทธรภัณฑ์ ตลอดจนจิตรกรรมมีรูปภาพเขียนสีน้ำ เป็นต้น

โบราณสถานที่สร้างในพระพุทธศาสนาเหลืออยู่มากกว่าอย่างอื่น ๆ ของที่สร้างในคริสต์ศาสนามีเหลืออยู่ ๒ - ๓ แห่ง เช่น ทรางโบสถ์ฝรั่งที่บ้านปอร์ตูกีส ตรงข้ามปากน้ำแม่เบี้ย จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ๒ แห่ง วัดเชนดโยเซฟ เหนือวัดพุทไธสวรรย์ ขึ้นไปแห่งหนึ่ง โรงสวดในบ้านหลวงรับแขกเมืองซึ่งเรียกกันว่าบ้านวิชาเยนทร์ที่จังหวัดลพบุรีแห่งหนึ่ง กับวัดสันเปาโล อันเป็นโบสถ์ของพวกบาทหลวงนิกายเยซูอิตที่ลพบุรีอีกแห่งหนึ่ง ของที่สร้างในศาสนาอิสลาม เช่น วัดแขกที่เรียกว่าตะเกียใต้ปากคลองตะเคียน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ที่เป็นปราสาทราชวังมีเหลืออยู่ที่พระนครศรีอยุธยาบ้าง ที่จังหวัดอื่น ๆ อีกบ้าง ของที่สร้างในศาสนาพราหมณ์อันรู้ได้แน่ คือ ศาลพระอิศวรที่เมืองกำแพงเพชรแห่งหนึ่ง และเทวสถานริมสะพานชีกุณข้างวงเวียน ถนนมหาธาตุ ในพระ

นครศรีอยุธยาบัดนี้อีกแห่งหนึ่ง ซึ่งเหลืออยู่แต่ทรางฐาน วัดอุสถานที่สร้างในพระพุทธศาสนาสมัยนี้ ตามที่ผู้เชี่ยวชาญทางโบราณคดี คือ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล ทรงแบ่งไว้มี ๔ ยุคด้วยกัน คือ ยุคที่ ๑ นับตั้งแต่พระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดลขึ้นเป็นนริสระเมื่อ พ.ศ. ๑๘๙๓ จนถึงรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เมื่อ พ.ศ. ๒๐๓๑ เป็นเวลา ๑๓๘ ปี ยุคนี้ชอบสร้างวัดอุสถานตามแบบอย่างสมัยลพบุรียิ่งกว่าสมัยสุโขทัย เช่น วัดพุทไธสวรรย์ ซึ่งพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดลทรงสร้างตรงที่ที่หักอยู่ ก่อนสร้างพระนครศรีอยุธยาก็คือ และวัดพระรามซึ่งสมเด็จพระรามาธิบดี ทรงเริ่มสร้างตรงที่ถวายพระเพลิงสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (เมื่อ พ.ศ. ๑๙๑๒) และพระบรมไตรโลกนาถทรงสร้างต่อก็คือ วัดมหาธาตุ ซึ่งสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ ทรงสร้าง (เมื่อ พ.ศ. ๑๙๑๗) กิตติ วัดราชบูรณะซึ่งสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ (เจ้าสามพระยา) ทรงสร้างเป็นอนุสาวรีย์ตรงที่พระราชทานเพลิงศพเจ้าอ้ายพระยา เจ้ายี่พระยา (เมื่อ พ.ศ. ๑๙๖๗) กิตติ วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ เมืองพิษณุโลก ซึ่งสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงสร้างกิตติ สถูปอันเป็นประธานของวัดล้วนสร้างเป็นปรางค์อย่างสมัยลพบุรีทั้งนั้น แม้โบราณวัตถุในพระพุทธศาสนา เช่น พระพุทธรูปในสมัยนี้ที่เรียกว่าสมัยอยู่ทองก็ชอบทำตามแบบสมัยลพบุรี ก็เพราะเหตุที่กรุงศรีอยุธยาอยู่ใกล้กับเมืองลพบุรี อันเป็นถิ่นที่ศิลปกรรมของขอมเจริญรุ่งเรือง

สำหรับวันนี้ จะกล่าวถึงโบราณสถานแห่งหนึ่ง คือ พระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดสุพรรณบุรี สมัยอยุธยา ซึ่งเก่าแก่เป็นที่ ๒ รองจากวัดพระป่าเลไลยก์ลงมา พระศรีรัตนมหาธาตุนี้ว่ากันว่า สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ ทรงสร้างก็มี สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงสร้างก็มี สมเด็จพระเจ้าจักรพรรดิทรงสร้างก็มี ยังเป็นที่สับสนกันอยู่ แต่พระปรางค์องค์นี้มีจารึกลานทองอักษรขอม ภาษามคธบรรจุไว้ที่ยอดนพศูล ได้มาครั้งราชบัณฑิตยสภา คำจารึกมีดังนี้

“สิทธิรสสุ โย
 วตตติ นาม วิทิต
 การาย จปยิ มา -
 อสุสาปี กาลวิกโล
 ดสุโส รโส สกลภู -
 ราชาริราชปวโร
 ภูปี ปุราธิกตร
 คพุเก จเปติ มุโนโน
 ภูเป ปสนโน

โยชฌราชปรโมรุ จุก
 อิมเมตถ ภูปี
 รัชธาตุยโนโต
 อยมาสิ ภูโป ฯ
 ดลราชราโช
 ปุณ การยาโน
 อิมมสุส จนโต
 วรรธาดุยมา ฯ
 วรรราชราชา

เหมาทิปฐา-

ปุกุณ เม เต -

พุกุโธ ภเวยยน -

หิภิปุชียติ

น อนาคตเตห

ติ วรุงโรติ ฯ”

ซึ่งนายฉำ ทองคำวรรณ เปรียญ ผู้เชี่ยวชาญอักษรโบราณของกรมศิลปากรเป็นผู้อ่าน และแปล เป็นใจความว่า “พระราชกษัตริย์ยิ่งใหญ่กว่าพระราชกษัตริย์ทั้งหลายในอโยธยา ทรงพระนามว่าจักรพรรดิ โปรดให้สร้างสถูปองค์นี้ขึ้นไว้ และทรงบรรจุพระบรมธาตุของพระพุทธเจ้าไว้ใน แต่พระสถูปของพระองค์ชำรุดทรุดโทรมไปโดยกาลเวลา พระราชโอรสของพระองค์ผู้เป็นพระราชกษัตริย์ทั้งหลายในพื้นที่แผ่นดินทั้งมวล และเป็นพระราชกษัตริย์ประเสริฐ โปรดให้ปฏิสังขรณ์ให้กลับคืนดี และทรงบรรจุพระบรมธาตุของพระพุทธเจ้าไว้ในพระสถูปนั้น พระองค์ทรงเลื่อมใสในพระสถูป จึงทรงบูชาด้วยเครื่องบูชา มีทองเป็นต้น แล้วตั้งความปรารถนาว่า ด้วยบุญกรรมแห่งชาตินั้น ขอให้ข้าพเจ้าเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตกาล เทอญ”

จารึกนี้ไม่มีศักราชทราบไม่ได้แน่นอนว่าพระเจ้าอโยธยาองค์ใดเป็นผู้สร้างและองค์ใดเป็นผู้ปฏิสังขรณ์ครั้งที่ทำจารึกไว้ตามตัวจารึกว่า พระราชกษัตริย์ยิ่งใหญ่กว่าพระราชกษัตริย์ทั้งหลายในอโยธยาทรงพระนามว่าจักรพรรดิเป็นผู้สร้าง โอรสของพระราชกษัตริย์นั้นผู้เป็นพระราชกษัตริย์ทั้งหลายในพื้นที่แผ่นดินทั้งมวลและเป็นพระราชกษัตริย์ประเสริฐเป็นผู้ซ่อม คำว่าจักรพรรดิที่กล่าวถึงในจารึกคงไม่ได้หมายความว่าพระเชีวราชหรือพระเจ้าช้างเผือก ซึ่งในพระราชพงศาวดารเรียกว่า พระเจ้าจักรพรรดิที่เรารู้จักกันทั่วไปนั้นไม่ เพราะว่าพระเจ้าจักรพรรดิ แม้อาจเรียกได้ว่า เป็นพระราชกษัตริย์ยิ่งใหญ่กว่าพระราชกษัตริย์ทั้งหลายในอโยธยา คือ เหนือกว่าพระมหากษัตริย์ราช แต่โอรสของพระมหากษัตริย์นี้คือ พระมหินทราธิราชนั้น หากวัดที่จะมีพระเกียรติเป็นพระราชกษัตริย์ได้ไม่ ยิ่งกว่านั้นมาถึงสมัยนี้ คือ สมัยพระเจ้าจักรพรรดิ สถูปอันเป็นประธานของวัดก็ไม่นิยมสร้างเป็นพระปรารักษ์กันเสียแล้ว มักจะสร้างเป็นพระเจดีย์ เพราะฉะนั้น พระศรีรัตนมหาธาตุองค์นี้น่าจะได้สร้างมาก่อนสมัยพระเจ้าจักรพรรดิแล้ว และคำว่าจักรพรรดิในจารึก คงหมายถึงเพียงพระราชกษัตริย์องค์หนึ่งเท่านั้น หากจำเพาะเจาะจงพระองค์ไม่ แต่บอกเกียรติคุณไว้อย่างชัดแจ้งว่า องค์ที่สร้างนั้นเป็นราชกษัตริย์ยิ่งใหญ่กว่าพระราชกษัตริย์ทั้งหลายในอโยธยา โอรสผู้ซ่อมเป็นพระราชกษัตริย์ทั้งหลายในพื้นที่แผ่นดินทั้งมวลและเป็นพระราชกษัตริย์ประเสริฐด้วย จึงน่าจะพิจารณากันดูว่าพระเกียรติยศนั้นควรจะได้แก่พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาองค์ใด หรือที่ไหนแน่ มีพระเจ้าแผ่นดินกรุงศรีอยุธยาหลายองค์ที่นึกคิดว่า จะเป็นผู้สร้างและผู้ซ่อมพระศรีรัตนมหาธาตุองค์นี้

คู่ที่ ๑ คือพระเจ้าอุทุมพรองค์เดิม (องค์ที่เป็นพระสัสสุระของพระเจ้าอุทุมพร รามาริบัติที่ ๑) กับพระบรมราชาธิราชที่ ๑ คือขุนหลวงพงั่ว ผู้เป็นพี่พระมเหสีของพระเจ้าอุทุมพร รามาริบัติที่ ๑ พระเกียรติคุณของพระบรมราชาธิราชที่ ๑ สมควรที่จะเรียกว่าเป็นพระราชาเหนือพระราชาทั้งหลายในพื้นที่แผ่นดินทั้งมวล และราชาธิราชใต้ที่เดียว เพราะพระองค์ได้เมืองเหนือทั้งปวงและได้เมืองเขมรด้วย แต่เกียรติคุณของพระเจ้าอุทุมพรเดิมนั้นนั้นแหละจะยังมีผู้ไม่เห็นด้วยว่าเป็นพระราชาผู้ยิ่งใหญ่กว่าพระราชาทั้งหลายในอยุธยา เพราะพระองค์ไม่เคยครองกรุงศรีอยุธยาและบางทีจะไม่ได้ครองเมืองสุพรรณด้วย เมืองสุพรรณคงสร้างให้ลูกอยู่ในภายหลัง

คู่ที่ ๒ พระรามาริบัติที่ ๑ กับพระรามศวร คู่นี้พระรามาริบัติที่ ๑ มีพระเกียรติควรที่จะเป็นพระราชาผู้สร้างได้ เพราะเป็นพระราชาผู้ยิ่งใหญ่กว่าพระราชาในอยุธยา มีพระรามศวรและพระบรมราชาธิราชที่ ๑ เป็นต้นได้ แต่พระรามศวรหาควรที่จะเป็นพระราชาธิราชผู้ซ่อมได้ไม่

คู่ที่ ๓ พระบรมราชาธิราชที่ ๑ กับพระเจ้าทองลัน คู่นี้ไม่ใช่แน่ เพราะพระบรมราชาธิราชที่ ๑ อาจมีเกียรติเป็นผู้สร้างได้ แต่พระเจ้าทองลันนั้นไม่มีเกียรติพอที่จะเป็นราชาธิราชผู้ซ่อมได้

คู่ที่ ๔ พระนครินทราธิราชกับพระบรมราชาธิราชที่ ๒ (เจ้าสามพระยา) คู่นี้ น่าพิจารณา เพราะพระนครินทราธิราชได้เคยเป็นเจ้าเมืองสุพรรณ เมื่อพระบิดาทิวงคต และเมื่อเป็นพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาแล้ว ก็ได้เสด็จไปปราบจลาจลเมืองเหนือ และจัดการปกครองเมืองเหนือให้เรียบร้อย ทั้งได้ส่งลูกยาเธอไปครองเมืองต่าง ๆ ในอาณาจักรกรุงศรีอยุธยาด้วย ควรที่จะมีเกียรติว่าเป็นพระราชาเหนือพระราชาทั้งหลายในพื้นที่แผ่นดินทั้งมวลได้ เพราะพระองค์ได้เสด็จไปปราบกรุงเทพมหานครให้เรียบร้อย จนถึงตั้งลูกยาเธอให้ปกครองประเทศเขมร รวมความว่าสมควรมีเกียรติเป็นโอรสแห่งพระราชาองค์นั้นตามจารีกได้ คือน่าสันนิษฐานว่าพระนครินทราธิราช ได้เป็นผู้สร้างวัดพระศรีรัตนมหาธาตุนี้ตั้งแต่เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติในกรุงศรีอยุธยา เป็นอนุสรณ์ที่พระองค์ได้เคยเป็นเจ้าเมืองสุพรรณมาก่อน เหมือนอย่างที่พระเจ้าอุทุมพรทรงสร้างวัดพุทไธสวรรย์ตรงเวียงเหล็ก อันเป็นที่ที่พระองค์ประทับอยู่ก่อนสร้างพระนครศรีอยุธยาเป็นทำนองเดียวกัน และพระบรมราชาธิราชที่ ๒ นี้ เป็นผู้สร้างวัดราชบูรณะ มีทางที่จะพิสูจน์ความจริงด้วยเปรียบเทียบพระปรารักษ์ที่วัดราชบูรณะกับพระศรีรัตนมหาธาตุเมืองสุพรรณดูแต่พระปรารักษ์ ๒ องค์นี้ต่างกัน คือพระปรารักษ์ที่วัดราชบูรณะข้างหน้ามีมุขและข้าง ๆ ทำเป็นซุ้มทั้ง ๓ ด้าน ส่วนพระปรารักษ์ที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุเมืองสุพรรณเป็นซุ้มทั้ง ๔ ด้าน ข้างหน้าไม่มีมุข

มีแต่เพียงบันไดขึ้นเท่านั้น ไปเหมือนกับพระศรีรัตนมหาธาตุจังหวัดพิษณุโลก ด้วยเหตุนี้
ถ้าจะพิจารณากันให้สมบูรณ์ตามจารึกว่าใครเป็นผู้สร้างและเป็นผู้ซ่อมแล้ว น่าเชื่อว่า
พระบรมราชาธิราชที่ ๒ จะเป็นผู้สร้าง และพระบรมไตรโลกนาถจะเป็นผู้ซ่อม คือพระ
บรมราชาธิราชที่ ๒ มีเกียรติที่จะเป็นพระราชผู้สร้างได้ เพราะพระองค์มีพระโอรสไป
ครองเมืองพิษณุโลกฐานอุปราชอยู่ และพระบรมไตรโลกนาถก็ควรที่จะเป็นพระโอรสผู้
ซ่อมได้ เพราะพระองค์เป็นราชาธิราชผู้ประเสริฐ คือมีพระบรมราชาธิราชที่ ๓ ครอง
กรุงศรีอยุธยาเมื่อพระองค์เสด็จไปครองเมืองพิษณุโลกดังนี้.



พระปรางค์ วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ

พระพุทธรูปสมัยอุทอง

หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์
บรรยายทางวิทยุโทรทัศน์

โบราณวัตถุในพระพุทธศาสนาสมัยอยุธยาตอนต้นหรืออุทองที่สำคัญก็คือ พระพุทธรูป แต่ก่อนที่จะกล่าวถึงพระพุทธรูปสมัยนี้โดยเฉพาะ จำเป็นต้องกล่าวถึงประวัติพระพุทธศาสนาในสมัยนี้สักเล็กน้อยก่อน คือสมัยเมื่อพระนครศรีอยุธยาเป็นราชธานีของประเทศไทยนั้นผิดกับสมัยอื่น ๆ ด้วยภูมิณฑลที่ตั้งพระนครศรีอยุธยานั้นได้เคยเป็นหลักแหล่งพระพุทธศาสนาลัทธิหินยาน ซึ่งเคยรุ่งเรืองในสมัยทวารวดี และลัทธิมหายานซึ่งมารุ่งเรืองเมื่อครั้งพวกขอมเป็นใหญ่ในสมัยลพบุรี แต่เมื่อชนชาติไทยได้ลงมาปกครองประเทศไทยตั้งแต่สมัยสุโขทัยเป็นราชธานี ได้รับนับถือพระพุทธศาสนาอย่างลังการวงศ์เป็นศาสนาประจำชาติ ไม่ม่นบวงขอความสงเคราะห์คุ้มครองจากพระโพธิสัตว์อย่างลัทธิมหายาน การนบวงเช่นนั้นไปถือเทวดาตามลัทธิศาสนาพราหมณ์ อาศัยเหตุนี้ ลัทธิมหายานจึงเสื่อมและสูญไป ถือกันแต่ลัทธิหินยานอย่างลังการวงศ์ทั่วทั้งประเทศ ตลอดเวลาที่พระนครศรีอยุธยาเป็นราชธานี

การนบวงขอความสงเคราะห์ช่วยเหลือจากพระโพธิสัตว์ในลัทธิมหายานนั้นเกิดขึ้นจากการแข่งขันกับศาสนาพราหมณ์ พระพุทธศาสนากับศาสนาพราหมณ์นั้นมิตติธรรมละม้ายคล้ายคลึงกัน คือเป็นศาสนาที่สอนให้เชื่อกรรมด้วยกัน แต่สอนอุปบายที่จะให้พ้นกรรมผิดกันเป็นข้อสำคัญ คือ พระพุทธศาสนาสอนว่า มนุษย์จะได้ดีหรือได้ชั่วแล้วแต่ความประพฤติของตนเอง ผู้อื่นจะทำให้ไม่ได้ แม้พระพุทธเจ้าก็เป็นแต่ผู้ชี้ทางให้ประพฤติเท่านั้น ศาสนาพราหมณ์สอนว่ามีพระเป็นเจ้าอยู่บนสวรรค์ อาจบันดาลให้ความดีหรือความชั่วแก่มนุษย์ได้ ถ้าทำให้ชอบพระทัยพระเป็นเจ้าก็ได้ดี ถ้าทำไม่ชอบพระทัยพระเป็นเจ้า ๆ ก็บันดาลให้ได้รับความทุกข์เดือดร้อน หรือว่าอีกนัยหนึ่งตามพระพุทธศาสนา สอนว่า จะพ้นทุกข์ได้ก็ด้วยตนเอง ตามศาสนาพราหมณ์ว่า จะพ้นทุกข์ได้ด้วยพระเป็นเจ้า ผิดกันดังนี้ คนสามัญย่อมเข้าใจศาสนาพราหมณ์ได้ง่ายเพราะธรรมชาติตามมนุษย์ตั้งแต่เกิดมา

ก็อยู่ในปกครองของผู้ใหญ่ เช่น บิดามารดาเป็นต้น รู้สึกมาแต่ย่อมเยาว์ว่ามีผู้อื่นอาจจะให้ทุกข์และสุขแก่ตนได้ ก็เข้าใจในคติที่สอนให้ถือพระเป็นเจ้าได้ง่าย พระพุทธศาสนาเมื่อพระพุทธเจ้าเข้านิพพานแล้วสอนให้ถือธรรมแทน ธรรมไม่มีตัว ไม่มีตน ต้องพิจารณาด้วยปัญญาจึงเห็น ย่อมเข้าใจยากกว่าศาสนาพราหมณ์ คนที่โง่เขลาเบาปัญญาจึงเชื่อศาสนาพราหมณ์มาก พระพุทธศาสนาจึงเสียเปรียบศาสนาพราหมณ์ ครั้นเมื่อมีการแข่งขันศาสนากันแรงขึ้น พวกพุทธที่ถือลัทธิมหายานซึ่งชอบแก้ไขคติเก่า ๆ อยู่แล้ว ก็แก้ไขคติพระพุทธศาสนาให้คล้ายกับศาสนาพราหมณ์ยิ่งขึ้น เช่น แก้ไขคติที่ถือว่า พระพุทธเจ้ามีแล้วในอดีตมีอยู่ในปัจจุบัน และจะมีในอนาคตเป็นพระตถาคตเหมือนกันหมดนั้นว่า พระพุทธเจ้าย่อมมีทั่วไปในอนาคตจักรวาล คือมีพระอาทิพุทธเจ้าพระองค์หนึ่ง (ทำเป็นพระพุทธรูปทรงเครื่องอย่างพระเจ้าจักรพรรดิ) เกิดพร้อมกับโลกและประจำโลกอยู่เป็นนิรันดร์ แล้วว่ามีธยานิพุทธเจ้าอีก ๕ พระองค์ คือ พระไวโรจนะ (ทำพระหัตถ์อย่างปางปฐมเทศนา) ๑ พระอภิชฌยะ (ทำพระหัตถ์อย่างปางมารวิชัย) ๑ พระรัตนสัมภวะ (ทำพระหัตถ์อย่างปางประทานพร) ๑ พระอมิตาภะ (ทำพระหัตถ์อย่างปางสมาธิ) ๑ พระอโมกษสิทธิ์ (ทำพระหัตถ์อย่างปางประทานอภัย) ๑ อันเกิดด้วยอำนาจฌานสมาบัติของพระอาทิพุทธเจ้านั้น อยู่เป็นประธานในสวรรค์ชั้นฟ้า เป็นผู้บันดาลให้พระโพธิสัตว์จุติมาเกิดในมนุษย์โลก เป็นมนุษย์พุทธเจ้า ซึ่งสอนเวไนยสัตว์ทั้งปวง พระพุทธเจ้าที่เข้านิพพานไปแล้วนั้น คือมนุษย์พุทธเจ้า แต่พระธยานิพุทธเจ้า ยังมีอยู่

พระโพธิสัตว์ซึ่งตามลัทธิหินยานถือว่ามีแต่ในอดีต คือได้แก่พระพุทธเจ้าในชาติก่อน ๆ ก่อนที่จะตรัสรู้ทั้งนั้น เช่น เตมิราช ชนก สุวณฺณสาม เนมิราช มโหธร ภูริทัต จันทกุมาร นารทะ วิชูล เวสสันดร มีอนาคตโพธิสัตว์อยู่แต่พระศรีอริยเมตไตรยเท่านั้น ข้อนี้อันพวกถือลัทธิมหายานแก้ไขพิสดารออกไปอีก กำหนดเป็นธยานิโพธิสัตว์อย่าง ๑ มนุษย์โพธิสัตว์อย่าง ๑ มีจำนวนมากมายทำนองเดียวกับที่สมมติพระพุทธเจ้านั้น

นอกจากพระโพธิสัตว์ ยังมีนางดารา คือ ชายาของพระพุทธเจ้าและของพระโพธิสัตว์อีกเป็นอันมาก ล้วนมีอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ลงมาช่วยมนุษย์โลก ช่วยเหลือมนุษย์ในคราวเกิดทุกข์ได้ องค์ที่สำคัญ ๆ หรือที่เรียกว่าธยานิโพธิสัตว์นั้นมี ๕ องค์ คือ :-

๑. พระสมันตภัทรโพธิสัตว์ ผู้รักษาพระศาสนาของพระกกุสันธพุทธเจ้า
๒. พระวัชรโพธิสัตว์ ผู้รักษาพระศาสนาของพระโกนาคมพุทธเจ้า
๓. พระรัตนปาณีโพธิสัตว์ ผู้รักษาพระศาสนาของพระกัสสปพุทธเจ้า
๔. พระอวโลกิตेश্বরโพธิสัตว์ ผู้รักษาพระศาสนาของพระโคตมกัมมุนีศรี

สรรเพชญพุทธเจ้า

๕. พระวิศวาปณโพรสัตถ์ จะเป็นผู้รักษาพระศาสนาของพระศรีอริยเมตไตรยต่อไปในอนาคต

เมื่อเกิดคดีมีพระธยานิพุทธและธยานิโพรสัตถ์ขึ้นในพุทธศาสนาตามลัทธิมหายานขึ้นเช่นนี้แล้ว ก็ทำให้พวกที่นับถือพระพุทธศาสนาอ่อนใจ โดยเชื่อว่าในคราวยุคเช็ญก็จะบนบานศาลกล่าวให้พระโพรสัตถ์มาช่วยได้ เป็นอันไม่แพ้เปรียบศาสนาพราหมณ์ พวกถือศาสนาพราหมณ์เห็นท่าจะเป็นรอง ก็แก้ไขลัทธิศาสนาของตนต่อไปอีก ให้ชื่อว่าลัทธิวิษณุเวทย์ อธิบายว่าพระนารายณ์เป็นผู้บำรุงโลก แม้เกิดความเดือดร้อนร้ายแรงแก่โลกขึ้นเมื่อใด พระนารายณ์ก็อวตารลงไปช่วยปราบปรามจลาจลให้ได้ความสุข อังคีวรบุรุษซึ่งปรากฏมาในเรื่องพงศาวดาร เช่น พระกฤษณะกิติ พระรามกิติ แม้พระศากยมุนีศรีสรรเพชญพุทธเจ้ากิติ ว่าเป็นพระนารายณ์อวตารลงมาทั้งสิ้น ตอนนั้นนับว่าพวกพราหมณ์ฉลาดมากที่แก้ไขลัทธิของตน รวบรวมพระพุทธศาสนาไปได้อย่างแยบคาย และการที่พวกแขกกลิ้งลิ้นไหว้พระพุทธรูป เขาไหว้โดยถือว่าเป็นพระนารายณ์อวตารดังนี้ เมื่อลัทธิมหายานเสื่อมไป การบนบวงพระโพรสัตถ์ก็สูญไป กลับไปบนบวงพระเป็นเจ้าของศาสนาพราหมณ์ดังกล่าวแล้ว

ที่นี้จะว่าด้วยพระพุทธรูปสมัยอุททองต่อไป พระพุทธรูปสมัยอุททองเป็นศิลปกรรมของสมัยทวารวดีผสมกับศิลปกรรมของขอม และต่อมาเมื่อขอมหมดอำนาจไปจากศูนย์กลางของประเทศไทยในปัจจุบัน และกรุงสุโขทัยมีอำนาจขึ้น ศิลปกรรมของอุททองก็เกิดผสมกับศิลปกรรมของสุโขทัย และเมื่ออำนาจของกรุงสุโขทัยสิ้นไป ราชวงศ์กรุงศรีอยุธยาขึ้นปกครองกรุงสุโขทัย ศิลปกรรมสุโขทัยกลับมีอิทธิพลมากขึ้นอีก ฉะนั้น พระพุทธรูปสมัยอุททองจึงอาจแยกได้เป็น ๓ หมวดด้วยกัน คือ :-

หมวดที่ ๑ พระเกตุมาลาเป็นรูปฝ่ามือ หรือบางครั้งเป็นต่อมกลม พระพักตร์คล้ายกับสมัยทวารวดี เป็นการยากที่จะแยกศิลปกรรมสมัยทวารวดีชั้นหลังกับสมัยอุททองแบบนี้ออกจากกันได้เด็ดขาด แต่มีที่สังเกตได้ คือสมัยทวารวดีนั้นไม่มีไรพระศกและพระรัศมีไม่เป็นรูปฝ่ามือ แต่เป็นต่อมกลมหรือรัศมีสั้น ๆ พระอุททองรุ่นนี้มีอายุตั้งแต่ก่อนสร้างกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี แต่จะก่อนตั้งแต่เมื่อไรทราบไม่ได้แน่ ทราบได้แน่แต่พระเจ้าพนัญเชิงมีอายุก่อนสร้างกรุงถึง ๒๖ ปี และที่วัดธรรมิกราชก็ก่อนสร้างกรุงเหมือนกัน แต่ก่อนเท่าไรไม่มีศักราชยืนยัน รู้ได้แต่ด้วยรูปลักษณะของพระเท่านั้น

หมวดที่ ๒ ทรวดทรงบางอย่างเป็นแบบทวารวดี แต่มีศิลปกรรมขอมเห็นประจักษ์อยู่ คือที่ทำพระพักตร์เป็นสี่เหลี่ยมและมีไวรพระศกระหว่างเส้นพระเกศกับพระนลาต อันเป็นลักษณะของพระพุทธรูปขอม รัศมีเป็นเปลวสูงอันเป็นลักษณะของศิลปกรรมสุโขทัย

หมวดที่ ๓ พระพักตร์เป็นรูปไข่หรือยาวกว่าหมวดที่ ๑ และที่ ๒ คล้ายพระพุทธรูปสมัยสุโขทัยแต่ยังคงมีไวรพระศกระหว่างเส้นพระเกศและพระนลาตเหมือนกัน พระรัศมีมักสูงกว่าสมัยที่ ๒

พระพุทธรูปสมัยอุทองแบ่งเป็น ๓ หมวดคร่าว ๆ ดังกล่าวนี้นี้ แต่บางเกจิอาจารย์แบ่งออกไปตั้ง ๔ - ๕ หมวดก็มี คือในหมวดที่ ๑ - ๒ นั้นอาจขอยกออกไปได้อีกตั้ง ๒ - ๓ ลักษณะ พระพุทธรูปสมัยนี้มีทั้งพระนั่ง, นอน, ยืน, เดิน พระนั่งทำเป็นปางมารวิชัยปางเดียว ซึ่งแปลกจากพระพุทธรูปขอม ที่ชอบทำปางสมาธิทั้งพระนั่งและพระยืน มีทั้งห่มคลุมและห่มดอง หมวดที่ ๑ และที่ ๒ บางทีทำสันพระชงฆ์คมที่ชาวบ้านเรียกกันว่าพระแข้งคม และพระหนุบางทีทำเหมือนมนุษย์ธรรมดา ซึ่งชาวบ้านมักเรียกกันว่าพระคางคน และบางทีก็เรียกกันว่าพระเมืองสรรค์ เพราะเหตุที่ได้พบที่เมืองสรรค์มาก

การที่พระพุทธรูปสมัยอุทองหมวดที่ ๑ เหมือนกับสมัยทวารวดีนั้นก็เพราะภูมิณฑลของเมืองอุทองและกรุงศรีอยุธยาเคยเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปศาสนาสมัยทวารวดีมาก่อน เมื่ออำนาจทางการเมืองของทวารวดีสิ้นสูญไป เปลี่ยนเป็นอำนาจของขอมเข้ามาแทนที่ แต่ศิลปกรรมของทวารวดีหาได้สิ้นสูญไปไม่ เกิดผสมกับศิลปกรรมของขอมจึงเกิดเป็นพระพุทธรูปที่เรียกกันว่าพระสมัยอุทองหมวดที่ ๑ ขึ้น หมวดนี้พระรัศมีสันเพราะพระพุทธรูปสมัยทวารวดีและพุทธรูปขอมล้วนทำรัศมีสันทั้งนั้น

ต่อมาเมื่ออำนาจทางการเมืองของขอมสิ้นไปจากภูมิณฑลส่วนนี้ และมีอำนาจของกรุงสุโขทัยเข้ามาแทนที่ ก็เกิดศิลปกรรมของอุทองรุ่นแรกผสมกับศิลปกรรมของสุโขทัยขึ้น คือลักษณะที่มีพระรัศมีสูงอันเป็นแบบอย่างของพระพุทธรูปสมัยสุโขทัย ซึ่งปฏิมากรชาวสุโขทัยได้มาจากลังกาอีกต่อหนึ่ง

ครั้นเมื่อกรุงสุโขทัยตกเป็นประเทศราชของกรุงศรีอยุธยาแล้ว เจ้านายวงศ์กรุงศรีอยุธยาเคยขึ้นไปครองเมืองสุโขทัย ไปได้แบบอย่างของพระพุทธรูปสุโขทัย เอามาผสมกับแบบอย่างพระสมัยอุทองหมวดที่ ๒ จึงเกิดพระพุทธรูปอุทองยุคที่ ๓ ขึ้น ซึ่งมีลักษณะเหมือนพระพุทธรูปสุโขทัยเกือบทุกอย่าง ต่างแต่ที่ยังทำมีไวรพระศกใหญ่และฐานหน้ากระดานตอนกลางยังหักเข้าเป็นแอ่งอยู่ อันเป็นลักษณะของฐานอุทองเท่านั้น ต่อจากนี้ศิลปกรรมสุโขทัยจะมีอิทธิพลแรงขึ้นทุกที จนกระทั่งดลบันดาลหรือเปลี่ยนแปลงพระพุทธรูปสมัยอุทองให้เป็นพระพุทธรูปสมัยอยุธยาชั้นหลังหรือแบบอย่างแห่งชาติ ซึ่งจะได้กล่าวถึงต่อไปในฉบับหน้า.



พระพุทธรูปสมัยอู่ทอง หมวด ๓



พระพุทธรูปสมัยอู่ทอง หมวด ๑



พระพุทธรูปสมัยอู่ทอง หมวด ๒

หน้าว่าง

เรื่องพระพุทธรูปสมัยอยุธยาชั้นหลัง

หลวงบริบาลบุรุษ
บรรยายทางวิทยุโทรทัศน์

การทำพระพุทธรูปสมัยอยุธยาชั้นหลังนี้ เกิดขึ้นด้วยความนิยมชมชอบในศิลปกรรมสมัยสุโขทัย การนิยมชมชอบนี้เกิดขึ้นตั้งแต่สมัยเมื่อพระบรมไตรโลกนาถทรงดำรงพระเกียรติยศเป็นพระมหาอุปราช เสด็จประทับอยู่ที่เมืองพิษณุโลกอันเป็นราชธานีของอาณาจักรสุโขทัยในเวลานั้น เพราะพระราชมารดาเป็นราชวงศ์สุโขทัย พระองค์คงจะได้ทรงศึกษาราชประเพณีเกี่ยวกับพระพุทธรูปของกษัตริย์ราชวงศ์สุโขทัยพระร่วงเป็นอันดี เมื่อได้เสวยราชย์แล้วจึงได้ทรงนำขนบประเพณีครั้งสมัยสุโขทัยมาใช้หลายอย่าง เช่นถวายที่ในพระราชวังให้สร้างเป็นวัดพุทธรวาสขึ้น และได้เสด็จออกผนวชในพระพุทธรูปศาสนาตามอย่างพระมหาธรรมราชาลิไทเป็นต้น แต่ในแผ่นดินนี้ศิลปกรรมการทำพระพุทธรูปยังไม่เป็นอยุธยาแท้ทีเดียว ยังเป็นอุททองผสมกับสุโขทัยอยู่ คือเป็นอุททองยุค ๓ (ที่ได้กล่าวมาแล้วในคราวก่อน) แม้ในรูปชาดก ๕๐๐ ชาติ ที่พระบรมไตรโลกนาถทรงสร้างก็เป็นแบบอุททองผสมสุโขทัย รูปพราหมณ์ในจำนวนพระโพธิสัตว์ ๕๐๐ ชาติ ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติท่านจะเห็นไรพระศกเล็กลงกว่าสมัยอุททองมาก พระพักตร์ก็เป็นทำนองผลมะตูมอย่างศิลปกรรมสุโขทัย องค์ก็สูงกว่าสมัยอุททอง ยังคงมีลักษณะอุททองแต่เพียงมีฐานเป็นร่องแอ่นเข้าไปข้างในเท่านั้น ครั้นถึงแผ่นดินพระรามาธิบดีที่ ๒ (พ.ศ. ๒๐๓๔) เมื่อยังดำรงพระยศเป็นพระมหาอุปราชพระองค์ก็เคยเสด็จประทับอยู่ที่พิษณุโลกมาแล้วเหมือนกัน ครั้นเมื่อเสวยราชย์แล้วได้ทรงสร้างสถูปอย่างสมัยสุโขทัยขึ้นในที่พุทธรวาส ซึ่งพระราชบิดาอุทิศถวายเป็นวัดนั้น ๒ องค์ คือ สำหรับบรรจุอัฐิพระราชบิดาองค์ ๑ (องค์ข้างด้านตะวันออก) บรรจุอัฐิพระเชษฐาธิราชองค์ ๑ (องค์กลาง) และต่อมาอีกถึง พ.ศ. ๒๐๔๒ ก็ทรงสร้างพระวิหารหลวงขึ้นข้างหน้าพระสถูปหลังหนึ่ง ในวิหารนี้ในปีต่อมาได้ทรงสร้างพระพุทธรูปแบบสุโขทัยเป็นพระยืนขนาดใหญ่มีน้ำหนักขึ้นองค์หนึ่ง สูงถึง ๘ วา พระพักตร์ยาว ๔ ศอก กว้าง ๓ ศอก พระอุระกว้าง ๑๑ ศอก ไซ้ทองหล่อหนักถึง ๕๓,๐๐๐ ชั่ง และทองคำ

หุ้มหนักถึง ๒๘๖ ชั่ง ถวายพระนามว่าพระศรีสรรเพชญ์ และตั้งแต่นั้นคำว่าศรีสรรเพชญ์ จึงได้เป็นนามของวัดนี้ต่อมา แต่พระพุทธรูปองค์นี้เราไม่สามารถจะดูเป็นแบบอย่างได้ เสียแล้ว เพราะเมื่อคราวเสียกรุง ปราสาทราชวังวัดวออาราม ถูกไฟไหม้วอดวายสิ้น และในพระราชพงศาวดารว่าพวกข้าศึกได้ลอกเอาทองที่หุ้มพระไปหมดเหลือแต่ทองสัมฤทธิ์ ที่เป็นแกน ถึงรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ ขณะที่สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าทรงสถาปนาวัด พระเชตุพนฯ โปรดให้เชิญพระศรีสรรเพชญ์และพระโลกนาถลงมาจากอยุธยา โปรดให้ประดิษฐานพระโลกนาถไว้ในวิหารทิศตะวันออกด้านในอยู่จนบัดนี้ ส่วนพระศรีสรรเพชญ์ นั้นชำรุดทรุดโทรมมากเกินที่จะซ่อม จึงทรงพระดำริที่จะหล่อเสียใหม่ ได้มีพระราชปณิธานว่า พระราชาคณะผู้ใหญ่ดู พระราชาคณะผู้ใหญ่มีสมเด็จพระสังฆราชเป็นประธาน ถวายพระพรว่าไม่เป็นการสมควรที่จะเอารูปพระพุทธรูปเจ้าเข้าหลอมหล่อในไฟ พระองค์จึงโปรดให้สร้างพระเจดีย์ขึ้นองค์ ๑ ในวัดพระเชตุพนฯ (คือเจดีย์องค์กลางที่เรียงกันอยู่ ๓ องค์นั้น) แล้วเชิญพระศรีสรรเพชญ์เข้าบรรจุไว้ภายในและถวายพระนามพระเจดีย์นี้ว่า พระเจดีย์ศรีสรรเพชญดาญาณปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ เป็นอันว่าเราไม่มีทางจะศึกษาลักษณะของพระศรีสรรเพชญ์ซึ่งเป็นตัวอย่างสำคัญของพระพุทธรูปสมัยอยุธยาได้ แต่เราอาจจะดูพระโลกนาถเป็นตัวอย่างแทนก็ได้ เพราะพระโลกนาถนี้ก็สร้างในเวลาใกล้เคียงกับพระศรีสรรเพชญ์ ท่านจะเห็นลักษณะของพระโลกนาถดวงพระพักตร์เป็นแบบพระสุโขทัย ไรพระศกเหลืออยู่เล็กน้อยเป็นเพียงเส้นลวดเท่านั้น ต่อจากพระโลกนาถที่เป็นขนาดใหญ่ยังมีพระมงคลบพิตรให้ท่านดูแบบอย่างได้ พระมงคลบพิตรนี้ทำตามแบบอย่างของพระพุทธรูปสมัยสุโขทัยทั้งหมด ไม่มีอิทธิพลอยู่ทองเหลืออยู่เลย นอกจากนี้ก็มีพระขนาดย่อมอีกมาก

รูปที่สองนี้เป็นพระปางมารวิชัย ลักษณะเป็นพระทำตามแบบอย่างช่างสมัยสุโขทัย บางทีฐานตอนกลางทำแอ่นเข้า แต่มีฐานหน้ากระดานต่อลงไปอีกชั้นหนึ่ง (พระปางนี้ บางทีเรียกว่าปางตรัสรู้ก็ได้ คือเดิมที่เมื่อก่อนมารมาผจญพระองค์อยู่ในท่าสมาธิ เมื่อมารมาผจญ พระองค์ยกพระหัตถ์ขวาชี้ธรรมเป็นพยาน เป็นท่ามารวิชัย ครั้นพระยามารพ่ายแพ้ไปแล้ว พระองค์ก็กลับทำสมาธิต่อไปจนสำเร็จพระโพธิญาณ ฉะนั้น ปางมารวิชัย และปางสมาธิจึงเรียกว่าปางตรัสรู้ได้ทั้ง ๒ ปาง) การสร้างพระปางในสมัยนี้ก็ทำตามแบบสุโขทัย คือชอบทำตามอิริยาบถ ได้แก่ พระนั่ง พระนอน พระยืน พระเดิน พระขนาดใหญ่ ๆ ที่เป็นพระนั่งก็คือพระมงคลบพิตร พระนอนก็ได้แก่พระนอนที่วัดโลกยสุธา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา พระนอนจักรสีห์ จังหวัดสิงห์บุรี พระนอนที่วัดขุนอินทประมูล และวัดป่าโมกข์ จังหวัดอ่างทอง และพระนอนที่จังหวัดเพชรบุรี เป็นต้น นี่ว่าเฉพาะพระขนาดใหญ่ ๆ พระยืนก็ได้แก่พระโลกนาถ ส่วนพระเดินมีแต่ขนาดย่อมโดยมาก วัดถู่ที่ทำใน

สมัยนี้เกิดนิยมทำด้วยศิลากันมากกว่าสมัยอุทอง ซึ่งมีทำบ้างแต่เพียงเล็กน้อย มูลเหตุเกิดจากตีประเทศเขมรกลับคืนมาได้ในแผ่นดินพระเจ้าปราสาททอง คือเมืองเขมรได้เคยเป็นเมืองขึ้นของกรุงศรีอยุธยาตั้งแต่แผ่นดินพระนเรศวรถึงแผ่นดินพระเจ้าทรงธรรม เขมรเป็นขบถไม่สามารถจะปราบปรามเอากลับคืนมาได้ มาปราบปรามลงได้ในแผ่นดินพระเจ้าปราสาททองจึงได้เกิดนิยมชมชอบศิลปกรรมเขมรกันขึ้นอีกยุคหนึ่ง ตั้งต้นแต่สร้างวัดไชยวัฒนารามและพระนครหลวงที่ริมแม่น้ำสกลขึ้นเฉลิมพระเกียรติ ปฏิมากรรมก็เกิดนิยมทำขึ้นด้วยศิลาเป็นอย่างพระพุทธรูปขอมปนไทย เช่น พระประธานที่วัดชุมพลนิกายารามที่เกาะบางปะอิน และพระพุทธรูปขนาดย่อมซึ่งปรากฏอยู่ที่อื่นอีกบ้าง ครั้นถึงแผ่นดินพระนารายณ์ความนิยมชมชอบในการสร้างพระพุทธรูปด้วยศิลามีมากขึ้น เห็นจะเป็นเพราะโปรดประทับที่ลพบุรีอันเป็นเมืองที่มีศิลปกรรมเขมรมาก จึงปรากฏมีพระพุทธรูปทำด้วยศิลาแพร่หลายไปทั้งทางบกขีไต้และฝ่ายเหนือ แต่ผิดกับเมื่อครั้งแผ่นดินพระเจ้าปราสาททอง คือไม่ได้ทำพระพุทธรูปเลียนแบบขอม แต่ทำเป็นพระพุทธรูปไทยสมัยอยุธยาชั้นหลัง ซึ่งเป็นอิทธิพลของพระพุทธรูปสมัยสุโขทัย วงพระพักตร์กิติ ไรพระศกกิติ พระองค์และฐานกิติ ล้วนทำตามแบบอย่างของศิลปสมัยอยุธยาทั้งนั้น มีพระพุทธรูปปางอีกปางหนึ่งเกิดขึ้นในสมัยอยุธยา คือปางปาล์โลยก์เป็นพระพุทธรูปนั่งห้อยพระบาท พระหัตถ์ขวาแบเป็นกิริยารับ มีรูปช้างอยู่ข้างขวา รูปสิงห์อยู่ข้างซ้าย

พระแบบนี้บางที่มักจะเรียกผิด ๆ ว่าปางทรมานช้างและปางทรมานลิงอย่างของอินเดีย อินเดียเขามี ๒ ปาง ปางทรมานช้างนาฬาคีรีปาง ๑ ปางทรมานลิงที่เมืองเวสาลีอีกปาง ๑ ส่วนปางปาล์โลยก์นั้นไม่ใช่เรื่องปราบเรื่องทรมาน เป็นเรื่องของช้างและลิงเกิดเลื่อมใสและมาปรนนิบัติพระพุทธเจ้า เรื่องมีอยู่ว่ากาลครั้งหนึ่งพระพุทธเจ้าเสด็จประทับอยู่ที่เมืองโกสัมพี เกิดพระภิกษุ ๒ คณะ คือ คณะพระวินัยธรคณะ ๑ พระธรรมกถึกคณะ ๑ วิวาทกันด้วยข้อพระวินัยเพียงเล็กน้อยก่อน แต่ต่อมาเกิดวิวาทบาดทะเลาะกันเป็นการใหญ่ลามไปถึงพวกฆราวาสซึ่งเป็นผู้สนับสนุนพระคณะนั้น ๆ พระพุทธเจ้าได้ทรงทราบก็ทรงห้ามปราม แต่พระทั้ง ๒ ฝ่ายก็หาได้สงบกันไม่ พระองค์ทรงเปื้อนนายรำคาญจึงได้เสด็จหนีไปประทับอยู่ในชายป่ารกชัฏวัน ป่ารกชัฏวันนี้เป็นที่อยู่ของช้างชื่อว่าปาล์โลยก์ เมื่อช้างปาล์โลยก์เห็นพระพุทธเจ้าเสด็จมาประทับอยู่ในป่าก็ดีใจ ไปหาผลไม้มาถวายให้ฉันและตม้นำให้พระพุทธเจ้าสร้งด้วย วิธตม้นำของช้างนั้น คือไปหาแอ่งน้ำเล็ก ๆ ที่ใสสะอาดได้แล้วไปสัไฟไฟให้เกิดขึ้น เอาหินก้อนย่อม ๆ ใส่เข้าไปในกองไฟให้ร้อน ครั้นหินร้อนดีแล้วก็เอาไม้เขี่ยหินมาลงในแอ่งน้ำ ทำให้น้ำอุ่นให้พระพุทธเจ้าสร้งได้ ส่วนน้ำฉันก็ไปหาน้ำสะอาดมาให้ฉัน นอกจากนั้นก็ปฏิบัติโดยวิธีอื่นอีก เป็นต้นว่า ระวังสัตว์ร้ายมิให้กล้ำกรายเข้ามา

เบียดเบียนพระพุทธองค์ได้ ต่อมาเมื่อวันหนึ่งได้เห็นช้างปฏิบัติพระพุทธเจ้าเช่นนั้นก็เกิดเลื่อมใสอยากจะได้บุญบ้าง จึงไปหาผึ้งมาได้คนหนึ่งมาถวายบ้าง พระพุทธเจ้าทรงทอดพระเนตรดู แต่ไม่ทรงรับ จึงรู้พุทธประสงค์ว่าคงจะเป็นเพราะผึ้งทั้งรังนั้นมีตัวอ่อนอยู่ด้วย จึงไปแกะตัวอ่อนออกแล้วเอาแต่รังที่มีน้ำผึ้งถวาย พระองค์จึงได้ทรงรับดังนี้ การทำตัวอย่างที่ดีแม้แต่สัตว์เดียรัจฉานก็ยังเลื่อมใสกระทำตาม ถ้าคนเราทำตัวอย่างที่ดี จึงเป็นที่ยกย่องนับถือกันในกลุ่มมนุษย์ทั้งหลาย ขณะที่พระพุทธเจ้าทรงสำราญอยู่ในป่ารักขิตวันนี้ ฝ่ายภิกษุทางเมืองโกสัมพีก็เกิดอดอยากยากเข็ญเป็นอันมาก ด้วยชาวเมืองขัดเคืองที่พระภิกษุเหล่านั้นทะเลาะกัน จนเป็นเหตุให้พระพุทธเจ้าเสด็จหนีไปจากเมืองโกสัมพี เขาจึงพร้อมใจกันลงโทษพระภิกษุเหล่านั้น โดยไม่ทำบุญตักบาตรถวายของให้ฉัน เมื่อพระภิกษุเหล่านั้นอดอยากมากเข้าก็สามัคคีกันและพร้อมใจกันไปนิมนต์พระพุทธเจ้ากลับมา นี่คือเรื่องที่เป็นมูลเหตุแห่งการสร้างพระพุทธรูปปางป่าเลไลยก์ในสมัยอยุธยา องค์ที่สำคัญที่สุดก็คือที่จังหวัดสุพรรณบุรี ซึ่งชาวบ้านเรียกกันว่าวัดป่าเลไลยก์อันเป็นที่ที่พลายแก้วกับนางพิมได้พบกันในเรื่องขุนช้างขุนแผนและเป็นที่ที่มีฤๅษกาลไว้ด้วยกัน ทั้งฤๅษน้ำและฤๅษแล้งอยู่จนบัดนี้ คือฤๅษน้ำขึ้น ๗ - ๘ ค่ำ เดือน ๑๒ ฤๅษร้อนขึ้น ๗ - ๘ ค่ำ เดือน ๕ ที่จริงพระปางป่าเลไลยก์ที่เมืองสุพรรณเป็นของสมัยอุทองที่นำมาพุดถึงในสมัยนี้ เพราะในสมัยนี้ก็ทำอย่างสมัยอุทองนั่นเอง เปลี่ยนเพียงลักษณะเป็นพระอยุธยาชั้นหลังเท่านั้น พระปางนี้น่าจะมีมาตั้งแต่ครั้งสุโขทัยแล้ว เพราะเมื่อเร็ว ๆ นี้ได้พบศิลาจารึกที่จังหวัดสุโขทัยหลักหนึ่งกล่าวถึงพระเจ้าหย่อนดิน แต่จะหมายเอาปางป่าเลไลยก์ หรือปางใดก็ทราบไม่ได้แน่ พระเจ้าหย่อนดินอาจจะหมายถึงปางปฐมเทศนาอย่างจังหวัดนครปฐมก็ได้ ยังมีพระที่ควรจะกล่าวถึงอีกปางหนึ่งในสมัยนี้ก็คือพระทรงเครื่อง ซึ่งจะมีเรื่องราวต่อไปในฉบับหน้า.



พระมงคลบพิตร



พระนอนวัดโลกยสุธา อยุธยา



พระพุทธรูปวัดป่าเลไลยก์ สุพรรณบุรี

หน้าว่าง

เรื่องพระทรงเครื่อง

หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ ภัณฑารักษ์พิเศษ กรมศิลปากร
บรรยายทางวิทยุโทรทัศน์

รายการของกรมศิลปากรในวันนี้จะเสนอท่านด้วยเรื่องพระพุทธรูปทรงเครื่อง
ซึ่งได้พูดถึงไว้แต่คราวก่อน

มูลเหตุของการสร้างพระทรงเครื่องนั้น มีมาหลายทางด้วยกัน ทางที่ ๑ มาจาก
อินเดียสมัยราชวงศ์ปาละ (ราว พ.ศ. ๑๒๐๐ - ๑๓๐๐) ในสมัยนั้นถือพระพุทธรูปปางสมาธิ
มหายาน ศิลปินอินเดียเขาทำพระทรงเครื่องเป็นรูปพระอาทิตย์พุทธรูปเจ้า คือ เป็นพระสัมพันธ
ตรัสรู้พร้อมกับโลก มิได้มีการออกทรงผนวชตั้งพระมานุษยพุทธรูปเจ้า จึงมีพระเมหาพีและ
เครื่องประดับพระเศียรกับทั้งเครื่องถนิมพิมพาภรณ์ประดับพระองค์เหมือนกษัตริย์อย่าง
พร้อมมูล ต่างแต่ทำครองสบงจีวรให้เห็นเป็นสำคัญ บางรูปก็ไม่มีเครื่องหมายว่าเป็นพระ
เลย ทางที่ ๒ เกิดขึ้นจากลัทธิเทวราชของเขมร เขมรได้รับลัทธิพุทธศาสนาและศาสนา
พราหมณ์มาจากอินเดีย และชาว ลัทธิศาสนาพราหมณ์นั้นแบ่งออกเป็น ๒ คือ ลัทธิศิวเวท
และวิษณุเวท ลัทธิศิวเวทนั้นถือว่าพระอิศวรเป็นใหญ่ กษัตริย์ทั้งหลายในมนุษย์โลกก็คือ
พระอิศวรแบ่งภาคมาเกิดนั่นเอง เมื่อสวรรคตแล้วเขาจึงแต่งตั้งกษัตริย์อย่างเทวดา แล้ว
ใส่ในพระโกษาประดิษฐานไว้ในที่สูงซึ่งสมมติว่าเป็นเทวโลก แล้วถวายพระนามกษัตริย์
ที่สวรรคตแล้วเป็นอย่างนามพระเป็นเจ้า เช่นพระเจ้ายะโสวรมันที่ ๑ (พ.ศ. ๑๔๓๒ - ๑๔๕๓)
ผู้สร้างยโสธรคีรี คือ ที่เทวสถานพนมบาเก็งในเมืองเขมรบัดนี้ เมื่อสวรรคตแล้วเขาถวาย
พระนามว่าพระบรมศิวะโลก ลัทธิวิษณุเวทก็เช่นเดียวกัน ถือพระวิษณุเป็นใหญ่ เช่น
พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ (พ.ศ. ๑๖๕๖ - ๑๖๘๘) ผู้สร้างปราสาทหินนครวัด เมื่อสวรรคตแล้ว
เขาถวายพระนามว่าพระบรมวิษณุโลก โดยนัยนี้ กษัตริย์ที่ถือศาสนาพราหมณ์ ลัทธิศิวเวท
ก็ได้รับพระนามเมื่อสวรรคตแล้วเป็นอย่างพระอิศวร กษัตริย์ที่ถือวิษณุเวทเมื่อสวรรคตแล้ว
ก็ได้รับพระนามอย่างพระวิษณุ ทั้งนี้เฉพาะองค์ที่สำคัญ ๆ จึงปรากฏแพร่หลาย ต่อมา
พวกที่นับถือพุทธศาสนาลัทธิมหายานก็ได้นำลัทธิเทวราชมาใช้บ้าง โดยถือว่ากษัตริย์

ทุกองค์ล้วนแบ่งภาคมาจากพระธยานิพุทธเจ้าและพระธยานิโพธิสัตว์ทั้งนั้น จึงได้ถวายนามกษัตริย์ของตนเมื่อสุครคแล้วเป็นอย่างทำนองถวายแก่พระพุทธรูปบ้าง เช่น พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ (พ.ศ. ๑๕๔๕ - ๑๕๙๒) ซึ่งมาจากนครศรีธรรมราชและมาได้ครองเมืองลพบุรีนั้น เมื่อสุครคแล้วเขาถวายพระนามว่าพระบรมนิรวานบท และพระเจ้าไชยวรมันที่ ๗ (พ.ศ. ๑๗๒๔ - ๑๗๔๔) ซึ่งมีรูปอยู่ที่เมืองเขมรรูปหนึ่ง และที่พิมายรูปหนึ่ง (รูปที่พิมายนั้นเดี๋ยวนี้อยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติเรียกกันว่าพระเจ้าพรหมทัต) เมื่อสุครคแล้วถวายพระนามว่า พระมหาบรมสุคตบพิตรนี้เป็นต้น นอกจากนี้พระทรงเครื่องยังหมายถึง ๑ พระเจ้าจักรพรรดิซึ่งพระพุทธรูปอาจเลือกเอาได้ ถ้าไม่เสด็จออกทรงผนวชคือพระพุทธรูปได้รับคำทำนายไว้ ๒ สถาน สถาน ๑ ถ้าอยู่ครองราชสมบัติก็จะได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ สถานี่ ๒ ถ้าเสด็จออกทรงผนวชก็จะได้เป็นศาสตราจารย์เอกในโลก ๒ หมายถึงพระสิทธัตถะกุมาร คือพระพุทธรูปเมื่อก่อนทรงผนวช ๓ หมายถึงพระศรีอาริยมตไตรยอนาคตพุทธรูปซึ่งจะมาตรัสรู้เป็นองค์ที่ ๕ ในภักทกลับนี้ ๔ หมายถึงพระเจ้าราชาธิราช คือพระพุทธรูปปางทรงทรมานพระเจ้าชมภูบดี ซึ่งจะได้กล่าวต่อไปในภายหลัง

เมื่อชนชาติไทยได้อพยพย้ายถิ่นเข้ามาอยู่ในประเทศไทยในปัจจุบันนี้นั้น เป็นเวลาที่พุทธศาสนาลัทธิมหายานกำลังเจริญรุ่งเรือง ชนชาติไทยเคยได้รับนับถือพระพุทธรศาสนา ลัทธิมหายานตามอย่างพวกขอมหรือเขมรมาก่อน จนถึงสมัยสุโขทัยเป็นราชธานีจึงได้รับนับถือพระพุทธรศาสนา ลัทธิหินยานอย่างล้นเกล้าเป็นศาสนาประจำชาติ สมัยสุโขทัยตอนต้นไทยเรากำลังกู้อิสรภาพได้ใหม่ ๆ ได้คิดทำอะไร ๆ ขึ้นให้เป็นของไทยเองหลายอย่าง เป็นต้นว่าได้คิดตัวอักษรไทยขึ้นใช้เป็นคนของไทยเราเอง ต่อมารัชกาลหลัง ๆ ก็กลับตกอยู่ในวัฒนธรรมของขอมอีก เช่นได้กลับเอาหนังสือขอมมาใช้ในทางราชการเป็นต้น ครั้นถึงสมัยกรุงศรีอยุธยาซึ่งคุ้นเคยกับวัฒนธรรมขอมอยู่แล้วก็ได้เอาขนบธรรมเนียมของขอมมาใช้มากขึ้น ตอนนี้องค์ลัทธิเทวราชของขอมซึ่งเป็นของในลัทธิมหายานเข้ามามีอิทธิพลในประชาชนชาวไทยผู้นับถือพระพุทธรศาสนา ลัทธิหินยานจนเป็นเหตุให้ชนานนามกษัตริย์ของตนอย่างพวกมหายาน เช่นชนานนามพระเจ้าแผ่นดินบางองค์ว่า หน่อพุทธางกูร (แปลว่าหน่อเนื้อของพระพุทธรเจ้า) และว่าพระศรีสรรเพชญ์เป็นต้น ซึ่งเป็นพระนามของพระพุทธรเจ้า และคำอ้างถึงพระเจ้าแผ่นดินก็ใช้ว่าพระพุทธรเจ้าอยู่หัว หรืออ้างถึงพระเจ้าแผ่นดินที่สวรรคตแล้วว่าพระพุทธรเจ้าหลวง และคำรับว่าพระพุทธรเจ้าข้า และคำแทนตัวเมื่อพูดกับพระเจ้าแผ่นดินว่าข้าพระพุทธเจ้า เหล่านี้ล้วนมีมูลเหตุมาจากลัทธิเทวราชของเขมรทั้งนั้นและยังใช้อยู่จนบัดนี้ ลัทธิเทวราชอย่างพราหมณ์ก็มีเหมือนกัน เช่นถวายพระนามพระเจ้าแผ่นดินว่าพระรามาริบัติและพระนเรศวรเป็นต้น

พระพุทธรูปทรงเครื่องในสมัยอยุธยาปรากฏในพงศาวดารหลายองค์ เช่น พระศรีอารยที่หน้าพระอุโบสถวัดชุมพลนิกายารามที่บางปะอิน พระเจ้าปราสาททองทรงสร้างอยู่ที่วัดใหม่เหนือตำหนักนครหลวงก็อีกองค์หนึ่งเป็นของสร้างในรัชกาลนี้เหมือนกัน อีกองค์หนึ่งอยู่ที่วัดพระฝางเมืองสว่างคบุรี คือวัดพระฝางที่จังหวัดอุดรธานี พระเจ้าบรมโกษทรงสร้าง เดิมน้อยอยู่ที่หน้ามุขวิหารสมเด็จวัดเบญจมบพิตร ที่วัดไชย ตำบลบางขาม จังหวัดลพบุรี ก็มีพระศรีอารยอีกองค์หนึ่ง แต่ไม่ใช่พระทรงเครื่อง และไม่ทราบว่าเป็นสร้างในรัชกาลไหน ที่กล่าวว่าพระทรงเครื่องหมายถึงพระศรีอารยโพรสัตว์

ในประเทศลานนาเขาสร้างพระทรงเครื่องหมายถึงพระศรีอารยโพรสัตว์เหมือนกับทางใต้เหมือนกัน เช่นพระหริภุญไชยโพรสัตว์ที่วัดเบญจมบพิตรเป็นต้น นอกจากนั้นเขายังหมายถึงพระเจ้าราชาธิราช คือพระพุทธรูปปางทรมานพระยามหาชมพูด้วย รูปหนึ่งเป็นพระทรงเครื่องมีจารึกว่า พระยามหาชมพูเจ้าองค์นี้ได้สร้างไว้คำศาสนาแล รูปอย่างนี้ที่เป็นพระมีมาก แต่ไม่ได้ประนมมือ ที่ประนมมือคือเป็นพระเจ้าราชาธิราช ในสมัยอยุธยาก็คงจะได้สร้างพระทรงเครื่อง หมายถึงปางพระเจ้าราชาธิราชเหมือนกัน เช่น พระประธานที่วัดหน้าพระเมรุพระนครศรีอยุธยา อันเป็นเหตุให้สร้างหรือเขียนภาพพระปางทรมานพระยามหาชมพูกันมากแห่งในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ เช่น ในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ในพระราชวังบวรซึ่งเขียนในรัชกาลที่ ๑ และพระประธานวัดหนังที่ริมคลองด่านซึ่งสร้างในรัชกาลที่ ๓ เป็นพระทรงเครื่องราชาภรณ์สวยงามที่สุดองค์หนึ่ง และที่ผนังเขียนเรื่องพระยามหาชมพูทั้งเรื่องเป็นต้น ในเวลานี้พระทรงเครื่องคนเข้าใจกันว่าเป็นปางทรมานพระยามหาชมพูทั้งนั้น

เรื่องมีอยู่ว่าสมัยหนึ่งพระพุทธเจ้าประทับสำราญพระอิริยาบถอยู่ ณ พระเวฬุวันกลันทกนิวาปสถาน พระนครราชคฤห์ แคว้นมคธ ครั้งนั้นมีพระราชองค์หนึ่งทรงพระนามว่าชมพูบดี เกลิงถวัลยราชสมบัติ ณ พระนครปัญจาละ พระองค์ทรงสมบุรณ์ด้วยอิสริยยศและบริวารยศ จะหาผู้เสมอเหมือนมิได้ในชมพูทวีปในสมัยนั้น พระองค์มีฉลองพระบาทแก้วมณีโชติอันมีฤทธิ์ ทรงสวมแล้วเหาะเหิรเดินอากาศได้ และเวลาข้างไปก็เป็นนาคราชใช้ให้ไปผูกมัดใคร ๆ มากก็ได้ และพระองค์ยังมีวิศรคู้พระหัตถ์ซึ่งใช้แผลงไปประหารหรือร่อยறுใคร ๆ ที่เป็นศัตรูของพระองค์มากก็ได้ ในรัชสมัยของพระองค์ในเมืองปัญจาละประชาชนมั่งคั่งสมบุรณ์ รัฐสีมาอาณาจักรก็กว้างใหญ่ไพศาลทั้งเสนาม้ายราชบริพารก็ทรงวิทยาคณะ จตุรงค์เสนาโยธาทหารก็แกร่งกล้า สามารถย่ำยีฝ่ายปรปักษ์ให้พ่ายแพ้ได้ในฉับพลัน ทั้งเป็นที่เกรงขามของสามนตรัฐเป็นอันมาก ด้วยเหตุอันนี้พระเจ้าชมพูบดีจึงสำคัญพระทัยผิดคิดเห็นว่าไม่มีใครในโลกจะสามารถต่อรบกับพระองค์ได้ อยู่มาวันหนึ่ง

เป็นวันบัณรสีติที่ ๑๕ พระจันทร์เต็มดวง พระเจ้าชมภูบดีเสด็จเหาะไปในอากาศ ได้ทอดพระเนตรเห็นพระนครราชคฤห์รุ่งเรืองยิ่งนัก มีปราสาทราชวังกว้างใหญ่ไพศาล ทรงปรารภว่าจะให้พระเจ้าพิมพิสารตกอยู่ในอำนาจของพระองค์ จึงแสดงฤทธิ์ให้ประจักษ์ แต่ไม่สามารถจะข่มขี่พระเจ้าพิมพิสารได้ ทั้งนี้เป็นด้วยพุทธานุภาพคุ้มครองไว้ เมื่อเสด็จกลับถึงพระนครของพระองค์แล้ว จึงตรัสสั่งให้วิศรู่พระหัตถ์ไปปราบปรามพระเจ้าพิมพิสาร พระเจ้าพิมพิสารตกพระทัยเสด็จหนีไปยังพระเวฬุวันวิหารประทับซ่อนพระองค์อยู่ ณ ที่นั้น ด้วยอาณูภาพของพระพุทธเจ้า วิศรู่ก็ไม่สามารถทำอันตรายอันใดแก่พระเจ้าพิมพิสารได้ และกลับไปยังพระนครของพระเจ้าชมภูบดี พระพุทธเจ้าทรงเห็นเหตุนี้ทรงหมายจะทรมานพระเจ้าชมภูบดีให้พ่ายแพ้พระฤทธิ์ จึงทรงนิรมิตพระวรกายของพระองค์ให้ปรากฏเป็นพระเจ้าราชาธิราช ทรงทำพระเวฬุวันให้เป็นเหมือนพระนครหลวง และโปรดให้ท้าวสักกเทวราชเป็นราชทูตไปเชิญเสด็จพระเจ้าชมภูบดีมาเฝ้า ชั้นแรกพระเจ้าชมภูบดีไม่ยอมเสด็จมา แต่ในที่สุดก็แพ้ฤทธิ์ท้าวสักกจะต้องยอมเสด็จ เมื่อพระเจ้าชมภูบดีมาถึงได้ทอดพระเนตรเห็นพระนครของพระเจ้าราชาธิราชมั่งคั่งสมบูรณ์กว่านครของพระองค์ก็สดุ้งพระทัย เมื่อได้เฝ้าพระเจ้าราชาธิราชและทรงสดับพระราชบริหารมีประการต่าง ๆ ก็ยอมแพ้ฤทธิ์พระเจ้าราชาธิราช

เมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงทรมานพระเจ้าชมภูบดีให้ทรงละทิษฐิมานะอันผิดได้แล้ว จึงทรงกลายฤทธิ์ให้พระเจ้าชมภูบดีได้ทอดพระเนตรเห็นพระสรীরอันแท้จริงของพระองค์ และทรงแสดงธรรมเทศนาให้เห็นประโยชน์ในการบรรพชาอุปสมบท ในที่สุดพระเจ้าชมภูบดีก็ทรงสละราชสมบัติขอบรรพชาอุปสมบท พระองค์ก็ประทานเอหิภิกขุอุปสัมปทา และเทศนาโปรดต่อไป จนพระเจ้าชมภูบดีได้บรรลุพระอรหัตต์เป็นพระอรหันต์องค์หนึ่ง นี่เป็นใจความย่อที่สุดของเรื่องชมภูบดี พระสูตรนี้มุ่งแสดงอิทธิปาฏิหาริย์เป็นสำคัญ (คล้ายกับมัลลยสูตรมุ่งแสดงเรื่องพระอริยมะโคตรโคตมโพธิสัตว์เป็นสำคัญ) นับเป็นชัยมงคลอันหนึ่งในชีวิตประวัติของพระพุทธเจ้า พุทธศาสนิกชนจึงได้นับถือกันมาก ถึงกับสร้างพระพุทธรูปปางทรงเครื่องขึ้นไว้เป็นเครื่องหมายชัยมงคลของพระองค์ เป็นอันจบเรื่องพระพุทธรูปทรงเครื่องโดยย่อแต่เพียงเท่านี้.



พระเจ้าไชยารมณ์ที่ ๗ (พระเจ้าพรหมทัต)



พระศรีอารย หน้ามุขวิหารสมเด็จวัดเบญจมบพิตร



พระหริภัญไชยโพธิสัตว์ วัดเบญจมบพิตร



พระประธาน วัดนางนองวรวิหาร

เรื่องพระโลกนาถวัดพระเชตุพนฯ

หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ ภัณฑารักษ์พิเศษ กรมศิลปากร
บรรยายทางวิทยุโทรทัศน์

รายการของกรมศิลปากรวันนี้ ชื่นเต็มตั้งใจจะมาพูดเรื่องพระพิมพ์สมัยอยุธยา แต่มีนักศึกษาเรื่องพระพุทธรูปหลายคนขอให้ข้าพเจ้าพูดเรื่องพระโลกนาถที่วัดพระเชตุพนฯ อีกสักครั้ง ว่าเป็นพระปางอะไรกันแน่ เพราะฉะนั้นเพื่อสนองความประสงค์ของผู้ศึกษา เรื่องปางของพระพุทธรูป ซึ่งคอยติดตามฟังเรื่องของกรมศิลปากร วันนี้จึงขอพูดเรื่อง พระโลกนาถที่วัดพระเชตุพนฯ เป็นปางอะไรให้สิ้นเรื่องเสียก่อน คราวหลังจึงจะมาพูด ถึงเรื่องพระพิมพ์ต่อไป

เรื่องพระโลกนาถมาประดิษฐานอยู่ที่วัดพระเชตุพนฯ นั้น ท่านทั้งหลาย (ที่เป็น นักศึกษา) คงจะทราบกันเป็นส่วนมากแล้ว แต่ผู้ที่ยังไม่ทราบก็คงจะมีอีกบ้าง เพราะฉะนั้น ก่อนที่จะได้พูดถึงปางของพระโลกนาถข้าพเจ้าจึงขอเล่าเรื่องพระโลกนาถให้ท่านทั้งหลาย ฟังอีกครั้งหนึ่ง (ซึ่งเชื่อว่าคงจะไม่ทำให้ท่านเสียเวลาเปล่าในการฟังเรื่องนี้)

พระโลกนาถ สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดให้เชิญลงมาจากวัดพระศรี สรรเพชญ์ในพระราชวังโบราณ จังหวัดพระนครศรีอยุธยาด้วยกันกับพระศรีสรรเพชญ์ คราวเมื่อพระองค์ทรงสถาปนาวัดโพธารามให้เป็นพระอารามหลวงเมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๒ และ พระราชทานนามใหม่ว่าวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

พระศรีสรรเพชญ์เป็นพระพุทธรูปสำคัญมาก สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ แห่ง กรุงศรีอยุธยาได้โปรดให้สร้างขึ้นเมื่อปี พ.ศ. ๒๐๔๖ ประดิษฐานไว้ในที่พุทธราวาสใน พระราชวัง และตั้งแต่นั้นมาที่พุทธราวาสนั้นก็ได้นามว่าวัดพระศรีสรรเพชญ์ตามนามพระ พุทธรูปที่พระรามาธิบดีที่ ๒ โปรดให้สร้างขึ้น

พระศรีสรรเพชญ์เป็นพระพุทธรูปยืนขนาดใหญ่มหึมา คือสูงแต่พระบาทถึงยอด พระรัศมีได้ถึง ๘ วา (๑๖ เมตร) พระพักตร์ยาวได้ ๔ ศอก (๒ เมตร) กว้าง ๓ ศอก

(๑ เมตรครึ่ง) พระอุระกว้าง ๑๑ ศอก (๕ เมตรครึ่ง) ใช้ทองหล่อเป็นแกนหนักถึง ๕๓,๐๐๐ ชั่ง ทองคำหุ้มหนักถึง ๒๘๖ ชั่ง

พระพุทธรูปองค์นี้เมื่อเสียกรุง ถูกไฟเผาผลาญและถูกข้าศึกศัตรูลอกเอาทองคำไปหมดเหลือแต่ทอง (สัมฤทธิ์) ที่เป็นแกน เมื่อเชิญลงมาวัดพระเชตุพนฯ สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าทรงเห็นว่าชำรุดมากเหลือกำลังที่จะซ่อมให้กลับคืนดีได้ จึงทรงพระดำริใครจะหล่อเสียใหม่ ได้มีพระราชปวงญาณพระราชาคณะผู้น้อยและผู้ใหญ่ดู พระราชาคณะมีสมเด็จพระสังฆราชเป็นประธานถวายพระพรว่าไม่เป็นการสมควรที่จะเอารูปพระปฏิมาของพระพุทธเจ้าเข้าหลอมหล่อในไฟอีกต่อไป เมื่อเป็นเช่นนี้สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจึงโปรดให้สร้างพระเจดีย์ใหญ่ขึ้นองค์หนึ่ง (คือองค์กลางในพระเจดีย์ใหญ่ที่เรียงกัน ๓ องค์นั้น) แล้วเชิญพระศรีสรรเพชญ์เข้าบรรจุไว้ในนั้นถวายพระนามว่าพระเจดีย์ศรีสรรเพชญ์ ฉายาญาณปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ เป็นอันว่าเวลานี้เราไม่สามารถจะได้ดูรูปพระศรีสรรเพชญ์ด้วยตาได้

พระศรีสรรเพชญ์เป็นพระพุทธรูปตัวอย่างที่สำคัญที่สุดในการศึกษาลักษณะพระพุทธรูป เพราะเป็นพระพุทธรูปสมัยอยุธยาชั้นหลังพระองค์แรกที่ปรากฏในประวัติศาสตร์ซึ่งมีศักราชบอกปีสร้างและนักโบราณคดีนับถือเป็นแบบอย่างของพระพุทธรูปสมัยอยุธยาชั้นหลังต่อจากสมัยอยุธยาชั้นต้นหรืออุทอง ซึ่งเริ่มตั้งแต่ก่อนสร้างกรุงมาจนถึงสิ้นรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ต่อจากรัชกาลนี้ท่านนับเป็นอยุธยาชั้นหลังและให้ถือพระศรีสรรเพชญ์เป็นตัวอย่าง แต่พระศรีสรรเพชญ์ดูไม่ได้เสียแล้วจึงต้องอาศัยดูจากองค์อื่นซึ่งสร้างในสมัยใกล้เคียงกัน องค์ที่ใกล้เคียงกันที่สุดได้แก่พระโลกนาถและพระมงคลบพิตร

สำหรับพระโลกนาถไม่ชำรุดทรุดโทรมมากนัก เมื่อเชิญลงมาวัดพระเชตุพนฯ จึงได้โปรดให้ประดิษฐานไว้ในวิหารทิศตะวันออกห้องข้างใน ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ ลักษณะของพระโลกนาถเป็นพระพุทธรูปสร้างตามแบบอย่างสกุลช่างกรุงสุโขทัย คือทำดวงพระพักตร์ยาวรีเป็นทำนองผลมะตูม ไรพระศกเล็ก ต่างกับพระพักตร์พระพุทธรูปสมัยอุทอง ซึ่งทำพระพักตร์เหลี่ยมและไรพระศกใหญ่ (พระอุทองลักษณะเป็นแบบอย่างฝีมือช่างลพบุรีผสมกับทวารวดีหมวด ๑ ลพบุรีผสมกับสุโขทัยหมวด ๑ สุโขทัยผสมกับอุทองหมวด ๑ ซึ่งข้าพเจ้าได้เคยกล่าวมาแล้ว)

ทีนี้จะว่าด้วยปางของพระโลกนาถต่อไป พระโลกนาถเป็นพระยืนสูง ๒๐ ศอก (๑๐ เมตร) ยกพระหัตถ์เบื้องซ้ายหันฝ่าพระหัตถ์ป้องไปข้างหน้าห้อยพระหัตถ์ข้างขวาลงแนบกับพระองค์ตามธรรมชาติ กิริยาอย่างนี้ตามตำราอินเดียเขาเรียกว่าปางประทานอภัย

คือยกพระหัตถ์ป้องไปข้างหน้าจะเป็นทั้ง ๒ ข้างก็ตาม ข้างเดียวจะเป็นข้างซ้ายหรือข้างขวาก็ตาม เขาเรียกกันว่าปางประธานอภัยทั้งนั้น ซึ่งเรามาแยกออกเป็น ๓ ปางในชั้นหลังคือ ที่ยกพระหัตถ์ทั้ง ๒ ป้องไปข้างหน้าเราเรียกว่าปางห้ามสมุทร ยกพระหัตถ์ขวาข้างเดียวเรียกว่าปางห้ามญาติ ยกพระหัตถ์ซ้ายข้างเดียวเรียกว่าปางห้ามพระแก่นจันทน์ แต่ปางห้ามพระแก่นจันทน์นี้เป็นของเกิดบัญญัติกันขึ้นในชั้นหลัง โดยอาศัยตำราพระปางของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรสครั้งรัชกาลที่ ๓ สมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้เอง แต่ก่อนนั้นยังหาไม่เรียกกันไม่ พระยืนที่ยกพระหัตถ์ซ้ายป้องไปข้างหน้าพระหัตถ์เดียวก่อนรัชกาลที่ ๓ ขึ้นไป คงจะเรียกกันว่าปางห้ามญาติเหมือนกับที่ยกพระหัตถ์ข้างขวาข้างเดียวเหมือนกัน ข้อนี้มีตัวอย่างอยู่ที่ในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ในพระราชวังบวรในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติวัดนี้ซึ่งสร้างในรัชกาลที่ ๑ ที่ผนังเขียนเรื่องพุทธประวัติตั้งแต่ต้นจนจบ ตอนหนึ่งเป็นเรื่องพระพุทธเจ้าห้ามพระญาติทั้งฝ่ายศากยะและโกลิยะแย่งน้ำในแม่น้ำโรหิณีกัน เกือบจะเกิดเป็นสงครามประหัดประหารกันเป็นการใหญ่ พระพุทธเจ้าทรงทราบพฤติการณ์ได้เสด็จมาทรงห้ามไว้ทัน ในภาพนี้เขาเขียนรูปกษัตริย์ศากยะพร้อมด้วยเสนาโยธามาตย์ไว้ข้างหนึ่ง กษัตริย์โกลิยะพร้อมด้วยเสนาโยธามาตย์ไว้อีกข้างหนึ่ง พระพุทธเจ้าประทับอยู่ตรงกลางยกพระหัตถ์ซ้ายป้องไปข้างหน้า พระหัตถ์ขวาห้อยลงแนบกับพระองค์เป็นปกติ นี่แสดงให้เห็นว่าพระพุทธรูปยืนยกพระหัตถ์ข้างซ้ายข้างเดียวป้องไปข้างหน้าก็เป็นปางห้ามญาติเหมือนกัน เป็นอันว่าถ้ายก ๒ พระหัตถ์เป็นปางห้ามสมุทร ยกพระหัตถ์เดียวจะเป็นข้างซ้ายหรือข้างขวาก็ตามเป็นปางห้ามญาติทั้งนั้น เพราะฉะนั้นถ้าไม่เรียกตามอินเดียว่าเป็นปางประธานอภัย พระโลกนาถก็เป็นพระพุทธรูปปางห้ามญาตินั่นเองดังนี้

อันที่จริงปางประธานอภัยและปางประธานพร ๒ ปางนี้ ชาวพุทธขอมมีมาจากมุทราของพระเป็นเจ้าของพราหมณ์ คืออภัยมุทราทำประธานอภัยและวระมุทราทำประธานพร อภัยมุทราที่ยกพระหัตถ์ขวาข้างเดียว เราเอามาปรับเป็นปางห้ามญาติซึ่งมีเรื่องในพุทธประวัติ ที่ยกพระหัตถ์ ๒ ข้าง เอามาปรับเป็นปางห้ามสมุทร ปางห้ามสมุทรโดยตรงไม่มีในพุทธประวัติ ท่านจึงปรับเข้าในตอนที่พระพุทธเจ้าทรงมานปรุถนชฎิล เรื่องมีอยู่ว่า เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสรู้แล้วและทรงพระดำริจะหาหนทางเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปนั้น ทรงเห็นว่าเมืองราชคฤห์เป็นนครที่เหมาะสมมาก และจะได้เสด็จไปเปลี่ยนปฏิญานที่ให้ไว้แก่พระเจ้าพิมพิสารว่า ถ้าได้ตรัสรู้พระโพธิญาณเมื่อใดจะได้มาแสดงให้ทรงทราบ แต่เมืองราชคฤห์มีคณาจารย์เจ้าลัทธิมากมาย เฉพาะอย่างยิ่งชฎิลทั้ง ๓ ท่านคือ อรุเวลกัสสป นทิกัสสป, และคยาภัสสป มีลูกศิษย์ลูกหาและผู้นับถือมาก ถ้าจะตั้งศาสนาลงไปในเมืองราชคฤห์ก็ต้องทรงมานชฎิลทั้ง ๓ ให้เลื่อมใสเสียก่อน จึงจะสามารถ

วางรากพระพุทธศาสนาลงในเมืองราชคฤห์ได้ ทรงดำริเช่นนั้นแล้ว พระองค์จึงเสด็จไป
ยังสำนักอุรุเวลกัสสปขอพักอาศัยค้างคืน ชันตันท่านอุรุเวลกัสสปไม่ยอมให้พัก แต่ในที่สุด
จนด้วยถ้อยคำของพระพุทธเจ้าว่า ธรรมดาโค กระบือ ก็ไปยังสำนักโค กระบือ สมณะ
ก็ไปยังสำนักของสมณะ ข้าพเจ้าเป็นสมณะจึงมาขอพำนักกับท่านซึ่งเป็นสมณะด้วยกัน
ถ้าท่านไม่ให้ข้าพเจ้าพำนัก ท่านจะให้ข้าพเจ้าไปพำนักอาศัยกับใครเล่า เมื่ออุรุเวลกัสสป
จนด้วยถ้อยคำเช่นนั้นจึงยอมให้พระพุทธเจ้าพัก แต่มิได้ให้พักด้วยเจตนาที่บริสุทธฺิ จึง
อนุญาตให้ไปพักในโรงพิธีบูชาเพลิง ที่โรงนี้มีพระยานาคอันดุร้ายอาศัยอยู่ ทั้งตั้งอยู่ริม
แม่น้ำเนรัญชรา ถ้าพระพุทธเจ้าไม่ตายด้วยพิษของพระยานาค ในเวลากลางคืนน้ำขึ้นมา
ก็คงจะท่วมตาย ครั้นได้พำนักแล้วพระพุทธเจ้ากลับทรมานพระยานาคให้หมดพิษอันร้าย
เอาชดไว้ในบาตร และเมื่อน้ำขึ้นมา พระองค์ก็ทรงบรรดาลด้วยฤทธิ์ห้ามน้ำมิให้ท่วมใน
บริเวณที่พระองค์ประทับอยู่ แล้วเสด็จจงกรมอยู่เป็นปกติ ครั้นรุ่งขึ้นพระพุทธเจ้ามิได้
เป็นอันดรายอย่างใดจึงเป็นที่ประหลาดใจของท่านอุรุเวลกัสสปเป็นอันมาก จนถึงได้เสด็จ
ไปหาพระพุทธเจ้า ในที่สุดพระพุทธเจ้าทรงสำแดงอิทธิปาฏิหาริย์และอาเทศนาปาฏิหาริย์
ทำให้ชฎิลทั้ง ๓ เลื่อมใสศรัทธาขอบวชในสำนักของพระองค์ ตอนที่พระพุทธเจ้าทรงห้าม
มิให้น้ำท่วมขึ้นมาถึงพระองค์ได้นี้ นี่แหละท่านโบราณจารย์สมมุติว่าเป็นปางห้ามสมุทร
แต่ผู้ที่ศึกษาพุทธประวัติทุกคนคงทราบดีว่า ที่อยู่ของท่านอุรุเวลกัสสปนั้นหาได้อยู่ริมสมุทร
ไม่ ท่านอยู่ริมแม่น้ำเนรัญชราต่างหาก เถานี้ก็เห็นได้ว่าเป็นเรื่องที่พยายามจะปรับเข้า
ในพุทธประวัติให้ได้เท่านั้นเอง ยิ่งปางประทานพรด้วยแล้วปรับเข้าตอนไหนไม่สนิทเลย
สักแห่งเดียว เพราะฉะนั้นจึงเห็นได้ชัดว่า ปางประทานอภัยและปางประทานพรนี้ เรา
ขอยืมมาจากมุทราของพราหมณ์ดังนี้แล.



พระโลกนาถ วัดพระเชตุพนฯ

หน้าว่าง

เรื่องของพระพิมพ์

หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ ภัณฑารักษ์พิเศษ กรมศิลปากร
บรรยายทางวิทยุโทรทัศน์

รายการของกรมศิลปากรวันนี้จะว่าด้วยเรื่องพระพิมพ์สมัยอยุธยา แต่ก่อนที่จะพูดถึงพระพิมพ์สมัยอยุธยาโดยเฉพาะ จะว่าด้วยพระพิมพ์ทั่ว ๆ ไปเสียก่อน พระพิมพ์คือรูปสัญลักษณ์ของดอกบัว, ต้นโพธิ์, ธรรมจักรกับกวางและสถูปเป็นต้น ในสมัยก่อนมีพระพุทธรูป เมื่อมีพระพุทธรูปแล้วก็ได้แก่ รูปพระพุทธรูป, พระโพธิสัตว์และนางดารา ฯลฯ ที่ทำด้วยโลหะ, ดินเผาและดินดิบ ที่เรียกว่าพระพิมพ์ก็เพราะเป็นรูปปูนครึ่งซีก พิมพ์ด้วยแม่พิมพ์

พระพิมพ์เป็นของเก่าแก่ที่ได้มีผู้คิดทำขึ้นในพระพุทธศาสนาตั้งแต่ภายหลังที่พระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานไม่นานนัก มูลเหตุที่จะเกิดพระพิมพ์นั้นเกิดขึ้นที่สังเวชนียสถานทั้ง ๔ แห่ง คือที่ ๑ พระพุทธเจ้าประสูติ ณ สวนลุมพินีวัน เมืองกบิลพัสดุ์ (เดี๋ยวนี้เรียกว่าตำบลรัมมินเด แขวงเนปาล) แห่ง ๑ ที่ ๑ พระพุทธเจ้าตรัสรู้พระโพธิญาณที่เมืองพุทธคยา (เดี๋ยวนี้เรียกว่าตำบลพุทธคยา) แห่ง ๑ ที่ ๑ พระพุทธเจ้าแสดงพระธรรมจักร ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เมืองพาราณสี (เดี๋ยวนี้เรียกว่า ตำบลสารนาถ) แห่ง ๑ ที่ ๑ พระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพาน ณ สาละวันทยานเมืองกุสินารา (เดี๋ยวนี้เรียกว่า แขวงกาเซีย) แห่ง ๑

สังเวชนียสถานทั้ง ๔ แห่งนี้ เป็นที่พระพุทธเจ้าก่อนเสด็จดับขันธปรินิพพานได้ทรงแนะนำให้พุทธบริษัทไปปลงธรรมสังเวชเมื่อระลึกถึงพระองค์ เพราะฉะนั้นเมื่อพระองค์เสด็จปรินิพพานแล้ว จึงมีพุทธบริษัทไปปลงธรรมสังเวชกันปีละมาก ๆ เหมือนอย่างชาวเราไปนมัสการพระปฐมเจดีย์, พระพุทธบาทและพระแท่นกันทุกวันนี้

เมื่อมีผู้คนต่างถิ่นมาประชุมกันมากมายเช่นนี้ ผู้เป็นเจ้าของถิ่นจึงได้คิดทำวัตถุอันจะเป็นที่ระลึกในการมานมัสการสังเวชนียสถานนั้น ๆ ขึ้นด้วยของถูก ๆ ตั้งแต่ก่อนสมัย

มีพระพุทธรูปเช่นที่เมืองกบิลพัสดุ์เขาทำรูปดอกบัวหรือพระพุทธรูปบาท อันหมายถึงปาง
ประสูติพิมพ์ขึ้นเป็นที่ระลึก ที่เมืองพุทธคยาเขาทำรูปต้นโพธิ์อันหมายถึงปางตรัสรู้พระ
โพธิญาณเป็นที่ระลึก ที่เมืองพาราณสีเขาทำรูปธรรมจักรกับกวาง อันหมายถึงปางแสดง
พระปฐมเทศนาที่มฤคทายวันเป็นที่ระลึก ที่เมืองกุสินาราเขาทำรูปสกุปอันหมายถึงปาง
ปรินิพพานเป็นที่ระลึก

ที่เขาจัดทำรูปอันเนื่องด้วยสังเวชนียสถานขึ้นจำหน่ายด้วยวัดอุณมีคาน้อยหรือ
ถูก ๆ เช่นนี้ ก็เพื่อให้บุคคลผู้ไปนมัสการซื้อหามาเป็นที่ระลึกได้ง่าย ในชั้นต้นบางที่อาจ
จะทำให้เปล่า ๆ ด้วยซ้ำไป นี่เป็นมูลเหตุเกิดพระพิมพ์ขึ้นในชั้นแรก ครั้นสมัยเมื่อเกิดมี
พระพุทธรูปขึ้นบูชากันแล้ว ที่เมืองกบิลพัสดุ์เขาทำรูปพระโพธิสัตว์ประสูติเป็นเครื่องหมาย
ที่เมืองพุทธคยาเขาทำพระพุทธรูปปางตรัสรู้คือปางมารวิชัยเป็นเครื่องหมาย ที่เมือง
พาราณสีเขาทำพระพุทธรูปปางปฐมเทศนาเป็นเครื่องหมาย ที่เมืองกุสินาราเขาทำพระ
พุทธรูปปางมหาปรินิพพานเป็นเครื่องหมาย

ต่อมาเกิดนิยมไปไหว้สถานที่ ๆ พระพุทธเจ้าทรงแสดงปาฏิหาริย์อีก ๔ แห่ง คือ
สถานที่ ๆ พระองค์เสด็จลงจากดาวดึงส์ ณ เมืองสังกัส (เดี๋ยวนี้เรียกว่าแขวงสุขานโกต)
แห่ง ๑ สถานที่ ๆ พระองค์ท่ายมกปาฏิหาริย์ ณ เมืองสาวัตถี (เดี๋ยวนี้เรียกว่าแขวงสะเหตุ
มาเหตุ) แห่ง ๑ สถานที่ ๆ พระองค์ทรมานช้างนาฬาคีรี ณ เมืองราชคฤห์ (เดี๋ยวนี้เรียกว่า
แขวงราชเดีย) แห่ง ๑ สถานที่ ๆ พระองค์ทรมานลิง ณ เมืองเวสาลี (เดี๋ยวนี้เรียกว่าแขวง
เพสาร์เหะ) แห่ง ๑ ที่เมืองสังกัสเขาทำพระพุทธรูปปางเสด็จลงจากดาวดึงส์เป็นเครื่องหมาย
ที่เมืองสาวัตถีเขาทำพระพุทธรูปปางทรมานเดียรถียนิครนถ์เป็นเครื่องหมาย ที่เมืองราช-
คฤห์เขาทำพระพุทธรูปปางทรมานช้างนาฬาคีรีเป็นเครื่องหมาย ที่เมืองเวสาลีเขาทำ
พระพุทธรูปปางทรมานลิงเป็นเครื่องหมาย

สังเวชนียสถานทั้ง ๔ แห่ง และสถานที่อันเนื่องด้วยปาฏิหาริย์ทั้ง ๔ นี้ ถือว่าเป็น
บริโศกเจดีย์ทั้ง ๘ แห่ง

แต่การสร้างพระพิมพ์เมื่อขยายวงออกไปถึงต่างประเทศนอกอินเดีย ก็กลายเป็น
เพื่อสืบอายุพระพุทธศาสนา ฉะนั้นจึงได้มีการจารึกพระธรรมอันเป็นหัวใจของพระพุทธ-
ศาสนา เช่นคาถา เบ ธมฺมา เป็นต้น ไว้ที่พระพิมพ์ ซึ่งถึงแม้ว่าวัตถุทั้งหลายอันเกี่ยวแก่
พระพุทธศาสนา เช่น โบสถ์ วิหาร หรือพระพุทธรูปจะอันตรายอันสูญหายไปหมดแล้ว
ก็ตาม ขอให้เหลือแต่พระพิมพ์เท่านั้น ถ้ามีผู้ที่สามารถอ่านจารึกที่พระพิมพ์ได้ก็จะทำให้
เข้าใจว่า得有พระพุทธเจ้าผู้เป็นเจ้าของศาสนามาแล้วในโลก และคำสอนของพระองค์นั้น

เป็นคำสอนที่ประกอบด้วยเหตุผล การสร้างพระพิมพ์ในระยะนี้จึงเป็นการตั้งใจที่จะสืบอายุพระพุทธศาสนามากกว่าที่จะทำขึ้นเพื่อให้เป็นที่ระลึก ฉะนั้นบางแห่งจึงได้พบว่าทำฝั้วไว้ตั้งร้อยตั้งพันก็มี

พระพิมพ์เท่าที่ได้พบแล้ว ในประเทศอินเดีย, ประเทศจีน, ประเทศพม่า, ลังกา, เกาะชวา, สุมาตรา, แหลมมลายู, ประเทศเขมรและประเทศไทย ล้วนเป็นของทำในพุทธศาสนาทั้งนั้น ไม่ปรากฏว่ามีพระพิมพ์ในศาสนาอื่น เพราะฉะนั้นพุทธศาสนิกชนจึงนับถือพระพิมพ์เท่า ๆ กับนับถือพระพุทธรูป

พระพิมพ์ที่พบในประเทศไทยอาจแบ่งออกได้เป็น ๖ หมวด

หมวดที่ ๑ เป็นพระพิมพ์แบบสมัยทวารวดี พุทธศตวรรษที่ ๑๑ - ๑๖

หมวดที่ ๒ เป็นพระพิมพ์แบบสมัยศรีวิชัย พุทธศตวรรษที่ ๑๓ - ๑๘

หมวดที่ ๓ เป็นพระพิมพ์แบบสมัยลพบุรี พุทธศตวรรษที่ ๑๗ - ๑๘

หมวดที่ ๔ เป็นพระพิมพ์แบบสมัยเชียงแสน พุทธศตวรรษที่ ๑๗ - ๑๘

หมวดที่ ๕ เป็นพระพิมพ์แบบสมัยสุโขทัย พุทธศตวรรษที่ ๑๘ - ๑๙

หมวดที่ ๖ เป็นพระพิมพ์แบบสมัยอยุธยา พุทธศตวรรษที่ ๑๘ - ๒๔

พระพิมพ์ทำเป็นพระปางต่าง ๆ เช่นเดียวกับพระพุทธรูป

พระพิมพ์หมวดที่ ๑ แบบสมัยทวารวดีนั้นโดยมากได้พบที่จังหวัดนครปฐม, ราชบุรี, เพชรบุรี, กาญจนบุรี, นครศรีธรรมราชและจังหวัดอื่น ๆ ก็มีบ้าง เป็นพระพุทธรูปนั่งห้อยพระบาทปางปฐมเทศนาอยู่ใต้ยอดสถูปพุทธคยาที่มี ทำเป็นพระพุทธรูปปางมารวิชัยประทับนั่งใต้ยอดสถูปพุทธคยาที่มี เป็นรูปมหาปาฏิหาริย์ที่เมืองสาวัตถีก็มี เป็นรูปพระพุทธเจ้าปางต่าง ๆ ก็มี พระพิมพ์ชนิดนี้คล้ายกับพระพิมพ์สมัยราชวงศ์คุปตของอินเดีย นับเป็นรุ่นเก่าแก่ที่สุดที่ได้พบในเมืองไทย วัตถุที่ทำมีทั้งดินเผาและโลหะ

อักษรจารึกบางที่ใส่ไว้ใต้รูปพระ บางที่ใส่ไว้ข้างบน บางที่ใส่ไว้ข้าง ๆ บางที่ใส่ไว้ข้างหลัง เป็นภาษาสันสกฤตก็มี ภาษามคธก็มี เป็นตัวอักษรเทวนาครีที่ใช้กันแพร่หลายในประเทศอินเดียเหนือก็มี เป็นตัวอักษรคฤนธ์ของพวกอินเดียฝ่ายใต้ก็มี เป็นตัวอักษรของเหล่าประเทศระหว่างอินเดียกับจีนก็มี แล้วแต่สถานที่ ๆ ได้พบและอายุของพระพิมพ์นั้น คำจารึกเหล่านั้นมักจะมีความหมายเหมือนกันเสมอ เป็นคาถาอ่านว่าดังนี้

เย ธมฺมา เหตุปฺปภา

เตสฺสฺย โย นิโรโธ

เตสฺ เหตุ ตถาคโ อาห

เอว วาที มหาสมฺโนติ

แปลว่า ธรรมเหล่านี้เกิดแต่เหตุ พระศาสดาทรงแสดงเหตุของธรรมเหล่านั้น และความดับของธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะมีวาตะอย่างนี้ นี่เป็นความหมายของคาถานี้ ซึ่งอันที่จริงเป็นใจความของอริยสัจที่เดียว คาถานี้จึงสำคัญมากคือเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา และด้วยคาถานี้เป็นเหตุให้พระพุทธเจ้าได้พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานมาเป็นอัครสาวกเบื้องขวาและเบื้องซ้าย เรื่องย่อ ๆ มีอยู่ว่า ในปฐมโพธิกาลสมัยเมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จประทับอยู่ที่พระเวฬุวัน เมืองราชคฤห์ มีปริพาชกสองสหายชื่อ อุปติสสปริพาชก (คือพระสารีบุตร) ผู้หนึ่ง โกลิตปริพาชก (คือพระโมคคัลลาน) ผู้หนึ่ง เป็นสหายกัน สองสหายนี้แสวงหาโมกขธรรมและศึกษาอยู่ในสำนักของสญชัยปริพาชกพร้อมกับบริวารจำนวน ๒๕๐ แต่ความรู้ที่ได้จากสำนักท่านสญชัยนั้น ยังไม่เป็นที่พอใจของปริพาชกทั้งสอง จึงได้นัดหมายกันไว้ว่า ถ้าใครได้บรรลุธรรมวิเศษ ก็จงบอกแก่อีกฝ่ายหนึ่ง วันหนึ่งอุปติสสปริพาชกได้พบกับพระอัสสชิ องค์หนึ่งในปัญจวัคคีย์ภิกษุทั้งห้า ท่านกำลังเข้าไปบิณฑบาตในเมืองอุปติสสปริพาชกได้เห็นกริยามารยาทของท่านเรียบร้อยผดกับบรรพชิตในสมัยนั้นก็สนใจและติดตามท่านไปห่าง ๆ ครั้นท่านฉันแล้วจึงเข้าไปหาทูลถามคำสวดดีว่า อินทรีย์ของท่านผ่องใสยิ่งนัก ผิวพรรณของท่านหมดจดผ่องใส ท่านบวชจำเพาะใคร ใครเป็นศาสดาผู้สอนของท่าน ท่านชอบใจธรรมของใคร ศาสดาจารย์ของท่านสั่งสอนอย่างไร พระอัสสชิตอบว่า ข้าพเจ้าบวชจำเพาะพระมหาสมณะผู้เป็นโอรสแห่งศากยะ ออกบวชจากศากยสกุล ท่านเป็นศาสดาของข้าพเจ้า ข้าพเจ้าชอบใจธรรมะของท่าน แต่การที่ท่านสอนอย่างไรบ้างนั้น มีมากมายนัก ข้าพเจ้าบวชใหม่ยังไม่สามารถจะแสดงแก่ท่านโดยพิสดารได้ แต่จะบอกแก่ท่านโดยย่อได้ อุปติสสปริพาชกจึงได้เรียนว่าท่านไม่จำเป็นต้องแสดงโดยพิสดาร ขอให้แสดงแต่ใจความเท่านั้นก็พอ พระอัสสชิจึงแสดงคาถา เย ธมมา ให้ฟัง พออุปติสสปริพาชกได้ฟังก็ทราบได้ทันทีว่าศาสนานี้สอนว่าทุกสิ่งทุกอย่างมาจากเหตุ พระศาสดาทรงสอนให้พยายามระงับดับเหตุอันจะเป็นเครื่องก่อให้เกิดความทุกข์ ได้ธรรมจักขุ (นัยน์ตาเห็นธรรม) บรรลุโสดาปฏิผล รู้เท่าความเป็นจริง ว่าสิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา ก็ต้องมีความดับไปเป็นธรรมดา แล้วถามพระอัสสชิว่าเวลานี้พระพุทธเจ้าเสด็จอยู่ที่ไหน พระอัสสชิบอกว่าเสด็จอยู่ที่พระเวฬุวัน อุปติสสปริพาชกกล่าวว่าท่านไปก่อนเถิด ข้าพเจ้าจะไปบอกสหายของข้าพเจ้าอีกผู้หนึ่งแล้วจะพากันไปเฝ้าพระพุทธเจ้า อุปติสสปริพาชกจึงไปหาโกลิตปริพาชกเล่าความที่ได้พบกับพระอัสสชิแล้วแสดงคาถา เย ธมมา ให้ฟัง โกลิตปริพาชกได้ฟังคาถา เย ธมมา ก็ได้ธรรมจักขุบรรลุโสดาปฏิผลเช่นเดียวกับอุปติสสปริพาชก แล้วจึงพร้อมกันไปลาท่านสญชัยพร้อมกับบริวารไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ณ พระเวฬุวัน ขอบรรพชาอุปสมบทไม่ช้าก็สำเร็จพระอรหันต์ พร้อมด้วยปฏิสัมภิทาญาณ เพราะเหตุที่ท่านทั้งสอง คือพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานมีสติปัญญา

มาก พระพุทธเจ้าจึงได้ทรงสถาปนาพระสารีบุตรให้เป็นอัครสาวกเบื้องขวา พระ
โมคคัลลานเป็นอัครสาวกเบื้องซ้าย นี่ท่านจะเห็นว่าพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานมาสู่
สำนักพระพุทธเจ้าด้วยคาถา เย ธมมา แท้ ๆ เพราะฉะนั้นคาถา เย ธมมา จึงเป็นของสำคัญ
มาก และเป็นคาถาที่พระโบราณจารย์เจ้าใช้เป็นคาถาจารึกที่พระพิมพ์เพื่อสืบอายุพระ
พุทธศาสนา เรื่องที่จะพูดถึงพระพิมพ์สมัยทวารวดียังมีอยู่อีกบ้าง แต่เวลาหมดเสียแล้ว
จะได้มาพูดต่อในวันหลัง.

เรื่องพระพิมพ์ (ต่อ)

หลวงบริบาลปริทัศน์ ภัณฑารักษ์พิเศษ กรมศิลปากร
บรรยายทางวิทยุโทรทัศน์

รายการของกรมศิลปากรวันนี้ จะเสนอท่านด้วยเรื่องพระพิมพ์ต่อไป วันก่อนพูดถึงพระพิมพ์สมัยทวารวดี พ.ศ. ๑๑ - ๑๖ ค้างอยู่ พระพิมพ์สมัยทวารวดีทำเป็นพระพุทธรูปปางต่าง ๆ หลายปางที่สำคัญ ๆ เช่นปางตรัสรู้คือปางมารวิชัย ประทับนั่งได้ยอดสถูปพุทธคยาที่มี ทำเป็นพระพุทธรูปนั่งห้อยพระบาทปางปฐมเทศนาที่มี พระปางปฐมเทศนาที่สำคัญมาก คือเป็นปางที่ทรงแสดงอริยสัจ ประกาศความรู้ของพระองค์แก่พระปัญจวัคคีย์ ภิกษุทั้ง ๕ ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เมืองพาราณสี ซึ่งเดี๋ยวนี้เรียกว่า ตำบลสารนาถ ที่เขาทำพระพุทธรูปเป็นกิริยานั่งห้อยพระบาทเพราะพระพิมพ์ชนิดนี้เกิดขึ้นในสมัยคุปตะซึ่งเขานิยมสร้างพระเป็นกิริยานั่งห้อยพระบาทกันมาก อย่างในถ้ำอาชันตะของอินเดียเป็นต้น ที่ในเมืองเราก็มีพระนั่งห้อยพระบาท เช่นในถ้ำฤๅษีเขาสูง จังหวัดราชบุรี ที่เมืองพม่าก็มีพระพิมพ์นั่งห้อยพระบาทอย่างเดียวกับที่ได้พบในเมืองเราเหมือนกัน ซึ่งเข้าใจว่าได้แบบอย่างไปจากเมืองเรา สมัยพระเจ้าอโนรุทธ ที่เขาทำพระพุทธรูปประทับนั่งได้ยอดสถูปพุทธคยานั้นก็เพราะสถูปพุทธคยาเป็นสถานที่สำคัญมาก คือเป็นสถานที่ ๆ พระองค์ได้ตรัสรู้พระโพธิญาณ นับเป็นสังเวชนียสถานแห่งหนึ่งซึ่งพระพุทธเจ้าทรงแนะนำให้พุทธบริษัทไปลงธรรมสังเวชเมื่อระลึกถึงพระองค์ เป็นที่ ๆ รู้จักกันแพร่หลายมากกว่าสังเวชนียสถานอีก ๓ แห่ง คือ ที่ประสูติ, ที่แสดงธรรมจักรและที่ปรินิพพาน ที่ตำบลพุทธคยานี้ชั้นเดิมมีแต่ต้นพระศรีมหาโพธิ์เท่านั้น ครั้นถึงสมัยพระเจ้าอโศกมหาราชพระองค์ได้สร้างพระแท่นรัตนบัลลังก์ขึ้นไว้ข้างหน้าต้นพระศรีมหาโพธิ์ และข้างหน้ารัตนบัลลังก์ได้ทรงสร้างวิหารขนาดเล็กน้อยขึ้นไว้เป็นที่ ๆ คนไปบูชา ต่อมาพุทธศาสนิกชนได้สร้างเจดีย์วัดดูและเครื่องประดับอื่น ๆ ขึ้นอีกมาก จนถึงสมัยเมื่อมีพระพุทธรูปขึ้นบูชากันแล้ว คือราว พ.ศ. ๕๐๐ - ๖๐๐ จึงมีผู้ขยายวิหารน้อยของพระเจ้าอโศกให้กว้างใหญ่ขึ้นเป็นที่ตั้งพระพุทธรูปได้ด้วย ต่อมาราวพุทธศักราชล่วงได้ ๑๐๐๐ ปี หรือสมัยราชวงศ์คุปตะครองประเทศอินเดีย มีพราหมณ์ผู้หนึ่งชื่อว่า อมรเทวะ เป็นปุโรหิตของพระเจ้า

วิกรมกิตยเมืองมัลลวา เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา จึงคิดทำวิหารหรือสถูปองค์ปัจจุบัน
นี้ขึ้น โดยเอาเทวาลัยของพราหมณ์และสถูปในพระพุทธศาสนาผสมกัน คือยอดสุดเป็น
สถูป ตอนกลางเป็นปราสาท ๔ เหลี่ยม ตอนล่างเป็นวิหาร ภายในตั้งพระพุทธรูปขนาดใหญ่
เป็นพระประธาน ชั้นบนมีลานเป็นฐานทักษิณรอบพระปราสาทองค์กลาง มีปราสาทน้อย
ตามมุมลานทักษิณ ๔ องค์ เป็นเหลี่ยมเหมือนปราสาทองค์ใหญ่ เป็นสถาปัตยกรรมที่แปลก
ไม่เหมือนแห่งใดในอินเดีย เมื่อพระพุทธศาสนาในอินเดียถูกมิชฌาภิษฐิทำลายในพุทธ
ศตวรรษที่ ๑๖ สถูปพุทธคยาาก็ถูกทำลายยับเยิน พระเจ้าแผ่นดินพม่าหลายองค์ได้ไปทรง
ทำการซ่อม องค์หนึ่งถึงกับจำลองสถูปที่พุทธคยามาสร้างไว้ที่เมืองพุกามเรียกว่าพระ
มหาโพธิเจดีย์ในกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๘ พระปราสาทเจดีย์ยอดที่เชียงใหม่มีแปลนเหมือนกับ
สถูปที่พุทธคยามาก บางท่านเชื่อว่าจะได้สร้างมาตั้งแต่สมัยที่พม่าสร้างมหาโพธิ์ที่เมือง
พุกาม แต่บางท่านก็เชื่อว่าสร้างขึ้นครั้งพระเจ้าติโลกราช พระองค์ได้ส่งช่างไปจำลองมา
จากพุทธคยาโดยตรง เมื่อพุทธศตวรรษที่ ๒๐ นี้เอง ก็ยังเชื่อกันเป็น ๒ นัยอยู่ สถูป
พุทธคยานอกจากที่อินเดียยังมีรูปจำลองที่เมืองพม่า และเมืองเชียงใหม่ ดังนั้นจึงถือว่า
แพร่หลายมากกว่าสังเวชนียสถานแห่งอื่น ๆ

อีกปางหนึ่งทำเป็นปางมหาปาฏิหาริย์หรือยมกปาฏิหาริย์ที่เมืองสาวัตถี คือทำเป็น
พระพุทธรูปปางเทศนาประทับอยู่บนดอกบัวได้ต้นมะม่วงใหญ่ซึ่งแตกกิ่งก้านสาขาไปมาก
แล้วมีพระพุทธรูปปางต่าง ๆ ประทับนั่งก็มี ประทับนอนก็มี ยืนก็มี เดินจงกรมก็มี บนกิ่ง
มะม่วงนั้น ตอนล่างมีรูปเตียรถียระกอบ เรื่องยมกปาฏิหาริย์นี้มีปรากฏในพุทธประวัติ
ว่าพระองค์กระทำในพรรษาที่ ๗ แล้วเสด็จขึ้นไปจำพรรษาอยู่บนดาวดึงส์เทศนาพระ
อภิธรรมโปรดพุทธมารดาตลอดพรรษา หรือถ้าใครไม่เชื่อปาฏิหาริย์ในทางบุคลาธิษฐาน
จะแปลไปในทางธรรมาธิฐานว่าพระพุทธเจ้าใช้เวลาในพรรษานี้ทั้งพรรษาแต่งพระอภิ
ธรรมอุทิศส่วนกุศลให้พระพุทธมารดาได้ เพราะว่าเรื่องปาฏิหาริย์นั้นพระพุทธเจ้าไม่
โปรด นอกจากจำเป็นจริง ๆ จึงจะแสดง แต่พุทธศาสนิกบัณฑิตก็เชื่อกันถึงกับรวบรวม
ปาฏิหาริย์ที่สำคัญ ๆ ไว้ในฎีกาพาหุงถึง ๘ ครั้ง อย่างเมื่อคราวทรมานพระอรุเวลกัสสป
ก็แสดงปาฏิหาริย์มากเหมือนกัน ซึ่งได้เกิดเป็นพระปางห้ามสมุทรขึ้นดังได้พูดมาแล้ว พระ
พุทธรูปมาก ๆ บนต้นมะม่วงนั้นเรียกว่าพระพุทธรณภูมิ พระพุทธรณภูมินั้นองค์หนึ่ง ๆ
มีอิริยาบถไม่เหมือนกับพระพุทธเจ้า คือถ้าพระพุทธเจ้านั่ง พระพุทธรณภูมิเดิน นอนหรือ
ยืน ถ้าพระพุทธเจ้ายืน พระพุทธรณภูมิก็เป็นอิริยาบถอย่างอื่น พระพุทธรณภูมิตามปัญหา
พระพุทธเจ้าตอบ หรือพระพุทธเจ้าถามปัญหาพระพุทธรณภูมิตอบดังนี้ เพราะเวลานั้นมี
ผู้คนมาประชุมกันมากมาย พระพุทธเจ้าพระองค์เดียวแสดงธรรมไม่ทั่วถึง จึงต้องใช้พระ
พุทธรณภูมิช่วย

ที่เรียกว่ายมกปาฏิหาริย์ก็เพราะทำเป็นคู่ ๆ เช่น มีเปลวเพลิงพุ่งออกจากพระวรกายเบื้องบน ก็มีน้ำพุ่งออกจากพระวรกายเบื้องล่าง หรือถ้ามีเปลวเพลิงพุ่งออกจากพระวรกายเบื้องล่าง ก็มีน้ำพุ่งออกจากพระวรกายเบื้องบน ถ้ามีไฟพุ่งออกจากพระอังสาข้างขวา ก็มีน้ำพุ่งออกจากพระอังสาข้างซ้าย ถ้ามีไฟพุ่งออกจากพระอังสาข้างซ้าย ก็มีน้ำพุ่งออกจากพระอังสาข้างขวา ดังนั้นเป็นต้น เป็นคู่ ๆ กันไป ท่านจึงเรียกว่ายมกปาฏิหาริย์

อีกปางหนึ่งเป็นปางเสด็จลงจากดาวดึงส์ คือเมื่อพระพุทธเจ้าทรงกระทำยมกปาฏิหาริย์แล้ว ก็เสด็จไปจำพรรษาอยู่บนดาวดึงส์พิภพ เทศน์พระอมิธรรมโปรดพุทธมารดาตลอดพรรษา ครั้นออกพรรษาแล้ว แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๑ ก็เสด็จกลับลงมายังมนุษยโลกที่เมืองสังกัส ที่เราเรียกสมาคมเนื่องในวันเสด็จกลับจากเทวโลกกันทุกวันนี้ว่าวันเทโว เป็นคำย่อของคำว่าเทโวโลหนสมาคม สมาคมเนื่องในวันเสด็จกลับจากเทวโลก ซึ่งเรายังไปทำบุญตักบาตรกันอยู่ตามวัดต่าง ๆ จนทุกวันนี้ ปางนี้ชั้นเดิมเขาทำพระพุทธรูปยืนอยู่ทีกระไดแก้ว คือ กระไดกลางมีรูปพระพรหมยืนอยู่บนกระไดทองข้างขวาพระ ถือแช่พระอินทร์ยืนอยู่บนกระไดซ้ายพระ ถือฉัตร ต่อมาสมัยสุโขทัยทำเป็นพระเดิน คงมีรูปพระอินทร์ พระพรหมอยู่สองข้างอย่างเดิม อันเป็นต้นเรื่องของพระปางลีลามาจนทุกวันนี้

อีกปางหนึ่งเป็นปางทรมานช้างนาฬาคีรี ซึ่งที่เป็นสมัยทวารวดีแท้ ๆ ยังไม่พบ ๆ แต่ที่เป็นของอินเดียเดี่ยวนี้อยู่ที่วัดเชียงมั่น จังหวัดเชียงใหม่องค์หนึ่ง เรื่องทรมานช้างนาฬาคีรีนี้ เกิดขึ้นในสมัยเมื่อพระเทวทัตคิดคบคิดกับพระเจ้าอชาตศัตรูยุให้พระเจ้าอชาตศตรูปปล่อยช้างนาฬาคีรี ซึ่งกำลังตกมันให้ทำร้ายพระพุทธเจ้าแต่พระพุทธเจ้ากลับทรมานช้างนาฬาคีรีให้หมดพยศด้วยอำนาจเมตตา ปางนี้เขาทำพระพุทธรูปประทับยืน มีรูปพระอานนท์และรูปช้างเป็นเครื่องประกอบ อีกปางหนึ่งเป็นปางทรมานลิงที่เมืองเวสาลี ปางนี้ก็ยังไม่มีพบของที่ทำในประเทศนี้ มีแต่ของที่ทำเข้ามาจากอินเดีย ปางนี้เขาทำเป็นพระพุทธรูปนั่งอุ้มบาตรมีลิงประกอบ เป็นเรื่องของมหายานไม่มีในทางหินยาน หินยานเอามารวมกับเรื่องพระป่าเลไลยก์ซึ่งไม่ใช่เรื่องปาฏิหาริย์ เป็นแต่สิงห์เห็นช้างปฏิบัติพระพุทธเจ้าก็เกิดความเลื่อมใสไปหาฝั่งมาถวายพระพุทธเจ้าบ้าง ซึ่งข้าพเจ้าเคยกล่าวมาแล้วในเรื่องพระปางป่าเลไลยก์ที่จังหวัดสุพรรณบุรี สรุปได้ว่าพระพุทธรูปปางอันเนื่องด้วยที่ ๆ พระพุทธเจ้าแสดงปาฏิหาริย์ทั้ง ๔ แห่งนั้น พบที่เป็นของฝีมือช่างสมัยทวารวดี ๒ ปาง คือ ปางเสด็จลงจากดาวดึงส์ที่เมืองสังกัสและปางยมกปาฏิหาริย์ที่เมืองสาวัตถี ปางทรมานช้างนาฬาคีรีและปางทรมานลิงนั้น พบแต่ของที่ทำมาจากต่างประเทศ ส่วนปางอันเนื่องด้วยสังเวชนียสถานที่เป็นฝีมือช่างสมัยทวารวดี มี ๓ ปางคือ ปางตรัสรู้ และปางเทศนาพระธรรมจักรและปางปรินิพพาน ส่วนปางประสูติสมัยทวารวดียังหาพบที่เป็นของทำในประเทศนี้ไม่

นอกจากนี้พระพิมพ์สมัยทวารวดียังมีปางสมาธิอีกและที่ทำเป็นพระแผงคือพระพุทธรูป
รวมกันตั้งหลาย ๆ สิบองค์ในแผ่นเดียวกันก็มี วัตถุที่ทำ ๆ ด้วยดินเผาและโลหะแต่ทำด้วย
ดินเผาเป็นส่วนมาก เป็นอันจบเรื่องพระพิมพ์สมัยทวารวดีโดยย่อเพียงเท่านี้

เรื่องพระพิมพ์ (ต่อ)

หลวงบริบาลบุริภณห์ ภัณฑารักษ์พิเศษ กรมศิลปากร
บรรยายทางวิทยุโทรทัศน์

รายการของกรมศิลปากรวันนี้จะเสนอท่านด้วยเรื่องพระพิมพ์ต่อไป วันนี้จะว่าด้วยพระพิมพ์แบบสมัยศรีวิชัย พุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๓ แต่ก่อนที่จะพูดถึงพระพิมพ์ขอพูดถึงคำว่าศรีวิชัยอันเป็นชื่อสมัยเสียก่อนสักเล็กน้อย คำว่าศรีวิชัย แต่ก่อนเราเคยเข้าใจกันว่าเป็นชื่อเดิมของเมืองนครปฐมตามเรื่องพระยาทรงพระยาพานอันเป็นนิยายสำคัญของจังหวัดนครปฐม แต่เดี๋ยวนี้คือตั้งแต่ได้พบหลักฐานในศิลาจารึกวัดเสมาเมืองจังหวัดนครศรีธรรมราช กล่าวถึงเรื่องเมืองศรีวิชัยไว้อย่างชัดเจน เราจึงได้ความรู้ใหม่ว่าศรีวิชัยไม่ใช่เมืองนครปฐมอย่างที่เรารู้กันมาแต่ก่อน อันที่จริงเป็นชื่ออาณาจักรซึ่งมีอาณาพรมากอันหนึ่งในสมัย พ.ศ. ๑๒๐๐ - ๑๓๐๐ ของราชวงศ์ไศเลนทร์มีเมืองหลวงตั้งอยู่ข้างทิศประจิมของเมืองปาเล็มบังในเกาะสุมาตราบัดนี้ สามารถแผ่อาณาเขตไปจนถึงเกาะชวาและแผ่มาในแหลมมลายูของไทยถึงเมืองนครศรีธรรมราช ซึ่งในสมัยนั้นเรียกว่า ตามพรลิงค์ (สำเนียงจีนเรียกว่า ต้ามาหลิง) และไชยาซึ่งในสมัยนั้นเรียกว่าครหิ (สำเนียงจีนเรียกว่าเกียโลหิ) เป็นเหตุให้ศิลปวิทยาของช่างกรุงศรีวิชัยเจริญแพร่หลายมาถึงประเทศไทยทางปากังได้ ที่ว่าเมืองอันเป็นราชธานีของอาณาจักรศรีวิชัยอยู่ที่เกาะสุมาตราอันเป็นทฤษฎีเก่าซึ่งท่านศาสตราจารย์ ยอร์ช เซเดส์ เป็นผู้ชี้และมีผู้เชื่อถือตามกันมาเป็นส่วนมาก ต่อมาเมื่อนักปราชญ์อินเดียผู้หนึ่งชื่อมะชุมทาซึ่งได้ศึกษาเรื่องราชธานีของกรุงศรีวิชัยมาก คัดค้านว่าที่ในเกาะสุมาตราไม่มีโบราณวัตถุสถานชั้นเก่าสมควรที่จะเป็นเมืองหลวงอันมีอำนาจอยู่ตั้งหลายศตวรรษ เห็นว่าราชธานีของพวกไศเลนทร์ควรจะอยู่บนบกแถวแหลมมลายูแห่งใดแห่งหนึ่ง ต่อมาเมื่อ ๑๐ ปีกว่ามานี้เอง นักปราชญ์ชาวอังกฤษผู้หนึ่งชื่อดอกเตอร์ควอริตซ์ เวลส์ ซึ่งเป็นผู้ได้เคยไปทำการค้นคว้าเรื่องราวของสมัยศรีวิชัยทางปากังได้เป็นอันมาก มีความเห็นว่ามีอาณาจักรของราชวงศ์ไศเลนทร์ตั้งอยู่ก่อนแล้วบนแหลมมลายูตอนข้างเหนือชื่อว่าอาณาจักร ซาวกะ มาแต่เดิม และปราบรัฐศรีวิชัยในสุมาตราได้ รับเอาชื่อศรีวิชัยมาเป็นชื่ออาณาจักรของตนดังที่ปรากฏในจารึก และมีนครหลวงอยู่ที่ไชยา

ศิลปสถานอันนามหัตถจริยในชวา เช่น โบโรพุทโธ และอื่น ๆ ได้แบบไปจากไชยาทั้งนั้น ไม่ใช่ได้ไปจากปาเล็มบังที่สุมาตรา ที่ไชยามีร่องรอยแห่งความเป็นนครหลวงของอาณาจักรศรีวิชัยเป็นอย่างดี คือมีโบราณสถานและโบราณวัตถุของศรีวิชัยเป็นจำนวนมาก และมีมืองสูงถึงชั้นราชสำนัก สุมาตราไม่มีสิ่งเหล่านี้ มีบ้างก็เป็นประเภทที่เกิดขึ้นในตอนหลัง เมื่อสุมาตราตกอยู่ในอำนาจของชวาแล้ว พระพิมพ์มหายานซึ่งได้พบมากที่ไชยานั้นมีพบแต่ที่ในเกาะชวาส่วนที่สุมาตราไม่เคยได้พบเลย นี่เป็นเรื่องย่อ ๆ ของนักปราชญ์ทางโบราณคดีที่เขาถกเถียงกันถึงที่ตั้งนครหลวงของอาณาจักรศรีวิชัย ซึ่งถ้าเล่าโดยพิสดารก็ต้องใช้เวลามาก สรุปความย่อ ๆ ว่าอาณาจักรศรีวิชัยนั้นขึ้นเดิมเชื่อกันว่าเมืองหลวงอยู่ที่ทางทิศประจิมของเมืองปาเล็มบังในเกาะสุมาตรา ต่อมาเมื่อผู้คัดค้านว่าควรอยู่ที่บนแหลมมลายูข้างเหนือ คือที่เมืองไชยาดังนี้ ศิลปของกรุงศรีวิชัยเดิมทีเดียวก็ได้รับมาจากอินเดียเหมือนกับของกรุงทวารวดี เป็นแต่ได้รับมาจากทางอินเดียฝ่ายเหนือในคราวเดียวกับที่พวกชาวอินเดียฝ่ายใต้ไปตั้งจัมปานครซึ่งเราเรียกกันว่าเมืองจามอยู่ริมทะเลในแดนญวนข้างใต้เมืองเว้บัดนี้ เพราะของโบราณสมัยศรีวิชัย เป็นต้นว่ารูปจำหลักหรือลวดลายเครื่องประดับหรือแบบอย่างการทำเจดีย์คล้ายกับที่ในเมืองชวาและในเมืองจามของสมัยศรีวิชัยที่ในประเทศไทยเรามีทั้งที่เป็นโบราณสถานและโบราณวัตถุ ที่เป็นโบราณสถานที่สำคัญก็คือ วัดพระมหาธาตุและวัดแก้วที่อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี โบราณวัตถุที่สำคัญได้แก่รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ๒ องค์ ซึ่งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงพบที่อำเภอไชยา โบราณวัตถุสมัยนี้พบมากในจังหวัดภาคใต้ตั้งแต่เมืองนครศรีธรรมราชขึ้นมาที่จังหวัดนครปฐมก็มีพบบ้าง เช่น รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรซึ่งเราเรียกกันว่ารูปยายหอม ทางเหนือขึ้นไปก็เคยพบ เช่น รูปพระศรีอารยโพธิสัตว์ หรืออนาคตพุทธเจ้าที่จังหวัดมหาสารคาม เป็นต้น ของที่พบที่จังหวัดนครปฐมและจังหวัดมหาสารคามนี้เป็นของขนาดย่อมจึงเป็นของที่อาจจะนำขึ้นไปจากจังหวัดทางภาคใต้ก็เป็นได้ ในสมัยศรีวิชัยนี้นับถือลัทธิพระพุทธศาสนาเถรวาทจึงชอบทำรูปพระโพธิสัตว์กันมาก พระพุทธรูปมีเป็นส่วนน้อย

ทีนี้จะว่าถึงพระพิมพ์ต่อไป พระพิมพ์สมัยนี้เป็นของทำในลัทธิพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน และเกือบทั้งหมดเป็นของทำด้วยดินดิบ จะมีดินเผาบ้างก็เป็นเพราะมีผู้เอาไปเผาขึ้นในภายหลัง ที่เป็นพระพุทธรูปมีน้อย เห็นมีแต่ปางมารวิชัย ปางสมาธิ และปางเสด็จลงจากดาวดึงส์เท่านั้น นอกนั้นเป็นรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรและนางดาราแทบทั้งนั้น ที่ทำเป็นรูปสถูปก็มี คาถา เบ ธมฺมา เป็นภาษาสันสกฤตทั้งนั้น ไม่มีภาษาบาลีเลย ตัวอักษรเป็นอักษรเทวนาครีซึ่งเป็นอักษรของอินเดียฝ่ายเหนือ ที่ ๆ ได้พบโดยมากพบใน

ถ้าทั้งหลายในแหลมมลายู เช่น ในถ้าจังหวัดยะลา ถ้าวัดหาญ และถ้าเขาขาว ถ้าเขาสาย จังหวัดตรัง ถ้าเขาชุมทอง จังหวัดนครศรีธรรมราช ถ้าเขาอกทะลุ และถ้าภูเขาสวรรค์ จังหวัดพัทลุง และถ้าเขาขรมข้างเมืองไชยา พระพิมพ์สมัยนี้เหมือนกับพระพิมพ์ที่ได้พบในเกาะชวา เพราะเป็นของสมัยเดียวกัน

ที่พระพิมพ์ชนิดนี้เป็นดินดิบทั้งหมดนั้นก็เพราะว่าเป็นของทำขึ้นเพื่อปรมาตถประโยชน์ของผู้ตาย ไม่ใช่เพื่อสืบอายุพระพุทธศาสนาซึ่งจำเป็นต้องทำด้วยของถาวรมั่นคง เช่น ดินเผา และโลหะ เป็นต้น อย่างพระพิมพ์สมัยทวารวดีซึ่งได้กล่าวมาแล้วคือ เป็นธรรมเนียมของพวกถือลัทธิมหายาน ซึ่งเดี๋ยวนี้ก็ยังมียุติปฏิบัติกันอยู่ เช่น ในประเทศทิเบตในเวลาที่พระสงฆ์ซึ่งเป็นอุปัชฌาย์อาจารย์มรณภาพลง ครั้นทำฌาปนกิจแล้วพวกลัทธิวิহারิกและอันเตวาสิกจะเอากระดูกของท่านอุปัชฌาย์อาจารย์เหล่านั้นมาคลุกเคล้าโขลกกับดินดิบแล้วพิมพ์เป็นพระพิมพ์ขึ้นไว้ทำเป็นพระพุทธรูปก็มี และรูปพระโพธิสัตว์ก็มี เพราะเหตุที่อัฐิของพระอุปัชฌาย์อาจารย์เหล่านั้นได้ถูกเผามาแล้ว พระพิมพ์ชนิดนี้จึงไม่ต้องเผาก็พิมพ์แล้วทิ้งให้แห้งแกร่งไปในตัวเอง ข้อนี้ได้ปรากฏแก่ตัวข้าพเจ้าเองคือเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๗๐ มีนายพลทหารอังกฤษผู้หนึ่งซึ่งเคยไปอยู่ทางประเทศทิเบตและท่ามกลางทวีปเอเชียเป็นผู้เชี่ยวชาญกิจการทางนั้นเข้ามาเที่ยวกรุงเทพฯ เซอร์เอดเวดกุกพาให้รู้จักกับสมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ นายกราชบัณฑิตยสภาในเวลานั้น วันหนึ่งนายพลผู้นั้นมาเฝ้าสมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระองค์ท่านทรงพาชมพิพิธภัณฑสถาน เมื่อดูมาถึงตู้พระพิมพ์ตำราจราชานุภาพผู้นั้นว่า พระพิมพ์ดินดิบอย่างนี้ที่ในประเทศทิเบตมีหรือไม่ นายพลผู้นั้นกราบทูลว่ามี และยังคงทำกันอยู่จนทุกวันนี้ดังที่ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้ว พระองค์ท่านก็ทรงเข้าพระทัยในเรื่องพระพิมพ์ดินดิบทันทีว่าเหตุใดจึงไม่เผาเพราะอัฐิเป็นของเผามาแล้ว และไม่ได้ทำเป็นของสืบอายุพระพุทธศาสนา แต่ทำเพื่อเป็นปรมาตถประโยชน์ของผู้มรณภาพ แต่เพื่อจะหาหลักฐานให้มั่นคงยิ่งขึ้นจึงโปรดให้ข้าพเจ้าส่งพระพิมพ์ดินดิบไปยังสถานแยกธาตุของรัฐบาลที่กระทรวงพาณิชย์และคมนาคมในเวลานั้นให้พิสูจน์เนื้อดินว่าจะเป็นดินดิบสามัญหรือเจือปนด้วยธาตุอื่นอันอาจจะมาแต่อัฐิได้ ต่อมาไม่ช้าก็ได้รับรายงานจากนายมากันผู้เป็นหัวหน้าสถานแยกธาตุบอกมาว่า ได้ชันสูตรดินนั้นแล้วมิใช่ดินสามัญเป็นดินอันบุคคลเจือปนด้วยธาตุฟอสเฟต และธาตุฟอสเฟตนั้นอาจจะมาจากกระดูกได้ เมื่อได้ความดังนี้จึงเห็นว่าหลักฐานควรเชื่อได้ว่าพระพิมพ์ดินดิบนั้นเป็นของผสมอัฐิธาตุของพระสงฆ์เถระซึ่งนับถือลัทธิมหายานแต่โบราณ สร้างขึ้นเพื่อปรมาตถประโยชน์ของผู้มรณภาพ ผิดกับพระพิมพ์ดินเผาและโลหะของสมัยอื่นซึ่งสร้างขึ้นเพื่อสืบอายุพระพุทธศาสนาด้วยประการฉะนี้แล.



พระพิมพ์แบบสมัยทวารวดี



พระพิมพ์แบบสมัยศรีวิชัย



พระพิมพ์แบบสมัยลพบุรี



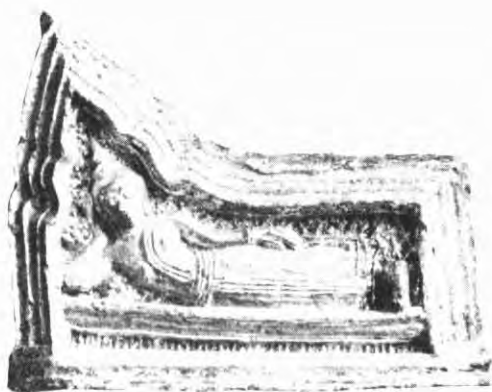
พระพิมพ์แบบสมัยลพบุรี (ทริภูมไชย)



พระพิมพ์แบบสมัยเชียงแสน



พระพิมพ์แบบสมัยสุโขทัย



พระพิมพ์แบบสมัยอยุธยา

หน้าว่าง

ประวัติเรื่องพระสำคัญ ๆ ของมหายาน

(เก็บจากหนังสือ The gods of northern Buddhism)

ของนางสาว Getty

พระอาทิพุทธ

(ได้แก่ ๑ พระวัชรธระ และ ๒ พระวัชรสัตว์ ญีปุ่น - พระกองโคสัตว์)

ในคัมภีร์คุณการันทวยหะกล่าวไว้ว่า ในสมัยเมื่อไม่มีอะไรเลย พระสัมภุได้เกิด มีขึ้น พระสัมภุ นั้น คือ พระสวัมภุหรือพระผู้เป็นเอง และเพราะเหตุที่ได้เกิดมีขึ้นก่อน สรรพสิ่งทั้งปวงจึงได้นามว่า พระอาทิพุทธ (อาทิ แปลว่า ปฐม พุทธ แปลว่า ผู้ตรัสรู้)

สำนักศึกษาไอศวริกะ ได้เป็นผู้ตั้งระบอบพระอาทิพุทธขึ้นเป็นปฐมในเนปาล แต่ ไม่ได้รับนับถือกันโดยทั่วไปในเนปาลหรือในธิเบต และไม่มีสาวกในประเทศจีนและ ญีปุ่น*

สำนักศึกษาเนปาลสมมติกันว่า พระอาทิพุทธเป็นอนันตะสัพพัญญู เป็นเอง ไม่มี ต้นไม่มีปลาย เป็นมูลฐานและกำเนิดแห่งสรรพสิ่งทั้งปวง ด้วยอำนาจแห่งชญาณ ๕ และ ธิยาน ๕ พระอาทิพุทธ บันดาลให้พระธยานิพุทธหรือพระชินแห่งสวรรค์ ๕ องค์ บังเกิดขึ้นโดยอนุปะปาทกะหรือไม่มีพ่อแม่

เมื่อสรรพสิ่งทั้งปวงเป็นมหาสุณยดา อักขระระหส์โอม ก็บังเกิดปรากฏขึ้น และ จากอักขระนี้ด้วยความตั้งใจของพระองค์เอง พระอาทิพุทธก็บังเกิดขึ้น ในการสร้างโลก พระอาทิพุทธปรากฏพระองค์เป็นลูกเปลวเพลิง ซึ่งบังเกิดขึ้นจากดอกบัว ในเนปาลเขาใช้

*ถึงแม้ระบอบพระอาทิพุทธ ไม่รับนับถือกันในญีปุ่น นิกายอมิตากะก็นับถือพระอมิตาเป็นพระพุทธองค์ เริ่มแรก (อิชิบุตสุ) ส่วนนิกาย ฮอตโซเด็นได เกงอน ชินงอน เรียกพระไวโรจนะ (ไดนิชิโยไว) ว่า เป็นพระพุทธผู้ยิ่งใหญ่

รูปเปลวเพลิงเป็นเครื่องหมายแทนพระอาทิพุทธเสมอ*

ท่าน ฮอดสัน ว่าสรรพสิ่งทั้งหลายทั้งปวงถูกสมมติกันว่าเป็นแบบของพระอาทิพุทธ
ทั้งนั้น แต่พระอาทิพุทธก็ไม่มีแบบ หรือว่าอีกอย่างหนึ่ง เชื่อกันว่าพระอาทิพุทธเป็นรูป
ของสรรพสิ่งทั้งปวง แต่พระอาทิพุทธก็ไม่มีรูปร่าง เป็นสสารหรือวัตถุอันเป็นอยู่ชั่ววันรันดร์
ชนิดหนึ่ง ซึ่งสรรพสิ่งทั้งปวงเป็นเพียงของออกมาจากสสารอันนี้เท่านั้น

ตามระบอบนั้นสมมติกันว่า พระอาทิพุทธอาศัยอยู่ในอัคนิขรุฏฐภาวะ (ชั้นสูงสุดของ
ภาวะ ๑๓ ชั้น หรือที่อยู่แห่งเมืองสวรรค์) เป็นที่สงบพ้นจากการติดต่อโดยตรงทั้งหมดกับ
โลก ซึ่งพระองค์โปรดให้ พระธยานิโพธิสัตว์เป็นผู้สร้างขึ้น โดยผ่านทางธยานิพุทธ เชื่อกันว่าทั้งพระอาทิพุทธและพระธยานิพุทธ ไม่เคยลงมายังมนุษยโลกเลย แต่ได้มอบการ
สร้างและการอำนวยความสะดวกของโลก ไว้แก่พนักงานผู้สร้าง คือ พระธยานิโพธิสัตว์และว่า
เพราะเหตุที่พระอาทิพุทธและพระธยานิพุทธได้ซึมซาบอยู่ในความนึกคิดอันยั่งยืน การ
สวดอ้อนวอนจึงไม่จำเป็นจะต้องกล่าวถึงพระองค์

นิกายอื่น ๆ ในเนปาลนอกจากนิกาย ไอศวริกะ ก็ได้ตั้งพระอาทิพุทธขึ้นเหมือนกัน
ที่สำคัญที่สุด คือ นิกายสวภาวิกะ ซึ่งต่อมาภายหลังได้เป็นนิกายพระพุทธศาสนาที่แพร่
หลายที่สุดในประเทศจีน พระสวัมมูหรือพระอาทิพุทธ นิกายไอศวริกะเรียกว่า พระอิศวร
นิกายสวภาวิกะ เรียกว่า สวะภาวะ แต่พระอาทิพุทธก็ยังถูกถวายนามพิเศษอื่น ๆ อีก
เช่น ไวโรจนะ วัชรปาณี วัชรธระ และวัชรสัตว์ ในคัมภีร์นามสังคีติ (แต่งก่อนศตวรรษ
ที่ ๑๐ แห่งคริสตศักราช) พระมัญชุศรีพระเจ้าแห่งอุตัมปัญญา ก็ถูกอ้างว่าเป็นพระอาทิพุทธ

นิกายลามะในธิเบตซึ่งยังมีได้เปลี่ยนแปลง รับว่าบูชาพระอาทิพุทธในนามว่า
สมันตภัทระ เขาทำรูปพระองค์นี้เป็นพระนั่งพับพระบาท แต่ไม่เหมือนกับรูปพระอาทิพุทธ
องค์อื่น ๆ คือ ไม่มีมงกุฏ ไม่มีเครื่องประดับ และเมื่อเป็นรูปประหส์ ก็ทำเป็นรูปเปลือยกาย
(Hodgson, Essays. p.40) ถ้าเป็นรูปเขียนเป็นรูปสีน้ำเงิน

นิกายลามะซึ่งได้เปลี่ยนแปลงแก้ไขครั้งหนึ่ง คือ นิกายหมวกแดงกับทั้งนิกาย
มหายานของเนปาล บูชาพระอาทิพุทธในนามของพระวัชรสัตว์ ส่วนนิกายหมวกเหลือง
(คือ นิกายที่ได้เปลี่ยนแปลงใหม่) นับถือพระวัชรธระว่าเป็นผู้มีอำนาจสูงสุดและเป็นผู้
สร้างสรรพสิ่งทั้งปวง

*อักษรระหส์โอมนั้น หมายถึงพระไตรรัตน์ (คือ ดวงแก้วทั้ง ๓) คือ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์
ในมนต์เขียนว่าโอม คือ ไตรรัตน์

ในยะวา เซอร์ซาลอีเลียด ว่าพระองค์เริ่มแรกที่เรียกกันว่า อัทวะยะ นั้นก็ตรงกับ พระอาทิพุทธของเนปาลอย่างแจ่มแจ้ง (Hinduism & Buddhism Vol. III p. 173) เพราะว่าใน ตำราเรื่องมหายานของญี่ปุ่น ชื่อ The Kamahayanikan อธิบายว่า จากพระอัทวะยะนี้เป็น เหตุให้เกิดพระพุทธรเจ้า เทพเจ้า และโลกแห่งปรากฏการณ์

ในญี่ปุ่นถึงแม้ชื่อพระอาทิพุทธจะไม่รู้จักกัน พระธยานิพุทธ คือ อมิตาภะ และ ไวโรจนะ ๒ องค์นี้ นับถือกันว่าเป็นผู้ยิ่งใหญ่ อย่างไรก็ดี พระอมิตาภะ และพระไวโรจนะ เชื่อกันว่าไม่ได้คลี่คลายมาเป็นพระธยานิพุทธทั้ง ๕ และไม่ได้บูชาพร้อมกับศักดิ์ ส่วนใน เนปาลและทิเบต พระอาทิพุทธมักจะทำรูปศักดิ์ผู้หญิงแทน ในกรณีนี้พระอาทิพุทธเรียกว่า พระโยคัมพรและศักดิ์ เรียกว่า พระทีคัมพี (หรือชยานะศวรี) ท่านฮอตสันว่าถ้าทำแยกกัน พระอาทิพุทธ เป็นปางธรรมจักร ศักดิ์ เป็นปางธยานะ ถือภาชนะ (บาตร) ถ้าเป็นรูปประหส์ เปลือยกายทั้งพระและศักดิ์*

พระอาทิพุทธ ทำรูปเป็นพระพุทธรเจ้าทรงเครื่องเสมอ คือถึงแม้ว่าพระองค์จะเป็น พระพุทธรเจ้า พระองค์ก็ทรงมงกุฏและเครื่องประดับ ตามธรรมเนียมของพระโพธิสัตว์ และแต่งตัวด้วยเครื่องทรงกษัตริย์ ปัตินิของพระองค์ คือ อาภิธรรม (อาทิปรัชญา)

พระวัชรธระ (พระอาทิพุทธ)

พระผู้ทรงวัชรธระ ปางวัชรหุมการะ ถือวัชรธระและระฆังเป็นเครื่องหมาย มีศักดิ์นาม ว่าปรัชญาปารมิตา

พระวัชรธระ พระผู้ไม่มีใครทำลายได้ เจ้าแห่งความระหส์ทั้งปวง คือรูปทั่ว ๆ ไป ของพระอาทิพุทธ ในรูปนี้เชื่อกันว่าพระองค์เป็นผู้ปกครองภาคบูรพา ท่านชลากินไวท์ (ผู้แต่งหนังสือพระพุทธรศาสนาในทิเบต) ว่าเทพผู้ชั่วร้ายได้ถูกพระวัชรธระทรมานให้พ่ายแพ้ และได้สาบาลว่าจะซื่อสัตย์ต่อพระวัชรธระ และเลิกการเป็นปฏิปักษ์อันร้ายแรงต่อพระ พุทธศาสนา

ในธงผ้าตามวัดของทิเบต บางทีทำรูปพระวัชรธระเป็นประธานของเทพผู้น่ากลัว ทั้งแปด ในกรณีนี้พระวัชรธระเป็นสีน้ำเงินและประดิษฐานอยู่เหนือเทพผู้อยู่กลาง ซึ่ง ได้แก่พระยฆานุตกเสมอ ซึ่งแวดล้อมไปด้วยธรรมบาลอื่น ๆ อีก ๗ องค์

*พระอาทิพุทธ ที่มีนามว่า พระโยคัมพร หรือรูปประหส์ นั้น ทำเป็นรูปเปลือยกาย นั่งพับพระบาท ไม่สวมเพชรพลอย มีอุณาโลม และอุณหิต

นิกายลามะบางนิกาย ถือว่าพระวัชรธรรมะเป็นองค์เดียวกับพระวัชรสัตว์ แต่บางนิกายก็ถือว่าพระวัชรสัตว์เป็นรูปการกะของพระวัชรธรรมะ ผู้ซึ่งออกจากความสัจเจียบแห่งทิพย์ มาบำเพ็ญพระองค์โดยตรงกับกิจการของพระเป็นเจ้า บางนิกายก็บูชาพระวัชรธรรมะเป็นเทพเจ้า ที่สูงสุดต่างหากจากพระวัชรสัตว์ นิกายหมวกเหลืองกับสาขาบางสาขาของนิกายหมวกแดงชั้นแรก ๆ นับถือพระวัชรธรรมะเป็นพระผู้ยิ่งใหญ่ และบูชาพระองค์ต่างหากจากพระวัชรสัตว์

นิกายใหญ่ที่สุดของมหายาน ๒ นิกาย คือนิกายหมวกแดงกับนิกายหมวกเหลือง ได้ถือว่าพระวัชรธรรมะ คือ พระอาทิพุทธ ด้วยประการดังนี้

พระวัชรธรรมะ เขาทำรูปเป็นพระนั่งพับพระบาท ฝ่าพระบาทหงาย ทรงมงกุฎ พระโพธิสัตว์กับอาภรณ์ของกษัตริย์อินเดีย มีอุณาโลมและอุณห์ทิศ พระกรไขว้กันอยู่ที่พระอุระ ในท่าวัชรหุมการมุทรา ถือวัชระและฉันทา (ระฆัง) อย่างไรก็ตามก็ดีเครื่องหมาย ๒ อย่างนี้ อาจจะมีข้อดอกลำโพงข้างใดข้างหนึ่ง ก้านดอกลำโพงอยู่ในกรที่ไขว้กัน และกรนี้ทำเป็นท่าระหัดเป็นพิเศษ ถ้าเป็นรูปเขียนมีสีเป็นน้ำเงินแก่

รูปที่มีนามว่า กรรรมวัชระ พระหัตถ์ข้างซ้ายถือดอกบัว ข้างขวาเป็นท่าวิตรรก-มุทรา พระกรห้อย พระหัตถ์ยกขึ้น ฝ่าพระหัตถ์หันออกข้างนอก นิ้วพระหัตถ์ทั้งหมดตั้งขึ้น นอกจากพระดัชนี (นิ้วชี้) และพระอังคุษ (นิ้วหัวแม่มือ) ปลายนิ้วจกดกัน ซึ่งเรียกว่า ท่ารูปสามเหลี่ยม (วิตรรก) รูปที่มีนามว่าธรรมวัชระ พระหัตถ์ข้างขวาถือวัชระคู่อยู่ที่พระอุระ พระหัตถ์ซ้ายถือระฆังอยู่ที่พระโครณี (ตะโพก)

เมื่อพระวัชรธรรมะกอดคักติในท่ายัมยัม แขนของพระซึ่งไขว้อยู่ข้างหลังของคักติ ถือเครื่องหมายธรรมดา รูปของคักติถือวัชระและกะบาละ (กระบโหลกศีระ)

ในประเทศไทยลัทธินับถือพระวัชรธรรมะ ถึงแม้ว่าจะยังไม่เจริญแพร่หลายเท่าลัทธินับถือพระวัชรสัตว์ ถึงเช่นนั้นก็ดีก็ยังมียานบางนิกายรับนับถือกัน เพราะได้พบรูปสัมฤทธิ์ต่าง ๆ มาก รูปพระวัชรธรรมะทำเป็นพระนั่ง มีพระบาทในท่าปรัย้งก (พระบาทข้างหนึ่งวางอยู่บนอีกข้างหนึ่งแลเห็นฝ่าพระบาททั้งสองข้าง) ทรงมงกุฎและเพชรพลอยเป็นจำนวนมาก ถือวัชระและฉันทาในพระหัตถ์ทั้งสองไขว้กันที่พระอุระอย่างหลวม ๆ ไม่แนบพระอุระเหมือนกับรูปของธิเบต ดูเหมือนว่าพระวัชรธรรมะ จะไม่ได้นับถือกันในอินโดจีน ขวา ประเทศจีนและญี่ปุ่น

พระวัชรสัตว์ (อาทิพุทธ)

พระพุทธผู้ทรงพระปัญญาอันเลิศ มีวัชระและระฆังเป็นเครื่องหมาย เป็นพระโพธิสัตว์แห่งพระอักษโฆษยะ ษยานิพุทธ และเป็นประธานแห่งพระษยานิพุทธทั้ง ๕ มีศักดิ์นามว่า มณฑาปาณี

ฐานะของพระวัชรสัตว์ในลัทธิมหายานเป็นสิ่งยากที่จะตัดสินนับถือกันว่าเป็นจิตไตรส แห่งพระอักษโฆษยะ และในขณะเดียวกันเป็นประธานแห่งพระษยานิพุทธ ๕ นาย เดอ ลาวาเล่ปัวแซง ว่าพระวัชรสัตว์ก็เป็นองค์เดียวกับพระวัชรธระ นาย อีเตล ว่าพระวัชรสัตว์เป็นษยานิพุทธองค์ที่ ๖ ของนิกายโยคอาจารย์

นิกายสวามาวิกะในเนปาล ถือว่าพระสวะภาวะ (อาทิพุทธ) เป็นองค์เดียวกับพระวัชรสัตว์ ซึ่งตามคัมภีร์พระพุทธศาสนาของเนปาล ปรากฏพระองค์อยู่บนยอดเขาพระสุเมรุ ด้วยอาการดังนี้คือ มีดอกบัวแห่งมณีอันมีค่าดอกหนึ่ง ปรากฏอยู่บนยอดภูเขาซึ่งเป็นท่ามกลางของโลก บนดอกบัวนั้นมีรูปจันทร์ครึ่งซีก และบนรูปพระจันทร์ครึ่งซีกนั้น พระวัชรสัตว์ได้ประทับอยู่

ไม่ว่าในที่นี่ พระวัชรสัตว์หมายถึงรูปพระอาทิพุทธ แต่ก่อนข้างจะใช้เครื่องหมายเปลวเพลิงรูปสิงห์แทนพระอาทิพุทธ ถ้ารูปพระจันทร์ครึ่งซีกซึ่งอยู่เบื้องบนดอกบัวนั้น มีเครื่องหมายเปลวเพลิงแทนแล้ว ในท่ามกลางแทนที่จะเป็นรูปพระวัชรสัตว์ ก็จะมีรูปปดรีศูลแทน ลักษณะพิเศษของนิกายสวามาวิกะนั้น ได้แก่ตรีศูลอันเกิดขึ้นจากดอกบัวซึ่งถ้าเรารับการสันนิษฐานข้างบนนี้ ก็เป็นเครื่องหมายแห่งความปรากฏของพระวัชรสัตว์ คือพระอาทิพุทธบนเขาพระสุเมรุ

ในพิพิธภัณฑ์กีเม (ของฝรั่งเศส) มีตัวอย่างพระโพธิสัตว์หรือพระพุทธรูปทรงเครื่องรูปหนึ่ง มีเศียร ๔ เศียร นั่งพับพระบาท มีวัชระอยู่ในพระหัตถ์ซึ่งอยู่ในท่าษยานมูรธา เพราะเหตุที่พระอาทิพุทธ ทำเป็นรูปทรงเครื่องประดับของพระโพธิสัตว์เสมอ รูปนี้อาจเป็นรูปของพระวัชรสัตว์ ที่เป็นพระอาทิพุทธก็ได้ และเพราะเหตุที่พระพรหม ประธานแห่งเทพของพราหมณ์ทั้งหมดมี ๔ เศียร ความคิดที่จะทำพระวัชรสัตว์ในอาการเช่นเดียวกัน อาจขอยืมจากศาสนาพราหมณ์เพื่อทำให้พระวัชรสัตว์เป็นพระอาทิพุทธแปลกกว่าองค์อื่น ๆ เพราะพระวัชรสัตว์เป็นประธานแห่งเทพเจ้าในระบบแห่งมหายาน

พระวัชรสัตว์ในฐานะที่เป็นพระษยานิพุทธองค์ที่ ๖ ย่อมเป็นประธานเหนือยติัม (ธรรมบาล) และมีความสัมพันธ์กับพระอาทิพุทธ เช่นเดียวกับมานุષีพุทธ มีความสัมพันธ์กับพระอาทิพุทธ อินทรีย์ที่ ๖ เชื่อกันว่าออกมาจากพระวัชรสัตว์ เหมือนกับธาตุ ๖ อัน

สุดท้าย คือ มนะ หรือ ใจ ประกอบขึ้นเป็นคนฉะนั้น

บางนิกาย เชื่อว่าพระธยานิพุทธทั้ง ๕ มาจากพระวัชรสัตว์ แต่ในนิกายแห่งพระพุทธรศาสนา ท่าน กรุนเวเดล ว่า พระวัชรสัตว์ได้ทำหน้าที่แทนพระอักษโษภะในภาคบูรพา

โดยธรรมดารูปพระวัชรสัตว์ มักทำเป็นพระนั่งพับพระบาทบนดอกบัว พระบาทข้างขวาอาจห้อยและมีดอกบัวรอง ทรงมงกุฎซึ่งมักมีรูปพระอักษโษภะ ทรงเครื่องประดับแห่งพระธยานิโพธิสัตว์ โดยมากถือวัชระในพระหัตถ์ขวาแนบกับพระอุระ แต่ปลายวัชระอาจตั้งอยู่ในฝ่าพระหัตถ์ก็ได้ ทรงถือระฆังไว้ที่พระโสธรณี (ตะโพก) ด้วยพระหัตถ์ซ้าย ถ้าเป็นรูปยืนทรงถือวัชระในพระหัตถ์ขวาแนบไว้กับพระอุระ ส่วนพระหัตถ์ซ้ายปล่อยห้อยและกดระฆังเข้าไว้กับพระเพลา

ไม่เหมือนกับพระธยานิพุทธองค์อื่น ๆ คือพระวัชรสัตว์ต้องทรงมงกุฎเสมอจะมีศักดิ์หรือไม่ก็ตาม ถ้ามีศักดิ์ทรงถอดเข้าไว้ยังพระอุระในท่ายืนยัม พระหัตถ์ขวาทือวัชระ พระหัตถ์ซ้ายถือระฆังอยู่ที่พระโสธรณี (ตะโพก) ยัมถือกบาลและวัชระ รูปนี้ท่านกัตตาจารย์ (ผู้แต่งหนังสือเรื่องตำรารูปของพระพุทธรศาสนา) ว่าเขาบูชากันเป็นความลับ

ในเนปาล ท่านฮอตสัน ว่าเขาไม่ค่อยทำรูปพระวัชรสัตว์เป็นรูปปฏิมากรรม แต่มักทำเป็นรูปเขียนมาก และเป็นรูปขนาดเล็ก ๆ ในธิเบตรูปสัมฤทธิ์มักมีมาก ส่วนรูปเขียนมีเฉพาะในมณฑลยันตร์เท่านั้น

ในชาวรูปพระวัชรสัตว์ ทำเหมือนที่กล่าวแล้วหรือมีพระบาทห้อย ในพิพิภณต์ปัตตาเวีย มีรูปพระวัชรสัตว์เล็ก ๆ ทำด้วยเงิน ถือวัชระและระฆัง แต่ไม่ทรงมงกุฎหรือเครื่องประดับอื่น ๆ ที่มวยผมซึ่งจัดไว้เป็นศิราภรณ์ยุ่ง ๆ มีรูปพระอักษโษภะ

ที่วัดโบโรพุทโธ พระพุทธรูปที่ตั้งไว้ในอุหาเหนือพระธยานิพุทธ ๕ ถือกันว่าเป็นรูปพระวัชรสัตว์ รูปนี้เข้ากับความนับถือพระวัชรสัตว์ของธิเบตว่า เป็นระหัสเทพเหมือนกับของเนปาลเหมือนกัน เพราะในเนปาลเขาบูชาพระวัชรสัตว์เป็นความลับและเฉพาะพวกที่ได้ศึกษาในระหัสของนิกายวัชรยานเท่านั้น

ด้วยเหตุที่ได้พบรูปพระวัชรสัตว์สัมฤทธิ์เล็ก ๆ ในประเทศไทยเป็นจำนวนมาก รู้ได้ว่าลัทธิการนับถือพระวัชรสัตว์ จะต้องเจริญมาแล้วในสมัยอันหนึ่ง ตามธรรมดาเขาทำรูปเป็นพระนั่งแต่พระบาทอาจเป็น ๓ ท่า คือ ปริยางก หรือพระบาทข้างขวาวางทับพระบาทข้างซ้าย โดยให้แลเห็นพื้นฝ่าพระบาทปรากฏ ๑ ธยานอาสนะหรือพระบาทพับฝ่าพระบาทหงาย ๑ ท่าที่ ๓ เป็นท่าเฉพาะในประเทศไทย คือ พระบาทไขว้กันโดยให้เห็น

ฝ่าพระบาท พระหัตถ์ขวาถือวัชรไว้ที่พระอุระบางที่ยอดวัชรจะจดพระอุระแต่อาจจะถือวัไว้ที่พระโครณี (ตะโพก) อย่างเดียวกับพระหัตถ์ข้างซ้ายถือระฆังก็ได้

ในอินโดจีนมักได้พบพระวัชรสัตว์ ทำเป็นรูปยืนจำหลักไว้ในเสาหินและแผ่นหิน พระวัชรสัตว์อาจมีเศียรเดียวกับกร ๒ กร ในกรณีนี้ถือวัชรและระฆังไว้ที่พระอุระ แต่อาจมีเศียรทรงมงกุฏ ๓ เศียร ข้างบนพระเศียรเหล่านี้มีพระชยานิพุทธร ๔ องค์ เห็นพระชยานิพุทธร ๔ องค์มีรูปอักษโษภยะ ซึ่งเป็นพระชยานิพุทธรของพระวัชรสัตว์ มีกร ๖ สองกรธรรมดาคือถือวัชรและระฆัง

ในประเทศญี่ปุ่น พระวัชรสัตว์มีทั้งทำเป็นรูปปฏิมากรรมและรูปเขียนเรียกว่า พระกองโคสัตว์ ชาวญี่ปุ่นถือรูปพระไตรโลกวิชัยโพธิสัตว์ ว่าเป็นรูปของพระวัชรสัตว์รูปหนึ่ง

พระกองโคสัตว์

รูปพระวัชรสัตว์ของญี่ปุ่น เครื่องหมายวัชรและระฆัง พาหนะ ข้างเผือก

ในประเทศญี่ปุ่นมีความเห็นต่างกัน ในเรื่องเกี่ยวกับเทพเจ้าซึ่งมีรูปดูเหมือนจะตรงกับรูปพระวัชรสัตว์ในประเทศทิเบต เทพเจ้าองค์นี้ นั่งพับพระบาท ทรงเครื่องเหมือนกับพระโพธิสัตว์ของญี่ปุ่นทั่ว ๆ ไป พระหัตถ์ขวาถือวัชรไว้ที่พระอุระเหมือนพระวัชรสัตว์ พระหัตถ์ซ้ายถือระฆังไว้ที่พระเพลาซ้าย แทนที่จะถือวัไ้ที่พระโครณี (ตะโพก) อย่างพระวัชรสัตว์ มีกรตั้งแต่ ๒ ถึง ๖ หรือมากกว่า มีทั้งรูปอ่อนหวาน และรูปดุร้าย

รูปอ่อนหวานโดยธรรมดามี ๒ กร ประทับบนพระแท่นดอกบัวซึ่งมักมีรูปข้างรองด้วยเหตุนี้พระกองโคสัตว์ จึงทำให้ผู้สำคัญผิดไปว่า เป็นพระพุเจิน (สมันตภัทระ) เฉพาะอย่างยิ่งข้างนั้นมี ๓ เศียรและเผือกเสมอ อย่างไรก็ตามก็ตัววัชรและระฆังไม่ใช่เครื่องหมายของพระพุเจิน และข้างอาจมี ๔ เศียร ถ้ารูปที่มี ๔ ถึง ๖ กร กรคู่เดิมถือเครื่องหมายดังกล่าวมาแล้ว อีก ๒ กร อันเป็นการประกอบถือคันศรและลูกศร (พระไตรโลกวิชัย) ถ้ามี ๖ กร เครื่องหมายที่ถือในกรที่ ๕ และที่ ๖ อาจแปลกไปก็ได้

พระกองโคสัตว์อาจมีข้างเผือก ๔ ตัวรองรับด้วยก็ได้ แต่ละตัวหันหน้าไปยังทิศทั้ง ๔ และบนหลังข้างตัวหนึ่ง ๆ มีโลกบาลแห่งทิศทั้ง ๔ อยู่ตัวละองค์ พระกองโคสัตว์ถือวัชรและระฆังแต่แทนระฆังอาจเป็นดอกบัว ซึ่งเป็นเครื่องหมายของพระสมันตภัทระก็ได้ และรูปนี้ดูเหมือนจะเป็นรูปพระกองโคสัตว์และพระพุเจินรวมเข้าเป็นองค์เดียวกัน ความ

จริงในคำสอนระหัสพระ ๒ องค์นี้ปรากฏว่าเป็นองค์เดียวกัน เพราะพระกองโคสัตรีมีอ้างในคัมภีร์หิมสุตฺติริณ ว่าเป็นรูปพระพุทฺเฐน ซึ่งพระโคตมชินโยโร เป็นผู้ถวาย อาจมีพระธยานิพุทฺธ ๕ องค์ที่มณฑกุกุ และเป็นรูปนึ่งเสมอ ถ้าวาระที่พระอุระด้วยหัตถ์ข้างขวา ถือระฆังด้วยหัตถ์ซ้าย วางไว้ที่พระเพลลา มักพบตามมณฑลยันตร์ทั้งของญี่ปุ่นและธิเบต บางที่มีจุดโลกบาลแห่งจาดุทิศล้อมรอบ

ตามนิยายชินงอนพระวัชรสัตรีเป็นรูปการกะ แห่งพระโคตมชินโยโร และมักพบในมณฑลระหัส คือ ฆรรพโกษะและวัชรธาดุ

ในมณฑลฆรรพโกษะนอกจากรูปประหัสอยู่ในดอกบัว ๘ กลีบแล้ว พระกองโคสัตรียังเป็นประธานเหนือเทพทั้งหลายในหมู่พระวัชรปาณีอีก ในมณฑลวัชรธาดุ พระกองโคสัตรีเป็นรูปที่ ๗ ซึ่งแวดล้อมด้วยอุปัฏฐัก ๘ หรือค่อนข้างจะเป็นรูปของตัวพระกองโคสัตรีเอง พระโคตมโลกยวิชัยในรูปที่ ๘ ก็คือรูปพระกองโคสัตรี เมื่อลงมายังโลก ๓ ส่วนในรูปที่ ๙ ทำรูปพระกองโคสัตรีเป็นรูปเปรียบเทียบ

พระวัชรสัตรีในประเทศญี่ปุ่น ที่มีรูปร่างดุร้าย มีกร ๔ หรือ ๖ มีดาที่ ๓ และทำทางโกรธ ไม่มีมงกุฎแต่ผมขมวดเป็นศิราภรณ์ยุ่ง มีวัชระโผล่ออกมาจากศิราภรณ์เหนือพระนลาตมีกระโหลกศีรษะ แต่รูปนี้ในประเทศญี่ปุ่นอาจมีหัวสิงห์กำลังร้องอยู่ในผมที่ดั่งขึ้นหัตถ์คู่เดิมถ้าวาระไว้ที่พระอุระ และระฆังไว้ที่พระโคธณี (ตะโพก) หัตถ์อื่น ๆ ถือคันศรและลูกศร เครื่องหมายตันตระอื่น ๆ ถ้าเป็นรูปเขียนเป็นสีแดง (ผู้แต่งหนังสือนี้ไม่เคยเห็นรูปพระวัชรสัตรีปางดุร้ายมีข้างเป็นฐานรองรับ) นิยายเทนไดและชินงอนบูชารูปพระวัชรสัตรีและเรียกชื่อว่า ไอเซนมิโยโอ พระวัชรสัตรีมักทำรวมกับกวานนอน และฟูโดเป็น ๓ ด้วยกัน ถึงแม้ว่าจะได้ทำรูปดุร้ายก็นับถือกันว่า เป็นเทพเจ้าแห่งความรัก เพราะเหตุที่รูปอ่อนหวานและรูปดุร้ายถือเครื่องหมายอย่างเดียวกัน และในอาการอย่างเดียวกัน พระไอเซนมิโยโอจึงไม่ควรเรียกว่ารูปดุร้ายของพระกองโคสัตรี

พระพุทฺธเจ้าทั้งหลาย (นิรมานกาย)

(มนุชีพุทฺธ ๕ ๑. พระทีปังกรพุทฺธ ๒. พระกัษยป ๓. พระโคตมพุทฺธ ๔. พระเมตไตรยอนาคตพุทฺธ ๕. พระมณฑล (พระไภยสัชยคุรุ)

พระพุทฺธเจ้าทั้งหลาย ที่มีมาแล้วมีอยู่และจะมีต่อไปนั้นมีจำนวนกว่าเมล็ดทรายบนฝั่งแม่น้ำคงคา (อปรमित ธารณ)

พวกมหายานเชื่อกันว่าพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ได้ปรากฏในโลกมาแล้วเป็นคราว ๆ และเป็นลำดับจนไม่รู้ต้นและปลาย รู้ได้เพียงเล็กน้อยเท่านั้น พระพุทธเจ้าที่บังเกิดก่อนพระศักยมุนีมีจำนวนนับไม่ได้

พวกมหายานในเนปาลรับระบอบพระพุทธเจ้า ๑๐๐๐ องค์ ซึ่งรู้จักในทิเบต และมีกล่าวไว้ในคัมภีร์ภคตยาระเล่ที่หนึ่ง ในประเทศจีนก็ทราบกันดีเหมือนกัน เพราะมีวัดในถ้ำต่าง ๆ ที่เมืองตันหวงทำอุทิศต่อพระพุทธเจ้า ๑๐๐๐ องค์ หรือเขียนโพดอง

ท่านฮอตสัน แสดงบัญชีพระพุทธเจ้า ๕๖ พระองค์ ซึ่งได้มาจากคัมภีร์ลิตาวิสตร ในคัมภีร์นั้นพระตถาคต ๗ พระองค์ ข้างท้ายเรียกว่าสัปตมุนีพุทธ (มนุษย์พุทธ ๗ องค์) คือ วิปัสยิ สิชิ และวิศวภูแห่งอดีตกาลป พระกระกัจฉันทะ กนกะมุนี กาศยป และพระสากิยมุนีแห่งปัจจุบันกาลป บางคราวก็เติมพระธิปังกรพุทธและพระรัตนตรมเข้าด้วยเป็นหมู่แห่งพระพุทธเจ้า ๕ องค์

ต่อมาเกิดมีหมู่แห่งพระพุทธเจ้าตามปรัมปรา ๒๔ องค์ขึ้นในหมู่นั้น พระธิปังกรพุทธเจ้า รู้จักกันดีว่าเป็นองค์ที่ ๑ และพระโคตมพุทธ ก็รวมอยู่ในหมู่นี้ด้วยจึงเป็น ๒๔ องค์ด้วยกัน บางที ๗ องค์ข้างท้ายของหมู่นั้น (รวมพระโคตมพุทธ) นับเป็นพระพุทธเจ้าที่เป็นประธาน ๗ รวมเป็นหมู่ ๘ กับทั้งพระเมตไตรยพุทธเจ้าซึ่งจะมาตรัสข้างหน้า และจำนวน ๘ เลยเป็นที่นิยมกันในระหว่างพวกพุทธศาสนิก สำหรับนับเทพเจ้าหมู่ ๘ (เช่นพระโพธิสัตว์ ๘ องค์ และเทพผู้นำกลว ๘ เป็นต้น)

อย่างไรก็ดี หมู่แห่งมนุษย์พุทธ ๕ ตรงกับชยานิพุทธ ๕ หรือชยานิโพธิสัตว์ ๕ เป็นที่นิยมกันแพร่หลายที่สุดในเนปาล และรับนับถือกันไม่เฉพาะแต่ในทิเบตเท่านั้น แม้ในจีนและญี่ปุ่นก็ได้รับนับถือกันและยังนับถือกันอยู่จนกระทั่งปัจจุบันนี้

พระมนุษย์พุทธ ตามระบอบแห่งอาทิพุทธ ก็คือผู้ซึ่งได้โพธิญาณโดยอวดารมาเกิดเป็นพระโพธิสัตว์ในชาติก่อน ซึ่งมีความสามารถจะรับโพธิอันเป็นส่วนหนึ่งแห่งสาระของพระอาทิพุทธได้เป็นพระตถาคตและไม่บังเกิดอีก แต่เมื่อถึงกาลมรณะ จะได้นิวาระนบทหรือกลับเข้าไปรวมอยู่ในพระอาทิพุทธ

นิกายพระพุทธศาสนาฝ่ายเหนือ ซึ่งไม่รับนับถือระบอบพระอาทิพุทธ นับถือพระมานุสีพุทธเป็นรูปหรือเป็นอุปบัติของพระชยานิพุทธ หรือตามระบอบตรีกาย (คือถือว่าพระพุทธเจ้ามีกาย ๓) นับถือเป็นรูปกายอันปรากฏแทนธรรมกาย

ระบอบตรีกายถือว่า พระพุทธเจ้าทุกองค์มีพระกายเป็น ๓ ในขณะอันเดียวกัน คือ

๑. นิรมานกาย หรือร่างมนุษย์ของพระพุทธเจ้า ได้แก่ พระมานุสีพุทธ
๒. ธรรมกาย หรือภาวะความรู้แจ้งของพระพุทธเจ้า ได้แก่ พระธยานิพุทธ
๓. สัมโพธิกาย หรือกายแห่งความบันเทิง ได้แก่ ธยานิโพธิสัตว์*

กายของพระมานุสีพุทธ เป็นวัตถุเห็นได้ด้วยนัยันตา และเป็นของพินาศไปเป็นธรรมดา เพราะเป็นรูปมนุษย์ พระมานุสีพุทธจึงบังเกิดในโลก และพ้นไปจากโลกโดยกาลมรณะ อย่างไรก็ตาม พระองค์ไม่ได้ลงมายังมนุษย์โลกอย่างพระพุทธ แต่เป็นอย่างพระโพธิสัตว์ หรือไม่ได้ถึงความเป็นพระพุทธเจ้า จนถึงขณะที่ได้ตรัสรู้พระสัพพัญญู เช่น พระสัถยมุนีภายใต้ต้นโพธิพฤกษ์ หลังจากได้ตรัสรู้แล้ว นาย เดอลา วาเล ปูแซง ว่าไม่มีอะไรที่เป็นมนุษย์หรือสวรรค์ หรือร่างมนุษย์ของพระตถาคต เพราะฉะนั้นรูปที่ปรากฏของพระองค์จึงเป็นแต่เครื่องตกแต่งหรือร่างกายสิทธิ์ คือ ร่างอันไม่มีสาระซึ่งเป็นร่างของพระโพธิสัตว์ ภายหลังแต่ได้ถึงความ เป็นพระพุทธเจ้าแล้ว

พวกมหายานเชื่อกันว่า เมื่อพระโพธิสัตว์บรรลุโพธิญาณจะมีลักษณะภายนอกคืออาการ ๓๒ และอนุพยัญชนะ ๘๐ ของพระพุทธเจ้า ในมหาวิสดู กล่าวไว้ว่าอนาคตพระพุทธเจ้าจะมีลักษณะภายนอกทั้งหมดในชาติสุดท้าย แต่รูปพระสัถยมุนีเมื่อเป็นพระกุมารไม่แสดงว่ามีอุณหิตที่พระเศียร อุณหิตซึ่งเป็นลักษณะที่สำคัญที่สุดในอาการ ๓๒ หรือเมื่อเป็นพระดาบสก็ไม่มีรูปที่มีอุณหิต รูปพระพุทธเจ้าที่ทรงอุณหิตที่พระเศียร มาปรากฏมีเมื่อได้ตรัสรู้พระสัมโพธิญาณแล้วเท่านั้น

ถึงแม้ว่ามหายานนิกายต่าง ๆ จะไม่ตกลงกันในมูลเหตุแห่งทิพยปัญญา แต่เขาทั้งหลายก็เชื่อเหมือนกันหมดว่า ภายหลังแต่ได้พระโพธิญาณแล้ว กายแห่งพระตถาคตก็กลับสดชื่นขึ้นด้วยทิพยอำนาจ เรื่องนิรมานกายของพระมานุสีพุทธนี้มีอรรถาธิบายต่าง ๆ กัน นาย เดอลา วาเล ปูแซง มีความเห็นว่าเป็นร่างกายสิทธิ์หรือเป็นร่างที่ลวงตา ส่วน นาย ยี อาร์ เอสบิล เรียกว่าเป็นเปลือกนอกของกายข้างในอันนิรมิตบิตเบียน

พระพุทธศาสนาฝ่ายเหนือบางนิกาย กำหนดความหมายของตรีกาย คือ พุทธ ธรรม และ สังฆ ว่า พุทธเป็นเครื่องหมายอำนาจอันให้กำเนิด ธรรมหรือปรัชญาเป็นเครื่องหมายอำนาจอันก่อให้เกิดขึ้น และการรวมกันของพุทธและธรรมทำให้เกิดสังฆ คือ ธยานิโพธิสัตว์ ซึ่งเป็นผู้สร้างสรรพสิ่งทั้งปวง

*อีเทล Handbook of Chinese Buddhism ว่าบางทีมีกายที่ ๔ คือ สวภาวะกาย ท่านฮอตสัน The Languages, Literature and Religions of Nepal Tibet. p. 92 ว่ามีกาย ๔ สองกาย ข้างหลังได้แก่ มหาสุขกาย และชยานกาย

รูปพระมานุषีพุทธทำเป็นรูปหม้อผ้าพระเสมอ ไม่มีเครื่องประดับ มีพระอังสา ข้างขวาและพระอุระหรือเพียงแต่พระอุระเปลือย มีอุณาโลม อุณห์ และพระกรรณยาว โดยธรรมดาเป็นพระนั่งพับพระบาท แต่ก็อาจจะมีการทำเป็นพระยืนบ้างเหมือนกัน

พระธีปังกรพุทธ

พระพุทธเจ้าแห่งดวงประทีป ปางประทานอภัยและปางประทานพร

ในอดีตกาลป์ ซึ่งจะนับจะประมาณมิได้ มีกษัตริย์พระองค์หนึ่งทรงพระนามว่า อรจิษฐ ราชธานีของพระองค์นามว่า ทีปวัตติ ในระหว่างกาลป์เดียวกันนี้ พระธีปังกรเป็นพระโพธิสัตว์ เสด็จประทับอยู่บนสวรรค์ชั้นดุสิต เมื่อถึงเวลาที่พระโพธิสัตว์จะแสดงพระองค์ให้ปรากฏเป็นพระพุทธเจ้า พระองค์ก็ได้เสด็จมาสู่มนุษยโลก ทรงเห็นว่าพระเจ้าอรจิษฐสมควรจะเป็นพระพุทธบิดา พระองค์จึงได้เสด็จลงมาอุบัติในพระครรภ์ของพระนางสุติลา พระมเหสีผู้มีบุญ

คัมภีร์มหาวิสตวาทาน มีเนื้อความปรากฏดังต่อไปนี้ ในเวลาเมื่อประจวบพระครรภ์พระนางสุติลาทูลขอให้พระเจ้าอรจิษฐทรงส่งพระนางไปที่สระบัวแห่งหนึ่ง เมื่อพระนางไปถึงขอบสระ ก็บังเกิดเกาะ (ทีป) ๑ แห่งขึ้นในกลางสระนั้น พระโพธิสัตว์ก็ได้ประสูติบนเกาะนั้น ขณะที่พระโพธิสัตว์ประสูติ ก็บังเกิดอภินิหารปรากฏเป็นดวงประทีปสว่างไสวเป็นจำนวนมาก เพราะฉะนั้นพระพุทธเจ้าพระองค์นี้จึงมีพระนามว่า พระธีปังกร ในวันที่ ๒ นับแต่วันประสูติ พระธีปังกรก็ทรงเริ่มจาริกรอบโลกอันเป็นประโยชน์แก่เทพยดาและมนุษย์ พระเมษะหรือพระสุเมธะ (นามของพระโคตมในอดีตชาติ) ได้ถวายดอกกุบล ๕ ดอกแก่พระธีปังกร และปรารถนาว่าขอให้พระองค์เสมอเหมือนกับพระธีปังกรในอำนาจความรู้และในคุณสมบัติทุกอย่างในอนาคตกาล พระธีปังกรก็ได้ประทานความปรารถนาอันนั้น และทรงพยากรณ์ว่าด้วยเหตุอันนี้ พระเมษะจะได้เป็นพระพุทธเจ้านามว่าสัณมุณี แห่งเมืองกบิลพัสดุ์

นิยายข้างบนนี้กล่าวไว้ต่าง ๆ กัน คัมภีร์โพธิสัตว์าวทานกัลปลดากล่าวว่ามีพราหมณ์คนหนึ่ง นามว่าสมุติ ได้ไปในงานยัญพิธีของกษัตริย์เมืองพาราณสี ธิดาของกษัตริย์นามว่า สุนทรี เห็นพราหมณ์ผู้นั้นเข้าก็เกิดปฏิพัทธ์ แต่เมื่อถูกพราหมณ์ปฏิเสธความปฏิพัทธ์ของนางอย่างเด็ดขาด นางก็ไปบวชเป็นภิกษุณี พราหมณ์สมุติเกิดฝันประหลาด แล้วไปยังเมืองทีปวัตติซึ่งพระธีปังกรพุทธเจ้าเสด็จประทับอยู่ เพื่อขอให้พระองค์ทรงทำนายความฝัน ในเมืองนั้นพราหมณ์สมุติได้พบกับภิกษุณีสุนทรีซึ่งถือดอกกุบลมา ๗ ดอก

ในขณะนั้นพระราชแห่งนครทีปวัตี มีพระดำรัสสั่งว่า ดอกไม้ทั้งหมดในประเทศ ไกลเคียงให้ส่งมาที่พระราชวัง เพราะว่าพระธีปังกรพุทธเจ้าจะเสด็จผ่านพระนคร และต้องการดอกไม้ใช้โปรยในทางที่พระพุทเจ้าจะเสด็จไป ด้วยเหตุนี้พราหมณ์สุเมติจึงไม่สามารถจะหาดอกไม้ที่จะไปถวายแก่พระพุทเจ้าได้ เห็นว่านางสุนทรีภิกษุณีถือดอกกุบล มา ๗ ดอก พราหมณ์ก็ขอจากพระนาง นางได้ประทานดอกกุบลเหล่านั้นทั้งหมดแก่พราหมณ์ โดยความเต็มใจและปรารถนาในขณะนั้นว่า ในชาติหน้าขอให้พราหมณ์ได้เป็นพระสวามี ของเธอ สุเมติสัญญาว่าถ้าจะให้เป็นอย่างนั้น เขาจะถวายในนามของนาง ๒ ดอก เขาได้ หมอบลงข้างหน้าพระธีปังกรพุทธเจ้า แล้วก็ถวายดอกกุบลเหล่านั้น ซึ่งในคัมภีร์บางคัมภีร์ กล่าวว่า ดอกกุบลเหล่านั้นได้ลอยขึ้นไปในอากาศเป็นรูปจักร เหนือพระเศียรพระพุทเจ้า ส่วนสุเมติได้สยายผมอันยาวของเขาแผ่ลงบนแผ่นดิน ข้างหน้าพระธีปังกรพุทธเจ้า พระ พุทเจ้าได้ทรงเหยียบลงบนผมแล้วออกพระอุทานทำนายว่า ท่านจะได้เป็นพระพุทเจ้า ผู้ยิ่งใหญ่องค์หนึ่งมีนามว่าสัถยมุณี เหตุการณ์อันนี้กับเรื่องดอกกุบลจึงเป็นเรื่องที่นิยมชมชอบ กันมากอันหนึ่งในพุทธศิลป์

ท่านกรุนเวเดนกล่าวว่า พระธีปังกรพุทธเจ้าเป็นพระศาสดาองค์ที่ ๒๔ ของพระ พุทธศาสนา ก่อนพระศากยมุณี และพระพุทเจ้าข้างหลังพระศากยมุณีอีก ๔ (รวมทั้ง พระเมตไตรยซึ่งเป็นพระพุทเจ้าแห่งปัจจุบันกาลป์) พวกพระพุทศาสนาฝ่ายใต้ยอมรับ บัญชีพระตถาคต ๒๔ พระองค์นี้ ส่วนพวกพระพุทศาสนาฝ่ายเหนือนับพระธีปังกรพุทธเจ้า เป็นที่ ๕๒ ก่อนพระศากยมุณี ท่านฮอดสันลำดับพระธีปังกรไว้เป็นพระตถาคตองค์แรก ของโลกปัจจุบัน และเป็นองค์ที่ ๙ ก่อนพระโคตมพุทธเจ้า แต่แบบที่นิยมกันมากที่สุดคือ รายนามพระตถาคต ๒๔ องค์ มีพระธีปังกรพุทธเจ้าเป็นองค์ที่ ๑ และรวมทั้งพระโคตม ด้วยเป็นองค์ที่ ๒๔

เชื่อกันว่าพระธีปังกรพุทธเจ้า ได้มีพระชนม์อยู่ในโลกถึง ๑๐๐,๐๐๐ ปี ท่านบิล ว่าพระองค์อยู่ในโลกถึง ๓๐๐๐ ปี ก่อนที่จะหาผู้หนึ่งผู้ใดซึ่งสมควรจะฟังอริยสัจได้ แล้ว พระองค์จึงได้ตกลงพระทัยที่จะปฏิวัติโลก และทรงบันดาลให้เกิดนครอันใหญ่ขึ้นนครหนึ่ง ออกจากดวงประทีปของพระองค์แล้วตั้งอยู่ในระยะอันหนึ่ง ส่วนประชาชนชาวชมพูทวีป ได้เห็นอภินิหารอันนี้ คือ เปลวไฟอันแรงกล้าออกมาจากกำแพงทั้ง ๔ ของนครนั้น และ ขณะที่ประชาชนมีใจเต็มไปด้วยความกลัวก็ได้เห็นพระพุทเจ้าองค์หนึ่งซึ่งจะช่วยเขาให้ พ้นภัย แล้วพระธีปังกรก็เสด็จออกจากนครซึ่งกำลังถูกเผาผลาญอยู่นั้น ลงมายังชมพูทวีป ประทับนั่งบนสิงหาสนเริ่มแสดงพระธรรมจักร ตามนิยายว่าพระองค์แสดงธรรมสั่งสอน โลกอยู่ถึงกาลปหนึ่ง

ในมหาวิสต์ ว่าที่พระตถาคตทรงพระนามว่า ธีปังกรนั้นมาจากคำว่า ธีป ซึ่งแปลว่า ดวงประทีป ส่วนในโพธิสัตตาวาทาน กัลปस्ताว่า ที่พระองค์มีนามว่าธีปังกรมาจากทวีป แปลว่า เกาะ ทั้งสองพระนามนี้ใช้สำหรับพระองค์ เพราะพระองค์ประสูติบนเกาะอันหนึ่ง และขณะที่ประสูติได้เกิดมีดวงประทีปมหัศจรรย์ลุกขึ้น เพราะฉะนั้นเราเห็นได้ว่าที่ในเกาะชวาและเกาะลังกา ในงานนักขัตฤกษ์เกี่ยวแก่พระพุทธศาสนาทั้งหมดเขาได้ดับแต่งดวงประทีปกันทั่วไป

ท่าน ฟุเซ่ ว่าพวกพ่อค้าที่ทำการค้ากับประเทศจีน และบรรดาเกาะในทะเลใต้ที่เป็นพุทธศาสนิกชนเป็นจำนวนมาก มีธรรมเนียมฝากสินค้าและยวดยานพาหนะของเขาไว้ภายใต้อารักขาของพระพุทธเจ้าองค์หนึ่ง พระพุทธเจ้าองค์นี้เห็นจะเป็นพระธีปังกร เพราะพระธีปังกรนับถือกันว่าเป็นพระผู้พิทักษ์ของชาวเรือทั้งหลายในสมุทรมณฑล มีการพรรณนาถึงพระพุทธเจ้าองค์หนึ่ง ซึ่งทรงดำเนินบนคลื่น ส่วนสาวกอยู่ในเรือ และในถ้อยคำมีรูปภาพเขียนสีแสดงถึงเรื่องนี้อยู่เป็นสำคัญ

ในธิเบต ชาว และลังกาเขาทำรูปพระธีปังกรพุทธเจ้าพระหัตถ์ขวาในท่าอภัยมุทรา คือ ทำป้องกันเรียกว่า ประทานอภัย เป็นพระพุทธรูปนั่งหรือยืน จีวรพาดอยู่เหนือพระอังสาข้างซ้าย ชายจีวรอยู่ในพระหัตถ์ข้างซ้ายเสมอกับพระอังสาหรือที่พระโครณี พระอังสาข้างขวาเปิด ซึ่งท่านฟุเซ่ ว่าหมายถึงกาลแห่งพิธิ เราได้เห็นพระพุทธรูปเป็นจำนวนมากในอินเดีย คล้ายกับพระธีปังกรในลังกาและยะวา แต่พระอังสาข้างขวาโดยมากปิดและชายจีวรถือต่ำกว่าพระโครณี พระธีปังกรพุทธเจ้าก็เหมือนกับพระพุทธเจ้าทั้งหลาย คือ มีขมวดพระเกศาสั้น อุณหิต อุณาโลม และพระกรรณยาว

ในประเทศสยาม พระธีปังกรพุทธเจ้ามีพระหัตถ์ทั้งสองในท่าอภัยมุทรา หรือ เฉพาะข้างขวาข้างเดียว ส่วนข้างซ้ายห้อยติดกับชายจีวร

ตริกในชวา

คือ พระมัญชุศรี ธีปังกรพุทธ และวัชรปาณี

ในลังกาพระอวโกลิเตศวร ธีปังกรพุทธ และวัชรปาณีในเนปาล และธิเบต พระศากยมุนี ธีปังกรพุทธ และพระเมตไตรยเรียกว่า เสวตพุทธ ๓ พระองค์

พระพุทธรูปที่เก่าที่สุดในประเทศญี่ปุ่น เหมือนกับพระธีปังกรพุทธรูป เว้นแต่พระหัตถ์ขวาอยู่ในท่าอภัยมุทรา พระหัตถ์ซ้ายอยู่ในท่าวรมุทรา ท่าประทานพร พระอังสาขวาเกือบปิดทั้งหมด

ในประเทศจีน พระธีปังกรพุทธรูป ได้แพร่หลายมากและยังบูชากันอยู่ที่นี่จนทุกวันนี้ ในถ้ำวัดยูนกั๊ง ไกล ๆ กับเมืองตาดุงฟู มีตัวอย่างพระธีปังกรพุทธรูปอยู่มาก แต่มียืนน้อยองค์เกือบทั้งหมดนั่งพับพระบาท พระอังสาทั้งสองปิดแต่พระอุระเปิด พระหัตถ์ข้างขวาอยู่ในท่าอภัยมุทรา ส่วนข้างซ้ายโดยมากถือชายจีวรอยู่เสมอกับพระอังสาหรือที่พระชานูข้างซ้าย ในถ้ำวัดหลงเม้นมีตัวอย่างพระธีปังกรพุทธรูปอยู่มากเหมือนกัน แต่เหมือนกับที่ถ้ำยูนกั๊ง

พระกาศยป (มานุสีพุทธรองค์ที่ ๓)

พระผู้รักษาไว้ซึ่งประทีป

ธยานิพุทธร คือ พระรัตนสัมภา

ธยานิโพธิสัตว์ คือ พระรัตนปานิ

พระกาศยป เป็นพระมานุสีในกัลป์ก่อน พระศากยมนี่ซึ่งเป็นศิษย์ของพระกาศยป ในกัลป์ก่อน และกาศยปได้เป็นผู้ทำนายความเป็นพระพุทธรูปของพระศากยมนี่ พระกาศยปเสด็จอยู่ในโลกถึง ๒๐,๐๐๐ ปี และได้ปฏิบัติประชาชนถึง ๒๐,๐๐๐ คน

เชื่อกันว่าพระกาศยปเสด็จอยู่ใต้ภูเขาคุฏกภูบา ในอินเดียเหนือใกล้เมืองโพธคยา และว่าเมื่อพระเมตไตรยเสด็จลงมาเป็นมานุสีพุทธรูปในโลก จะเสด็จไปที่ภูเขานี้ก่อน และภูเขานี้จะเปิดออกอย่างมหัศจรรย์ แล้วพระกาศยปจะเสด็จออกมา และประทานไตรจีวรของพระพุทธรูปแก่พระเมตไตรย ต่อจากนั้นร่างของพระกาศยปก็จะถูกไฟอันศักดิ์สิทธิ์เผาผลาญให้สิ้นไป และพระองค์จะได้เสด็จเข้าสู่พระนิพพาน ตามระบอบของมหายาน พระกาศยปเป็นพระมานุสีพุทธรองค์ที่ ๓ ของปัญจพุทธรูป และเป็นองค์ที่ ๖ ของสัปตพุทธรูป

พระกาศยปบางทีเขาทำเป็นพระพุทธรูปนั่งบนแท่นสิงหาสน์และทรงผ้าอย่างพระพุทธรูปเสมอ พระหัตถ์ข้างขวาอยู่ในท่าวรมุทรา (ประทานพร) พระหัตถ์ซ้ายทรงถือชายจีวร ๆ สองข้างที่ทรงถือในพระหัตถ์นั้นดูประหนึ่งว่า เป็นหูแห่งสัตว์

พระโคตมศากยมุนี (มานูสีพุทธองค์ที่ ๔)

พระสิทธารถแห่งเมืองกบิลพัสดุ พระผู้มีพระภาคเจ้า

ธยานิพุทธ คือ พระอมิตาภ

ธยานิโพธิสัตว์ คือ พระอวโลกิเตศวร (เครื่องหมายสำคัญ คือ บาตร)

ตามธรรมเนียมแห่งพระพุทธศาสนา เมื่อพระศากยมุนีผ่านพ้น ๕๕๐ พระชาติ โดยเป็นสัตว์ เป็นมนุษย์ เป็นเทพยดา แล้วพระองค์ก็ขึ้นไปบังเกิดเป็นพระโพธิสัตว์อยู่ในสวรรค์ชั้นดุสิตในกัลป์ก่อนกัลป์นี้ เมื่อถึงเวลาที่พระองค์จะเสด็จลงมาตรัสเป็นพระพุทธเจ้าในมนุษยโลก เชื่อกันว่าพระองค์ได้ลงมายังโลกในรูปช้างเผือก ๖ งา อย่างไรก็ตาม พระพุทธศาสนาบางนิกายถือว่าพระศากยมุนีเสด็จลงมาจากสวรรค์ชั้นดุสิตทางบันได ซึ่งพระอินทร์เป็นผู้ถวาย และว่าช้างเผือกเป็นแต่พระสุบินของพระนางมายาพุทธมารดาเท่านั้น บางนิกายเชื่อว่าพระองค์ปรากฏแก่พระมารดาประหนึ่งเมฆในแสงจันทร์ เสด็จลอยมาจากข้างเหนือ และทรงถือดอกอุบลดอกหนึ่งมาในพระหัตถ์ เมื่อได้ประทักษิณพระมารดา ๓ รอบแล้ว พระนางมายารู้สึกว่าพระโพธิสัตว์ได้เข้ามานอนอยู่ในร่างกายของพระนาง เหมือนกับการนอนอยู่ในครรภ์แห่งมารดาของตน บางนิกายเชื่อกันว่าในเวลาประสูติ พระมหาพรหมเอาดาข่ายทองมารองรับแล้วจุฑาโลกบาลทั้ง ๔ รับพระองค์ด้วยหนังสือดาวอีกต่อหนึ่ง

พุทธศาสนิกชนผู้นับถือพระนางมายาได้ทอดพระเนตรเห็นพระสฤปบนมมข ประดูได้เปิดออกและพระนางก็ได้เห็นพระพุทธเจ้า ในภพในนั้นมีช้างเผือกตัวหนึ่งสีระแแดง ๖ งา ถือบัวสัตตบงกชอยู่บนสีระแแดง และบนดอกบัวนั้นพระพุทธเจ้าได้นั่งประทับอยู่ รัศมีก็พวยพุ่งออกจากจุดขาวที่พระนลาตของพระองค์ซึ่งทำให้เกิดแสงสว่างทั่วสากลโลก เมื่อลงจากหลังช้างเผือกแล้ว พระพุทธเจ้าก็เสด็จผ่านเข้าไปในพระอุระของพระนางมายาดูจเงา

การทรงครรภ์ของพระนางมายาดูเหมือนจะไม่ใคร่ตลใจนักปฎิมากรชาวอินเดียมาก เหมือนกับเหตุการณ์เมื่อพระพุทธเจ้าประสูติ การสร้างครั้งแรกซึ่งมีพระยาช้างเป็นผู้ปฏิบัติ หรือการเสด็จดำเนินครั้งแรกซึ่งมีดอกอุบลเกิดขึ้นจากแผ่นดินรองรับพระบาททุกขณะที่พระองค์ก้าวไป หรือเมื่อพระองค์เสด็จหนีไปสู่ป่าและบำเพ็ญสมาธิอยู่ใต้ต้นโพธิพฤกษ์ และตอนเมื่อพระยามารมาผจญ กับทั้งตอนเมื่อเสด็จเข้าสู่นิพพาน

ตั้งแต่โบราณกาลมาจนถึงศตวรรษที่ ๑ แห่งคริสตศักราช พวกปฎิมากรในอินเดียยังเคร่งครัดอยู่ภายใต้อิทธิพลแห่งคำสอนของพระพุทธเจ้าว่า เขาทั้งหลายจะไม่ทำรูปเคารพของพระองค์ขึ้น ท่าน ฟุเช่ ว่าอันที่จริงเขาคิดทำรูปเปรียบแทนชีวิตของพระพุทธเจ้า โดย

ไม่มีพระพุทธรเจ้าได้เป็นผลสำเร็จ ที่บ้านประตูหน้าต่างของสถูปอันมีชื่อเสียงที่เมืองอมรวดี (อินเดีย ตะวันออกเฉียงใต้) ตอนเมื่อพระองค์ประสูติและการถวายพระองค์แก่พระอสิตฤาษี นั้น เขาทำรอยพระบาทเป็นเครื่องหมายแทน ที่สถูป ณ เมืองสาญจิ ตอนเมื่อพระองค์เสด็จออกจากพระราชวัง เขาม้ากับอานเปล่า (ไม่มีคนขี่) เป็นเครื่องหมายแทน ที่วัดโพธิยา การทำสมาธิครั้งแรกของพระองค์เขาทำแท่นวางไว้เป็นเครื่องหมายแทน ท่าน พุเซ่ กล่าว ว่าที่เมืองภารทุตมีจารึกแผ่นหนึ่งที่สถูปอธิบายว่า บุคคลต่าง ๆ ที่กำลังคุกเข่าอยู่ข้างหน้า บัลลังก์เปล่านั้น คือเขากำลังทำความเคารพต่อพระผู้มีพระภาคเจ้านั่นเอง

โดยเหตุที่พระตถาคตถูกถวายพระนามว่าเจ้าแห่งจักร บางครั้งเขาทำจักรมีกรรม ๘ ซึ่งเป็นเครื่องหมายแทน ถ้าหมายถึงพระธรรมซึ่งทรงแสดงที่มฤทายวัน ณ เมืองพาราณสี จักรนั้นมีรูปกว้างอยู่ ๒ ข้างด้วย ดันโพธิพฤกษและเสาช้างยอดมณีศรีศุนย์แทนพระธรรม บันไดซึ่งมีรอยพระบาทอยู่ที่คันอันบนและอันล่างแสดงถึงตอนที่พระองค์เสด็จลงจากสวรรค์ ชั้นดาวดึงส์ และรูปช้างเผือก ๖ งาแสดงถึงอันติมชาติของพระองค์

หลวงจีนยวนฉาง กล่าวว่าพระพุทธรูปองค์แรกได้ทำขึ้นโดยพระราชโองการของ พระเจ้าอู่หยัน ในขณะที่พระตถาคตเสด็จประทับอยู่บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์อันเป็นที่ซึ่ง พระองค์เสด็จขึ้นไปโปรดพระพุทธรมาดา เมื่อล่วงไปได้ ๕๐ วัน พระองค์เสด็จกลับลงมา ยังมนุษย์โลก พระพุทธรูปนั้นสำเร็จเรียบร้อยแล้ว เป็นรูปสูง ๕ ฟิต ทำด้วยไม้จันทร์อย่าง วิเศษ เรียกว่าโคศิระะ เมื่อพระพุทธรเจ้าเสด็จมาปรากฏข้างหน้ารูปนั้น รูปนั้นก็ลอยขึ้นไป ในอากาศและทำความเคารพพระพุทธรเจ้า พระตถาคตจึงทำนายว่า พระพุทธรศาสนาจะ แพร่หลายไปถึงประเทศจีน หลังจากที่พระองค์ปรินิพพานแล้วได้ ๑๐๐๐ ปี พุทธศาสนิกจีน ถือว่าพระพุทธรูปไม้จันทร์นั้น พระกาศยบมดังคเป็นผู้นำมายังประเทศจีน เมื่อคราวท่าน ได้ร่วมคณะสมณทูตของจักรพรรดิมีงตี้ ไปประเทศอินเดียในศตวรรษที่ ๑ แห่งคริสต ศักราช แล้วถวายแก่จักรพรรดินั้น

บางอาจารย์มีหลวงจีนฟาเหียน เป็นต้น กล่าวว่าพระพุทธรเจ้าประเสนขิตเป็นกษัตริย์ องค์แรกที่ได้สร้างพระพุทธรูปขึ้น โดยโปรดให้สร้างรูปพระโคดมขึ้นด้วยทองคำสีม่วง เป็นพระสูง ๕ ฟิต พุทธศาสนิกญี่ปุ่นเชื่อว่าพระพุทธรูปองค์นี้ พระพุทธรเจ้าได้ทรงสร้าง ขึ้นเองด้วยทองที่นำมาจากเขาพระสุเมรุ นิยายของจีนมีว่า นายอิฐู ราษฎรคนหนึ่ง ใน มณฑลกันซู่ ได้พระพุทธรูปทององค์หนึ่งมาในการสงครามคราวหนึ่งเมื่อ ๑๒๒ ปี ก่อน คริสตศักราช แล้วถวายแก่จักรพรรดิจีน

ที่เมืองลสาในวัดทไลลาม มีพระพุทธรูปสัมฤทธิ์ปิดทององค์หนึ่ง กล่าวกันว่า พระมเหสีของกษัตริย์ธิเบต คือ พระเจ้าสรองตสันดคำโป ซึ่งเป็นธิดาของราชวงศ์จักร-

พระดีจีนนำมาจากประเทศจีน

พระพุทธรูปองค์แรกในประเทศญี่ปุ่นสมณะจีนองค์หนึ่งเป็นผู้นำมาเมื่อคริสตศักราช ๓๕๔ และต่อมาอีก ๑๓ ปี กษัตริย์เกาหลีได้ส่งพระพุทธรูปทององค์หนึ่งไปถวายจักรพรรดิญี่ปุ่น พระพุทธรูปองค์นี้เชื่อกันว่า คือองค์ที่อยู่ในวัดเซนโกจิ เมืองนาคโนบัตตี

พระพุทธรูปอินเดียทำเป็นพระพุทธรเจ้ามีเกศาสั้น ก็เพราะตามเรื่องปรัมปราว่ามีเมื่อพระโคตมเสด็จหนีออกจากพระราชวัง ใช้พระขรรค์ตัดพระเกศอันยาวออก ในมหาวิสดูว่าพระเกศนั้นเทพยดาเป็นผู้ตัด แล้วนำไปยังสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ซึ่งได้บูชากันเป็นของศักดิ์สิทธิ์ บางตำราก็ว่าเทพยดาเหล่านั้นได้นำผ้าโพก (ศิราภรณ์) พระเศียรไปด้วย อย่างไรก็ดี สำนักคันธาระไม่มีใครจะทำพระพุทธรูปมีพระเกศสั้น แต่ทำตามเหตุการณ์ที่พระองค์ทรงทิ้งผ้าโพกและพระกุนทลเสีย (คือไม่มีผ้าโพกและไม่ทรงพระกุนทล) พระเกศสั้นซึ่งตามปรัมปราว่าจะต้องขมวดจากซ้ายไปขวานั้น ศิลปินชาวอินเดียทำเป็นรูปกันหอยในประเทศจีนและญี่ปุ่น บางทีทำเป็นรูปอย่างลูกปัดกลมหรือหลาวแหลม อย่างไรก็ดีตัวอย่างรุ่นแรกที่สุดในประเทศจีน มีพระเกศขมวดมุ่นเป็นดอกลมเหมือนพระพุทธรูปของกรีก ตัวอย่างต่อมาทำขมวดสั้น พระอุณหิสกลมหรือแหลมแต่ไม่สูงหรือไม่มียอดเป็นรูปเปลวเพลิง

พระพุทธรูปจะต้องมีดอกลมหรือโป่งบนกระโหลกพระเศียรเสมอ ซึ่งสมมติว่าเป็นที่สถิตแห่งใจ หรือดวงวิญญาณทิพย์ของพระพุทธรเจ้า ดอมนี้นิยมอดเป็นเครื่องประดับกลม ๆ หรือเหมือนที่ในเนปาลมีเปลวเพลิงอันเดียวออกมาจากดอมนี้นี้ ในลังกาเปลวเพลิงนั้นมี ๓ หรือ ๔ แฉก ในประเทศสยามอาจมีตั้ง ๗ แฉก อย่างไรก็ดี พระพุทธรูปในประเทศสยามและพม่ามักจะมีเครื่องศิราภรณ์อันวิจิตรปิดบังอุณหิสเสีย เครื่องศิราภรณ์นี้ทำเป็นรูปเรียวยคล้ายกับรูปสถูป ในพม่าพระพุทธรูปอาจมีมงกุฏ ๓ อัน ๒ อันอยู่บนอุณหิส และมีเปลวเพลิงรูปปลิงค์เกิดขึ้นจากอุณหิสนั้นอีกต่อหนึ่ง

ตามธรรมเนียมก็มีเครื่องหมายอันเป็นมงคล คือ อรุณา (อุณาโลม) ที่พระนลาตของพระพุทธรูปอินเดียและมีพระกรรณยาว จีวรคลุมพระอังสาซ้าย ปลอ่ยพระกรและพระอังสาขวาเปิดเกือบจะไม่มีเปลี่ยนแปลง ซึ่งข้อนี้เป็นความสำคัญอันหนึ่ง พระพุทธรูปอินเดียสมัยแรก ๆ โดยมากพระหัตถ์ข้างขวายกขึ้น นิ้วพระหัตถ์ตั้งขึ้น ฝ่าพระหัตถ์หันออกข้างนอก ส่วนพระหัตถ์ซ้ายวางอยู่บนพระเพลลาฝ่าพระหัตถ์หงาย ถ้าเป็นพระนั่งพระเพลลาพับแนบสนิทกันในท่าวัชรชัย (สมาธิเพชร) คือ เห็นพระบาททั้งสองปรากฏชัด ฝ่าพระบาทหงายมีจักรที่ฝ่าพระบาทหรือบางทีมีรูปกลม ๆ คล้ายกับอรุณาที่พระนลาต ในทิเบตบางทีมีรูปสวัสดิเกที่พระอุระหรือวางอยู่บนฐานข้างหน้าพระพุทธรูป

เมื่อปฏิมากรปรารถนาจะแสดงถึงพระธรรมในมฤตทายวันที่เมืองพาราณสี เขาก็ทำรูปจักรให้ปรากฏ ณ ที่ใดที่หนึ่งในปฏิมากรรม แต่ในพระพุทธรูปชั้นต่อมา ความข้อนี้เขาแสดงโดยทำพระหัตถ์ เรียกว่าธรรมจักรมูทรา

มูทราแรก ๆ หรือท่าระหัดของพระหัตถ์พระพุทธรูป อีกท่าหนึ่งคือ ธยานมูทรา แสดงถึงการเข้าสมาธิของพระองค์ที่ได้ดับโพธิพิกฤษ ในทำนี้พระหัตถ์ทั้งสองวางไว้บนพระเพลา พระหัตถ์ขวาทับพระหัตถ์ซ้าย ฝ่าพระหัตถ์หงาย พระเพลापับแนบสนิทเป็นรูปสามเหลี่ยมที่เดียว

เพราะเหตุที่พระพุทธเจ้าเป็นเจ้าแห่งพระยานาค พระองค์อาจมีธยานมูทรา หรือท่าพิเศษของพระหัตถ์ที่พระอุระ โดยมีนิ้วพระหัตถ์ทั้งหมดพับนอกจากพระดัชนีทั้งสองตั้งขึ้นและปลายจดกัน พระโคตมพุทธอาจทำเป็นรูปนั่งบนขนดพระยานาค ซึ่งมีพังพานแห่งหัว ๕ หรือ ๗ แผ่นอยู่เหนือพระองค์ หรือนั่งบนปัทมาสน์โดยมีพังพานหรือพระยานาคปกพระเศียรของพระองค์ ตามคัมภีร์ในพระพุทธศาสนา มีว่า ครั้งหนึ่งพระพุทธเจ้าประทับนั่งเข้าสมาธิอยู่ริมสระแห่งหนึ่ง เทพารักษ์แห่งสระนั้น คือพระยานาคมุจลินทผู้ปรารถนาจะป้องกันพระพุทธเจ้าจากแดดฝน จึงพันพระองค์พระพุทธเจ้าถึง ๗ รอบ และแผ่พังพานเหนือพระเศียรของพระพุทธเจ้า และในทำนั้นพระพุทธเจ้าประทับเจริญภาวนาอยู่ถึง ๗ วัน

เมื่อพระพุทธเจ้าทรงเรียกภรรยานี้เป็นพระยาน ในการต่อสู้การผจญของพระยามาร เขาทำเป็นพระพุทธรูปปางภูมิปรารคมูทรา พระหัตถ์ขวาชี้ลงข้างล่าง นิ้วพระหัตถ์ทั้งหมดเหยียดออก ปลายนิ้วพระหัตถ์ชี้ลงแผ่นดินฝ่าพระหัตถ์คว่ำ

พระพุทธรูปแห่งวัชรอาสน์ (รัตนบัลลังก์) ก็เป็นปางภูมิปรารคมูทรา พระองค์ทรงรู้สึกว่าได้เป็นพระพุทธเจ้าอย่างสมบูรณ์โดยพ้นจากความเป็นพระโพธิสัตว์ รูปนี้เขาทำเป็นพระพุทธเจ้าประทับนั่งบนรัตนบัลลังก์ ได้ดับโพธิพิกฤษซึ่งสมมติกันว่าเป็นศูนย์กลางของโลก และเฉพาะบัลลังก์นี้เท่านั้นที่สามารถทนต่อน้ำหนักของพระพุทธเจ้าและความรู้ของพระองค์ได้ รัตนบัลลังก์นี้บางทีเขาทำรูปวัชรวางไว้บนปัทมาสน์ข้างหน้าพระพุทธรูป ตัวอย่างพระพุทธรูปแห่งวัชรอาสน์ซึ่งงามที่สุด คือ ที่ในวัดมหาโพธิ์ที่พุทธคยา พระองค์นี้ไม่ได้บูชาเฉพาะพวกพุทธศาสนิกเท่านั้น แม้พวกพราหมณ์ก็บูชากันโดยถือว่าเป็นปางหนึ่งในอวตารของพระวิษณุ และว่ามีเครื่องหมายพระวิษณุที่พระนลาড়ด้วย

พระพุทธรูปแห่งปฏิมากรรมคันธาระแสดงอิทธิพลของกรีกอย่างแรง รูปร่างก็คือกรีกนั่นเอง พระเกศยาวและเป็นคลื่นขมวดมุ่นแทนโป่งแห่งกระโหลกพระเศียรของพระพุทธรูปอินเดีย อูรณาโดยปรกติไม่ค่อยทำ พระกรรณค่อนข้างยาวโดยน้ำหนักของพระ

คุณทูล ซึ่งพระองค์ได้เคยสวมอยู่เมื่อทรงพระเยาว์ แต่ก็ไมยาวจนเกินลักษณะของช่างอินเดีย ในพระพุทธรูปตอนแรก ๆ ไม่ใคร่มีพระมัสสุ แต่ต่อมาทำมีพระมัสสุบ้างเล็กน้อย ดังจะเห็นได้ในพระพุทธรูปเขียนในประเทศญี่ปุ่น อันที่จริงรูปพระศากยมุนีฝีมือช่างคันธาระเมื่อเป็นพระโพธิสัตว์อาจมีพระมัสสุ และเมื่อเป็นพระฤาษีโคดมมีพระเครา พระกรและพระอังสาข้างขวาไม่เปลี่ยน ปกปิดด้วยจีวรอันคลุมพระอังสาข้างซ้ายตามแบบของกรีก

พระพุทธรูปแบบนี้ได้แพร่หลายจากอินเดียไปยังประเทศจีนและญี่ปุ่น สันนิษฐานว่าจะมายังประเทศโชตัน (เตอร์กีสถานของจีน) ก่อน ที่เมืองโชตันในสมัยศตวรรษที่ ๗ แห่งคริสต์ศักราช มีจิตรกรผู้ร่อนนามคนหนึ่งชื่อ ไวจิอ์เส็ง เป็นช่างของราชสำนักที่ชอบศิลป จิตรกรผู้นี้ได้เคยมาอยู่ยังสำนักจีนด้วย จะไม่เป็นไปได้เที่ยวหรือที่ศิลปช่างคันธาระได้ถูกนำมายังประเทศจีน ด้วยอิทธิพลของจิตรกรผู้นี้ และเจริญอยู่ ๒ - ๓ ศตวรรษมาแล้ว แต่ในญี่ปุ่นสกุลช่างคันธาระเป็นที่จับใจคนมาก ได้เจริญอยู่จนทุกวันนี้

พระพุทธรูปในประเทศจีนและญี่ปุ่น บางรูปมีรอยคลิ่นประหลาดในกลีบของจีวร ท่าน กรุนเวเดน อธิบายว่าเมื่อพระพุทธรเจ้าประทับให้ศิลปินปั้นรูปโดยพระราชโองการของพระเจ้าอูทยัน ศิลปินตาพราโดยร์ศมี จนพระพุทธรเจ้าต้องบันดาลให้พระองค์ปรากฏในน้ำเพื่อให้ศิลปินปั้นรูปจนสำเร็จ ศิลปินปั้นรูปจากเงา (คือรูปในน้ำ) โดยเหตุนี้รอยคลิ่นของจีวรจึงบังเกิดมีขึ้น

พระโคดมพุทธ เชื่อกันว่าทรงประกอบด้วยมหาบุรุษลักษณะ ๓๒ และพระลักษณะน้อยอีก ๘๐ ในลักษณะ ๓๒ นั้น พระลักษณะที่ ๓๐ มีว่า มีนิ้วพระหัตถ์และนิ้วพระบาทเป็นพืดติดกัน^๑ ในพิพิธภัณฑ Für Völkerkunde ที่เมืองเบอร์ลิน มีรูปเขียนสีน้ำรูปหนึ่ง นาย วอลเลอค็อก พบที่เมืองตระผ่านในเตอร์กีสถานของจีน เป็นรูปพระพุทธรเจ้ามีนิ้วพระหัตถ์ติดกันเป็นพืด และตรงที่ติดกันเป็นพืดนั้นระบายเป็นสีแดงไว้อย่างชัด ในพิพิธภัณฑเทวรูปพุทธศาสนาของนาย โอกูระ ที่เมืองโตเกียว^๒ มีพระพุทธรูปขนาดเท่าตัวคนรูปหนึ่ง มีรอยคลิ่นในกลีบจีวรซึ่งคลุมอยู่ตามแบบกรีก มีนิ้วพระหัตถ์และนิ้วพระบาทเป็นพืด

^๑ข้อนี้แปลกมากไม่มีปรากฏในตำราของเรา ในตำรามหาบุรุษลักษณะทั้งในมหาปทานสูตร และลักษณะสูตรข้อ ๓๐ ว่ามีพระเนตรทั้งสองอันผ่องใสงามดูจะจักษุแห่งลูกโคอันคลอดได้ประมาณมูตหนึ่งหาเป็นเรื่องพระหัตถ์และพระบาทไม่ แต่มีพระลักษณะในคัมภีร์นั้นอยู่ในข้อที่หนึ่งว่า สุปติฏฐิตปาโท แปลว่า มีพื้นฝ่าพระบาททั้งสองเสมอเป็นอันดี ขณะเมื่อเหยียบลงก็ถูกต้องพื้นพร้อมกัน ขณะเมื่อยกขึ้นก็พ้นจากพื้นพร้อมกัน คำว่า สุปติฏฐิตปาโท นี้อาจแปลผิดเป็นว่า มีนิ้วพระบาทติดพืดกันไป หรือผู้แต่งเรื่องนี้จะได้ตำรามาจากไหนยังทราบไม่ได้

^๒พิพิธภัณฑนี้ถูกทำลายหมดแล้ว คราวแผ่นดินไหวเมื่อเดือนกันยายน ค.ศ. ๑๙๒๔

ติดกัน ถึงแม้ว่าพระพุทธรูปญี่ปุ่นจะมีจิวรเป็นริ้วอันแสดงถึงอิทธิพลของช่างคันธาระ (กรีก) เสมอ แต่รูปร่างหน้าตาไม่เป็นกรีกเลย นอกจากดวงพระเนตร นอกนั้นคล้ายกับพระพุทธรูปอินเดียมาก เช่น พระกรรมยานและมีพระเกตุมาลาเป็นต้น ในญี่ปุ่นไม่มีพระพุทธรูปหน้าตาเหมือนของมองโกเลียเลย และน้อยนักที่จะมีพระอังสาข้างขวาเปิด แต่พระอุระบางที่ก็ปิด และอาจจะมียูบสวัสดิกะ

ตัวอย่างพระพุทธรูป ที่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ พบในประเทศจีนและญี่ปุ่น แต่ไม่ค่อยพบในประเทศทิเบต คือ

๑. พระพุทธรูปเป็นพระกุมารประทับยืนเหนือภูมิจาคมีพระกรข้างขวาชี้ขึ้นข้างบน ส่วนพระกรข้างซ้ายชี้ลงยังแผ่นดิน เป็นรูปพระพุทธรูปเจ้าประสูติ และดรสปฐมวาจาว่าชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย

๒. พระพุทธรูปเป็นฤๅษีบางครั้งประทับยืน แต่โดยมากประทับนั่ง มีพระขนุข้างขวายกขึ้นเป็นรูปทรงอติโรยมาก และมักมีพระมัสสุและพระเครา

๓. พระพุทธรูปปางเสด็จเข้านิพพาน ทำเป็นพระบรมมขังขวา มีพระหัตถ์ขวาอยู่ใต้พระเศียร มักมีสาวกที่โปรดมากคือ พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานอยู่ด้วย

หลักของพระพุทธรูปศาสนา คือ พระพุทธรูป พระธรรม และพระสงฆ์ ในประเทศจีน พระธรรมและพระสงฆ์ เป็นบุคคลหนึ่ง ๆ และรวมเป็นหมู่ ๓ กับพระพุทธรูป พระพุทธรูปหมายถึงอำนาจอันเป็นมูลเกิด พระธรรมหมายถึงอำนาจที่ให้เกิด พระสงฆ์หมายถึงอำนาจที่สร้างสรร

พระธรรมทำเป็นรูป ๔ กร ๒ กรธรรมดาอยู่ในท่านมกรมุทรา (ประนมมือ) อีก ๒ กร ถือลูกประคำและหนังสือเป็นลำดับกัน

พระสงฆ์ทำเป็นรูป ๒ กร กรหนึ่งวางไว้ที่พระขนุ อีกกรหนึ่งถือดอกบัว

เมื่อพระพุทธรูปในท่ามกลางมีพระธรรมอยู่ข้างขวา และพระสงฆ์อยู่ข้างซ้าย รูปหมู่ ๓ นี้ เรียกว่า อุบายิกา เมื่อพระธรรมอยู่กลางมีพระพุทธรูปอยู่ข้างขวา และพระสงฆ์อยู่ข้างซ้ายเรียกว่า ปรัชฎิกา รูปแทนพระธรรมดูเหมือนจะรวมกับพระอวโลกิเตศวร พระเจ้าแห่งเมตตาและพระมัญชุศรี พระเจ้าแห่งปัญญาด้วย โดยมีมุทราและเครื่องหมายเป็นสำคัญ เพราะนมกรมุทราและลูกประคำเป็นของพระอวโลกิเตศวรและหนังสือเป็นของพระมัญชุศรี

รูปหมู่ ๓ ที่เก่าที่สุด คือ พระพุทธรูปกับพระอวโลกิเตศวรและพระมัญชุศรี แต่เรา

ก็อาจพบพระพุทธรูปในหมู่ ๓ กับพระเมตไตรยและพระอวโลกิเตศวรล้อมรอบไปด้วยพระโพธิสัตว์ ๘

รูปหมู่ ๓ ที่เก่าที่สุดในประเทศจีน คือ พระพุทธรูปกวนอิมและไฉ่ซีชี รูปนี้ในญี่ปุ่นก็มีเหมือนกัน แต่ในญี่ปุ่นรูปหมู่ ๓ ที่แพร่หลายที่สุดคือ พระพุทธรูปพระมณฑุและพระฟูจिन

พระเมตไตรย (มานุษิพุทธรองค์ที่ ๕ ในอนาคต)

พระเจ้าแห่งความกรุณาและเอ็นดู

ธยานิพุทธร คือ พระอโมฆสิทธ

ธยานิโพธิสัตว์ คือ พระวิศวาปานิ

เครื่องหมายสำคัญ คือ มีสถูปที่ศิวารามณ์ มีผ้าพันรอบเอวผูกที่ข้างซ้าย ลักษณะมีกลศและจักรเป็นสำคัญ ถือดอกจำปา

ประเพณีของพระพุทธรูปศาสนาแบ่งกาลระหว่างปรินิพพานของพระพุทธเจ้า และกาลการลงมาตรัสยังมนุษย์โลก ของพระเมตไตรยไว้เป็น ๓ ยุค คือ

๑. ยุคแรก ๕๐๐ ปี เป็นกาลของการแสดงปฐมเทศนา
๒. ยุคที่สอง ๑๐๐๐ ปี เป็นกาลแห่งการเสื่อมของพระสังฆธรรม
๓. ยุคที่สาม ๓๐๐๐ ปี เป็นกาลของการแสดงธรรมจักรครั้งที่ ๒

หลังจากนั้น พระเมตไตรย จักเสด็จจากดุสิตสวรรค์ลงมายังมนุษย์โลก เพื่อประดิษฐานความจริงอันสูงส่งไปนั้นให้กลับบริสุทธิ์ตามสภาพเดิม

เชื่อกันว่าพระศากยมุนี ได้เสด็จขึ้นไปเยี่ยมพระเมตไตรยในดุสิตสวรรค์ และได้ทรงแต่งตั้งพระเมตไตรย ให้เป็นพระพุทธเจ้าสืบต่อพระองค์ และเชื่อกันว่ามีพระอรหันต์เป็นจำนวนมากได้ตามเสด็จไปด้วย โดยขึ้นไปยังดุสิตสวรรค์ด้วยอิทธิฤทธิ์เพื่อแสวงหาแสงสว่างในอรรถธรรมต่าง ๆ ทางพระพุทธศาสนา ภายหลังพระพุทธเจ้าประสูติได้ ๑๐๐๐ ปี พระอสังคัมภ์ใหญ่ ได้ขึ้นไปยังดุสิตสวรรค์ และได้ไปเรียนคำสอนระหัสของสกุลตันตรกับพระเมตไตรย แล้วเอามาตั้งสกุลมหายานขึ้นในต้นศตวรรษที่ ๖ เพราะฉะนั้นบางนิกายจึงถือว่าพระเมตไตรยเป็นผู้ก่อกำเนิดสกุลตันตร

พระเมตไตรยเป็นพระโพธิสัตว์องค์เดียวเท่านั้น ที่พระพุทธศาสนานิกายหินยานรู้จักกัน รูปของพระเมตไตรยมีพบในลังกา พม่า และสยาม และโดยปรกติรวมอยู่กับรูปพระโคตมพุทธ ถึงแม้ว่าลัทธินับถือพระเมตไตรย จะได้มีขึ้นก่อนสมัยพระเจ้าอโศกก็จริง

แต่การนับถือบูชายังไม่แพร่หลายจนถึงศตวรรษที่ ๕ แห่งคริสตศักราช มีรูปพระเมตไตรยเป็นฝีมือช่างคันทาระของสมัยนั้นอยู่เป็นจำนวนมาก มีทั้งทำเป็นพระพุทธรูปมีพระเกษายาวขมวดเป็นต่อมบนพระเศียรเป็นรูปอุณห์ศ พระหัตถ์เป็นธรรมจักรมุกุทธาและทำเป็นรูปพระโพธิสัตว์ยืน มีพระเกษายาวห้อยลงมาประพระอังสา พระเกษาบางส่วนขมวดเป็นต่อมอยู่บนพระเศียร พระหัตถ์เป็นปางวิตรกมุกุทธาและวรมุกุทธา

ในรูปปฏิมากรรมของอินเดีย ทำพระเมตไตรยเป็นพระโพธิสัตว์ยืน พระเกษาทำเป็นรูปหมวกพระฝรั่ง พระหัตถ์อยู่ในมุกุทธาทาธรรมดา ในพระหัตถ์ซ้ายถือกลดเป็นรูปกลม ๆ ส่วนปฏิมากรรมของสกุลคันทาระถือกลดเป็นรูปไข่หรือรูปแหลม

พระเมตไตรยเห็นจะพึงรู้จักกันในกลางทวีปเอเชีย ในศตวรรษที่ ๕ เพราะที่วัดแห่งหนึ่งในเมืองดรูฟาน มีจารึกบอกว่าได้สร้างอุทิศถวายพระเมตไตรยในปี ค.ศ. ๔๖๔

ในลายจำหลักที่วัดโบโรพุทโธ มีรูปพระเมตไตรยสมัยศตวรรษที่ ๙ แห่งคริสตศักราชเป็นจำนวนมาก ในชวาก็มีรูปหล่อพระเมตไตรยเหมือนกัน เช่นที่วัดจันดีเมนตุคเป็นรูปนั่งพระบาทห้อย พระหัตถ์เป็นธรรมจักรมุกุทธา รูปพระเมตไตรยของมองโกเลียในสมัยแรก ๆ โดยมากทำเป็นรูปยืน ในพระหัตถ์ซึ่งทำเป็นปางวิตรกมุกุทธา และวรมุกุทธานั้นถือก้านดอกจำปาซึ่งถ้าเป็นรูปหล่อก็แลดูคล้าย ๆ กับดอกบัว ถ้าเป็นรูปเขียนดอกจำปาเป็นสีขาวเกสรเป็นสีเหลือง

ในธิเบต พระเมตไตรยมีทั้งทำเป็นพระพุทธรูป และรูปพระโพธิสัตว์ทำเป็นพระพุทธรูป มีขมวดพระเกษาสั้น อุณห์ศ อูรณา และพระกรรณยาว ครองจีวรพระอังสาข้างขวาเปิด พระหัตถ์เป็นธรรมจักรมุกุทธา เป็นรูปนั่ง แต่พระบาทแทนที่จะพับกลับห้อยและไม่มียะไรรอง เป็นเทวรูปในนิคายพระพุทธศาสนาฝ่ายเหนือองค์เดียวที่นั่งแบบฝรั่ง

ที่เป็นพระโพธิสัตว์ก็ทำเป็นรูปนั่งเหมือนกัน พระบาทพับสนิท รูปนี้ ท่านฟูเซว่าอาจเป็นท่าในดุสิตสวรรค์ เมื่อสอนพระอรหันต์ แต่ที่เป็นรูปพระโพธิสัตว์ โดยปรกติมักจะนั่งท่าฝรั่ง พระบาททั้งสองวางบนอาสน์ดอกบัว ลักษณะทำเป็นเจ้าอินเดียวมีเครื่องหมายอย่างพระโพธิสัตว์ ที่มงกุฎตามธรรมดามีเครื่องหมายรูปสถูปขึ้นเป็นเครื่องหมายพิเศษ แต่อาจจะไม่มีมงกุฎและมีแต่สถูปที่พระเศียรก็ได้ พระหัตถ์เป็นธรรมจักรมุกุทธาและอาจจะถือก้านดอกไม้วางเครื่องหมายทั้งสอง คือ กลดและจักรอยู่ในระดับเดียวกับพระอังสา อาจเป็นรูปนั่งบนอาสน์มีสี่หรือ และมีพระธยานิพุทธทั้ง ๕ ที่เรือนแก้ว

พระเมตไตรยอาจมีหนึ่งมฤคปิดพระอังสาข้างซ้าย ในกรณีนี้โดยมากเป็นพระยืน พระหัตถ์เป็นวิตรกมุกุทธาและวรมุกุทธา ทรงถือกลดหรือเครื่องหมายทั้งสองคือ มีดอกบัวรองรับกลดและจักรอยู่ในระดับเดียวกับพระอังสาทั้งสอง ปางข้างหลังนี้เป็นรูปพระเมตไตรยในหมู่พระโพธิสัตว์ ๘ ไม่ได้ถือจักรซึ่งมีดอกบัวรองรับเลย

เมื่อไม่มีสถูปเห็นชัดที่มณฑลและเป็นรูปยืน มีพระหัตถ์ในท่าวิตรกมูทราและวรมูทรา ทรงถือกลศและมีหนึ่งมฤคคูลุมพระอังสาข้างซ้าย เหมือนกับรูปพระปัทมปาณี เป็นการยากยิ่งที่จะรู้ได้ เครื่องหมายอันแน่ชัดของพระปัทมปาณีก็คือ มีพระรูปเล็ก ๆ ของพระอมิตาภะที่มณฑล แต่รูปพระอมิตาภะอาจไม่มีก็ได้ จึงเป็นการยากที่จะตัดสิน

เครื่องหมายอันชัดเจนทั้งสองของพระเมตไตรยก็คือ สถูปที่พระมณฑลและแผ่นผ้า ซึ่งพันอยู่รอบ ๆ เอวและผูกที่ข้างซ้ายมีชายห้อยลงไปยังพระบาท แต่พระสถูปและแผ่นผ้านี้ อาจไม่มีก็ได้ ท่านกรุน เว เคน ว่าถึงแม้เครื่องหมายเหล่านี้ไม่มี เราก็อาจเรียกรูปนี้ว่า รูปพระเมตไตรย เพราะพระเมตไตรยเป็นพระที่แพร่หลายมากกว่าพระปัทมปาณี

พระสถูปที่มณฑลพระเมตไตรย น่าคิดว่าหมายถึงความเชื่อที่ว่าเป็นสถูปบนภูเขา กุกกฏบาทใกล้กับพุทธคยา อันปกปิดที่ซึ่งพระพุทธรูปประทับนอนอยู่ เมื่อพระเมตไตรยเสด็จจากดุสิตสวรรค์ พระองค์จะเสด็จไปที่เขานั้น ภูเขานั้นก็จะเปิดออกด้วยมนต์และพระกาศยปพุทธเจ้าจะประทานไตรจีวรของพระพุทธรูปแก่พระเมตไตรย

ในปฏิมากรรมของช่างคันธาระเขาทำพระเมตไตรยใหญ่กว่ารูปธรรมดามาก หลวงจินยวนฉ่างว่า มีรูปพระเมตไตรยรูปหนึ่งที่เมืองทรุขังเหนือเมืองปัญจาบทำด้วยไม้สูง ๑๐๐ ฟิต เชื่อกันว่ารูปนี้นายช่างทำสำเร็จโดยพระอรหันต์มัยยานติกะ ช่วยบันดาลด้วยฤทธิ์ให้นายช่างขึ้นไปดุสิตสวรรค์ถึง ๓ ครั้ง เพื่อไปดูรูปพระเมตไตรยก่อนที่จะจำลองรูปนี้

จีนถือว่าพระเมตไตรยสูง ๓๐ ฟิต ท่าน เอตกินส์ ว่าที่ในมณฑลเจียงมีรูปพระเมตไตรยหินรูปหนึ่งสูง ๔๐ ฟิต อีกรูปหนึ่งสูง ๗๐ ฟิต ที่เมืองปักกิ่ง ณ ตำบลยงโฮกง มีรูปไม้อีกรูปหนึ่งสูงกว่านั้นอีก

รูปพระเมตไตรย (มิโลโฟ) ทั้งโลหะและศิลาสมัยศตวรรษที่ ๖ แห่งคริสตศักราช เป็นรูปยืนตามธรรมดา พระหัตถ์ขวาเป็นอภัยมุทรา พระหัตถ์ซ้ายเป็นวรมูทรา ในวัดถ้ำที่เมืองยูลกั๋งและลุนเมิน มีตัวอย่างรูปพระเมตไตรยนั่งอย่างฝรั่งเป็นจำนวนมาก แต่พระบาทไขว้

มีรูปพระโพธิสัตว์แบบหนึ่งพบทั้งในประเทศญี่ปุ่นและประเทศจีน นักปราชญ์บางท่านเชื่อว่าเป็นรูปพระเมตไตรย รูปนี้เป็นรูปนั่ง พระบาทขวาพาดอยู่บนพระชานุข้างซ้าย พระบาทข้างซ้ายห้อย พระศอกตั้งอยู่บนพระชานุข้างขวา และรองพระเศียรบนพระองค์ไม่มีอะไรปกปิด ทรงเครื่องประดับหลายอย่าง และทรงมงกุฎหรือเครื่องโพกพระเศียรเสมอ มีทฤษฏีเป็นอันมากเกี่ยวกับรูปนี้ แต่ผู้แต่งหนังสือนี้ (นางสาวเกตตี้) เชื่อ

ว่าเป็นรูปพระสิทธิารถราชกุมาร เพราะในวัดถ้ำที่เมืองยูลกั๋งมีรูปเช่นเดียวกันนี้ และมี
ม้ากัณฐกะอยู่ที่พระบาทเป็นสำคัญ

ในประเทศที่นับถือลัทธิมหายาน มักจะพบพระเมตไตรยในรูปหมู่ ๓ คือ กับพระ
โคดมพุทธและพระอวโลกิเตศวร และมักจะมีเทพนารีทั้งสอง คือ กุรุกรุลา และภฤกฐิอยู่
ด้วยเสมอ

ในประเทศญี่ปุ่นทำพระเมตไตรยเป็นพระนั่งพับพระบาท พระหัตถ์อยู่ในท่าชยาน-
มุทราถือกลศ รูปนี้คล้าย ๆ กับพระอมิตายุสของธิเบต

พระมันละ (พระพุทธเจ้า)

(พระบรมแพทย์)

พระมันละ เป็นแพทย์แห่งชาวพุทธ นับถือกันไม่แต่ในประเทศธิเบตและแมนจูเรีย
เท่านั้น แม้ในประเทศจีนและญี่ปุ่นก็เป็นพระที่เขานิยมนับถือกันมากที่สุด เรียกกันว่าพระ
ผู้รักษาโรคภัย และว่า ถ้าบูชาให้ถูกต้องแล้ว ก็สามารถประทานโอสถทางใจได้ด้วย ใน
ประเทศเหล่านั้น ถือกันจนกระทั่งว่า เพียงได้ถูกพระพุทธรูปก็สามารถรักษาโรคภัย
ไข้เจ็บได้

ในประเทศจีน นับถือกันในพระนาม “โยชิโพ” (โยสัชชคุรุ) หรือครูผู้รักษาโรค
และพระเจ้าแห่งเภสัช ตามพระสูตรต่าง ๆ ที่อุทิศต่อความรุ่งเรืองของพระพุทธเจ้าองค์นี้
ซึ่งได้แปลเป็นภาษาจีน เมื่อศตวรรษที่ ๔ แห่งคริสตศักราชว่า เมื่อพระโคตมยังเป็นพระ-
โพธิสัตว์ พระมันละได้เป็นพระพุทธเจ้าองค์หนึ่งแล้ว และได้เป็นผู้ปกครองสิงหลิวหลี
Tsing-Lieu-li โลกข้างตะวันตก ซึ่งมีความแปลกอัศจรรย์ไม่แพ้สุวรรณภูมิ
มีพระโพธิสัตว์เป็นผู้รับใช้ ๒ พระองค์ คือ ชิกวางเปียนจ้อ (Ji-Kwang-pien-chau) และยุ-
กวางเปียนจ้อ (Yue-Kwang-pien-chau) เชื่อกันว่าเป็นผู้ช่วยพระองค์ในการกำจัดทุกข์ยาก
ทั้งมวล และช่วยรักษาสมบัติอันล้ำค่า คือพระธรรมไว้

ในประเทศญี่ปุ่น พระมันละ คือพระยาคุชิ บางคราวนับถือกันว่าเป็นพระธยานิพุทธ
องค์หนึ่งแทนพระไวโรจนะ หรือพระอักโษภยะ และเป็นพุทธองค์หรือใน ๑๓ พระองค์
ของนิกายชินคอน และเชื่อกันว่าเป็นพระผู้รักษาวิญญูณในสัปดาห์ที่ ๑ ภายหลังที่ตนตาย
เขามักประดิษฐานพระยาคุชิไว้ภายในวิหารเสมอ และอาจได้พบเป็นพระหมู่ ๓ องค์ กับ
ด้วยพระอมิตาภะและพระโคตมะก็มี

รูปพระยาอุษิตีแพร่หลายมากในประเทศญี่ปุ่น เรียกกันว่า “ชินซุรุสมะ” ซึ่งคนธรรมดาสามัญบูชากัน เป็นพระที่แท้จริงองค์หนึ่ง ตามปกติศีรษะมีเครื่องปกปิดพระหัตถ์ มีถุงพระหัตถ์ และรอบ ๆ พระศอกมักมีผ้าแผ่นบาง ๆ ซ้อนกันหลายผืนจนเกือบจะแลไม่เห็นพระพักตร์

นับถือกันเป็นพระปิณโฑล๊ะ คือ พระระกัน (อรหันต์) องค์หนึ่งใน ๑๖ องค์ของญี่ปุ่น และมักจะประดิษฐานไว้ภายนอกวิหารหรือเจดีย์ที่สำคัญ ด้วยเหตุผลดังต่อไปนี้ คือตามประเพณีทั่ว ๆ ไปของญี่ปุ่นว่า พระปิณโฑล๊ะถูกขับออกจากพระอรหันต์ ๑๖ องค์ เพราะเหตุฝ่าฝืนปฎิญาณแห่งพรหมจรรย์ โดยการพรรณนาถึงความงามของสตรีผู้หนึ่ง เพราะฉะนั้นที่ประดิษฐานตามธรรมดาจึงเป็นภายนอกพระวิหาร เชื่อกันอีกอย่างหนึ่งว่า โดยการขอร้องของพระมันละ พระโคตมพุทธได้ประทานอำนาจการรักษาโรคภัยไข้เจ็บ ทั้งปวงแก่พระปิณโฑล๊ะ ท่าน พ.เดอ วิสเสวว่า พระไทยสัชยคุรุ เชื่อกันว่ามีอำนาจอันยิ่งใหญ่ที่จะห้ามไม่ให้ฝนตก ในพิธีห้ามฝน เขาจะสวดอ้อนวอนพระไทยสัชยคุรุในท่าคุกเข่า ๓ ครั้ง แล้วจะสวดคาถาไทยสัชยคุรุธารณี

ในประเทศทิเบต เขาทำพระมันละทั้งอย่างเป็นพระพุทธรูปเจ้าและเป็นพระโพธิสัตว์ อย่างเป็นพระพุทธรูปเจ้าท่านจะมีอุณาโลม อุณห์ทิศ และพระเกศขมวดสั้นทรงจีวร ประทับนั่งด้วยพระขงคิ์ไขว่กัน (ขัดเพชร) พระหัตถ์ซ้ายวางไว้ที่ตักในท่าสมาธิตามปกติ ทรงถือโกรงบดยา ส่วนพระหัตถ์ขวาวอยู่ในท่าประทานพร ถือกิ่งไม้ที่มีผลหรือผลไม้อย่างเดียว คือผลมิโรพะลัน เป็นต้นไม้ใช้ทำยามีในประเทศอินเดียและประเทศร่อนอื่น ๆ ผลไม้นั้นคล้ายมะนาว มี ๕ เหลี่ยม (มะเฟือง?) พระมันละอาจถือภาชนะเหมือนบาตรในพระหัตถ์ซ้ายซึ่งอยู่ในท่าสมาธิ ในกรณีนี้ จะถือผลไม้อันเป็นยา ในพระหัตถ์ขวาวซึ่งอยู่ในท่าประทานพร ในญี่ปุ่นพระยาอุษิตีก็ทรงถือโกรงบดยาในพระหัตถ์ซ้าย ซึ่งอยู่ในท่าประทานพร ส่วนพระหัตถ์ขวาวยกขึ้นในท่าประทานอภัยเหมือนกัน

อย่างเป็นพระโพธิสัตว์ ทรงมงกุฎห้ายอดเป็นเครื่องประดับอย่างปกติ และมักเป็นรูปเขียนมากกว่ารูปสลักรูป ในประเทศจีน ตรงกัน คือ เป็นรูปสลักรูปมากกว่า และทรงมงกุฎของพระโพธิสัตว์ แต่เครื่องแต่งองค์เหมือนพระพุทธรูปเจ้า คือทรงเครื่องประดับเพียงเล็กน้อย ส่วนสัญลักษณ์และปางเหมือนกับพระพุทธรูปเจ้า ถ้าเป็นรูปเขียน เป็นสีน้ำเงิน

ในประเทศญี่ปุ่น เขาทำรูปพระยาอุษิตี พระหัตถ์ขวาวยกขึ้นเป็นท่าอภัยมุทรา (ปางประทานอภัย) ส่วนพระหัตถ์ซ้ายเป็นท่าวรมุทรา (ปางประทานพร) ถือโกรงบดยา แต่

บางทีก็ไม่ถือ ถ้าไม่ถือโกร่ง ก็เหมือนกับพระชะกะ แต่ถ้าพระดัดนี้และพระนั้วพระหัตถ์ที่ ๒ งอ เหมือนกับจะทรงถือสิ่งใดสิ่งหนึ่งแล้ว ก็ขอให้พึงเข้าใจว่าเป็นพระยาภูมิ

รูปต่าง ๆ ของพระอมิต บางคราวก็เรียกว่าพระยาภูมิ แต่พระมันละไม่เคยมีพระหัตถ์ข้างขวาทรงถือสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ซึ่งเป็นท่าพิเศษตามตำหรับเฉพาะของพระอมิตะ ในภาพเขียนพระมันละอาจเป็นรูปถือชุกโซ (ไม้เท้า) ในพระหัตถ์ข้างขวา พระหัตถ์ซ้ายอยู่ในท่าปรกติด และบางทีก็เป็นรูปประทับนั่งหลังข้าง

ในประเทศญี่ปุ่น พระยาภูมิ มักมีรูปพระโพธิสัตว์นิกโกและกวกโกอยู่ด้วยเสมอ นิกโก (พระอาทิตย์) มีม้าเป็นพาหนะ มีพระอาทิตย์เป็นสัญลักษณ์อยู่ มีมงกุฎหรือมีดอกบัวรอง ในกรณีเช่นนี้ตามธรรมเนียมก็มีอีกา (นก) ๓ ขาอยู่ในพระอาทิตย์สีแดง กวกโก (พระจันทร์) มีหงส์เป็นพาหนะ อาจมีรูปพระจันทร์เป็นสัญลักษณ์มีมงกุฎหรือมีฐานบัวกับรูปกระต่าย เขียนสีในดวงพระจันทร์ขาว อาจมีรูปนายพล ๑๒ รูปประกอบรูปหมู่ ๓ นี้ (คือพระยาภูมิ นิกโกและกวกโก) ซึ่งหมายถึงเดือน ๑๒ เดือน ที่เศียรของรูปนายพลเหล่านั้น มีรูปดังนี้ คือ รูปนกเฟนิคซ์ สุนัข หมู ลิง แพะ ม้า กระต่าย มังกร งู เสือ หนู และวัว ในภาพสี รูปนายพล ๑๒ คนนี้ ทำไว้ที่หีบเป็นศิลาในศตวรรษที่ ๑๕ แห่งคริสตศักราช ซึ่งตามความเห็นของท่านชาววันเนส ว่าเป็นอิทธิพลของ Turco-Mongolian

ในเริ่มแรกศตวรรษที่ ๘ แห่งคริสตศักราช ได้มีรูปหมู่แห่งพระพุทธแพทย์ (ดเถาคต) ๗ องค์ เกิดขึ้นซึ่งเป็นที่แพร่หลายมากในทิเบตและรู้จักกันไปจนถึงประเทศจีนด้วย เข้าใจกันว่าพระพุทธแพทย์ ๗ องค์นี้ เป็นผู้สร้างต้นไม้อันเป็นโอสถ ๗ อย่างขึ้น และเป็นใหญ่เป็นประธานอยู่บนโลก ๗ โลก แลโลกอันหนึ่งซึ่งไปไกลที่สุด คือของพระไภยสัชยคุรุ ซึ่งยังคงรักษาความนิยมในหมู่พระพุทธเจ้าไว้ได้ พระพุทธแพทย์ทั้ง ๗ มีรูปอยู่ในหนังสือ Panthéon des Tschtscha Hutktu ของ Pander ในหนังสือนี้มีรูปพระมันละอย่างพระพุทธเจ้าด้วย ทรงถือกิ่งไม้มีโรพะวันมีผลด้วย ถ้าเป็นรูปเขียนสี ๓ องค์ของหมู่เป็นสีแดง ๔ องค์เป็นสีเหลือง ส่วนพระมันละเป็นสีน้ำเงิน

ในรูปเขียนสีตามปรกติพระพุทธแพทย์ทั้ง ๗ ทำเป็นรูปหมู่ไว้รอบ ๆ พระพุทธศาकยมนี ซึ่งทำให้ดูเหมือนว่าเป็นประมุขของพระพุทธรูปเหล่านั้น แต่รูปกลางอาจเป็นรูปของพระไภยสัชยคุรุถือกิ่งไม้มีโรพะลันในพระหัตถ์ข้างขวา ซึ่งอยู่ในท่าประทานพรก็ได้ ในกรณีนี้พระไภยสัชยคุรุจะไม่ใช่สีน้ำเงิน แต่จะเป็นสีทองของพระศาकยมนี ข้างขวามีพระสุริยโพธิสัตว์ ข้างซ้ายมีรูปจันทร์โพธิสัตว์อยู่ด้วย

ลักษณะรูปพระของมหายาน

(เก็บจาก Buddhist Iconography)

ของท่าน Bhattacharyya

พระสยัมภูพุทธเจ้า หรือพระอาทิพุทธเจ้า

ว่าเกิดพร้อมกับโลก และประจำโลกอยู่เป็นนิรันดร์ ทำเป็นพระพุทธรูปทรงเครื่อง
อย่างพระเจ้าจักรพรรดิ

พระธยานีพุทธเจ้า ๕ พระองค์

ว่าเกิดด้วยอำนาจสมาบัติทั้ง ๕ ของพระอาทิพุทธเจ้าอยู่เป็นประธานบนสวรรค์
ชั้นฟ้า เป็นผู้บันดาลให้พระโพธิสัตว์จุติลงมาเกิดเป็นพระมุนีพุทธเจ้า และพระโพธิสัตว์
อื่น ๆ

ลักษณะธยานีพุทธ

๑. พระไวโรจนะ

มุนีพุทธ ได้แก่พระกกุสันธะ โพธิสัตว์ ได้แก่สมันตภัทระ

เป็นพระธยานีพุทธองค์ที่ ๑ (ของเนปาล ธิเบต จีน และญี่ปุ่น) พระกายสีขาว
ทำพระหัตถ์อย่างปางปฐมเทศนา (คือยกพระหัตถ์ทั้งสองขึ้นเสมอพระอุระ ทำกิริยาจับ
นิ้วพระหัตถ์ โดยเอาปลายนิ้วหัวแม่มือและปลายนิ้วชี้จัดกัน) เมล็ดเป็นรูปธรรมจักร
หรือล้อ วาหนะเป็นนาคหรือสิงห์ ฐานบัว เครื่องหมายที่ทรงถือ รูปธรรมจักร ทานภัตตา-
หารยะ ผู้แต่งหนังสือ Buddhist Iconography ว่าศักดิ์ ของพระธยานีพุทธองค์นี้ ชื่อนางมริจ
แต่นางสาวอสิเกตตีผู้แต่งหนังสือ Gods of Northern Buddhism ว่าชื่อวัชรชาติวิศวี
อุปบัติ (Emanation) ของพระไวโรจนะเป็นเทวีทั้งนั้น มีมากด้วยกัน มีนางมริจเทวี เป็นต้น
ในเนปาล ตั้งเป็นประธานในสถูป ไม่มีตั้งภายนอก ถ้าเป็นเจดีย์พิเศษ มีบ้างที่ตั้งไว้ใน

ระหว่างที่ซึ่งมีพระอัครโศภยะตั้งอยู่ด้านตะวันออก พระรัตนสัมภวะอยู่ด้านใต้ เป็นเครื่องประดับเศียรนางมรจีเทวี

๒. พระอัครโศภยะ

มนุษย์พุทธ - พระโกนาคมนะ โพธิสัตว์ - วัชรปาณี

เป็นพระธยานีพุทธองค์ที่ ๒ (ของพวกเนปาล) พระกายสีน้ำเงิน ทำพระหัตถ์อย่างปางมารวิชัย เมาลีเป็นวัชระ วาหนะเป็นช้าง ทรงวัชระ มีนางโลจนาเทพนารีเป็นศักดิ์ มีเทพและเทวี ทั้งสองเพศเป็นอุปบัติเป็นจำนวนมาก เมื่อตั้งอยู่ในสถูปหันหน้าไปตะวันออกเสมอ พระหัตถ์ซ้ายวางไว้บนตัก พระหัตถ์ขวาวางคว่ำบนเข่า ปลายนิ้วพระหัตถ์ชี้ลงที่พื้นดิน เรียกว่าภูมิปารศน หรือ ภูศปารศ เมาลีมีวัชระเป็นเครื่องหมาย เป็นเครื่องประดับเศียรพระมัญชุศรี ยฆานตกะ ตาราร และ ปรุชญาปารุมิตา

๓. พระรัตนสัมภวะ

มนุษย์พุทธ-พระกัลลป โพธิสัตว์-รัตนปาณี

เป็นพระธยานีพุทธองค์ที่ ๓ ของมหายาน พระกายสีเหลือง ทำพระหัตถ์อย่างปางประทานพร มีสิงห์บ้าง ม้าบ้าง เป็นวาหนะ ถือจินตามณี มีนางมามกิเทพนารีเป็นศักดิ์ ในสถูปหันพระพักตร์ไปทางด้านใต้เสมอ หัตถ์ซ้ายวางหงายบนพระเพลขาขวาในท่าประทานพร คือหงายฝ่าพระหัตถ์ไปข้างหน้า เมาลีเป็นจินตามณี เป็นเครื่องประดับเศียร ชัมพาล มีเทพเป็นอุปบัติเพียงเล็กน้อย

๔. พระอมิตาภะ

มนุษย์พุทธ-พระศากยมุนี โพธิสัตว์-อวโลกิเตศวร

เป็นพระธยานีพุทธองค์ที่ ๔ พระกายสีแดง ทำพระหัตถ์อย่างปางสมาธิ เมาลีเป็นดอกบัวบาน ถือบาตร เวลาตั้งหันพระพักตร์ไปตะวันตก (พระหัตถ์ทั้งสองวางหงายบนพระเพลขา) วาหนะนกยูง เป็นเครื่องประดับเศียรพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรหรือ ปัทมปาณี มีนางปาณชาราร เป็นศักดิ์

๕. พระอมลสิทธ

มนุษย์พุทธ-พระเมตไตรย โพธิสัตว์-วิศวาปาณี

เป็นพระธยานีพุทธองค์ที่ ๕ พระกายสีเขียว ทำพระหัตถ์อย่างปางประทานอภัย เมาลีเป็นวัชระ ๒ ชั้น วาหนะครุฑ ฐานบัวเขียว มีนางตาราร เป็นศักดิ์ มีเทพเป็นอุปบัติเป็น

จำนวนมากมาย ตั้งหันพระพักตร์ไปยังทิศเหนือ บางทีทำเป็นนาค ๗ เศียรปรก เพราะฉะนั้นบางแห่งริมที่ประดิษฐานมักจะมีหลุม สมมติว่าเป็นที่อยู่ของพระยานาค

๖. พระวัชระสัตว์

พระวัชระสัตว์นี้ บางทีว่าเป็นพระอาทิพุทธเจ้า บางทีว่าเป็นธยานีพุทธ และว่าเป็นอุปติของพระอักษะภะ ธยานีพุทธก็มี โดยมีลักษณะเครื่องทรงและเครื่องประดับให้คิดว่าเป็นเช่นนั้น แต่พวกวัชรจารยของเนปาล ถือว่าเป็นบุโรหิตของคณะพระธยานีพุทธทั้ง ๕ องค์ ไม่ตั้งในสถูป มักมีสถานที่บูชาสร้างอุทิศเป็นพิเศษ ลักษณะที่สังเกตได้ง่ายที่สุด คือนั่งขัดสมาธิเพชร (นอกจากของเนปาลมีนั่งสมาธิราบบ้าง) ทรงเครื่องประดับต่าง ๆ และราชาภรณ์แทนจีวร ๓ ตัว เศียรทรงมงกุฏ ถือวัชรด้วยหัตถ์ขวา ซึ่งยกขึ้นสูงถึงอุระ และฉันทา (ระฆัง) ด้วยหัตถ์ซ้ายที่วางพักไว้ที่ตัก มีทั้งรูปเดี่ยวและรูปคู่ สังวาสกับศักติ เมื่อเป็นรูปคู่ มีลักษณะกอดศักติ ถือวัชรและฉันทา (ระฆัง) เหมือนรูปเดี่ยว แต่ศักติถือกรุติ (มิด) ด้วยมือขวา และกपालะ (กระโหลกศีรษะ ด้วยมือซ้าย) มีรูปพระอักษะภะเป็นเครื่องประดับเศียร ความจริงในเรื่องพระวัชระสัตว์ จะมีเพียงไรก็ตาม พวกพุทธศาสนิกมหายานในปัจจุบันนี้ ถือกันว่าพระวัชระสัตว์เป็นเทพเจ้าที่สูงส่งองค์หนึ่งในพระพุทธรศาสนา

กายสีน้ำเงิน มีปรัชญาปารมิตา เป็นศักติ มีชื่ออื่น ๆ อีก คือ วัชรธาระ กรมวัชระ ธรรมวัชระ

ลักษณะ กรมวัชระ มือซ้าย ถือดอกบัว มือขวา ทำท่าวิตรุกมูท (ตริ๊ก) คืองอแขนยกมือขึ้น หันฝ่ามือไปข้างหน้า นิ้วทั้งหมดตั้งขึ้น นอกจากนิ้วหัวแม่มือและนิ้วชี้ เอาปลายนิ้วจกดกัน เป็นอาการ วิตรุกะ ลักษณะธรรมวัชระ มือขวาถือวัชรสองชั้นยกขึ้นไว้ที่อุระ มือซ้ายถือฉันทา (ระฆัง) วางไว้ที่หน้าตัก ถ้าเป็นรูปคู่ ยับ คือพระวัชระ กอดศักติ โดยใช้มือทั้งสองโอบหลัง ถือเครื่องหมายตามปกติ ยัม คือ ศักติ ถือวัชรและกपालะ

ในประเทศญี่ปุ่น ทำกันทั้งรูปจำลองและรูปเขียน เรียกกันว่า พระกองโคสัตว์ และญี่ปุ่นถือว่า พระไตรโลกยวิชัยก็คือ ปางหนึ่งของพระวัชระสัตว์

ลักษณะของกองโคสัตว์ของญี่ปุ่น คือ มือขวาถือวัชรยกขึ้นถึงอุระ เหมือนวัชระสัตว์ มือซ้ายถือฉันทา (ระฆัง) วางใต้ที่เข้าแทนที่จะถือไว้ที่ตรงตะโพกเหมือนวัชระสัตว์ มีแขนตั้งแต่ ๒ ถึง ๖ หรือมากกว่า มีทั้งรูปที่มีเมตตา กรุณา และรูปดุร้าย รูปที่มีเมตตา กรุณาปรกติมี ๒ มือ นั่งบนแท่นดอกบัวมีฐานเป็นช้าง ซึ่งทำให้ดูคล้ายรูปพระพุทธรูป

(สมันตภัทระ) แต่ข้างนั้นมี ๓ เศียร และสีขาวยเสมอ พระพุทธรูปยืนไม่ถือวัชระและฉันทนา และข้างมักมี ๔ เศียร รูปตุ๊กตามีมือ ๖ มือ และนัยน์ตาที่ ๓ อาการดู เนื้อหน้าผากมีรูปกระโหลกศีรษะ และวัชระออกมาจากอุษณิษะหรืออุณหิส ถือวัชระและฉันทนา เหมือนรูปที่ไม่ดู กับถือคันศร ลูกศร และเครื่องหมายตันตระ (คือ กปาละ เต็มด้วยเลือด หรือ ตา หู และลิ้นของปีศาจ หรือยักษ์) ด้วยสีแดงยังไม่เคยพบฐานมีข้างรอง

ธยานิพุทธ ศักติ

พระธยานิพุทธทุกองค์ ย่อมมีศักติ หรือภรรยา และโดยศักดิ์นั้น ๆ เป็นเหตุให้เกิดพระโพธิสัตว์ พุทธศักดิ์ทั้งหลาย จะเป็นรูปจำหลักหรือรูปเขียนก็ตาม มีแต่รูปนั่งเป็นพื้น และโดยมากนั่งห้อยเท้าขวา เท้าซ้ายหงายอยู่บนแท่น เรียกว่า ลลิตา มีดอกบัวบานรองเป็นฐาน โดยปรกติ มือซ้ายประทานอภัย และมือขวาวางไว้บนขาขวา ถือดอกบัวทั้งสองมือ นุ่งผ้ารัดรอบสะเอวและสวมเสื้ออย่างกระทัดรัด สวมมงกุฎประดับเพชร ศักติทุกองค์ มีสีและวาทะเหมือนพระธยานิพุทธซึ่งนางเป็นภรรยา รูปของศักดิ์คล้าย ๆ กันทุกองค์ แต่มีเครื่องหมายต่างกันอยู่ตรงดอกบัว ให้สังเกตได้คือปลายดอกบัว เป็นรูปเครื่องหมายของพระธยานิพุทธองค์ใดแล้ว ก็เป็นศักดิ์ของพระธยานิพุทธองค์นั้น พุทธศักดิ์มี ๕ เท่ากับจำนวนพระธยานิพุทธเดิม แต่ภายหลังเมื่อเพิ่มพระวัชระสัตว์ เป็นธยานิพุทธที่ ๖ ก็เลยเพิ่มศักดิ์ขึ้นเป็น ๖ ด้วย

ลักษณะพุทธศักดิ์

๑. วัชระชาติวารี ศักติ

ของพระไวโรจนะ

ลักษณะมือทำเป็นท่าแสดงธรรม เหมือนพระไวโรจนะ มีดอกบัวอยู่ที่บาททั้งสองข้าง รองไข่มุกต์อันมีรัศมี ถือตรีโกณา รูป ๓ เหลี่ยม เป็นเครื่องหมาย ตรีโกณานั้น ทำเป็นรูปโยนีบ้าง รูปกองไฟบ้าง

๒. โลจนา ศักติ ของอักษณภะ

ลักษณะ มือประทานพร และแสดงธรรม ถือก้านดอกบัวบาน และยอดดอกบัวรองรูปวัชระ

๓. มามกี ศักติ ของพระรัตนลัมภะ

ลักษณะท่าและอาการเหมือน โลจนา ต่างแต่ยอดดอกบัวทั้งสองรองขนนกยูง ๓ อัน

๔. ปาณธรา ศักติ ของพระอมิตาภะ

ท่าและอาการเหมือนโลจนา ต่างแต่ถือดอกกุบลตุม และไม้รองเครื่องหมาย

๕. ตารา ศักติ ของพระอโมกษิทธิ

ท่าและอาการเหมือนโลจนา ต่างแต่ถือดอกบัวบาน รองวัชระสองชั้น

๖. วัชระสัตตวาทมิกา

เครื่องหมาย ถือวัชระและระฆัง เหมือนพระวัชระสัตว์

พระธยานีโพธิสัตว์

พระโพธิสัตว์ที่สำคัญ ๆ มี ๕ องค์ด้วยกัน แต่เมื่อเพิ่มพระธยานีพุทธขึ้นเป็น ๖ แล้ว พระโพธิสัตว์ก็มีเพิ่มขึ้นอีกองค์หนึ่งด้วย จึงเป็น ๖ เท่าจำนวนพระธยานีพุทธ และพระโพธิสัตว์เหล่านี้ถือว่าบังเกิดจากพระธยานีพุทธและศักติ มีหน้าที่ทำกิจแทนพระพุทธเจ้า และเป็นผู้รักษาพระศาสนาของพระพุทธเจ้าองค์นั้น ๆ

พระโพธิสัตว์เหล่านี้ บางทีทำเป็นรูปยืน บางทีทำรูปนั่งปางต่าง ๆ ทุกองค์มีดอกบัวบานรองเป็นฐาน และตามปรกติถือก้านดอกไม้ยาว ๆ และที่ดอกไม้มีเครื่องหมายของพระธยานีพุทธองค์นั้น ๆ เป็นเครื่องสังเกต เติयरทรงมงกุฎประดับเพชร และที่ศูนย์กลางมีรูปพระธยานีพุทธซึ่งเป็นผู้ให้กำเนิด เครื่องหมายที่ถือและปาง ทำอย่างพระธยานีพุทธ

ลักษณะธยานีโพธิสัตว์

๑. พระสมันตภัทระ ธยานีโพธิสัตว์ ของพระไวโรจนะ

เป็นพระธยานีโพธิสัตว์องค์ที่ ๑ ทำเป็นปางธรรมจักร สีกายเขียว เครื่องหมายดอกบัว วาหนะช้าง ทรงมงกุฎ ๕ ยอด เครื่องประดับและเครื่องแต่งกายอย่างกษัตริย์ ถือจินตามณีในมือซ้าย บางทีที่ปาชาัยมีดอกบัว มือขวาจับนิ้วเป็นวงกลม มีทั้งรูปนั่งและยืน และบางทีก็มีรูปศักติในท่าสังวาสด้วย ถ้าเป็นรูปหมู่ ๘ องค์ ทำรูปยืน มือจับนิ้วเป็นวงกลม และประทานพร ข้างขวาถือก้านบัวบาน รองเครื่องหมาย คือจินตามณี และช้างซ้าย รองวัชระ

ในญี่ปุ่นมักทำรูปพระทั้ง ๓ คือ พระสมันตภัทระ (ฟูเอน) พระอมิตาภะ (ศรีศากยมุนี) และพระมัญจุศรีไว้ด้วยกัน พระสมันตภัทระอยู่ข้างขวา เป็นรูปนั่งบนหลังช้าง ถือดอกบัว

ข้างบางที่หมอบ แต่โดยปกติยืน มี ๓ ศีรษะ หรือเศียรเดียวมีงา ๖ คล้ายรูปกองโคสัตว์ (วัชร-
สัตว์)

ในประเทศจีน ก็ชอบทำรูปพระพุทธรูปยืน พระสมันดภัทระรวมไว้กับพระอมิตาภะ
หรือพระศรีศากยมุนี และพระมัญชุศรี ไม่ใคร่มีรูปเดี่ยว และมักนั่งบนหลังช้างเสมอ และ
โดยปกติถือเลขยบัตร์ (ม้วนหนังสือ)

๒. พระวัชรปาณี โพรสิษฐ์ของพระอักษโรภะ

เป็นพระธยานีโพรสิษฐ์องค์ที่ ๒ ทรงวัชร ขัณฑะ (พระขรรค์) ปาสะ (ปวง) และ
ฉันทนา (ระฆัง) ถือดอกอุบลเขียวเป็นเครื่องหมาย สีกายเขียวแก่ มีนางสุชาดาเป็นศักติ

ประวัติของพระวัชรปาณีนีมีต่าง ๆ กัน ว่าเป็นอุปบัติของพระวัชรธระ (พระวัชร-
สัตว์) บ้าง ว่าเป็นโพรสิษฐ์ เกิดจากพระอักษโรภะ บ้าง ว่าได้แก่ท้าวสักกะผู้เป็นเจ้าแห่ง
เทพยดา ในฉกามาสุวรรณ ซึ่งสถิตอยู่ในดาวดึงส์พิภพบ้าง ว่าเป็นเทพสำหรับประทานน้ำฝน
ของชาวอินเดียบ้าง แต่ในประวัติมีเรื่องเป็นอย่างเดียวกับพระอินทร์ของพระพุทธศาสนา
โดยมาก

พระวัชรปาณีไม่ใคร่จะมีรูปเดี่ยว มักเป็นรูป ๓ องค์ รวมกับพระอมิตายุส หรือ
มัญชุศรี และพระปัทมปาณี ในรูปเขียนมักจะได้เห็นรูปพระวัชรอยู่ข้างซ้าย พระทีปังกร
พุทธเจ้าอยู่ข้างขวาของนางดาราดำ เป็นรูปถือวัชระยืนด้วยขาไขว้ รูปพระวัชรธรรมาไม่ใคร่
จะมี มักมีรูปตันตระ (คือรูปที่ใช้ในพิธี) เสียและมาก รูปพระวัชรที่ดูร้าย คือปางปราบ
ยักษ์มารต่าง ๆ มีมาก ที่เป็นสำคัญ คือ

วัชรปาณี อาจารย์ (ธรรมบาล) ทำเป็นรูปมนุษย์ ปล่อยผมลุกตั้ง สวมมงกุฎกระ-
โหลกศีระ อาการดู มีนัยน์ตาที่ ๓ มีงูเป็นสายสร้อยรอบคอ ที่สะเอวมีเข็มขัด ที่ทำด้วยหัวคน
นุ่งหนังสือ เท้าก้าวไปข้างหน้า มือที่ยกขึ้นถือวัชระ ถ้ารูปเขียนเป็นสีเขียวแก่ มีรูปเปลวไฟ
ล้อมรอบ และในวงเปลวไฟนั้น มีครุฑตัวเล็ก ๆ ด้วย

นิลาพร วัชรปาณี (ยัดัม) มีเศียรเดียว มีนัยน์ตาที่ ๓ สวมมงกุฎกระโหลก บางที
มีวัชระและงูในผมซึ่งลุกตั้ง มีแขน ๔ หรือ ๖ มือ ๒ มื่อยกขึ้นไว้ที่หน้าอกในท่าระหัด แขน
ที่สองข้างขวา ถือวัชระยกขึ้น เท้าก้าวไปข้างหน้าเหยียบลงบนคนสวมมงกุฎ ซึ่งนอนอยู่
บนหลังงู

อจลวัชรปาณี (ธรรมบาล) มีเศียร ๔ แขน ๔ ขา ๔ เครื่องหมายมีวัชระ พระขรรค์
ปวง และกระโหลกศีระเหยียบยักษ์

มหาจักรวรรดิปาณี (ยัตม) มี ๓ เศียร มีนัยน์ตาที่ ๓ แขน ๖ ขา ๖ ถ้ารูปเขียนเป็น
สีน้ำเงิน เศียรข้างขวาขาว ข้างซ้ายแดง เครื่องหมายมีวัชระ ๖ กอดคอกติ ด้วยแขนคู่เดิม ศักติ
ถือกะปาละ (กระโหลกศีรษะ) และขวาน ขาวขาว (ของวัชระปาณี) เหยียบพระพรหม ขาซ้าย
เหยียบพระอินทร์

๓. พระรัตนปาณี โพธิสัตว์ ของพระรัตนสัมภาวะ

เป็นพระธยานีโพธิสัตว์องค์ที่ ๓ เครื่องหมายคือ ทรงจินดามณี

พระรัตนปาณี เป็นโพธิสัตว์ในหมู่ ๕ ของพระธยานีโพธิสัตว์ ไม่มีในหมู่ ๘
หมู่ ๕ คือ

๑. พระสมันตภัทระ
๒. พระวัชระปาณี
๓. พระรัตนปาณี
๔. พระอวโลกิเตศวร
๕. พระวิศ्वปาณี

หมู่ ๘ คือ

๑. พระอวโลกิเตศวร
๒. พระอากาศครุฑะ
๓. พระวัชระปาณี
๔. พระกษิติครุฑะ
๕. พระสรวนีวรณวิษกัมภิน
๖. พระเมตไตรย
๗. พระสมันตภัทระ
๘. พระมัญชุศรี

รูปจำลองหลักของพระรัตนปาณี มีน้อยมาก และรูปเขียนก็ไม่มีใครจะมีเช่นเดียวกัน เป็น
รูปทรงมงกุฎ ๕ ยอดตามปกติ และเครื่องประดับของเทพโพธิสัตว์ นั่ง มือขวาประทานพร
บางทีถือก้านดอกบัวบาน มือซ้ายถือจินดามณีวางไว้ที่ตัก

มีรูปพระรัตนปาณีของจีน สัมฤทธิ์ อยู่รูปหนึ่ง มีจินดามณีสามดวงเป็นมงกุฎ คือ
มีไข่มุกต์ประดับเรียงกัน ๒ เม็ด อีกเม็ด ๑ อยู่ข้างบน เป็นรูป ๓ เหลี่ยม มือซ้ายถือจินดามณี
รูปไข่มุกต์ยอดเป็นเปลวไฟ ๓ แฉก มือขวาเป็นท่าประทานพร

รูปพระรัตนปาณีของญี่ปุ่น ทำถือสถูปแทนจินดามณี

๔. พระอวโลกิเตศวร โพธิสัตว์ ของพระอมิตาภะ

เป็นพระธยานีโพธิสัตว์องค์ที่ ๔ เครื่องหมายพวงลูกประคำ ดอกบัว ปางนมัสการ สีขาว ศักติ ชื่อตารา มีรูปที่สำคัญ ๆ คือ

เศียรเดียวรูปมนุษย์

๑. อวโลกิเตศวร ท่านนมัสการ เครื่องหมายพวงลูกประคำ และดอกบัวสีชมพู
๒. ปัทมปาณี ปางประทานพร เครื่องหมายหม้อน้ำและดอกบัว มีรูปพระอมิตาภะอยู่ที่มณฑก
๓. พระอวโลกิตะ ปางเป็นพระพุทธรเจ้า
๔. สิงหนาทะ อวโลกิเตศวร ขี่สิงห์ เครื่องหมายมีพระจันทร์ครึ่งซีกที่ผม
๕. นีลกันฐารยาวโลกิเตศวร
๖. ไตรโลกยวศมกรโลกิเตศวร
๗. หริหริวาทะโนดกวะ

เศียรเดียว รูปมนุษย์ กับอุปบัติของพระอาทิตย์พุทธ

๑. อวโลกิเตศวร กับอุปบัติ ๑๒ ของพระอาทิตย์พุทธ เครื่องหมายถือดอกบัว
๒. สิงหนาทโลกิเตศวร กับอุปบัติ ๕ ของพระธยานีพุทธ ๕

เศียรเดียว ๔ กร

๑. เป็นพระ ทไล ลาม ท่านนมัสการ เครื่องหมายดอกบัว หม้อน้ำ ลูกประคำ หรือมูทุระ
๒. มือคู่บน นมัสการ มือคู่ล่าง สมาธิ ถือบาตร
๓. ท่าแสดงธรรม
๔. รัทตโลกิเตศวร

เศียรเดียว ๑๐ ถึง ๑๘ กร

๑. สิบกรทำอัญชลี อัมมางดารา
๒. ปัทมรเดศวร

เศียรเดียว ๑๒ กร คือ รูปพระอวโลกิเตศวร ตามตำหรับ

เศียรเดียว ๖ ถึง ๒๐ กร คือ อโมฆปาตะ ปางนมัสการ หรือ แสดงธรรมจักร
เครื่องหมายพิเศษ มีบัว ลักษณะธรรมดา ลูกประคำ ดอกบัว ธนู ฯลฯ

สามเศียร ๑. มีนัยน์ตาที่ ๓ ๔ กร ปางประทานพร เครื่องหมายลูกประคำ
ดอกบัว ธนูและลูกธนู

๒. หาลาหลโลเกศวร

ห้าเศียร ๑. มายาชาลกรมารยาวโลกิเตศวร มีนัยน์ตาที่ ๓ ๑๒ กร

๒. มีนัยน์ตาที่ ๓ ๒๔ กร ปางทำอัญชลี นมัสการ สมาริ

สิบเอ็ดเศียร ๑. มี ๖ ถึง ๘ กร ปางนมัสการ แขนคู่หนึ่งซึ่งยกขึ้น ในทำอัญชลี
ประคองรูปพระอมิตาภะ (รูปในหนังสือ Northern Buddhism มี ๒๒ กร)

สิบเอ็ดเศียร ๑. ๑๐๐๐ กร (ถ้ามีนัยน์ตาที่ฝ่ามือก็ ๑๐๐๐ ตา) เครื่องหมาย ลูก
ประคำ ดอกบัว และหม้อน้ำ ฯลฯ ปางธรรมจักร หรือ นมัสการ

๒. ๑๐๐๐ กร สองมือบนถือพระขรรค์ และโล่ ก้าวเท้าขวา ขึ้น
บนหลังงู (รูปนี้ น่าจะเป็นพระมัญชุศรีมากกว่า เพราะถือพระขรรค์ เป็นเครื่องหมายสำคัญ)

๓. ๒๒๐๐๐ กร กระจายออกจากกายโดยรอบ

พระโพธิสัตว์องค์นี้ ถือกันว่าเป็นผู้สร้างโลกปัจจุบันที่เราอยู่กันนี้ การบูชาพระ
โพธิสัตว์อวโลกิเตศวร แผ่มาถึงประเทศจีนในศตวรรษที่ ๑ แห่งคริสตศักราช เรียกกันว่า
พระกวนอิม หรือพระกวนซิมิน และแผ่ไปถึงประเทศญี่ปุ่น ในต้นศตวรรษที่ ๗ เรียก
กันว่ากวนนอน นับถือกันว่าเป็นผู้รักษาศาสนาของพระศรีศากยมุนี จนถึงสมัยพระ
เมตไตรยพุทธเจ้ามาตรัสเป็นพระพุทธเจ้าในโลกนี้ มักบูชา รวมกับพระมัญชุศรี และ
พระวัชรปาณี อยู่ข้างละองค์

รูปชั้นแรก ๆ ทำเศียรเดียว ๒ กร ทั้งนั่งและยืน มือทำท่าอันอ่อนน้อม หรือมือขวา
ทำท่าประทานพร มือซ้าย วัตถุ รูปปรกติด้านแพร่หลายก็คือรูปพระปัทมปาณี ซึ่งเป็น
ปางหนึ่งของพระอวโลกิเตศวร เครื่องหมาย ดอกบัว พระขรรค์ กระโหลกศีรษะ ตรีศูล
สีขาว

สิงหนาทะอวโลกิเตศวร

สิงหนาทะ ก็เป็นรูปปรกติ ของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร แปลว่า มีเสียงเหมือน
ราชสีห์ คำว่าสิงหนาทนี้ เป็นชื่อของพระศรีศากยมุนี และพระโพธิสัตว์มัญชุศรีด้วย รูปนี้
พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร นั่งไพล่บนหลังราชสีห์ ซึ่งหมอบและหันหน้ากลับมาหาพระ

โพธิสัตว์ ตามศารณะ (มนต์สำหรับสวดอ้อนวอนพระเป็นเจ้า) พระโพธิสัตว์องค์นี้ควรจะนั่งบนดอกบัว ซึ่งมีราชสีห์เป็นฐานรอง แต่มักจะนั่งบนเบาะ แทนนั่งบนแท่นดอกบัว

รูปสิงหนาทะนี้ คือ พระอวโลกิตะ เป็นพระปัทมปาณี มีเศียร ๑ และกร ๒ ทรงอาการของพระโพธิสัตว์ครบถ้วนพร้อมด้วยรูปพระอมิตาภพุทธ ที่มงกุฏ ๕ แหยม แต่มงกุฎอาจไม่มีก็ได้ ถ้าไม่มีมงกุฎ ผมเกล้าเป็นชวตสูง (อุษณิษะ) ประดับด้วยเพชรพลอยตามปกติ มีรูปพระจันทร์อยู่ส่วนข้างซ้ายของศรารณะ ที่ปากซ้ายมีหนึ่งมฤค ขาขวาห้อยมือขวาประทานพรหรือในท่าอันเรียกว่า “มหाराชลีลา” ซึ่งยกเข้าขวาขึ้น และห้อยแขนขวาลงไปให้เข้า บางทีมือถือพวงลูกประคำ ในท่าหลังนี้มือข้างซ้าย ท้าวลงบนแท่นหรือฐานดอกบัว ข้างหลังเข้าและถือก้านดอกบัวซึ่งรองรับกระโหลกศีระะ และมีพระขรรค์ออกมาจากกระโหลกศีระะ หรือพระขรรค์ออกมาโดยตรงจากดอกบัว ในรูปหลังนี้กระโหลกศีระะ ศีระะส่วนข้างซ้าย เต็มด้วยดอกไม้ แต่ที่ไม่มีดอกไม้ก็มี ข้างหลังแขนขวามีตรีศูลอันหนึ่งรอบ ๆ ตรีศูลมีรูปปู แต่บางทีก็ไม่มี

รูปสิงหนาทโลกเศวรี ดูเหมือนจะรวมรูป พระอวโลกิตะกับพระมัญชุศรีเข้าด้วยกัน เป็นความคิดซึ่งเห็นชัด ๆ ว่า ยืมมาจากธรรมเนียมเก่าของพราหมณ์ คือถึงแม้ว่าพระขรรค์ ท่าทางกับทั้งฐาน จะหมายถึงพระมัญชุศรี ก็ดี ตามคำหีบดำราทั้งหมดว่าเป็นรูปพระปัทมปาณีทั้งนั้น

พระอวโลกิตเศวร ในรูปสิงหนาทะ เป็นรูปธรรมดา ไม่มีเครื่องประดับตกแต่ง แต่พระโลกเศวร หรือพระโลกนาถ เป็นเจ้า ทรงอาการที่มีค่าและเพชรพลอยมากเสมอ รูปสิงหนาทะนั่งบนฐานราชสีห์ มือทั้งสองยกขึ้นมาที่หน้าอก ในท่านมัสการ ผมชวตสูงอยู่บนเศียร เครื่องหมาย คือ พวงลูกประคำ มีดอกบัวรองอยู่ในระดับกับปากข้างขวา

พระปัทมปาณี ผู้ทรงไว้ซึ่งดอกบัว เป็นรูปปรกติ

ปาง วิตรุก และประทานพร เครื่องหมายพิเศษ ถือดอกบัวและกลศ (หม้อน้ำ) ทรงรูปพระอมิตาภพุทธ ที่มงกุฏ สีขาว ในเนปาล สีแดง

พระปัทมปาณีนี้ ถือกันว่าเป็นผู้สร้างสรรพสิ่งที่มีชีวิตทั้งปวง โดยคำสั่งของพระอมิตาภยานีพุทธ ตามวิธีการของพระอาทิพุทธ พระปัทมปาณีเป็นผู้ได้รับอำนาจการสร้างจากพระอาทิพุทธ ทางพระอมิตาภะผู้เป็นพระบิดา ซึ่งมีดอกบัวที่ถือเป็นเครื่องหมาย

และเข้าใจกันว่าเป็นผู้สร้างโลกปัจจุบัน อันเป็นโลกที่ ๔ และเป็นผู้สร้างพระพรหมสำหรับให้สร้าง พระวิษณุ สำหรับให้รักษา พระศิวะ สำหรับให้ทำลายล้าง

ตั้งแต่พระโคตมพุทธเจ้าเสด็จเข้านิพพานแล้ว ถือกันว่าพระปัทมปาณีรับภาระเป็นผู้ประกาศพระพุทธศาสนา จนพระวิศวปาณีจะสร้างโลกที่ ๕ ขึ้น และบางทีจะเป็นเพราะเหตุนี้เองกระมังจึงได้นับถือ พระปัทมปาณีกันมากนักทั้งในทิเบตและญี่ปุ่น เฉพาะในญี่ปุ่นเรียกชื่อกันว่า พระโชกวานนอน พระปัทมปาณี ยังถือกันว่า เป็นเทพซึ่งเป็นที่นับถือของพระยานาคทั้งหลายด้วย

รูปพระปัทมปาณี เป็นรูปชายหนุ่ม ทรงงามบาง และเพราะเหตุที่เป็นพระธยานี-โพธิสัตว์ เครื่องประดับจึงคล้าย เจ้าชายอินเดีย หลายอย่าง เก้าผมสูงขึ้นไปเป็นรูปอุณห์หลังมงกุฎ ๕ แฉก ซึ่งมีรูปพระอมิตาภะติดอยู่เป็นเครื่องหมายสำคัญ แต่ถ้าเป็นรูปเขียนมงกุฎมักจะไม่

รูปชั้นแรก ๆ ถือดอกบัว ซึ่งเป็นเครื่องหมายพิเศษตามที่มีชื่อ (ปัทมปาณี) แต่รูปชั้นหลังต่อมา เพิ่มเต้าน้ำเข้าอีก ในประเทศจีนและญี่ปุ่น บางทีทำดอกบัวอยู่ในเต้าน้ำก็มี

ตามมนต์สำหรับสรรเสริญพระโพธิสัตว์องค์นี้ ว่า “โอม มณี ปัทเม ชูม” ดังนั้นพระปัทมปาณี ควรจะถือแก้วมณี แต่ไม่มีใครจะมีตัวอย่าง ในประเทศทิเบต ในประเทศจีน และญี่ปุ่น รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ที่ใช้ในพิธีตันตระมักถือจินตามณี รูปพระโพธิสัตว์ นิโยอิรินกวานนอน (๖ กร) ถือจินตามณีและดอกบัวเป็นเครื่องหมายสำคัญ

ลักษณะการ

พระปัทมปาณีโดยมาก เป็นรูปยืน ทำมือแสดงธรรมและประทานพร มือซ้ายซึ่งอยู่ในท่าประทานพรนั้น ถือก้านดอกบัว หรือน้ำเต้า ในหมู่พระโพธิสัตว์ ๘ องค์ พระปัทมปาณี ถือก้านดอกบัว ๒ ดอก ซึ่งรองเต้าน้ำและพวงลูกประคำ (เครื่องหมายพระอวโลกิเตศวร) เต้าน้ำนั้น ตามปกติ มีพวยเหมือนกับกลศซึ่งใช้ในพิธีศาสนา (มหายาน) มือถือจับที่คอ ถ้าเป็นฝีมือช่างอินเดีย รูปกลม ถ้าเป็นฝีมือช่างคันธาระ รูปเป็นรูปไข่หรือแหลม

พระปัทมปาณี อาจมีหนึ่งมฤคคูลุมที่บ่าซ้าย รูปนี้ถ้าไม่มีพระรูปเล็ก ๆ ของพระอมิตาภะ ที่มงกุฎ และถือเต้าน้ำแล้วก็เหมือนกับรูปพระเมตไตรย ซึ่งมีเครื่องหมายสำคัญคือเต้าน้ำเหมือนกัน

ในเมืองลังกา (ซีลอน) ได้พบรูปปัทมปาณี สัมฤทธิ์ขนาดย่อม ๆ หลายรูป เข้าใจกันว่า อยู่ระหว่างศตวรรษที่ ๖ และที่ ๘ เป็นรูปนั่งในท่าราชลิลลา มีเท้าขวา หรือซ้ายห้อยมือขวาทำท่าวิตรุก หรือประทานอภัย หรือประทานพร มือซ้ายทำลงที่แท่นข้างหลังเข่าซ้าย และตามปกติ ถือก้านดอกบัวบานข้างบ่าซ้าย รูปนี้ ในประเทศจีนก็มีพบ เป็นรูปที่

คล้ายคลึงกับมหाराชลิลามัญชุศรี ต่างกันแต่ที่รูปนี้ ถือดอกปทุมบานสีกุหลาบ แทนดอกอุบลเขียวตุม และมีรูปพระอมิตาภะเล็ก ๆ ติดอยู่ที่ศิราภรณ์เท่านั้น

พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร รูปตันตระ (คือรูปที่ใช้ในพิธี)

รูปตันตระ รูปแรกของพระอวโลกิเตศวร ปรากฏในอินเดียเหนือ ภายหลังที่พระองค์จะได้ตั้งโรงเรียนตันตระขึ้น เมื่อราวกลางศตวรรษที่ ๖ แห่งคริสต์ศักราช และแปลงกับรูปปรกติ (คือธรรมดาที่ไม่ใช้ในพิธีตันตระ) ที่มี ๔ กร แทน ๒ กร รูปนี้ทำทรงเครื่องราชาภรณ์ และเครื่องประดับมากมาย ผมขมวดมุ่นอยู่บนศีรษะ ชนิดเดียวกับรูปปรกติ บนยอดอุณหิศ มักจะมีไข่มุกต์ เป็นเปลวขึ้นไป เฉพาะรูปชั้นหลัง เมื่อการทำรูปพระโพธิสัตว์สวามงกุฏ ๕ ยอดเกิดขึ้นแล้ว ตามธรรมดามีรูปเล็ก ๆ ของพระอมิตาภะอยู่ที่ศิราภรณ์ รูปนี้เป็นรูปนั่งขัดสมาธิเพชร มือคู่เดิมอยู่ในท่านมัสการ ที่หน้าอก เหมือนรูปพระพรหมเมื่อร้ายพระเวท หรืออยู่ในท่าธรรมจักร มืออื่น ๆ อาจถือแก้วมณีอันเป็นเครื่องหมาย ตามบทมนต์ว่า “โอม มณี ปทเม ฮูม!” หรือถือสังข์ แต่รูปนี้มีน้อย อีก ๒ มือ มือหนึ่งถือพวงลูกประคำ อีกมือหนึ่งถือดอกบัว หรือหนังสือ (รูปนี้แหละที่เข้าใจกันว่าอุปติมาเป็นพระทูลโลลาม ที่ลาหัส)

มีอีกรูปหนึ่ง เคียงเดียว ๔ กร แต่เป็นรูปยืน มือบนสองมือยกขึ้นที่ทรวงอก ในท่านมัสการ มือคู่ล่างอยู่ในท่า ธาน (สมาธิ) และถือบาตร

ที่ในพิพิธภัณฑ์กีเมต์ ประเทศฝรั่งเศส มีรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ทองแดง กาไหล่ทอง เล็ก ๆ รูปหนึ่ง เคียงเดียว ๑๐ กร กรข้างบนยกขึ้น ทำท่าอัญชลี อยู่เหนือศีรษะ และถือรูปเล็ก ๆ รูปหนึ่งซึ่งควรจะเป็นรูปพระอมิตาภะพุทธ แต่รูปนี้เหมือนนางดาราสั่งเป็นศักดิ์ จะเป็นรูปพระอมิตาภะไม่ได้ เพราะผมบางส่วนขมวดมุ่นเป็นรูปอุณหิศ และส่วนอื่น ๆ ห้อยลงจนถึงหลัง แสดงว่าเป็นพระโพธิสัตว์ มือขวาทำท่าแสดงธรรม มือซ้ายทำประทานพร มีช่อดอกไม้อยู่ที่ริมบ่าข้างขวา บ่าซ้ายเอี้ยวลง แสดงว่าเป็นนิลดารา

ที่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่กรุงเทพฯ มีรูปพระโพธิสัตว์โลเกศวรมากมาย หลายสิบ มีทั้งนั่งและยืน ๒ กร และ ๔ กร เป็นฝีมือช่างสมัยศรีวิชัยและสมัยลพบุรี เป็นปางประทานพรก็มี ถือเครื่องหมายของพระโพธิสัตว์โลเกศวร คือ พวงลูกประคำ หนังสือดอกบัว และหม้อน้ำ ทั้ง ๔ กร ก็มี

พระอวโลกิเตศวร อาจมี ๔ ศีयर และ ๒๔ กร คือ ๒ ศีयरอยู่ข้าง ๆ ของศีयरกลาง ข้างบนศีयरเหล่านี้ เป็นศีयरของคากยมุณี มนุษยพุทธร เพราะพระโพธิสัตว์ ถือพระอมิตาภะ ฌยานีพุทธรฐไว้เหนือศีयर ในท่าอัญชลี

รูปตันตระ (ของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร) มีหลายอย่างต่าง ๆ กัน รูปหนึ่งเรียกกันว่า อโมฆปาตะ ถือบ่วง (ปาตะ) เป็นเครื่องหมายพิเศษ มีศีयर ๑ เดียว ๖ ถึง ๘ กร และ นอกจากบ่วงอันเป็นเครื่องหมายพิเศษแล้ว ยังถือพวงลูกประคำตรีและคนโทน้ำ หนึ่งหนึ่งเสื่อ บางทีมีนางนิลดารา สุธนกุมาร ไหยครีพ และ ภฤกฏีอยู่ด้วย

อโมฆปาตะ อีกรูปหนึ่ง มีศีयर ๑ เดียว ๒๐ กร เป็นรูปนั่ง กรคู้เต็มยกขึ้นที่อก ในท่านมัสการ อีก ๒ กรข้างล่างวางอยู่บนดักขวา ถือบ่วง ซ้ายถือพวงลูกประคำ มือคู่บน ซึ่งอยู่ใกล้ศีयर ถือเครื่องหมายชนิดหนึ่ง อีกคู่หนึ่งถัดลงมา ถือดอกบัวตูม อีกคู่หนึ่ง วัชระ และฆณฑา (ระฆัง) นอกนั้น ถือเครื่องหมายต่าง ๆ ของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร

รูปตามตำรา (Dogmatic form) ของพระอวโลกิเตศวร

รูปนี้มีศีयरเดียว ๑๒ กร นั่งขัดสมาธิเพชร สวมเครื่องประดับของพระโพธิสัตว์ ทุกอย่าง ที่ปลายอุณหิศซึ่งอยู่ข้างหลังมงกุฎ ๕ ยอดนั้น มีวัชระครึ่งท่อนประดับเป็นยอดอยู่ เบื้องบนวัชระนี้ มีมือคู่บนที่สุดทำท่าปัทมะ (รูปดอกบัว) คือนิ้วกลางและนิ้วชี้เหยียดตรง ขึ้นข้างบน ปลายนิ้วจดกัน นิ้วนางและนิ้วก้อยไขว้กัน (เอาปลายนิ้วลงข้างล่าง) นิ้วหัวแม่มือ ตั้งตรงและจดถึงกัน มืออีก ๒ คู่ต่อลงมา ห้อยไว้เหนือบา ในท่า วิตรุก และถือเครื่องหมาย คือพวงลูกประคำ และดอกบัว มือคู่เดิมทำท่าประทานอภัย มือคู่ต่อลงมา ทำท่า ปัทมะอีก แตกต่างกับคู่บนที่สุดเล็กน้อย คือ นิ้วชี้ปลายไม่จดกัน แต่โค้งน้อย ๆ ปลายนิ้วไปจดนิ้วนาง นิ้วชี้และนิ้วกลางซึ่งลงข้างล่างแทนชี้ขึ้นข้างบน และปลายนิ้วกลาง จุ่มลงในหม้อน้ำ ซึ่งมี ข้างล่างถือไว้ มือข้างล่างทำท่า สมาธิ

ลักษณะพระโพธิสัตว์ อวโลกิเตศวร ตาม ศาสนมालา

๑. พระอวโลกิตะ ปางเป็นพระพุทธรเจ้า คือนั่งขัดสมาธิเพชร สีขาว มีอุณาโลม ไม่ใช่อุณหิศ จีวร สีแดง (ตามที่กล่าวไว้ในศาสนมालานี้ ตรงกับลักษณะของพระอวโลกิตะ ซึ่งอุปบัติมาเป็นพระกวนอินของจีน)

๒. สิงหนาทโลกศวร สีขาว เคียรเดียว ๓ ตา นั่งบนหลังราชสีห์ ในท่าที่เรียกกันว่า มหาราชลีลา คือ ยกเข่าขวาขึ้น ห่มหนังสือ ที่มุงกุฏ มีรูปพระอมิตาภะ และมีพระพุทธเจ้าทั้ง ๕ พระองค์ ออกมาจากกาย มีกร ๒ กร มือซ้ายซึ่งทำวอยู่ที่แท่น ถือก้านดอกบัว มีพระขรรค์เล่มหนึ่ง เกิดขึ้นจากดอกบัวนั้น (เครื่องหมายพระมัญชุศรี) กรขวาวางไว้บนเข่าขวา ข้างหลังกรขวามี ตรี อันหนึ่งซึ่งมีงูพันอยู่รอบ

๓. นีลากันฐารยาวโลกิเตศวร เป็นรูปมนุษย์ นั่งบนแผ่นหนังมฤคซึ่งปูบนดอกบัวแดง มีรูปพระอมิตาภะอยู่ที่ศิราภรณ์ มืออยู่ในท่าสมาธิ และประคองกระโหลกศีรษะทำด้วยเพชรพลอย สวมสายธูรา (ยัชโญปวีต) ของพราหมณ์ มีหนังสือเป็นเครื่องปกปิด ไม่มีเครื่องประดับ สีเหลือง แต่ลาคอสีนิล

๔. ไตรโลกยวสังกรโลกศวร เป็นรูปมนุษย์ มีตาที่ ๓ นั่งบนดอกบัวแดง ถือบ่วงบาศ ซึ่งปลายทั้งสอง เป็นรูปวัชรเครื่องท่อน และขอช้างสีแดง

๕. หริหริวาทโนดมวาลโลกศวร อวโลกิตะ ขีพระวิษณุ ซึ่งทรงครุฑและมีสิงห์รองครุฑ

๖. รักษโลกศวร มีเคียรเดียว ๔ กร นั่งได้ต้นไม้โสภณ เครื่องหมายคือบ่วงบาศขอช้าง คร และลูกศร สีแดง

๗. ปัทมมรเตศวร อาจเป็นรูปมนุษย์ หรือมี ๑๘ กร ตามธรรมดากอดศกติ นั่งบนดอกบัวซึ่งมี ๘ กลีบ และที่กลีบทุกกลีบ มีเทวดาอยู่ประจำ มีตารา และมฤคกุฎี เป็นต้น ถ้ามี ๑๘ กร ก็มีเทวดาผู้ช่วยเพียง ๔ ตน ใน ๔ ตนนั้น คือ ไหยครีพ (ตนหนึ่ง)

๘. มายาชาลกรमारยาวโลกิเตศวร หรือพระโพธิสัตว์ ผู้ลวงพันบ่วงแห่งมายา (หลอกหลวง) มีเคียร ๕ เคียร มีตาที่ ๓ ด้วยทุกเคียร ๒ เคียรซึ่งอยู่ข้างขวามีสีขาวและแดง ๒ เคียร ข้างซ้าย เหลือและเขียว กายสีดำเหมือนเคียรกลาง (ซึ่งมีสีดำ) กร ๑๒ กร ถือกระโหลกศีรษะ บ่วงบาศ วัชร แก้ว ดอกบัว ฯลฯ ตามธรรมดา ถือศรและลูกศร

๙. หาลาหลโลกศวร มี ๓ เคียร มีตาที่ ๓ ทุกเคียร เคียรข้างขวาสีน้ำเงินข้างซ้ายแดง กลางขาว ที่มวยผมมีรูปพระอมิตาภะ และพระจันทร์ครึ่งซีก มีเครื่องประดับมากมาย และมีหนังสือเป็นเครื่องนุ่งห่ม มีกร ๒ กร เครื่องหมายถือพวงลูกประคำ ดอกบัวคันศร ลูกศร ฯลฯ นั่งบนดอกบัวแดง ประคองศกติ อยู่บนเข่าซ้าย ขาขวาชี้ตรงไป มีตรีอันหนึ่งอยู่ข้างขวา รอบ ๆ ตรี มีงูพัน มีดอกบัวอยู่ข้างซ้าย รอบกระโหลกศีรษะซึ่งเต็มด้วยดอกไม้ สีกายขาว

ลักษณะ กวานยีน

รูป ๒ กร คือ

๑. อุ่มเต็ก มีสาวกและไม่มี มีรูปมังกรและไม่มี (Sung zu สูงชู ผู้หญิง)

๒. นั่งหรือยืนบนดอกบัว ถือกิ่งวิลโล หรือเต้าน้ำ หรือม้วนหนังสือสวด หรือทำ
มือท่าสมาธิ (กวานยีน ผู้หญิง)

๓. นั่งหรือยืนบนทะเล นั่งหรือยืนบนเมฆ (Kuo-hai เกาไฮ) ผู้หญิง

๔. นั่งบนหลังสิงห์ (กวานยีน สิงหนาท ผู้หญิง)

๕. หมู่ ๘ ของกวานยีน (ทั้งผู้ชายผู้หญิง ปานัน)

๖. หมู่ ๓๒ ของกวานยีน (San-shi-erh siang สันชีเออ เสียง ผู้ชาย)

๗. กวานยีน ทรงมงกุฎ รูปเศียร ๘ เศียร เรียกว่า ๘ หน้า (ชาย)

รูปมากกว่า ๒ กร คือ

๑. กวานยีน ๑๐ กร (ผู้หญิง)

๒. กวานยีน ๑๘ กร (ผู้ชาย)

๓. กวานยีน ๑๐๐๐ กร (ผู้ชาย หรือ ผู้หญิง)

ลักษณะกวานนอน

เศียรเดียว ๒ กร

๑. ถือดอกบัว เต้าน้ำ พวงลูกประคำ หรือ ท่าประธานพร “โซ”

๒. ทรงมงกุฎ รูปเศียร ๑๑ เศียร “ซุ-อิ ซิ-เมน”

๓. รูปธรรมดา และรูป ๖ กร “นโยอิริน”

เศียรเดียว ๖ กร หรือมากกว่า ๖ กร ขึ้นไป

๑. หัวม้า ท่าปัทมะ เครื่องหมายตันตระต่าง ๆ “บาโด”

๒. ถือพระขรรค์ ธง ท่าปัทมะ และเครื่องหมายตันตระต่าง ๆ “ซุนได”

๓. ถือไม้เท้าของชีโซ ธยานีโพธิสัตว์ พวงลูกประคำ บ่วงบาศ และดอกบัว กับ

ท่าต่าง ๆ ฟุ กู เกนซุ

เศียรเดียว ๑๐๐๐ กร

๑. ถือเครื่องหมายตันตระ และเครื่องหมายธรรมดา เสนซุ

รูป ๓ อย่างนี้ ไม่ปรากฏในคัมภีร์ญี่ปุ่น คือ

๑. อุ่มเต็ก โกยสุ กวานนอน

๒. ถือ ผลทับทิม และบางที่อุ้มเด็ก กิษิโมชิน

๓. หมู่ พระกวางนอน ผู้หญิง ๓๓ องค์

๕. วิศวปาณี ษยานีโพธิสัตว์ ของพระอโฆลสิทธิ ษยานีพุทธ
มานุสิพุทธ ได้แก่พระเมตไตรยพุทธเจ้า ในอนาคต

เป็นพระษยานีโพธิสัตว์องค์ที่ ๕ พระโพธิสัตว์องค์นี้ ไม่ใคร่จะแพร่หลายนัก คือนาน ๆ จึงจะได้พบรูป ที่ทำด้วยโลหะหรือรูปเขียน สักครั้งหนึ่ง เป็นรูปนั่ง มีเครื่องประดับของพระโพธิสัตว์ครบถ้วน มือซ้ายวางไว้บนตัก หายฝ่ามือขึ้นข้างบน มือขวาอยู่ในท่าประทานพร ถือวัชระสองชั้น

พระวิศวปาณี นับถือกันว่า เป็นความดำริของพระอาทิตย์พุทธ เมื่อรอคอยโลกที่ ๕ คือ จะให้พระโพธิสัตว์องค์นี้ เป็นผู้สร้างโลกที่ ๕ ซึ่งพระเมตไตรย จะลงมาตรัสเป็นพระมนุษย์พุทธเจ้า

๖. พระฉันทฎาปาณีโพธิสัตว์ ของพระวัชระสัตว์

มีลักษณะเหมือนพระวัชระสัตว์ คือนั่งขัดสมาธิเพชร ทรงราชามรณ ศีรษะทรงมงกุฎ ถือวัชระด้วยมือขวา ซึ่งยกขึ้นสูงถึงอุระ และระฆัง (ฉณฎา) ด้วยมือซ้ายซึ่งวางอยู่ที่ตัก

พระมัญชุศรี

พระมัญชุศรี เป็นคณะของพระษยานีโพธิสัตว์ ๘ เพราะฉะนั้นจึงมีรูปเป็นเจ้าชาย ซึ่งประดับเครื่องหมายของพระโพธิสัตว์ มีรูปพระอักษโกษะที่ศีรษะ บางทีมียอด เมาลี ทำด้วยไข่มุกต์เป็นอุณหิต มีอุณาโลมอยู่ที่หน้าผาก ถึารูปเขียน โดยปรกตีสีเหลือง แต่บางทีเป็นสีขาว แดง หรือดำก็มีเหมือนกัน

พระมัญชุศรี หรือ มัญชุโกษะ ตามที่มักจะเรียกในศาสนา มีรูปที่แปลกกันเป็นสำคัญอยู่ ๒ อย่าง คือ อย่าง ๑ ถือพระขรรค์กับหนังสือ ซึ่งเป็นรูปธรรมดาที่มีอยู่มาก อีกอย่าง ๑ เป็นรูปถือดอกกุบล (บัวเขียว)

พระขรรค์ เป็นเครื่องหมายว่าสำหรับสังหาร เมฆแห่งความโง่ หนังสือเป็นเครื่องหมายปัญญาบารมีอันสูงสุด หนังสือมักทำเป็นหนังสือของชาวเนปาล คือ เป็นหนังสือใบลานยาว แต่ส่วนกว้างแคบ มิได้ประทับสองข้าง มีเชือกร้อยกลาง (อย่างเดียวกับหนังสือใบลานของเรา) หนังสือนี้ถืออยู่ในมือพระมัญชุศรีก็มี วางอยู่บนดอกกุบลอีกต่อหนึ่งก็มี

บนดอกกุบลนั้นบางที่มีรูปไข่มุกด์เป็นเปลวไฟ

รูปพระมัญชุศรี ที่ถือพระขรรค์และหนังสือนี้ มีต่าง ๆ กันเป็นจำนวนมาก คือ

๑. นั่งขัดสมาธิเพชร แขนขวายกขึ้นแกว่งพระขรรค์ แขนซ้ายถือหนังสืออยู่ที่ตัก (ในยะวบางที่ถือหนังสืออยู่ที่หน้าอก)

๒. เหมือนกับรูปที่ ๑ ต่างแต่หนังสือ มีดอกบัวรองอยู่ที่ป่าข้างซ้าย ก้านบัวถืออยู่ในมือข้างซ้าย ในท่าตรีก รูปนี้นั่งบนหลังสิงห์

๓. ทั้งพระขรรค์และหนังสือ มีดอกบัวรองก้านบัวถืออยู่ในมือ มือข้างขวาทำท่าประทานพร มือข้างซ้ายทำท่าตรีก สีขาว ตามปกติ รูปนี้เรียกว่า มัญชุโกษะ ถ้ารูปนี้เป็นรูปยืนแล้ว เป็นคณะของพระโพธิสัตว์ ๘

๔. เหมือนกับรูปที่ ๓ ต่างแต่มือทั้งสอง เป็นท่าธรรมจักร ขาข้างซ้ายห้อย รูปนี้ตามปกตินั่งบนสิงห์หรือแท่นสิงห์

ลักษณะรูปของพระมัญชุศรี ที่กล่าวมาแล้วนี้ ทำด้วยโลหะเป็นพื้น ส่วนรูปที่ถือเนลอุบล มักเป็นรูปเขียนและรูปปั้น รูปดอกบัวเขียวต่างกับสีชมพู คือ กลีบยาวหุบ แลเห็นข้าง ๆ บางทีกลีบนอกแถวที่ ๑ พับกลับหลัง แต่ส่วนฝักของดอกกุบลแลไม่เห็น เพราะกลีบบังแต่ดอกบัวสีชมพู บางทีใช้เป็นเครื่องรองรับเครื่องหมายของพระมัญชุศรี

รูปพระมัญชุศรี ที่ถือดอกเนลอุบลอันเป็นเครื่องหมายพุทธวัจนะ นั้นมีต่าง ๆ กัน คือ

๑. มหาราชลิลามัญชุศรี นั่งในท่าสำราญ คือ เข่าขวาแยกขึ้น มือขวาพักอยู่เหนือเข่า ขาซ้ายงอ มือซ้ายถือก้านดอกกุบลอยู่ในระดับกับป่าซ้าย นั่งบนแท่นสิงห์ หรือบนหลังของฐานรูปสิงห์ ถ้ารูปเขียนเป็นสีเหลือง ตัวอย่างของรูปนี้ ที่งาม ๆ มีมากหลายในเมืองมคธ รูปหนึ่งเป็นรูปนั่งบนสิงห์ ท่าตรงกันข้ามกับที่กล่าวแล้ว คือ เข่าข้างซ้ายยกขึ้น มหาราชลิลามัญชุศรี เมื่อนั่งบนหลังสิงห์ก็คล้ายกับรูปสิงห์นาทโลกศวร แต่รูปโลกศวรนั้น มีหนามฤคพาตที่ไหลข้างซ้าย หรือตรีศูลเป็นเครื่องหมายสำคัญ ส่วนมัญชุศรีไม่มีเครื่องหมายแปลกอะไร นอกจากดอกเนลอุบล แม้แต่พระขรรค์ซึ่งตามธรรมดา ในเมื่อเป็นรูปสิงห์นาทโลกศวรมีขึ้นมาจากดอกบัวนั้น ก็ไม่มี ถ้าเป็นรูปเขียนยิ่งรู้ง่าย คือ มหาราชลิลามัญชุศรีเป็นสีเหลือง นั่งบนหลังสิงห์สีน้ำเงิน ส่วนโลกศวรเป็นสีขาว นั่งบนสิงห์สีขาว

๒. นั่งขัดสมาธิเพชร หรือถ้านั่งบนหลังสิงห์หรือแท่นสิงห์ขาขวาห้อย มืออยู่ในท่าธรรมจักร (แสดงธรรมสั่งสอน) ก้านดอกกุบลซึ่งอยู่ในระดับกับป่าข้างซ้าย พันรอบแขนซ้ายเหนือข้อศอก ถ้าเป็นรูปเขียน สีเหลือง

๓. มัญชุศรี นั่งบนแท่นสิงห์ พร้อมกับขาซ้ายห้อยก็มี มืออยู่ในท่าธรรมจักร ดอกอุบลอยู่ที่ขาซ้าย สีเหลือง

๔. เหมือนกับข้างบน นอกจากขาขัดสมาธิเพชร และนั่งบนสิงห์

๕. นั่งขัดสมาธิเพชร มือเป็นท่าสมาธิ รูปนี้เป็นสีขาว และเรียกว่า ธรรมสังฆะ-สมาธิมัญชุศรี

๖. เหมือนกับรูปข้างบน นอกจากมือขวาเป็นท่าประทานพร มือซ้ายถือก้านดอกบัวสีขาว เรียกว่าสิทโธกวีระ

มัญชุศรีที่เป็นรูปถือพระขรรค์และดอกอุบล นั่ง ยืนหรือคุกเข่าข้างหนึ่งก็มี แขนขวาซึ่งยกขึ้นนั้นถือพระขรรค์ มีก้านดอกบัวพันอยู่รอบ ๆ แขนซ้าย รูปนี้ถ้าเป็นรูปเขียนสีดำ และมีตาที่ ๓

ยังมีรูปของพระมัญชุศรี ที่ต่าง ๆ ออกไปอีก คือ มัญชุศรีวัชร เป็นรูปพระมัญชุศรีอย่างหนึ่ง พร้อมด้วย ศักติ มีสามศรัทธา ทั้งสองรูป (เศียรกลางเป็นสีแดง เศียรที่อยู่ข้างขวาเป็นสีน้ำเงิน เศียรข้างซ้ายเป็นสีขาว) เครื่องหมาย คือ วัชรสอง พระขรรค์และดอกอุบล คันศร และลูกศร ยับ คือ พระมัญชุศรี เป็นสีแดง และยม คือ ศักติ เป็นสีชมพู

วัชรานังคะอารยะมัญชุโฆชะ เป็นรูปพระมัญชุศรีอย่างหนึ่ง ใช้สำหรับสกดจิตบุรุษและสตรีให้ลุ่มหลง ถ้าสำหรับสกดจิตสตรีให้ลุ่มหลง สมมติพระมัญชุศรีเป็นผู้แผลงลูกศร ซึ่งมีหัวเป็นดอกบัวตูมที่อุระประเทศของสตรี รูปนี้มีรูปพระอภิสกษะที่มังกุ สีเหลือง พวกนับถือมนต์ ถือว่าเป็นเทพเจ้าแห่งความรัก มี ๖ กร ข้างขวาถือลูกศร มีหัวเป็นดอกบัวตูม ดอกบัว และกิ่งไม้โอศก ข้างซ้ายถือคันศร ทำด้วยดอกไม้ พระขรรค์และพระนาค

ธรรมธาตุมัญชุศรี เป็นรูปนั่ง มี ๔ เศียร เศียรกลางขาว ข้างขวา สีส้ม ข้างซ้าย สีเหลืองแก่ ข้างหลัง สีกุหลาบ ๘ กร ๒ แขนปรกติดอยู่ในท่าแสดงธรรม อีก ๖ กรถือพระขรรค์ หนังสือ คันศร และลูกศร ฯลฯ

พระมัญชุศรีรูปเก่า ๆ หรือแบบโบราณ กอดศักติ ซึ่งนั่งอยู่บนตักตามแบบเก่า แทนรูป ยับยม (สังวาส) มี ๕ เศียร และเศียรที่ ๕ อยู่บนเศียรกลาง ๘ กร ๔ กรถือพระขรรค์ อีก ๔ กรถือหนังสือ บางทีถือพระขรรค์ ดอกบัว และเครื่องหมายอื่น ๆ ด้วยก็มี

พระมัญชุศรี มีรูปที่จุรายอยู่รูป ๑ ใน ๘ รูป ที่เป็นยमानดกะ เศียรซึ่งเป็นสีเหลือง และมีท่าโกรธเล็กน้อยนั้น ตามปรกติดอยู่บนเศียร ซึ่งอยู่ในระหว่างเขาของรูปไภรวะ ของพระยमानดกะ

รูปต่าง ๆ ของพระมัญชุศรี โดยย่อมีดังนี้ คือ รูปมนุษย์กับรูปตันตระ (สำหรับใช้ในพิธี)

ก. รูปมนุษย์ ถือพระขรรค์และหนังสือ ๑. สีขาว (เครื่องหมายต่าง ๆ อยู่บนฐานบัว) ทำวัตร ๒. สีเหลือง เครื่องหมายต่าง ๆ อยู่บนฐานบัว ทำธรรมจักร นั่งบนหลังสิงห์ ๓. สีเหลือง (ถือพระขรรค์) รูปนี้อาจเป็นสิงหนาทะก็ได้

ข. รูปมนุษย์ ถือนิลอุบล ๑. สีเหลือง (ทำสำราญ) นั่งบนฐานสิงห์ ๒. สีเหลือง (ทำธรรมจักร) ขาห้อย นั่งบนสิงห์หรือฐานสิงห์ ๓. สีเหลือง (ทำธรรมจักร) ขาขัดสมาธิเพชร นั่งบนสิงห์ ๔. สีขาว ทำประทานพร ขาขัดสมาธิเพชร (จากศารณะ)

ค. รูปมนุษย์ ถือพระขรรค์ และดอกอุบล ๑. สีดำ หรือน้ำเงินแก่ ลูกเข้า มีดาที่ ๓ รูปตันตระ คือ รูปที่ใช้ในพิธี

๑. สีเหลือง เคียงเดียว ๔ กร เครื่องหมาย คือ ดอกบัว หนังสือ คันศร และลูกศร

๒. สีเหลือง เคียงเดียว ๔ ถึง ๖ กร (จากศารณะ)

๓. ๓ หรือ ๔ เคียง ก. ๓ เคียง ๖ กร ข. ๓ หรือ ๔ เคียง ๖ หรือ ๘ กร

๔. รูปธรรมบาล

๕. รูปแบบเก่า พร้อมด้วย ศักติ (คือ รูปนี้อุ้ม ศักติ)

พระยฆานดกะ

พระผู้ชำระพระยฆ (ยฆะ) เครื่องหมายสำคัญ คือ ศีรษะเป็นโค ถือขวานและกะบาล (กระโหลกศีรษะ) สีแดง เมื่อเป็นรูปเดี่ยว สีดำหรือน้ำเงินแก่

พระยฆานดกะ ก็คือ อุปติอันดุร้ายของพระมัญชุศรี เป็นพระที่ให้ความยุ่งยากและน่ากลัวที่สุด ในจำพวกพระของมหายานในรูปอันนี้ พระมัญชุศรี ได้ชำระ เจ้าแห่งความตาย คือ พระยฆ ซึ่งกำลังกระหายที่จะบริโภคเหยื่อ คือ ประชาชนของทิเบตให้หมดไป

ทั้งพระยฆและพระยฆานดกะ มีหัวเป็นโคด้วยกัน แต่พระยฆมักมีเครื่องประดับรูปร่างคล้ายกับจักรอยู่ที่หน้าอก ซึ่งเป็นเครื่องหมายพิเศษ

พระยฆานดกะปางวัชระไกรวระ อาจมีศีรษะเป็นมนุษย์ ท่านวิทยาภุคณะ พรรณนาไว้ในตำราของทิเบตว่า พระวัชระไกรวระมีศีรษะใหญ่เกินขนาด ตัวดำ ๓ ตา ดูปากอ้า แยกเขี้ยว ลิ้นห้อย ในศารณะทั้งสองที่ท่านฟูเซ กล่าว ก็ไม่ได้ว่ามีศีรษะเป็นโค เป็นแต่ว่าในศารณะหนึ่ง มีหน้า ๖ หน้า และอีกศารณะหนึ่งมี ๒ หน้า

รูปของพระยฆานดกะ ที่สังเกตง่ายที่สุด มีศีระะ ๑ ศีระะ (ศีระะโค) ๒ กร มีมงกุฎ กระบาล (กระโหลกศีระะ) และดาที่ ๓ มือข้างขวาถือขวาน มือข้างซ้ายถือกระบาล มีสังวาลย์ทำด้วยศีระะคน ก้าวไปข้างขวา

ในศรีมหาวัชระไภรวะตันดระ กล่าวถึงลักษณะของพระยฆานดกะโดยพิสดาร ถ้าเป็นรูปเขียน คือ มีเท้า ๑๖ กร ๓๔ ศีระะ ๔ เปลือยกายแะดำ ก้าวไปข้างขวา รูปร่างน่ากลัวมาก ศีระะที่ ๑ เป็นศีระะโค ข้าง ๆ เขาข้างขวามี ๓ ศีระะ สีน้ำเงิน เทา และดำ (๓ ศีระะข้างซ้ายไม่กล่าวถึงลักษณะ) ในระหว่างเขาทั้งสอง มีศีระะหนึ่งเป็นสีแดง น่ากลัว เนื้อศีระะนี้ขึ้นไปเป็นเศียรของพระโพธิสัตว์มัญชุศรี ซึ่งมีอาการโกรธเล็กน้อย มือทั้งหลาย ถือเครื่องหมายตามตันดระ เท้าข้างขวาเหยียบบนสัตว์จตุบาท เท้าข้างซ้ายเหยียบบนสัตว์ทวิบาท ถ้าเป็นรูปสัมฤทธิ์เหยียบบนยักษ์ ได้ยักษ์ลงไปเป็นสัตว์จตุบาทและทวิบาทหรือกลับตรงกันข้าม คือ ยักษ์อาจจะรองแทนก็ได้

พระยฆานดกะ มีมงกุฎกระโหลก สังวาลย์ทำด้วยศีระะคน ดาที่ ๓ ก้าวไปข้างขวา อาจมี ๕ ศีระะ ถือหนังสือมนุสยโคลมบ่าทั้งสอง ตามปรกติมักจะมีรูปคู่กับ ศักติ

ปางยฆารี ไม่มีรูปศักติ ในปางนี้ ยฆานดกะ ถือราชทัณฑ์ อันมีหัวเป็นกระโหลก ศีระะในมือข้างขวา และกระบาลในมือข้างซ้าย ก้าวไปข้างขวาเหยียบบนทราคน ได้ทราคนเป็นโค

ชื่อต่าง ๆ ของพระยฆานดกะ มีดังนี้ คือ ศรีวัชระไภรวะ วัชระภยักระ วัชระไภรวะ ไภรวะ และยฆารี เป็นรูปหนึ่งของธรรมปาละ ผู้ดุร้ายทั้ง ๘ (ลามิ สังสปะ เปคเศ ยามะ กุเวระ หัยดรีวะ มหากาละ และยฆานดกะ)

พระเหวัชระ

เครื่องหมายกระบาล (กระโหลกศีระะ) สีน้ำเงิน

เหวัชระ มีศีระะ ๘ แขน ๑๖ เท้า ๔ ทั้งสองข้างของศีระะกลางมีข้างละ ๓ ศีระะ ศีระะกลางใหญ่กว่าศีระะอื่น ๆ และทุกศีระะ มีดาที่ ๓ เนื้อศีระะกลางขึ้นไป มีอีกศีระะหนึ่ง อีกชนิดหนึ่ง ศีระะทั้งหลาย ทำเป็น ๒ ชั้น ๆ ละ ๓ กับยอดอีก ๑ ในรูปชนิดนี้มี ๗ ศีระะด้วยกันเท่านั้น

กรทั้ง ๑๖ กร ถือกระบาลต่าง ๆ ข้างขวา ๘ เป็นกระบาลของสัตว์ คือ ข้าง ม้า ม้าพา วัว อุฐ คน กวาง และแมว ในกรข้างซ้ายอีก ๘ นั้น เป็นรูปเทพต่าง ๆ คือ วรุณ

(ฝน) สีเหลือง วายุ (อากาศ) สีเขียว อคนิ (ไฟ) สีแดง จันทร สีขาว สุริยะ สีแดง ยมะ (ความตาย) สีน้ำเงิน วสุธารา (ทรัพย์สมบัติ) สีเหลือง กับภุมเทพสีเหลือง

ลักษณะสี ตัวสีน้ำเงิน เตียรทั้ง ๓ ข้างขวาของเตียรกลาง (ซึ่งเป็นสีน้ำเงิน) คือ สีแดง สีน้ำเงิน สีขาว อีก ๓ เตียรข้างซ้าย เป็นสีเหลือง สีน้ำตาลและสีน้ำเงิน เตียรที่ ๘ ซึ่งอยู่เหนือที่สุด เป็นสีน้ำตาลแก่ ๒ เท้าซึ่งก้าวไปข้างขวานั้นเหยียบบนกายมนุษย์ ส่วนอีก ๒ เท้าซึ่งอยู่ข้างหลังนั้น อยู่ในท่าเดินรำ

พระเหวัชระมักทำเป็นปางยัมยัม คือ รูปสังวาส และคักติ (ยัม) ซึ่งเอาขาทอดกายของยัม (พระผู้ชาย) นั้น ถือขวานอยู่ในมือข้างขวา ส่วนมือข้างซ้ายกอดรอบคอของยัม ทั้งยัมและยัมทรงเครื่องประดับเป็นอันมาก เตียรทรงมงกุฏ กระบาส หรือมงกุฏของพระโพธิสัตว์ พระเหวัชระทรงพวงมาลัยกระโหลกศีรษะยาว พร้อมทั้งผ้าฉลองคอของพระโพธิสัตว์ตามธรรมดา จากเข็มขัดมีพวงกระโหลกศีรษะห้อยลงเป็นระย้า ถ้าเป็นรูปเขียนเป็นสีเขียว ทั้งพระเหวัชระและคักติ (คือทั้งยัมและยัม)

ในประเทศไทย ได้พบรูปเหวัชระขนาดเล็กหลายรูปคล้ายกับแบบธิเบต นอกจากไม่มีใครจะมีชนิดเท้า ๔ เท้า นั้น เป็นรูปอยู่ในท่าเดินรำ เหยียบมนุษย์ด้วยเท้าข้างซ้าย เท้าข้างขวาโค้ง พื้นเท้าจดขาข้างซ้ายที่เหนือเข่า มี ๘ เตียร คือ ชั้นแรกเหนือบ่าขึ้นมา ๓ เตียร ชั้นที่สอง ๔ เตียร และอีกเตียรหนึ่ง อยู่ข้างบนที่สุด มี ๑๖ กร กรอื่น ๆ แผลออกไปจากการคู่เดิม ข้างขวาในท่าประทานพร หรือถือรูปสัตว์ต่าง ๆ เป็นเครื่องหมาย ข้างซ้ายถือรูปคน

ในคลังของโบราณที่นครวัด มีรูปเหวัชระ ๓ รูป รูปหนึ่งมี ๘ เตียร เท้า ๔ ไม่ใช่ในท่าเดินรำ มีกร ๙ คู่ แผลออกไปรอบ ๆ กรคู่เดิม ทั้งหมดถือเครื่องหมายชนิดเดียวกัน แต่ทราบไม่ได้ว่าเป็นอะไร มือข้างขวา (มือเดิม) หักหายไป ข้างซ้ายถือตะบอง รูปที่ ๒ มี ๕ เตียรเท่านั้น ชั้นแรกเหนือบ่าขึ้นมา ๓ เตียร เตียรหนึ่งอยู่ข้างบน อีกเตียรหนึ่งอยู่ข้างใต้เตียรเดิม คืออยู่ที่คอ เท้า ๒ ยืนบนดอกบัว กรคู่เดิมถือคันศรและลูกศร และรอบ ๆ กรคู่เดิม มีกรอีก ๑๔ คู่ ถือเครื่องหมายต่าง ๆ ซึ่งทราบไม่ได้ว่าเป็นอะไร

อีกรูปหนึ่ง เหมือนแบบธิเบตที่สุด ทำด้วยดินดิบ เป็นท่าเดินรำ มี ๘ เตียร คือ ชั้นแรก ๓ ชั้นที่สอง ๔ ชั้นที่สุด ๑ จากการคู่เดิม มีกรแผลออกไปอีก ๗ คู่ ซึ่งเหมือนกันทั้งนั้น แต่ไม่สามารถที่จะทราบได้ว่า ถืออะไรเป็นเครื่องหมายหรือไม่

พระเหวัชระ ดูเหมือนจะไม่ได้นับถือกันในประเทศจีนและญี่ปุ่น

วสุธารา หรือ วสุนทรา เทพนารีแห่งสมบัติ

ลักษณะ ประทานอภัย สีเหลือง เครื่องหมาย กลศ และรวงข้าว เป็นศักดิ์ของท้าว
กุมภวาปีเป็นขัณฑ์พาละ มีเศียรเดียว ๒ กร ถึง ๖ กร ทรงเครื่องประดับแห่งพระโพธิสัตว์
เมื่อมี ๒ กร กรซ้ายถือรวงข้าว กรขวาถือกลศ หลังทรมัยสมบัติ

เมื่อมี ๔ กร กรซ้ายข้างล่างถือเครื่องหมายสำคัญ คือกลศ กรข้างบนถือรวงข้าว
กรที่ ๓ ถือสมุด อันหมายถึงปัญญาบารมี กรขวาข้างล่าง ซึ่งวางอยู่ที่เข่า เป็นท่าประทาน
อภัย และอาจจะถือดอกบัวตูมอีกกรหนึ่งซึ่งเหนือขึ้นไป ถือเพชรพลอย กรบนที่สุทธา
ทำนบัสการ ขาข้างขวาห้อย เท้าไม่มีอะไรรอง หรือวางอยู่บนกลศซึ่งมีฐานบัวรอง เหมือน
ท้าวกุมภวาปีซึ่งเป็นสามี

วสุธารารองค์เล็ก ๆ ของชาวเนปาล บางที่เป็นสีขาว แทนสีเหลือง ถือคันศร ลูกศร
รวงข้าวและขนนกยูง ๓ อัน

วสุธารานี้ อาจมีรูปพระรัตนสัมภวะ ที่ศิริราภรณ์ และอาจจะมีเทพธิดา ผู้น้อย ๔ คน
หรือยักษ์ณี ๘ คน รวมอยู่ด้วย เป็นปางหนึ่งของเทพธิดานามว่า หาริตี ของอินเดีย

ส่วนในหนังสือ Buddhist Iconography ของท่านภัตตาคาริยะ ว่าเมื่อข้างขวาประทานพร
มือข้างซ้ายถือรวงข้าวและกลศ มีรูปพระอักษะภะ หรือพระรัตนสัมภวะอยู่ที่มณฑกฏ มี
เศียรเดียว ๒ กร ถึง ๖ กร นั่งท่าละลิตา ๓ กร ข้างขวามือประทานพร และถือ
รวงข้าว มือบนข้างซ้ายถือสมุด มือที่สองถือรวงข้าว มือที่สามอยู่ที่ตัก ถือกลศ ซึ่งเติม
ด้วยเพชรพลอย ผมนั่งเป็นรูปเปลว ประดับด้วยเครื่องประดับอันงดงาม ทำสงบบเสงี่ยม

พระมหากาละ

เครื่องหมาย ตรัสรู้ สีดำ เขยิบบนข้างตัวหนึ่งหรือสองตัว รูปร่างน่ากลัว

เหตุที่จัดมหากาละไว้ในจำพวกอุปบัติของพระธยานิพุทธทั้ง ๕ นั้น ก็เพราะศาสดา
อันหนึ่งในศาสดาเป็นจำนวนมากหลาย ที่สำหรับบูชาพระมหากาละ กล่าวลักษณะไว้ว่า
พระมหากาละทรงไว้ซึ่งรูปของพระธยานิพุทธทั้ง ๕ ที่มณฑกฏ อาจมีหน้าเดียว ๒ - ๔
หรือ ๖ กร หรือ ๘ หน้า ๑๖ กร เป็นองค์หนึ่ง ในเทพที่น่ากลัวทั้งหลาย ซึ่งมีกล่าวไว้ใน
ศาสดา มาลา มีอยู่ทั้งหลายเป็นเครื่องประดับ พันแหลมท้องพลุ้ย นุ่งหนังสือ มีศาสดาอย่าง
น้อยถึง ๖ ศาสดา ที่กล่าวถึงมหากาละชนิดที่มีสองกร ไว้ดังนี้

พระศรีมหากาละ ภัฏฏารกะ มีสองกร หน้าเดียว สีนํ้าเงิน สามตา มากด้วยความโกรธ มือข้างขวา ถือกรตุริ (มีดเล็ก ๆ ชนิดหนึ่งมีคมคล้ายเลื่อย) มือข้างซ้ายถือกระบาล มีกระบาลทั้ง ๕ ที่ผมเป็นมงกุฏ ตั้งขึ้นบนเศียร อันประดับด้วยแถวของกระโหลกศีรษะ มีเขี้ยวอันน่ากลัว มีพระยานาคเป็นเครื่องประดับ มีงูเป็นสายธูรา

รูป ๔ กร ก็คล้าย ๆ กับรูป ๒ กร ต่างกันแต่รูป ๒ กรถือกรตุริ และกระบาลในมือคู่แรก รูปนี้ถือพระขรรค์และตะบองเพิ่มขึ้น ในมือคู่ที่ ๒

รูป ๖ กรนั้น ก็คล้าย ๆ กับรูปที่กล่าวแล้วข้างต้น เป็นแต่ถือเครื่องหมายดังต่อไปนี้ คือ ๓ มือข้างขวาถือ กรตุริ ลูกประคำ และกลองเล็ก ๆ ๓ มือข้างซ้ายถือกระบาล หลาว และปวง

รูป ๑๖ กร มี ๘ หน้า เป็นท่ายับย้ม กอดคักติ แปลกที่มี ๔ ขา ศาสนะกล่าวถึงรูปนี้ไว้ดังต่อไปนี้ พระมหากาละ ๑๖ กร หน้า ๒๔ ตา ๔ เท้า ในมือข้างขวา ๗ ถือของดังต่อไปนี้ กรตุริ วัชรระ หนังสือ ไม้ค้อน ดรีศูล พระขรรค์ ตะบอง ของพระยม ทางซ้าย ๗ มือ ถือกระบาลเต็มด้วยโลหิต หนังสือ ระฆัง ขอช้าง แขนขาว กลองเล็ก ๆ ห้าคน มือคู่เดิมกอดคักติ ซึ่งมีลักษณะเตี้ย สีนํ้าเงิน ทรงรูปชยานีพุทททั้ง ๕ ที่มงกุฏ มีพวงมาลัย ห้าคนเป็นเครื่องประดับ น่ากลัวยิ่งกว่าความน่ากลัวทั้งหลาย

ศาสนา กล่าวเพิ่มเติมต่อไปอีกว่า มหากาละ ควรมีเทพนารีทั้ง ๗ ล้อมรอบ คือ ๓ องค์อยู่ในทิศทั้ง ๓ ทิศที่ ๔ ได้แก่ตัวมหากาละเอง อีก ๔ องค์อยู่ใน ๔ มุม

ในทิศตะวันออก ได้แก่แม่หมายา คักติของมเหศวร ซึ่งยืนในท่าอาลีธะ (คือ ขาขวาเหยียดตรง ขาซ้ายงอเล็กน้อย) บนหลังสิงห์ มีแขน ๔ แขน ข้างซ้ายถือกระบาลและกลอง แขนข้างขวาถือกรตุริ (มีด) และมุกทะระ (ไม้ค้อน) สีนํ้าเงิน ผมยุ่ง สามตาและฟันยื่น

ทางทิศใต้ คือ ยมทูติ ซึ่งมีสีนํ้าตาล ๔ กร มือข้างขวาทั้งสอง ถือก้านดอกบัวและกรตุริ มือข้างซ้ายทั้งสองถือขามอ่างเต็มด้วยโลหิตและแขน ยืนในท่าอาลีธะ บนหลังกระบือ มีผมยุ่ง

ทางทิศตะวันตก คือ กาลทูติ ซึ่งมีมือข้างซ้ายทั้งสอง ถือกระบาลและหัวโค มือข้างขวาทั้งสอง ถือไม้เท้าและดรีศูล ยืนบนหลังม้า ในท่าอาลีธะ สีกายแดง และผมยุ่ง เทพเหล่านี้ทั้งหมด รูปร่างน่ากลัว คือ มีฟันยื่นยาวและเครื่องประดับล้วนแล้วไปด้วยงู

มุมทั้ง ๔ นั้น เป็นที่สถิตของเทพนารีต่าง ๆ ดังต่อไปนี้คือ กาลิกา อยู่ในมุมข้างตะวันออกเฉียงใต้ กายสีนํ้าเงิน มีสองกร ถือกระบาลและกรตุริ ยืนบนทรากศพ ในท่า

อาสีระ จะระจิกา อยู่ในมุมนะวันตกเฉียงใต้ กายสีแดง ถือกรุดริและกระบาสในมือทั้งสอง
อื่น ๆ เหมือนกับ กาลิกา จัณฑเทศวรี อยู่ในมุมนะวันตกเฉียงเหนือ กายสีเหลือง ชีทราภคพ
ถือหญาและกวางในมือทั้งสอง ยืนในท่าอาสีระ กุลิเศศวรี อยู่ในมุมนะวันออกเฉียงเหนือ
กายสีขาว ถือวัชระและไม้เท้า ชีทราภคพ ยืนในท่า อาสีระ เทพนารีทั้ง ๔ นี้ เปลือยกาย
รูปร่างน่ากลัว คือ มีฟันยาว และตา ๓ ตา ผมยุง

มหากาละ ซึ่งมีเทพเหล่านี้ล้อมรอบ เหยียบอยู่บนนทรากของวัชระ ไภรวะมหากาละ
เป็นเทพที่ดุร้าย ใช้บูชากันในการทำลายล้างข้าศึก เป็นที่เกรงกลัวและหวาดเสียของพวก
พุทธศาสนิก ผู้ไม่นับถือครูบาอาจารย์ และไม่เคารพต่อรัตนตรัย ผู้ไม่นับถือครูบาอาจารย์
และไม่เคารพต่อรัตนตรัยเท่านั้น จะถูกมหากาละกินทั้งเป็น วิธีที่มหากาละกินพวกเหล่านั้น
มีปรากฏพิสดารอยู่เกือบทุกในศานนะ ศานนะทั้งหลายกล่าวถึงความน่ากลัวของมหากาละ
ไว้ดังต่อไปนี้

เขาผู้ซึ่งไม่เคารพนับถือครูของตน ดูหมิ่นรัตนตรัย ล้างผลาญชีวิตสัตว์ทั้งหลาย
จะต้องถูกมหากาละกินทั้งเป็น

มหากาละจะตัดเนื้อของผู้นั้นออกเป็นชิ้น ๆ ต้มโลหิตและเข้าไปในหัวของผู้นั้น แล้ว
ทำลายหัวของเขาให้แตกละเอียด



พระอาทิตย์พุทธเจ้า



พระไวโรจนะ



พระอัครโศภะ



พระรัตนสัมภวะ



พระอมิตาภะ



พระอโมฆสิทธิ์



พระเจ้าพรหมโลก



พระปฐมปาณโฬธิตว์



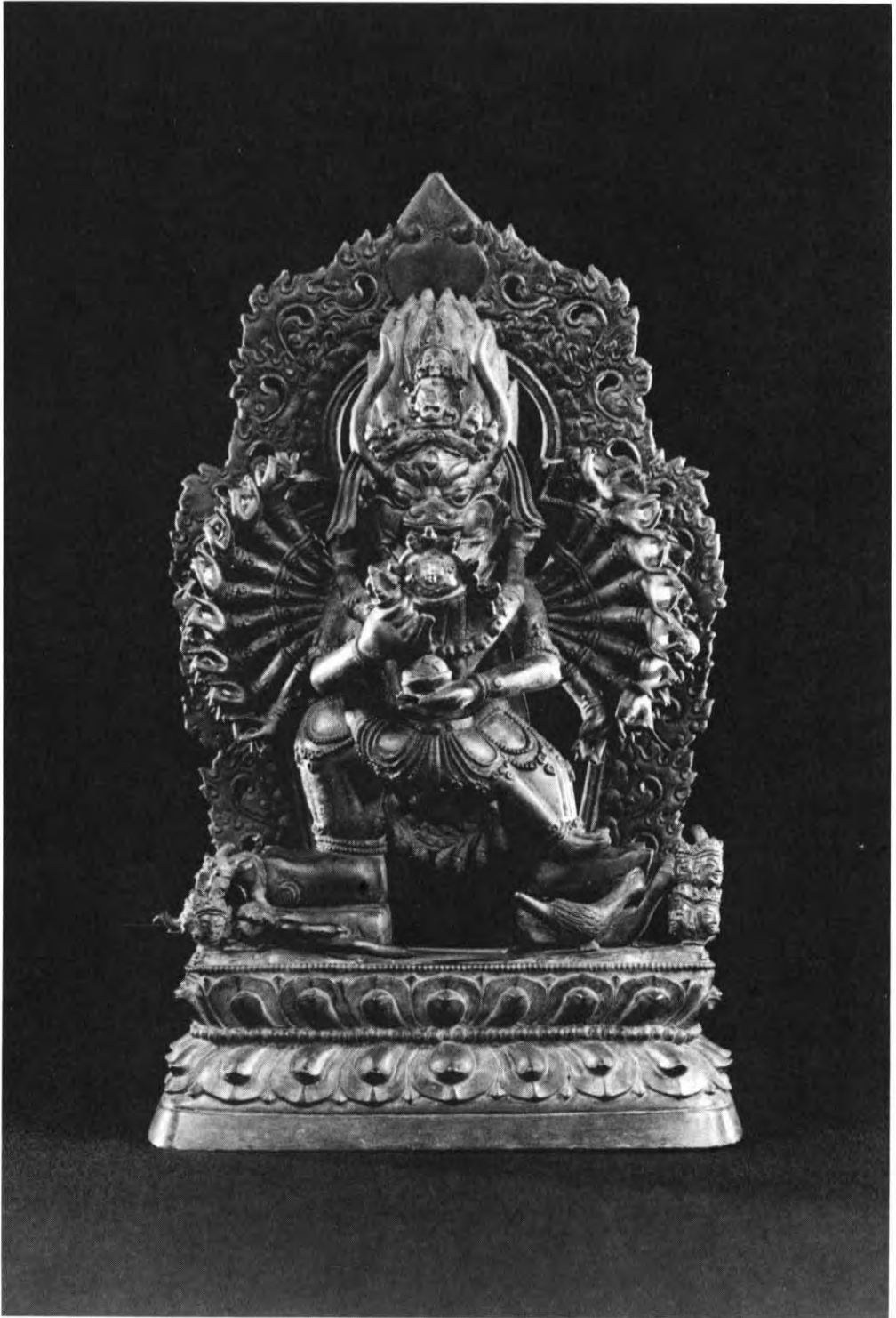
พระอวโลกิเตศวรโพธิสัตว์



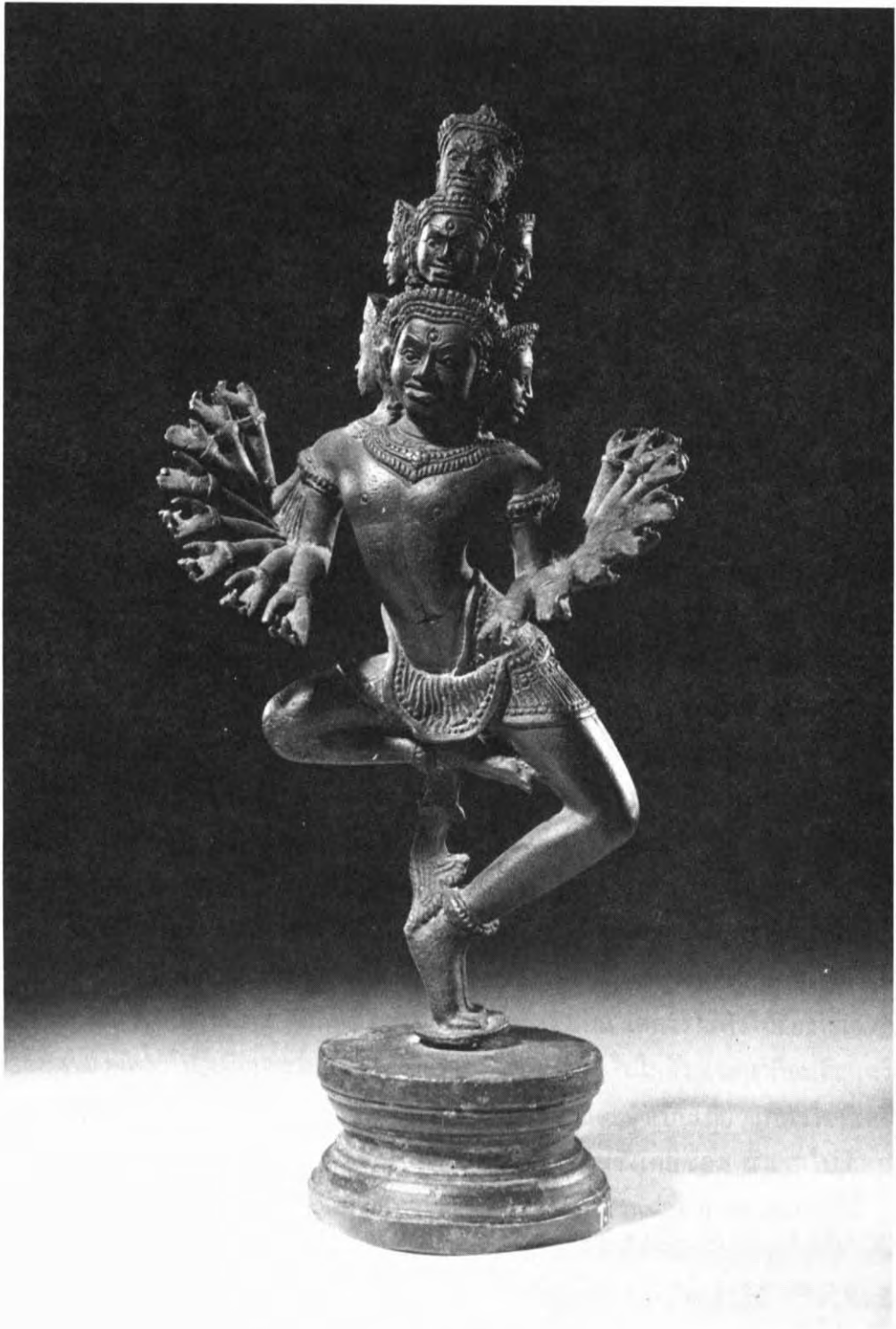
พระอโมขปาคอวโลกิตेश्वरโพธิสัตว์



พระมัญชุศรีโพธิสัตว์



พระยฆานดกะโพธิสัตัว



พระหวัชระ โพธิสัตว์

หน้าว่าง

การซ่อมโบราณสถานตามแบบ Anastylis

ของ

นายพลเอก ฟันเอิบ (Van Erp)

หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ บันทึก

การซ่อมโบราณสถานตามแบบนี้ คือ การซ่อมโบราณสถานให้คงรูปในสภาพเดิม การซ่อมโดยวิธีนี้ มีกฎอยู่ว่าจะไม่ทำของใหม่อะไรเพิ่มเติมลงหรือประดับประดาลวดลายอะไรให้วิจิตรพิสดารไปมากกว่าของที่มีอยู่ แปลว่ามีอยู่เท่าไร ก็เอาไว้เท่านั้น นอกจากที่จำเป็นจริง ๆ เช่นตัวไม้ตัวหนึ่งมีขนาดยาวท่อนต้น และท่อนปลายยังอยู่ แต่ท่อนกลางขาดหายไปหาไม่ได้ และถ้าไม่มีท่อนกลาง ท่อนต้นกับท่อนปลายจะต่อกันไม่ได้ โดยไม่มีที่เกาะ เช่นนี้ จำเป็นต้องทำท่อนกลางขึ้นใส่เพื่อยึดท่อนต้นและท่อนปลายให้ติดต่อกัน แต่ต้องไม่ทำลายลวดลายหลักเลียนของเก่า คือ ใช้หินหรือแลงหรือไม้ (แล้วแต่สถานนั้นทำด้วยอะไร) เกลี้ยง ๆ เท่านั้น ที่ต้องผ่อนผันให้เช่นนี้ก็เพราะว่าโบราณสถานที่ชำรุดถึงปรักหักพังแล้ว น้อยแห่งนักหรือไม่มีเลยก็ได้ที่จะมีตัวไม้ทุกส่วนและทุกชิ้นเหลืออยู่อย่างครบครัน บางแห่งหายไปตั้งมาก ๆ ทีเดียว หรือบางแห่งก็แตกทะลายจนคุมกันไม่ติดก็มี เพราะฉะนั้นการใส่ตัวไม้เพิ่มเติมในที่บางแห่งจึงเป็นของจำเป็น แต่การใส่ตัวไม้ต้องใส่เฉพาะเพื่อแทนของที่หายไป เพื่อประโยชน์แก่ตัวไม้ที่เหลืออยู่จริง ๆ ไม่ใช่ด้วยเจตนาที่จะเลียนหรือปลอมของเก่าเลยเป็นอันขาด ถ้าตัวไม้ที่หายไปไม่สำคัญและจำเป็นเกี่ยวแก่ตัวไม้ที่เหลืออยู่ก็ปล่อยว่างไว้เลย ตามโบราณสถานในหมู่นครวัดที่ข้างฝรั่งเศสซ่อม ถ้าเราไปสังเกต จะเห็นว่าต้องใช้วิธีนี้เหมือนกัน คือถ้าแห่งใดมีตัวไม้อันเป็นส่วนต่าง ๆ ของสถานที่นั้นอยู่อย่างครบครัน ก็เป็นแต่ยกขึ้นปรับเข้าที่ตามเดิม แห่งใดตัวไม้ที่จำเป็นหายไป ก็ใส่พอให้รับหรือยึดกันอยู่ วิธียึดก็มีหลายอย่างเช่นใส่เดือยในระหว่างตัวไม้ต่อตัวไม้ หรือใช้เหล็กเกาะเป็นตัวปริง หรือใช้ปูนซิเมนต์น้ำฉาดในระหว่างให้ยึดกันเป็นต้น บางที่ที่จำเป็นต้องใส่เสารับน้ำหนักก็มี แต่ต้องซ่อนไว้ภายในไม่ให้แลเห็นกะทะน่าเกลียด

ชนิดของโบราณสถานที่จะซ่อม

โบราณสถานที่จะซ่อมตามแบบอนาสะไตโลซิสได้สะดวกคือ โบราณสถานที่ทำด้วยหินและแลง คือใช้แลงเป็นหลักก่อสร้างแล้วใช้หินเป็นเครื่องประกอบเครื่องประดับ และลวดลายโบราณสถานจำพวกนี้ซ่อมง่าย เพราะเป็นของคงทนถาวรและชิ้นก็ใหญ่ ๆ ไม่ใคร่แตกทะลายเปื่อยพังไปหมดทีเดียว ส่วนใดที่สูญหายก็ใส่แทนได้สะดวกง่ายดาย ส่วนโบราณสถานที่ใช้อิฐก่อแล้วพอกด้วยปูน และใช้ปูนปั้นเป็นลวดลายเครื่องประดับ จำพวกนี้ซ่อมยาก ด้วยเมื่อชำรุดปรักหักพังแล้ว อิฐและปูนมักแตกละเอียดทะลายไป ไม่อยู่ในสภาพเดิม จะทำอะไรขึ้นแทนส่วนที่หายไปตามวิธีอนาสะไตโลซิส ก็ติดต่อยากเต็มที่ เพราะของเก่าที่เหลืออยู่ไม่แข็งแรงพอยึดของใหม่ที่ใส่เพิ่มเติม ถึงของเก่าต่อของเก่าด้วยกันที่เหลืออยู่ก็ติดต่อกันยาก เพราะเป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อยและไม่แข็งแรง ยึดกันลำบาก รัดก็ลำบาก ถ้าจุนก็ลำบาก เพราะฉะนั้นการซ่อมแบบอนาสะไตโลซิส จึงทำได้ดีสำหรับโบราณสถานที่ก่อสร้างด้วยหินและแลงเท่านั้น ส่วนที่ก่อสร้างด้วยอิฐปูนทำไม่ได้ตามหลักนี้นัก เช่นวัดมหาธาตุจังหวัดพระนครศรีอยุธยา ซึ่งยอดฟุ้งพังลงเมื่อไม่กี่ปีมานี้ แต่อิฐและปูนที่พังลงมานั้นเปื่อยพังแตกทะลายไปหมด ไม่สามารถจะเก็บรวบรวมคูกันให้คงเป็นรูปเดิมได้

วิธีการซ่อมก็เช่นเดียวกับวิธีการขุดแต่งโบราณสถานนั่นเอง คือในขั้นต้นต้องขุดบริเวณที่โบราณสถานตั้งอยู่ ทั้งภายนอกและภายใน ตรวจค้นตัวไม้อันเป็นส่วนต่าง ๆ ของสิ่งก่อสร้างที่หักพังตกลงมาจมอยู่ในดิน เมื่อพบแต่ละชิ้นก็เอารวมไว้เป็นส่วน ๆ ใกล้เคียง ๆ มีรอยพังลงมานั้น พิจารณาดูว่าชิ้นไหนเป็นส่วนที่พังลงมาจากที่ไหน ทำเช่นนี้เป็นตอน ๆ ไปจนทั่ว เมื่อได้พบตัวไม้ต่าง ๆ ที่พังลงมาหมดแล้ว ตรวจดูว่ามีอยู่ครบบริบูรณ์หรือไม่ ถ้าไม่ครบก็ต้องสืบเสาะหรือเที่ยวติดตามชิ้นที่หายไปนั้นให้ได้ เมื่อไม่มีทางจะได้ถ้าเป็นชิ้นสำคัญ คือถ้าไม่ได้ชิ้นนั้นแล้วก็ไม่สามารถจะประกอบชิ้นที่เหลืออยู่ให้เข้าแถวเข้าแนวกันได้ ก็จำเป็นต้องทำของใหม่เข้าช่วยเพื่อยึดตัวไม้ให้ติดต่อกัน เมื่อได้ตัวไม้ครบก็ทำการยกขึ้นปรับหรือเรียงยังที่เดิม ถ้าหน้าไม้เข้ากันไม่เรียบหรือยึดกันไม่แน่นพอ ต้องใช้วิธียึดด้วยเดือยหรือฉุดด้วยน้ำปูนซิเมนต์หรือรัดด้วยเหล็กเป็นต้น เพื่อให้ตัวไม้แต่ละชิ้นแน่นหนามั่นคง ถ้าตัวไม้ต่าง ๆ ที่ตกลงมาอยู่ครบบริบูรณ์ ก็ไม่เป็นการยากที่จะทำการซ่อมด้วยวิธีนี้ มีความลำบากอยู่แต่ที่ตัวไม้ขาดไปมาก ๆ เท่านั้นแต่ก็ไม่เป็นไร เพราะกฎเขาวัวมีเท่าไรก็รักษาไว้เพียงเท่านั้น อันเป็นวิธีการซ่อมแบบอนาสะไตโลซิส

โบราณสถานที่ชาวฮอลันดาซ่อมในชะวา เช่น บุโรพุทโธ และ ปรัมบานัน และที่ฝรั่งเศสซ่อมในอินโดจีน คือ หมู่นครวัด เช่น ตัวนครวัดเอง พระขรรค์ และบันทายไทร

เป็นต้น สวยงามประหนึ่งเพิ่งสร้างขึ้นใหม่ ๆ นั้น ก็เพราะว่าเขาตรวจพบส่วนต่าง ๆ ที่พังตกหล่นลงมาจมอยู่ในดินได้เกือบครบบริบูรณ์ การซ่อมแบบนี้ ผู้อำนวยการซ่อมจะต้องมีความรู้ทางสถาปัตยกรรมและวิศวกรรมอย่างดี คือต้องสามารถอ่านแปลนของโบราณสถานนั้น ๆ ออกว่าตอนไหนมีรูปร่างอย่างไร โดยอาศัยของที่เหลืออยู่เข้าช่วย และสามารถยกของหนัก ๆ ขึ้นปรับเข้าที่โดยไม่ให้เป็นอันตราย และให้อยู่ได้อย่างเดิมโดยไม่ล้มทะลายลงมาอีก

สำหรับโบราณสถานในประเทศไทยที่ทำด้วยหินและแลง เช่น วัดพนมวัน ปราสาทหินพิมาย ในจังหวัดนครราชสีมา เขาพนมรุ้ง เมืองต่ำ ในจังหวัดบุรีรัมย์ วัดพระพายหลวง และวัดมหาธาตุเขาสีง ในจังหวัดสุโขทัย เป็นต้น ทำการซ่อมตามแบบอนาสะไดโลซิสได้ดีทีเดียว จะลำบากก็เพียงต้องเที่ยวติดตามตัวไม้ส่วนต่าง ๆ ที่มีผู้นำไปไว้ที่อื่นเท่านั้น ส่วนโบราณสถานที่ทำด้วยอิฐปูน เช่น วัดมหาธาตุ และวัดพระเจดีย์เจ็ดแถว ในจังหวัดสุโขทัย วัดพระศรีสรรเพชญ์ ในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา เป็นต้น ไม่สามารถจะทำการซ่อมตามแบบอนาสะไดโลซิสได้ เพราะส่วนต่าง ๆ ที่หักพังลงมานั้นแตกทะลายไปเสียหมด ไม่คงอยู่ในสภาพเดิม ทั้งคู่เปื่อยไม่แข็งแรงพอที่จะเอาติดต่อกันให้อยู่ได้ ต้องใช้วิธีเพียงเหลืออยู่เท่าไรเอาไว้เท่านั้น ถ้าพังลงมาแล้วเป็นหมดทางแก้ไข

เรื่องการซ่อมโบราณสถาน กรมศิลปากรครั้ง พณฯ ท่านวิจิตรวาทการเป็นอธิบดี เคยเสนอโครงการซ่อมปราสาทพิมายต่อกระทรวงศึกษาธิการไปครั้งหนึ่งแล้ว แต่ดูเหมือนไปหยุดกันด้วยเรื่องยังไม่มีถนน และต่อมาเปลี่ยนโครงการนี้เป็นว่าจะซ่อมโบราณสถานที่เป็นของไทยในเมืองเชียงแสนและเมืองสุโขทัยก่อน แต่ไปหยุดอยู่ด้วยจะต้องใช้เงินเป็นจำนวนมาก ซึ่งไม่เหมาะสมที่จะทำในเวลานี้ เพราะฉะนั้นการซ่อมโบราณสถานตามแบบอนาสะไดโลซิสจึงยังไม่ได้เริ่มในเมืองไทย เท่าที่ราชบัณฑิตยสภาได้ลองซ่อมปราสาทสามยอดและวัดมหาธาตุที่ลพบุรี ๒ แห่งนั้น ก็ไม่ได้ทำตามแบบอนาสะไดโลซิสทีเดียว เป็นแต่ให้คำจูนไว้พอไม่ให้พังลงมาเสียก่อนที่จะมีงบประมาณทำการสำรวจให้ครบถ้วนก่อนลงมือปรับเข้าที่ตามแบบอนาสะไดโลซิสเท่านั้น

ข้าพเจ้าเคยไปดูการซ่อมโบราณสถานต่าง ๆ ในหมู่นครวัด รวมทั้งที่บันทายไกร อันเป็นชิ้นเอก ซึ่งนาย เอช. มาแชล กำลังทำการซ่อมอยู่ตามแบบอนาสะไดโลซิส นายมาแชลได้ชี้แจงการซ่อมโบราณสถานตามแบบนี้ให้ข้าพเจ้าฟังทุกสิ่งทุกอย่าง โดยให้ดูตัวอย่างที่ได้ทำแล้วและกำลังทำอยู่ ข้าพเจ้าพอจะเข้าใจวิธีการบ้าง แต่ตัวข้าพเจ้าไม่ได้เรียนวิชาสถาปัตยกรรมและวิศวกรรม ถ้าจะทำการนี้โดยลำพังคงไม่สามารถทำได้ แต่ถ้าได้มีนายช่างสถาปัตยกรรมและนายช่างวิศวกรรมร่วมมือด้วยแล้ว ข้าพเจ้าเชื่อว่าเราสามารถจะทำการซ่อมโบราณสถานของเราตามแบบอนาสะไดโลซิสได้ในเมื่อมีเงิน.

พิมพ์ที่ บริษัท อมรินทร์ พรินต์ติ้ง กรุป จำกัด
๔๑๓/๒๗ - ๓๔ อรุณอมรินทร์ บางกอกน้อย กรุงเทพฯ ๑๐๗๐๐
โทร. ๔๒๔๒๘๐๐-๑, นายชูเกียรติ อุทกะพันธุ์ ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา พ.ศ. ๒๕๓๑

หน้าว่าง

วันกำหนดส่ง

[illegible]

๘๑๘๑

DS
๕๖๗
ค๖๓ว

ตำราฐานภาพ, สมเด็จพระบรม
เรื่องโบราณคดี.

